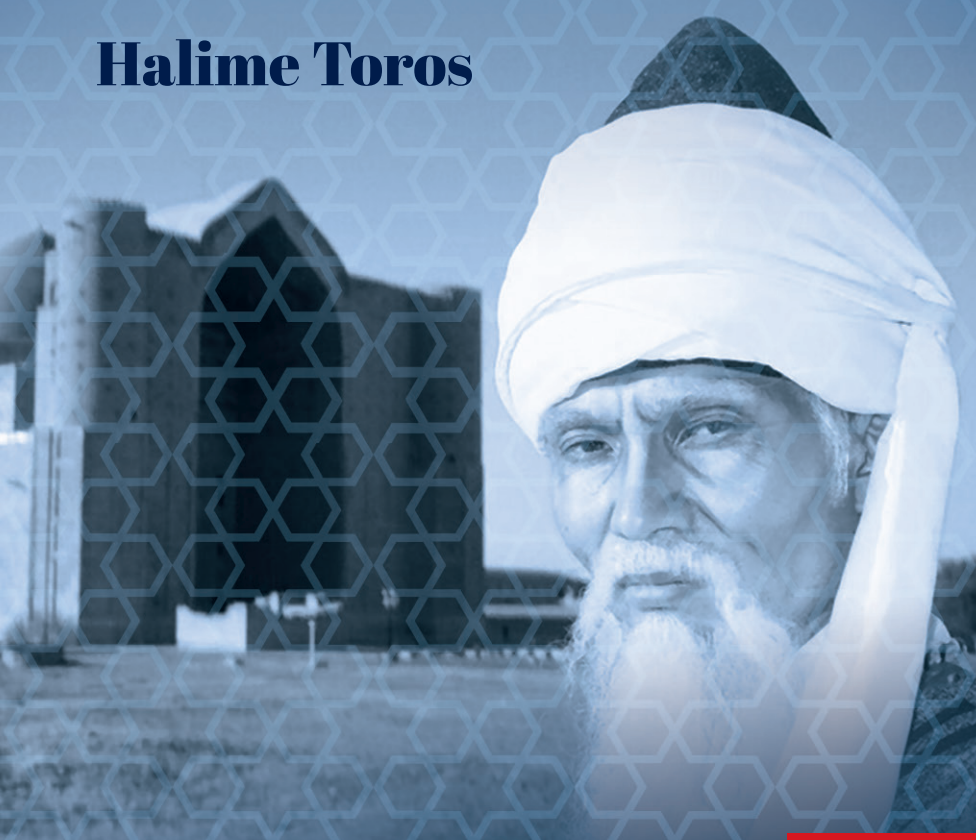
ASYA'nın KANDİLLERİ

Halime Toros

HECE
gezi

12. Baskı

Halime Toros: Namrun'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Mersin'de, üniversiteyi Ankara'da okudu. Çeşitli gazete ve dergilerde yazıları ve hikâyeleri yayınlandı. "Ateşin Çocukları, Suyun İnsanları", "Ashâb-ı Kehf: Mağara Dostları", "Bir Mekân Binbir Taş; Mardin", "Bir Mekân Binbir Aşk; Akdamar Adası", "Asya'nın Kandilleri" gibi TRT'de yayınlanan birçok belgesel programa metin yazarlığı/senaristlik yaptı. Yazılı Eserleri: *Tanımsız* (Hikâyeler-1990); *Sahurla Gelen Erkekler* (Hikâyeler-1994-2015); *Halkaların Ezgisi* (Roman-1997); *Asya'nın Kandilleri* (Gezi-2006); *Garip Hikâyeler Kitabı* (Hikâyeler-2015).

ASYA'NIN KANDİLLERİ

HALİME TOROS

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 164
Gezi

©Hece Yayınları

Onikinci Basım:
Nisan 2020

Düzelti:
Kasım Gezen

Kapak Tasarımı:
www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık
www.hece.com.tr

ISBN: 975-8988-75-1

Baskı
www.emsalmatbaa.com.tr

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.
Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara
T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14
e-posta: hece@hece.com.tr
www.hece.com.tr
Sertifika No: 17672

İÇİNDEKİLER

Harezmî / 13
İmam Buhârî / 29
Fârâbî / 41
Bîrûnî / 51
İbn Sina / 67
Kaşgarlı Mahmut / 77
Yusuf Has Hacip / 95
Ahmet Yesevî / 111
Abdülkadir Meragi / 123
Uluğ Bey / 135
Ali Kuşçu / 151
Ali Şir Nevaî / 161
Fuzûlî / 173
Gezi Notları / 185
Orta Asya / Maveraünnehir / 191
Semerkant / 193
Buhara / 199
Horasan / 201
İran / 203
Tebriz / 211
Meraga / 217
Isfahan / 221
Meşhed / 227
Tus / 231
Nişabur / 233
Afganistan / 237
Evvel zaman içinde, "Yitik zaman peşinde..." / 247
Kaynaklar / 359

ÖNSÖZ

Bu kitap on üç bölümden oluşan "Asya'nın Kandilleri" adlı televizyon belgeseline metin yazmak üzere başımı kitaplara eğdiğimde kendini oluşturmaya başladı. Kaşgarlı Mahmut'tan Yusuf Has Hacib'e, Fârâbî'den İbn Sina'ya, Ali Şir Nevai'den Fuzûlî'ye, Harezmî'den Bîrûnî'ye, Uluğ Bey'den Ali Kuşçu'ya çok geniş bir coğrafyada ve farklı yüzyıllarda yaşamış âlim ve sanatçılar hakkında bir belgesel çalışmaya metin yazmak, doğrusu pek de altından kalkılacak bir iş gibi gelmemişti ilk başta.

"Öğreten öğrenir" diye başladığım yoğun bir okuma serüveninin sonucunda "ev"e bambaşka bir insan olarak döndüğümü, ezberimin bozulduğunu, geçmişimizle ve tarihimizle bir tür yüzleşme ve hesaplaşmadan aklım karışmış bir hâlde çıktığımı itiraf etmeliyim.

Cumhuriyetle birlikte dilinden ve tarihinden büyük bir kopuş yaşayan bizlere okul yılları hiçbir şey kazandırmasa da, yaşadığımız coğrafyaya karşı önyargılı ve ilgisiz bir duruş kazandırdığını düşünüyorum. "Bu kadar cehalet ancak tahsille mümkün" dedirtecek bir cehaleti galiba okuyarak edindik.

"Asya'nın Kandilleri" vesilesiyle sayfalarını çevirdiğim her kitap, *yolları çatallanan bahçe* gibi beni başka kitaplarla, farklı bakış açılarıyla, farklı tarih okumalarıyla karşılaştırdı. Bu arada son derece sıkıcı, çelişik bilgiler içeren birçok makale ve kitabı karıştırdığı-

mı ve bunların da doğru ve dişe dokunur malumat elde etmek adına bana yüzlerce *keçiboynuzu* yedirdiğini söylemeliyim.

Jorge Luis Borges**,** Ortaçağda yaşayan insanların çok şanslı olduklarını düşünürken haklıydı: "*...çok az kitapları vardı, fakat olanların hepsi temel kitaplardı. Bugünlerde, kitaplar hakkında yazılmış o kadar yazı var ki kitapların kendilerine erişmek bile güç*."

Bu okumalar esnasında Borges'in bu sözü sıklıkla aklıma düştü. Okunması gereken kitaplar arasında yaptığım yolculuğu ve belgesele konu olan on üç bilim-edebiyat insanının hayatlarını, "Evvel Zaman İçinde – Yitik Zaman Peşinde" başlığı altında harmanlayarak; hem yüzyıllar içinde insanlığın macerasının ne şekilde geliştiğini hem de bu macerada sultanların, şairlerin, bilim adamlarının, düşünürlerin ve mutasavvıfların rolünü anlatmaya çalıştım.

Aslında bir çocuğun masal dinlerken hep sonrasını, daha sonrasını merak etmesi gibi, ben de hep daha öncesine duyduğum merakla ipin ucunu kaçırdığım okumalar sırasında, kendimi insanlığın avcı-toplayıcı olarak yaşadığı prehistorik döneme, neolitik devrime ilişkin okumalar yaparken bulunca, bir yerde durmam gerektiğini düşünerek, kurduğu inanç sistemi çok geniş bir coğrafyayı etkileyen Zerdüşt'ün doğduğu milattan önce yedinci yüzyıldan başlamaya karar verdim. Kuşkusuz Sümerlilerin yazıyı icat ettiği üç binli yılları, hatta daha da geriye giderek mağaralara resimler yapan atalarımızın izini sürmek de çok heyecanlı ve ilgi çekici bir serüven olabilirdi.

Ama bir belgesel programı kitaplaştırma düşüncemdeki asıl amacın kayıtsız kaldığımız geçmişimize, bilmediğimiz ya da "yalan-yanlış bildiğimiz" tarihimize ve oluşturduğumuz büyük medeniyete ilişkin okuma notlarını paylaşarak bir ilgi ve merak uyandırmak, resmî tarih ezberimizi bir nebze olsun sarsarak kalıp yargılarımızı sorgulamak, unuttuklarımızı hatırlamak olduğunu düşünerek kendimi sınırladığımı söylemeliyim.

İslam uygarlığını hazırlayan koşulların milattan önceye uzanan geçmişi, toplumların ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşmaları son derece ilginç ve heyecan verici hikâyelerle dolu.

Bizim bütün hikâyemiz ve bütün geçmişimiz ise, yeryüzünün "Doğu" kısmında, şimdi işgallerin, savaşların yaşandığı ama "insan"ın ve insanlığın yaşatılmadığı bir coğrafyada; Bağdat'ın, Şam'ın, Herat'ın, Tebriz ve Isfahan'ın, Semerkant ve Buhara'nın ve daha nice şehirlerin sokaklarında, kâşanelerinde ve harabelerinde "mührü sökülmemiş bir hazine" olarak sahibini bekliyor.

Ben bu kitapla bize hem yakın hem de çok uzak bir coğrafyada saklı duran mührü sökülmemiş hazinelerin etrafında dolaşıp üzerine işaretler koydum. Büyük bir kitabın sayfaları misali katlar hâlinde üst üste sıralanan zamanlar arasında; insanın ve doğanın yıkımına direnmiş kültür hazinelerinin içinde ya da kaybolan şehirlerin, unutulmuş hikâyelerin peşinde yol aldım.

Aslında her insan ve her toplum, salyangozun bıraktığı parlak izler gibi hikâyeler bırakıyor arkasında. Ama tüm bu hikâyeler, dinleyecek biri varsa ancak, bir anlam ve gerçeklik kazanıyor. Eğer bıraktığımız izleri önemsemiyorsak; *"efendisinin ilacını çalıp içen ahmak uşak"* misali kendi hikâyelerimizi değil başkalarının hikâyesini, başkalarının deneyimlerini önemsiyorsak, hep başkalarının hikâyesini yaşamaya mahkûm olacağımızı düşünüyorum.

Bizi geçmişimize bağlayan bütün köprüler yıkılmış olsa da, bu köprüleri yeniden inşa etmek, etrafa yeni gözlerle bakmak, yeni sözler söylemek, yeni yollar bulmak, yeryüzünün keşfi kadar heyecanlı bir yolculuğu içimize ve geçmişimize doğru yapmak mümkün.

Geçmişe yaptığım bu olağanüstü keyifli yolculuğa vesile olan "Asya'nın Kandilleri"nin yönetmeni Muharrem Sevil'e, aynı zamanda "Gezi Notları"nın Maveraünnehir, Buhara, Semerkant bölümleri ile Köhne Ürgenç ve Merv maddelerini de yazma inceliğini gösterdiği için teşekkür ediyorum. Gönülden bir teşekkür de hem dostluğu hem de çektiği birbirinden güzel fotoğraflar için Sezai Zabun'a ve Asya'nın Kandilleri'nin yanı sıra birçok belgesel programda birlikte çalıştığımız görüntü yönetmeni sevgili Kamil Kayalı'ya…

Halime Toros

“Onlar hem Asya’nın göklerini aydınlattılar,
hem insanlığın ufkunu genişlettiler…”

HAREZMÎ (*)

"Bilgelik Evinin Sultanı"

(*) Doğumu 800'den önce - ölümü 847'den sonra.

MÖ. 5. yüzyılda Eflatun'un kurduğu akademinin kapısında şu ibare yer alır: *"Buraya matematik bilmeyenler giremez."*

Bundan yüzyıllar sonra, Müslümanlar arasında da evreni tanımanın ve hakikate ulaşmanın en emin yolu olarak matematik görülecek, bunu tıp ve astronomi takip edecektir. Eski Mısır, Mezopotamya, Yunan ve Hint medeniyetlerine ait eserler Müslüman muhayyilesinde harmanlanacak ve Eflatun akademisinin yıkılan sütunları Doğu'dan yükselecektir.

Bağdat'ta ilk taşlarını Halife Mansûr'un taşıdığı, Harun Reşid döneminde sütunlarının görülmeye başlandığı, Me'mûn devrinde ise bütün ihtişamıyla beliren yapı Beytü'l-Hikme'dir.

Yani bilgelik evi.(1)

Beytü'l-Hikme, ne sadece bir kütüphane, ne de bir çeviri bürosudur. Araştırmaların, gözlemlerin yapıldığı, telif eserlerin yazıldığı; büyük tıp bilginlerinin, astronomların, kimyacıların, fizikçilerin, felsefecilerin ve din âlimlerinin yetiştiği bir akademidir.

Dünyanın her tarafından her dilde yazılmış kitaplar getirilir bu kente; Yunanca, Rumca, Süryanice, Farsça, Hintçe, İbranice…

Âlimler gelir; Mezopotamya'dan, İran'dan, Mısır'dan, Orta Asya'dan ve Hint'ten…

Bu kadar değişik toplumlardan ve inançlardan insanların bir araya gelmesi muhakkak ki o dönemde düşünceye ve farklılıklara gösterilen hoşgörüyle yakından bağlantılı...(2)

Bizans Kilisesi tarafından aforoz edilen Nesturileri görürüz Bilgelik Evi'nin kapısından girerken. Sürekli baskı altında tutulan Sabiileri ve Süryanileri… Hintliler, İranlılar ve Türkler sonra...

Hayallerin ve ideallerin gerçekleştirildiği yerdir Bağdat.

Doğu dünyasının bilim merkezidir.

İslam Rönesansının beşiğidir.

Dünyanın en değerli el yazması eserlerine sahip muhteşem bir kütüphanedir

Günlük ekmeğini yarı yarıya yemiş
Adam da gelmişti oraya

Yağmur kapmış bir adam da gelmişti oraya
Bilginler büyücüler su vurucuları
Köle tüccarları çan onarıcıları da
Sultan saçını tarıyan kadın
Eski bir define arayıcısı
Matematiğin bulucusu
Füsus okuyucusu
Şeyh Galib'in muştucusu
Hazinedar ve kütüphane memuru
Hepimiz hepimiz oradaydık.[3]

İşte Harezm'de yaşayan bir Türk âlimi de Me'mûn'un daveti üzerine Bağdat'a gelenler arasındadır.

Tarihe ***cebir ilminin ve astronomların babası*** olarak geçecek bu Türk-İslam âliminin ne doğum tarihini kesin olarak biliyoruz, ne de ölüm tarihini. Tek bildiğimiz doğumunun 800'den önce, ölümünün ise 847'den sonra olduğudur.

Hâl tercümeleri onun hakkında çok az bilgi verir, eski tarih ve coğrafya kitaplarında ise bazı dolaylı atıflar bulunur.[4]

Künyesi nedeniyle o dönemde yaşamış başka âlimlerle karıştırıldığı da olur, adının çok farklı biçimlerde söylendiği de. Yabancı kaynaklarda Harezmî, Harezm, Harzemli, el-Harzemî, Algorithmi, Algorisme ve Harizmî olarak geçen bu matematik bilgininin tam adı şöyledir:

Ebû Abdullah b. Mûsâ el-Harezmî

Doğum yeri şimdi Özbekistan sınırları içinde olan Hive[5], eskiden Harizm Ülkesi sınırları içindeydi. *(Sarayları, camileri ve medreseleri ile yüksek düzeye ulaşmış bir uygarlığın temsilcisi olan Harezm Ülkesi, bugünkü Özbekistan'ı, Kuzeydoğu İran'ı, Afganistan ve Pakistan'ın güneyini içine alan bölgeydi. Bu bölgeden aynı zamanda İbn Türk, Fârâbî, Ebü'l-Vefâ, Ebû Nasr İbn Irak ve İbn Sina gibi isimler çıkmıştı.)*

Harezmî, Aristo'nun sultan rüyalarına girdiği, sokaklarında matematiğin, coğrafyanın ve felsefenin konuşulduğu, çevirmenlerin kandillerinin sabaha kadar yandığı bir dönemde Bağdat'a geldi.

Şairlerin inci bir gerdanlığa benzettikleri Dicle Nehri'nin berrak aynasında kendini seyreden Bağdat, bu yeni konuğuna da genişçe bir yer açtı kucağında.

Deve kervanlarının her gün kapısına uzak ülkelerden kitap yığdığı Beytü'l-Hikme'de yönetici oldu.

Ama aynı zamanda ilim heyetlerine başkanlık yapıyor, uzak ülkelere bilimsel araştırmalara gidiyor, gözlemler yapıyordu. Bunlardan biri de Sincar Ovası'na yaptığı yolculuktur.

Me'mûn'un astronomları, yerkürenin bir derecelik meridyen yayı uzunluğunu ölçmek için Sincar Ovası'na geldiler. Heyetin içinde Harezmî'nin yanı sıra ünlü astronom Musa İbn Şakir'in üç oğlu da var. Şakir'in üç oğlundan biri Dicle'nin kıyısında kendi rasathanesini kurmuş, diğeri mekanik sanatında dâhice buluşların sahibi, üçüncü kardeş ise geometride benzersiz bir kabiliyet…

Grup aynı noktadan ikiye ayrıldı. Kuzeye doğru yürüyenler Kutup Yıldızı'nı yükselirken, Güneye doğru yürüyenler ise batarken görünceye kadar ilerlediler. Böylece meridyen dairesinin bir derecesini büyük bir isabetle hesapladılar.

16. yüzyıl İtalyan matematikçi Gerolama Cardano'nun dünyanın en büyük on iki dehası arasında saydığı Harezmî, kendisini Türk-İslam dünyasının en büyük matematikçisi yapacak çalışmalarına böyle bir bilimsel ortamda başladı ve Musa'nın oğulları gibi birçok bilim adamıyla ortak hikâyelere, başarılara imzasını attı.

10. yüzyılın Bağdat'ında bilim ve kültür tarihinin en önemli simalarının yetişmesi buradaki bilimsel ve kültürel ortamla açıklanır. Felsefede Kindî ve Fârâbî, tıpta Râzî, astronomide Battanî ve matematikte Harezmî bunlardan bazıları…

Harezmî ilk önce Eski Mısır ve Yunan kaynakları ile Mezopotamya ve Hint kaynaklarını inceledi.

Ve bir kitaba dokundu…

Halife Mansûr zamanında Hintli bir astronom tarafından getirilmiş, Brahmaguphta'nın *Siddhanta* adlı eseriydi bu.

Kitap; yıldızların hareketleri, hesap usulleri ve Hint sayı sistemi ile ilgili konuları içeriyordu.

Eser gün ışığına çıkmak için Harezmî'nin gelmesini beklemiş gibidir. Aynı zamanda ilk rasathanelerin kurulmasını…

Harezmî astronomi alanında yaptığı okumaları Bağdat ve Şam rasathanelerinde yaptığı gözlemlerle birleştirerek günümüze kadar gelebilen ve alanında ilk olan astronomi kitabını hazırladı: *Zîcü'l-Harezmî*. İslam âleminde çok geniş yankı bulan ve kullanılan bu esere tıpkı diğer eserleri gibi çeşitli şerhler yazıldı, yorumlar yapıldı. Astronomi cetveli Kopernik devrine kadar kullanıldı.

Bath'lı Adhelard tarafından *Ezziyc Djaferis al-Karezmi* adı altında Latinceye tercüme edilen eserin aslı ne yazık ki kayıp. Ama bu Latince çeviri sayesinde günümüze kadar ulaşmayı başardı.

Ama asıl ününü matematik alanında yaptı. Matematiğin çok önemli bir dalı olan "Cebir" ilminin kurucusu unvanına sahip oldu. Onun zamanına kadar cebir kısmen de olsa biliniyordu. Ama sadece birinci dereceden denklemler çözülebiliyordu.

Kitabın yazılış öyküsü ise bize matematiğin her çağda ne kadar önemli olduğunu hatırlatır. Bugün nasıl binaların, köprülerin yapımından, alışverişe kadar hemen her alanda matematik varsa, o dönemde de toplumların birçok ihtiyacı için matematik bilmek gerekiyordu.

Orduların düzenlenmesi, vergilerin belirlenmesi, takvimin hazırlanması gibi pratik ihtiyaçlar… Bir dağın yüksekliğini ölçmek, suyun derinliğini, yeryüzünün yarı çapını, yıldızların konumunu...

Halife Me'mûn, Harezmî'den ticari hesaplarda, arazi ölçümlerinde, miras taksiminde, suların yükselmesinin ölçümünde kullanılacak hesapları kolaylaştırmak üzere bir yöntem geliştirmesini istemişti.

Bunun üzerine Harezmî, meşhur cebir kitabının çalışmalarına başladı. Hint rakamlarını, Babillilerin kök hesaplarını ve Batlamyus'un metotlarını bir araya getirerek, eksikliklerini tamamladı.

İkinci dereceden denklemlerin analitik çözümlerini formüle ederek bunu pek çok pratik örnekle izah etti.

İçinde 800'den fazla problemin ele alındığı bu başyapıtta Hint ve Yunan matematiği ile Mezopotamya ve İbrani geleneklerinin başarılı bir sentezini görürüz.

Aktarma ve kısaltma bilimi adını verir çalışmasına. Cebir bir denklemin bir yanındaki terimin diğer yana aktarılmasıyken, mukabele; benzer terimlerin cebirsel olarak toplanarak kısaltma yapılmasıydı. Yani sadeleştirme işlemi... Bunları kolayca yapabilmek için Sembolik Cebiri geliştirerek sistematize ediyor ve hesaplarında Batı uygarlığının henüz bilmediği ***Sıfır***'ı kullanıyordu.

820 yılında biten bu çalışma, İspanya-Endülüs medreseleri aracılığıyla Batı'ya aktarıldı. İlk Latince çevirisi 1183'te yapıldı. Tam altı yüz yıl boyunca en temel kaynak eser olma özelliğini korudu. 15. yüzyıla geldiğimizde eserin Alman diline çevrildiğini ve 1486'da Leipzig Üniversitesi'nde Harezmî'nin Cebir'inin okutulmaya başlandığını görürüz.

Cebire Batı'da verilen "algorismus" adı, "el-Harezmî" kelimesinden bozma bir terimdir.

Kitabın önsözünde şöyle der Harezmî:

"Bir ilim adamı ya kendisinden önce kimsenin tespit edemediği bir konuda eser kaleme alır, ya kendinden önceki ilim adamlarının bıraktığı konuları açıklar, kolaylaştırır ve anlaşılır kılar ya da daha önce yazılmış eserlerde bulunan eksiklikleri giderir, yanlışları düzeltir."

Harezmî'nin çalışmaları evrenin ahengini matematik yoluyla anlamaya çalışanlara yüzyıllar boyunca ilham verdi.

Onun açtığı yoldan daha sonra el-Fergânî, Ebü'l-Vefâ el-Buzcânî, Ömer Hayyam gibi matematikçiler gidecekler ve bu bilim dalını mükemmelleştirip ilerletmeye çalışacaklardır.

Harezmî'nin bir diğer önemli çalışması ise sayılara ilişkindir.

Matematiğin ilk eylemi sayı saymak... Sayı sistemi oluşmaya başladığında insanlar çok uzun süre sadece 1 ve 2'yi bildiler. Sıfırın bulunması ise çok daha sonra. İnsanlık yüzyıllarca sıfırsız yaşadı.

Onu ilk bulan Hintliler. Bu kavramı İslam dünyasına sokan ve hesap yapmak için ilk kullanan insan ise Harezmî.

Cebir Kitabı'nın "Onlu sayıların Tanımı"na ayrılan birinci bölümünde şöyle diyordu Harezmî: *Halk hesaplamadan genellikle ne bekler?, diye düşündüğümde, gördüm ki her zaman beklenen 'sayı'dır.*

(İnsanlar sayıları sadece hesap yapmak için kullanmamışlar, aynı zamanda uğuruna ya da uğursuzluğuna da inanmışlardı. Bugün bile kimi sayıların uğursuzluğuna inanmanın yaygın bir şey olduğu düşünülecek olursa Pisagorcuların aklı, sağlığı, adaleti ve evliliği sayıların etkilediğine inanmalarını anlayışla karşılayabiliriz.)

İşte Harezmî de sayıların peşinde, Hint matematiğini incelemek amacıyla Hindistan'a gitti. Geri dönüşüne ilişkin şu hikâye anlatılır:

Kervan zor ve yorucu bir yolculuktan sonra Bağdat'a ulaştı. Harezmî'nin koltuğunun altında bir deste kâğıt ve kitaplar bulunuyordu. Karşısında, bu yolculuğun semerelerini heyecanla bekleyen Abbasi halifesi Me'mûn... Kâğıtlarının bir bölümü yere düşüyor. Üzerinde şifreye benzeyen simgeler var...

- Bunlar nedir? diye sordu halife.

- Hint sayılarıdır, diye yanıtladı, ünlü bilgin. "Bunlar sayıların tanımlanmasını ve aritmetik işlemlerini çok kolaylaştıracaktır" diye saygıyla ekledi.

Halife, Harezmî'nin getirdiklerini geliştirip herkese yararlı hâle getirmesini ve diğerlerine öğretmesini buyurdu.

Ve *Kitâbu'l-Hisâbi'l-Hind*, yazılmaya başlandı. Eser, bugün bizim aritmetikte dört işlem dediğimiz toplama, çıkarma, çarpma ve bölme türünden işlemleri konu ediniyordu

Hint rakamlarının ve ondalık sayı sisteminin İslam dünyasına girişi bu eserle gerçekleşti. Tıpkı Cebir kitabı gibi bu eseri de Batı Rönesansının ortalarına kadar bütün aritmetik kitaplarının ana kaynağı oldu.

Harezmî'nin bu iki önemli matematik eseri sayesinde Batı'da Romalılardan beri yürürlükte olan harf-rakam ve hesap sistemi yerine Harezmî tarafından mükemmelleştirilen Hint rakam ve hesap sistemi geçmeye başladı.

Dokuz Hint rakamı ve bir de sıfır işaretiyle bütün sayıların yazılabileceğini Harezmî'nin kitabını Latinceye çevirirken fark eden İtalyan matematikçi Fibonacci, *Abaküs Kitabı*'na Avrupa için oldukça garip ve anlaşılmaz gelecek olan şu cümle ile başlıyordu: *"Dokuz Hint rakamı ve bir de sıfır işaretiyle bütün sayılar yazılabilir."*

Ve insanlık sayı saymayı öğreniyor.

Sayı sistemini ve hesap sanatını sistematik bir şekilde anlatan Harezmî sayesinde…

* * *

Harezmî sadece matematikle ve astronomiyle değil, coğrafya ve tarihle de ilgilenmişti.

Biri usturlabın kullanılmasına, diğeri ise usturlabın yapılmasına dair iki eseri bugün kayıp. Yunanlıların "yıldız yakalayan" adını verdikleri usturlap, yerel zamanı ve mevkiyi tespit eden çok önemli bir astronomik âletti. Denizciler için paha biçilmez bir öneme sahip olan usturlablar hem astronomik gözlemlerde sayısız hesaplamalarda kullanılıyor hem de günlük hayatta birçok işe yarıyordu. Onun yardımı ile bir Müslüman ibadet zamanlarını doğru hesaplayabiliyor, Mekke'nin mevkiini tespit edebiliyordu.

İşte Harezmî usturlabın 43 çeşit kullanışını bulmuştur. Ondan sonra gelenler bu sayıyı bine çıkaracaklardır.

Küçükleri basit bir cep saatinin işlevini gören usturlablar yanında su, cıva, yanan mum veya ağırlıkların yardımıyla çalışan güneş saatleri de İslam bilginlerinin ilgilendikleri bir diğer alandı. Öğle zamanını hatırlatan çalar güneş saatleri, her saat başı küreler düşüren su saatleri zamanının harikaları arasındaydı.

Harezmî de bu alana ilgisiz kalmamış, mermer yüzey üzerine güneş saati yapmakla ilgili *Amelü's-sa'a fi basiti'r-rûhame* adlı bir eser yazmıştır.

Aynı şekilde *Kitâbu't-Târîh* isimli eseri de günümüze ulaşamayan eserleri arasındadır. Bu eser hakkındaki bilgileri eser henüz dolaşımdayken, İslam tarihçilerinin bu eserden yaptıkları alıntılar ve atıflardan anlarız.

Büyük bilginin diğer çalışmaları arasında Batlamyus'un *Coğrafya* isimli eserini Arapçaya çevirmek ve yine Halife Me'mûn'un isteği üzerine Dünya ve Gökküresi haritalarını gösteren bir atlasın hazırlanmasına katılmasını sayabiliriz. Bu harita İslam dünyasında yapılan yeryüzü ve gökyüzü haritalarının ilkidir.

Batlamyus'un *Coğrafya* isimli eserini "Yerin Biçimi Hakkında" ismiyle Arapçaya çevirmişti. Böylece Yunanlıların matematiksel

coğrafyaya ilişkin bilgileri de İslam dünyasına aktarılmış oluyordu. Aslında bire bir çeviri değildir bu eser. Kendi gözlemleri ve görüşlerini de eklemiştir. Batlamyus'tan aynen aldığı bölümler, tabiatıyla onun yanlışlarını tekrar etmesine neden olmuştu. Ama kendisi tarafından eklenen İslam medeniyetinin yayıldığı coğrafyaya ilişkin bilgilerin doğruluğu açısından Batlamyus'un haritasından daha özgün ve doğru bir harita çıkarır ortaya. Bu kitap kendisinden sonra gelen coğrafyacıların çalışmalarına rehber olur.

Bu kıymetli yapıtın el yazması bir kopyası Strazburg Kütüphanesi'nde bulunuyor.

Yine onun zamanına kadar Nil Nehri'nin cennetten çıktığına inanılıyordu. Harezmî Nil Nehri'nin Batı Afrika'dan ya da cennetten doğmayıp bir gölden çıktığını tespit etti. Ve onun kuramı Batlamyus-Harezmî Kuramı olarak tarihe geçti.

Harezmî, Halife Me'mûn'un ölümünden sonra Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de çalışmalarını sürdürdü. Halife Vâsık döneminde elçilikler yaptı. Tarihçilerin söylediğine göre Hazar Kralı Tarkan'a elçi olarak gönderildi. Bir de Ashâb-ı Kehf'in mezarının bulunduğu yeri araştırmak için Efes'e geldiği söylenmektedir. Vâsık'ın ölümünde onun başucunda olduğu için, hâlâ hayatta olduğunu biliyoruz. Muhtemel yaşı bir hayli ilerlemiştir. Genel olarak ölümüyle ilgili üzerinde fikir birliği yapılan tarih 850 yılıdır.

Bağdat Harezmî'ye katkı yaptı, Harezmî başta Bağdat ve Türk-İslam âlemi olmak üzere bütün insanlık âlemine.

* * *

İslam uygarlığının temelinde sultanların, bilginlerin, şairlerin, mütercimlerin, kitap çoğaltan yazıcıların, ciltçilerin, kervancıların, ilme meraklı meşhur ailelerin ve daha kim bilir kimlerin emeği, çabası, heyecanı ve öğrenme ihtirası vardır.

Harun Reşid, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan insanlardan cizye olarak kitap ister.

Hatta sırf kitap toplamak için seferlere çıkar.

Halife Me'mûn Bizans'a karşı yaptığı seferler sırasında Küçük Asya'nın, İstanbul'un, Kıbrıs'ın, Efes'in ve Bergama'nın bütün felsefe kitaplarını toplar.

Ve Beytü'l-Hikme sadece insanlığın bilimsel mirasını saklamakla kalmaz; yüzlerce matematikçi, astronom, tıp âlimi, fizikçi, kimyacı, felsefeci, tarihçi yetiştirir.

Sonra, "Esenlik ve Barış Yurdu"nun, yani Bağdat Bilgelik Evi'nin sütunları Endülüs yoluyla Batı'ya taşınır.

Peki, yüzlerce matematikçi, astronom, tıp âlimi, fizikçi, kimyacı, felsefeci, tarihçi yetiştiren Beytü'l-Hikme'ye ne oldu?

Beytü'l-Hikme'nin 10. yüzyılın sonuna kadar çalışmalarını sürdürdüğünü biliyoruz. Bundan sonrasına ilişkin bize Beytü'l-Hikme'den haber veren hiçbir kitaba rastlamayız. Ta ki Moğol hükümdarı Hülâgu'nun 1258'de Bağdat'ı istilasına kadar.

Bu istila, şehri yakıp yıktığı gibi o güne kadar toplanan bütün Hint, Yunan, Mısır, Babil, Grek ve eski medeniyetlerin orijinal el yazmaları da yakılıp yıkılmıştır.(6)

Fuad Köprülü'nün şu sözleri Bağdat'ın geçmişini olduğu kadar bugününü de ilgilendiriyor mu?

"Moğol istilası gerek Harezmşahları gerek Abbasi Halifeliği'ni sür'atle ortadan kaldırdı; birkaç İslam şair ve müellifinin izhar ettikleri teessür bir tarafa bırakılırsa, bu hadise İslam dünyasında hiçbir sûretle büyük bir akis uyandırmamıştır." (7)

NOTLAR:

(1) ***Beytü'l-Hikme***'nin kuruluşu, işleyişi ve etkileri hakkında daha fazla bilgi için Mustafa Demirci'nin ***Beytü'l-Hikme*** üzerine yaptığı çalışmaya bakılabilir: İnsan Yayınları, İstanbul, 1996

(2) İslamiyet'in egemen olduğu topraklarda Müslümanların sadece ehli kitap olarak kabul ettiği Yahudilere ve Hıristiyanlara değil, Zerdüşt, Budist gibi farklı inanç sahiplerine de hoşgörüyle yaklaşmasının temelinde ***nüfusunun azlığı*** olduğu yorumunu getiren Braudel'e göre: *"Yönetim, ticaret, savaş, askerî gözetim. Bunları gereğince yerine getirebilmek için İslamiyet, nereden gelirse gelsin, nereden bulabilirse bulsun her insanı, nüfustan yana zengin Batı'nın hiç bilmediği bir hoşgörüyle kabul etmekteydi. Üstelik bu insanları sınırlarının dışında her yerde büyük bir inatla arıyor, bu da Klasik İslam'ı en mükemmelinden köleci bir uygarlık hâline getiriyordu."*

(3) ***Sezai Karakoç***'un *Hızırla Kırk Saat* isimli şiirinden.

(4) Harezmî'nin hayatı hakkında belgelere dayanan bilgi yok denecek kadar az. Ancak üç oğlu olmuş Harezmî'nin. Musa'nın oğulları kadar şöhret kazanmasalar da Ahmet, Mehmet ve Hasan kardeşlerin üçü de babaları gibi matematikle ilgilenmişler. Eski Yunan matematikçisi Apolonius'un meşhur *Konika* adlı eserini de bu üç kardeş birlikte tercüme etmişler.

(5) ***Hive:*** Dünyanın sayılı müze-şehirlerinden Hive, aynı zamanda Asya'nın en önemli medeniyet merkezlerinden biri olmuş. 11. yüzyıldan 13. yüzyıla Harezmşahların egemenliğinde olan şehir sonra sırasıyla Moğollar, Timurlular ve Şeybanilerin eline geçiyor; 16. yüzyılın başlarında ise Hive Hanlığı'nın merkezi oluyor. *(Hive Hanları başlarına sorguçlu sarık takarak ve kılıç kuşanarak tahta çıkarlarmış. Han öldüğü zaman, yeni Han kılıç kuşanıp tahta çıkıncaya kadar kimse evinden dışarıya çıkamazmış.)*

Kervanların uğramadan gitmediği o yüksek duvarların ardındaki sığınak, görkemli camii ve medreseleriyle 2500 yıllık bir tarihe sahip.

Tarihi kayıtlarda adına ilk olarak 10. yüzyılda rastlanan Hive, han sarayları, medreseleri, camileri ve türbeleri ile "çölün mavi incisi", ***Doğu'nun Floransası*** olarak kabul ediliyor.

Bu döne döne derinleşen şehir; toprak rengi yapılarına, dar sokaklarının büyüsüne kapılan şairlerin esin kaynağı oluyor.

Aynı zamanda Asya'nın en büyük köle pazarlarından biri de Hive'de bulunuyormuş. 19. yüzyılda bile kaçırılan İranlı ve Rus kölelerin burada satıldığı söyleniyor. İpek Yolu gözden düşünce, Hive de birçok şehir gibi içine kapanıyor.

Hive'nin ahşap yapıları arasında Karahanlılar döneminden kalma Saray Camii de bulunuyor. Bir de Hive Kalesi'nin önünde, ünlü Hiveli âlim Harezmî'nin görkemli heykeli…

(6) Eğer bugün elimizde o zamanlardan kalma eserler varsa, bunu da Beytü'l-Hikme'nin çalışma biçimine borçluyuz. Daha önce nüshaları çoğaltılarak değişik şehirlere gönderilen kitaplar bu yıkımdan kurtulmuştur. Bir de Moğollar bu şehri yakıp yıkmadan bir asır önce Latinceye tercüme edilen kitaplar...

Kendisinden önce gelen Yunan mirasını devralmış olan İslam medeniyetinin birikimi Batı tarafından devralınmıştı. Tıpkı 8. yüzyılda İslam dünyasındaki çeviri faaliyeti gibi, 12. yüzyılda da Batı'da çeviri dönemi başlayacak, sırf bu amaçla ***Toledo***'da bir çeviri okulu ve medrese tipinde okullar kurulacaktır. Bu medreselerin ilk hocaları ise daha önce İslam medreselerinde dil öğrenen, matematik, tıp, astronomi ve felsefe okuyan öğrencilerdir.

İşte Batı bilim ve uygarlığının temel taşlarını oluşturan bu birikimdir. Yoksa 14. ve 15. yüzyıllarda Batı'da birdenbire ortaya çıkan yenilikler kendiliğinden uyanan bir keşifler ve icatlar çağının ürünü değildir. *(Eski Yunandan başlayarak birçok uygarlıkta tercümenin rolü için Hilmi Ziya Ülken'in* ***Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*** *isimli çalışması mutlaka okunmalı. Ülken Yayınları, İstanbul, 1997.)*

(7) ***Mezopotamya / Bağdat:*** Ansiklopediler Dicle ve Fırat nehirleriyle sulanan verimli düzlüklerin bulunduğu alana "ırmaklar arası" anlamına gelen Mezopotamya adının verildiği söylüyor. Güneydoğu Anadolu'dan başlayarak Basra Körfezi'ne kadar uzanan bu bölge ***Verimli Hilal, Bereketli Hilal*** isimlerinden de anlaşılacağı gibi topraklarının bereketi ve iklim şartlarının uygun olması nedeniyle sık sık göçlere ve istilalara maruz kaldı.

Bugün büyük bir bölümü yarı çöl, step ya da tarıma elverişli olmayan tuzlanmış arazilere dönüşmüş olan Eski Bereketli Hilal bölgesinde Hititler, Lidyalılar, Persler, Sümerler, Akadlar, Babiller ve Asurlular gibi birçok kavim yaşadı. Bu bölgedeki karşılaşmalar ve kaynaşmalar ortak bir kültürel geçmiş oluşturdu. Mesela Aramca, tüm Sami halklarının ortak dili hâline geldi.

İlk kentler ve tapınaklar bu bölgede kuruldu, yazı burada bulundu, ilk kanunlar burada yapıldı, ilk tekerlekler bu topraklar üzerinde döndü. İnsanlık ilk devrimini, Bereketli Hilal Bölgesi'nde, ona can veren iki ulu nehrin, Fırat ve Dicle'nin arasında gerçekleştirerek tarıma başladı.

İlk düzenli şehir ve devletlerin kurulduğu bu geniş bölgenin ***Aşağı Mezopotamya*** kısmında Kerbelâ, Necef, Hille, Kûfe, Bağdat, Basra gibi şehirler yer alır. Bu bölge tarihte aynı zamanda ***Irak-ı Arab*** olarak geçer.

İşte bu bölgede, kadîm zamanlardan beri meskûn olan şehrin üzerinde

"Tanrı'nın Hediyesi" olarak, "Sulh ve Selamet Şehri" olarak bütün şehirlerin anası, İslam âleminin başkenti, Abbasilerin payitahtı olan Bağdat yükseldi.

Abbasilerin ikinci halifesi ***Mansûr***, 762 yılında yeni devletin temellerini Dicle nehrinin üzerinde, eski Babil harabelerinin üzerinde atmıştı. Halife Mansûr'un kurduğu Bağdat'ın dört kapısından Horasan Kapısı Dicle Vadisi'ne bakıyor ve bu kapıya "İkbal Kapısı" da deniyordu. Çünkü Abbasoğullarının yıldızı Horasan tarafında parlamıştı. Diğer kapılar ise Basra'ya, Kûfe'ye ve Suriye'ye bakıyordu.

Bağdat, 762'den 1258 Moğol İstilası'na kadar tartışmasız dünyanın en zengin başkenti oldu. Bağdat'ın en çok geliştiği dönem olarak 777 yılında halife olan Mehdî'den 833'deki ölümüne kadar hüküm süren Me'mûn'un zamanı gösterilir. Me'mûn, bilginleri ve aydınları cihanın ışığı ve insanlığın rehberi olarak görüyordu.

Eski uygarlıkların birikimini sahiplenen Bağdat, Yunan el yazmalarını çürümekten ve yok olmaktan kurtarmıştı. Halifeler zafer kazandıkları ülkelerden haraç olarak kitap istiyorlar; özel elçiler ve varlıklı insanlar bu konuda geniş bir yetki ve dolgun para torbalarıyla Bizans ve Hindistan'a yolculuklar yapıyor ve sultanların en esaslı meşguliyetini henüz Arapçaya çevrilmemiş el yazmalarını toplamak oluşturuyordu. Karanlık bir mahzende çürümeye terkedilmiş, bir Süryani manastırında unutulmuş, çok eski bir tapınakta kurtlar tarafından şurasından burasından yenmeye başlanmış değerli el yazmaları böylelikle Bağdat'a taşınıyor. Bu ışık kentine kervanlar sandıklar dolusu kitap boşaltıyor.

Nesturi, Sabii, Zerdüşt gibi çeşitli dinlere mensup mütercimlerin kandilleri yanıyor sabaha kadar…

Sokaklarında Eflatun, Aristo, Hipokrat, Öklid, Arşimed, Galenos gibi büyük Yunan üstatları konuşuluyor.

Ve 8. yüzyılda bir ihtiras hâlini alan çeviri faaliyeti Beytü'l-Hikme'de gerçekleşiyor. Yani bilgelik evinde…

İlk taşlarını Halife Mansûr'un taşıdığı, Harun Reşid döneminde sütunlarının görülmeye başlandığı, Me'mûn devrinde ise bütün ihtişamıyla beliren bu yapı, İslam uygarlığının büyük kıvılcımını oluşturuyor.

Bizans Kilisesi ve imparatoru tarafından aforoz edilen Nesturiler, sürekli baskı altında tutulan Sabiiler, korkusundan dağlara çekilen Hıristiyan papazları, değişik yerlere dağılmış Yahudi ve Süryaniler, Hintliler, İranlılar, Türkler Beytü'l-Hikme'de bir araya geliyorlar.

Kitaplar bir yandan tercüme edilirken, öbür taraftan da kâtipler tarafından çoğaltılıyor. Elbette bunun için canlı bir kâğıt endüstrisine ihtiyaç vardı. Daha Harun Reşid'in hükümdarlığı sırasında, 794 yılında Bağdat'ta ilk kâğıt fabrikası kurulmuştu.

Yemek takımları ve vazolar Hindistan'dan, içkiler Şiraz ve Isfahan'dan… Horasan'dan demir, Kirman'dan kurşun, Keşmir'den kumaş, Japonya'dan altın ve abanoz…

Ve bir masal şehri hâline geliyor Bağdat.

İlk büyük felaketini 813 yılında yaşıyor. Harun Reşid'in oğulları arasında çıkan taht kavgaları sonucunda bir kül ve enkaz yığını hâline geliyor. Ama ne gam! 820'lerde Abbasi halifesinin yıllık geliri Bizans İmparatorluğu'nun o sıralardaki yıllık gelirinin beş katı…

Bir sulh ve selamet şehri olarak kurulsa da içinden geçen Dicle'nin kıyısında ağıtlar hiç eksik olmuyor. Hâlâ da öyle!

1184'te Bağdat'a gelen Endülüslü ***İbn Cübeyr***'in bu şehir hakkındaki duyguları şöyledir: *"Bu eski kent, her ne kadar hâlâ Abbasi hilafetinin başkenti ve Haşimi, Kureyşi imametinin merkezi olsa da eski çizgilerinin çoğunu kaybetmiş; ünlü adından başka bir şeyi kalmamıştır. Üst üste gelen felaketlerden ve kötü bakışların üzerine dikilmesinden sonra geriye harabe veya kalıntı ya da hayalet gibi bir şey kalmış. Doğusu ile Batısı arasında parlak bir ayna veya bir gerdanlık gibi gözüken Dicle hariç, burada ilgi çekecek, gelip geçeni durdurup seyrettirecek hiçbir güzellik kalmamış. Bağdat, susuzluk nedir bilmeyen bu nehirden su alır; hiç paslanmayan bu parlak aynaya bakar durur."*

Şu cümleler de 1988'de Bağdat'a giden Cengiz Çandar'dan:

"Benim gördüğüm Bağdat, Abbasilerin görkemli başkenti değil; Baas ideolojisinin Doğu Avrupa başkentlerinin sıradanlığını transfer ettiği yavan bir Ortadoğu şehriydi.

Avrupa'da ya da Mısır'da olduğu gibi ortasından geçen nehrin damgasını vurduğu şehirlerden biri gibi de değildi. Dicle, onca genişliğine ve vakur görüntüsüne rağmen, yanına yaklaşılmadan fark edilmeyen bir sükûnet ve gizlilik içinde akıp, Fırat'la buluşmaya herkesten saklanırcasına gidiyordu."

Peki ya şimdi?..

21. yüzyılın başlarında gördüğümüz Bağdat, nasıl bir Bağdat?

Eskiden Bağdat, şairlerin bir inci gerdanlığa benzettiği Dicle Nehri'nin sularında kendi aksini ve güzelliğini seyredermiş.

Şimdi biz, yüzüne sıçratılan kanın rengiyle boyalı Dicle Nehri'nin sularında kendi aksimizi görüyoruz.

Bir de öldürülen her çocukta, işkence edilen her insanda bize düşen payı…

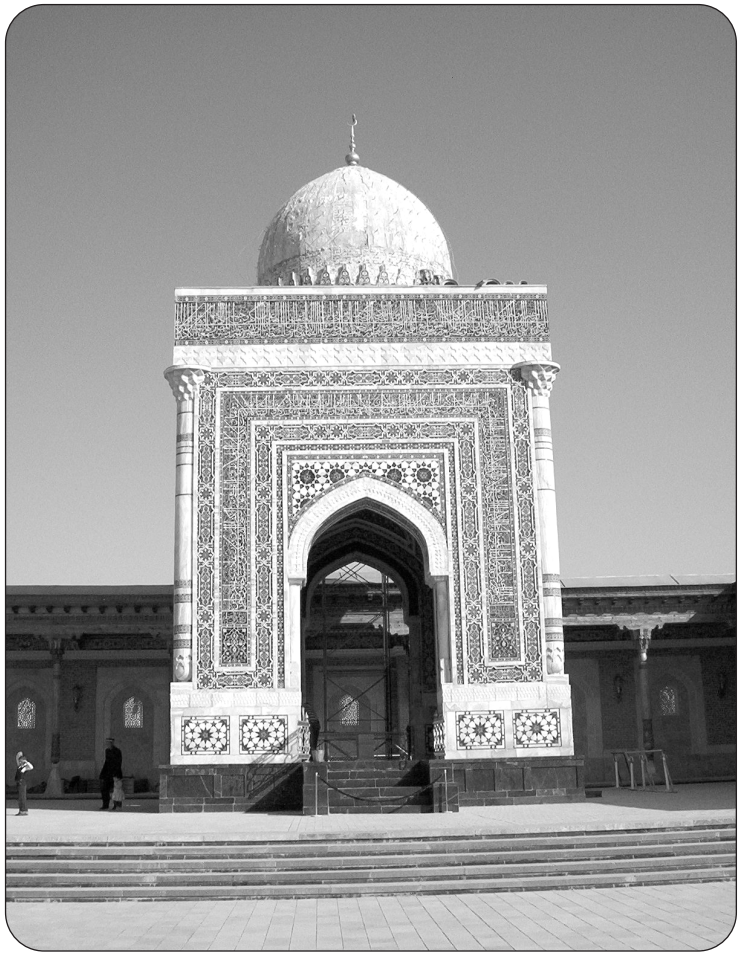
Bağdat ise artık kendini değil, insanlığın hâli pür melalini seyretmekte Dicle'nin sularında.

Nehirde salınan zarif kayıkların eski nakkaşların minyatürlerinde ve Frenk ressamların gravürlerinde süzüldüklerini okumuştum bir yerde. Dicle üzerindeki eğlenceler için aslan, kartal ve yunus biçiminde sefa sandalları in-

şa ettiren Abbasiler dönemi de *Binbir Gece Masalları*'nda artık.
1386 yılında Timur'un gazabından kaçarak Bağdat'a sığınan Celayir sultanı ile Türk musikisinin büyük üstatlarından Abdülkadir Meragi de otuz kayıkçının kürek çektiği bir saltanat kayığında Dicle'nin üzerinde salınmışlardı.
Fuzûlî ünlü kasidesiyle Kanuni Sultan Süleyman'ı bu şehirde selamlamıştı.
İmam Buhârî bu şehirde âlimleri kendine hayran bırakmıştı.
Fârâbî bu şehirde Nesturi ve Yahudi âlimlerden dersler almış, dersler vermişti.
Kaşgarlı Mahmut ünlü lügatini bu şehirde sunmuştu halifeye...
El-Harezmî cebir kitabını bu şehirde yazmıştı.
Yüzlerce yıllık tarihinden çıkarılacak binlerce öykü ile bu satırları uzatmak mümkün.
Çünkü bu şehir bütün yolların çıktığı yerdeydi. Şimdiyse sözün bittiği yerde duruyor.
"Geldi Bağdat'ın kıyısına, çöktü ağıtçı..."

İMAM BUHÂRÎ (*)

"Muhaddislerin Efendisi"

(*) Doğumu 810 – ölümü 870

1. Yaratan Rabbinin adıyla oku!

2. O, insanı pıhtılaşmış kandan yarattı.

3-5. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir. (Alak Suresi)

7. yüzyılda Allah'ın, son resul aracılığıyla insanlara gönderdiği ilk vahiy budur: ***Yaratan Rabbinin adıyla Oku!***

Bütün İslam kültür ve medeniyeti bu ilahî emrin kılavuzluğunda oluştu.

Allah'ın kelamı, onun elçisi aracılığıyla Mekke ve Medine'den dalga dalga yayıldı.

Evrenin henüz kandillerle aydınlandığı dönemlerde kurulan bütün görkemli kütüphaneler, medreseler, rasathaneler, şifahaneler ve ulu camiiler hep bu ilk sözü, ilk vahyi tekrar ettiler.

Dünya; her kültürün, her coğrafyanın, her milletin bu sözü tekrarlayışıyla yenilendi.

Bu "vahiy" üzerinde yeni şehirler yükseldi. Ve çok eski kentler de "düne ait ne varsa dünde bırakıp" yeni sözler söylediler bugüne dair.

Yüzyıllarca Budizme, ardından Mecusiliğe beşik olmuşken, İslam'la birlikte kendini yenileyen Buhara da öyle.

Bağrından *"Üstatların üstadı, muhaddislerin efendisi ve hadis illetlerinin tabibi"* diye anılan Buhârî'yi çıkardı. Onun 16 yılını vererek kaleme aldığı *el-Câmiu's-Sahîh*, yaygın adıyla *Sahîh-i Buhârî*, İslam âleminde Kur'an'dan sonra en sahih kitap olarak tarihe yazıldı.

Ama önce İmam Buhârî'nin gelişimini hazırlayan ortama ve Buhara'nın bir İslami eğitim merkezine dönüşme sürecine değinelim.

"Buhara'nın Hikâyesi"

Buhara'nın ormanlık alanlar ve ıssız meralardan ibaret olduğu çok eski zamanlarda, ilk sakinleri Türk boylarıydı.

Çin belgelerinde Maveraünnehir ahalisinin büyük çoğunluğunun Budist olduğu kaydedilir. ***Tüccarlar Şehri*** olarak da adlandırılan Buhara'ya Budizm, Hint misyonerleri ve Hint tüccarları aracılığıy-

la girmişti. Ticari ve siyasi hâkimiyet İranlılara geçince, Budizmin yerini Mecusilik aldı. Ve put alışverişinin yapıldığı Mâh-ı Ruz Çarşısı bu kez de Mecusiler tarafından ***Ateşgede*** hâline getirildi. Buhara'nın ormanlarından getirilen kokulu ağaçlarla beslenen "ateş"in etrafı duvarlarla çevrildi ve Mecusi mabetleri kuruldu.

Fetih hareketleri sırasında Buhara'da en kuvvetli din Mecusilik olduğu için, İslamiyet de en büyük mücadeleyi bu dine karşı verdi.

Tıpkı diğer dinler gibi İslam dininin de Buhara'ya girişi ilk başta tüccarlar yoluyla olmuştu. Yedinci yüzyılda Buhara, birbirine bağlanan üç ana ticaret yolunun üzerindedir. Bu yollardan biri Çin'i Bizans'a; ikincisi Çin'i Hindistan'a, üçüncü İpek Yolu ise Tanrı Dağları'nı aşıp Semerkant üzerinden Buhara'ya, buradan Sasani İmparatorluğu topraklarına uzanıyordu.

Buhara'nın çarşılarında en nadide halılar, saf ipekten dokumalar satılır. Zarif kadehler ve porselenler… Paha biçilmez mücevherler… Hanlara mahsus yaygılar ve büyük bakır kaplar… Kehribar ve bal… Miğfer ve kılıç… Ok ve yay…

Özbekler'e göre evrendeki iki büyük yoldan biri; gökyüzündeki Samanyolu, diğeri ise İpek Yolu'dur. Bu yolun 7. yüzyılda taşıdığı en paha biçilmez hazine, *"Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun elçisidir"* mesajıdır.

Maveraünnehir'in kutsal bilinen ateşlerini söndürecek ilahî bir nefestir bu.

Kuteybe b. Müslim 706 yılında Beykent'i[1] ele geçirdiğinde İslam adına ilk yaptığı şey, halkın kafasındaki putları devirmek olmuştu. Fetihten üç yıl sonra, ilk cami yükseldi Buhara'da... Bu cami, şehir kalesinin içinde, insanların uğrak yeri olan Mâh-ı Ruz Çarşısı'nda yer alıyordu.

Sadece şehir merkezine değil, Buhara'nın banliyölerine de camiler, mescitler ve namazgâhlar yaptıran Kuteybe, bu ibadet yerlerinin dolması ve halkın İslam'la tanışması için ilginç bir yola da başvurmuştu. Cuma namazı için camiye gelen Buharalılara her gelişlerinde iki dirhem veriliyordu. Yeni Müslüman olanları sıkıntıya sokmamak için de sureleri Farsça okumalarına müsaade edilmişti.

Buharalılara Müslüman ordusu içinde yer verilmişti. Güdülen kaynaştırma siyaseti ile Mevali adı verilen yerli Müslümanlarla, Arap Müslümanlar aynı statüye kavuştular. Savaşlara katılan yerli Müslümanlara ganimetten pay verilmesi ve hiçbirinden haraç alınmaması sağlandı.

Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehir'deki uğraşları elbette hemen sonuç vermemişti. Onun zamanında Buharalılar İslam dinini üç kez kabul ettiklerini söylemişler, ancak Müslüman askerler Buhara'dan vilayet merkezi olan Merv'e gittiklerinde tekrar eski inançlarına dönmüşlerdi. Ancak İslam kardeşliğini tesis etme yolunda gösterilen çabalar zamanla sonuç verecek ve İslam dinini kabul edenlerin sayısı her geçen gün artacaktı.

Yine Müslüman olanların gayrimüslimlerden alınan '*cizye*'yi ödemekten kurtulmaları da ihtida etmek için güçlü bir neden oluşturuyordu.

Gelirlerin azalması yüzünden, bu artıştan rahatsız olan Horasan Valisi Cerrâh b. Abdullah, Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'e Müslüman olan yerli halka sünnet olma şartını getirmelerini öneriyordu.

Halife, bu teklif karşısında Vali'yi azarlayarak *"Allah Hz. Muhammed'i sünnetçi değil, davetçi olarak gönderdi,"* diyordu.

Müslümanların kurduğu düzen fethedilen bölgelerdeki halkın hayatında büyük alt-üst oluşlara sebep olmadı. Çünkü imparatorluk topraklarına katılan ülkelerdeki yerel yöneticileri yerlerinde bıraktılar. Buhara'da da böyle oldu. Kuteybe b. Müslim, Buhar-Hudât ailesinden Tuğşade'yi şehrin yöneticisi olarak atayarak Merv'e döndü.

Emevi hâkimiyetinin sonlarına doğru Buhara bir İslam şehri hüviyetine bürünmeye başladı. Hicri 2. asırda ise İslam âlimleri yetiştirecek bir birikime ve ortama kavuştu. Mekke, Medine, Bağdat gibi İslami ilim merkezlerinin arasında artık Buhara da vardır.

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Mugire el-Cu'fi el-Buhârî, 810 yılında doğduğunda, Buhara neredeyse her sokâğına bir İslam âlimi düşen ve ribatlarında dinî eğitimin yapıldığı bir şehirdir. Ve bu şehrin camilerinden halkı namaza davet eden müezzinlerin birçoğu, aynı zamanda birer âlimdir.

Buhârî'nin künyesindeki el-Cu'fi isminin hikâyesi, Buhara'nın da tarihini özetler aslında. Dedesinin dedesi bir Mecusiydi. Onun oğlu Mugire, Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla Müslüman olmuştur. O devirlerde Müslüman olanlar, buna vesile olan insanların ismini bir "nişan" olarak taşırlar künyelerinde. Buhârî de taşımıştır.

Buhârî daha çocuk yaştayken babasını kaybetti. Babası ne yazık ki Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübarek gibi hadis âlimlerinden öğrendiği değerli bilgiyi çocuklarına aktaracak kadar uzun yaşamadı. Ondan, çocuklarına hayatlarını rahatça sürdürebilecek bir servet, onurlu bir isim ve başucundan hiç ayırmadığı Kur'an ve hadis kitapları kaldı.

Anne ise eşinden kalan bütün mal varlığını iki çocuğunun eğitimine harcadı.

Dönemin geleneklerine göre Buhârî ilköğrenimine Kur'an-ı Kerim'i ezberlemekle başladı. On yaşına geldiğinde ise adına ***Küttâb*** denilen okuma-yazma öğretilen eğitim kurumundadır. Bunu evlerde ve mescitlerde tertip edilen ders halkaları izledi. Bulduğu her kitabı okuyan, aldığı her bilgiyi bir daha asla unutmamak üzere zihnine yerleştiren Buhârî'nin hafızası ve kavrayış gücü, insanları hayranlığa ve şaşkınlığa sürüklemektedir.

Sağlam bilgisi, parlak zekâsı ve hafıza gücü ile adı birçok ilim merkezinde duyulmaya başlamıştır.

O kadar küçüktür ki ders verilen yerlere girdiği zaman selam vermekten bile utanmaktadır. Ama söz konusu olan bir yanlışın düzeltilmesiyse, doğru bildiğini söylemekten çekinmez. Hocası el-Dâhili'nin hatasını düzelttiğinde 11 yaşındadır.

Henüz Küttab'da iken içine hadis ezberleme arzusunun doğduğunu söyleyen Buhârî, on beş yaşına geldiğinde belleğinde tam 70 bin hadis vardır.

Öyle ki onun "Belâzur" adında bir karışım kullanarak bütün bu keskin kavrayışı ve hafızayı edindiğine dair dedikodular dolaşmaktadır şehirde.

(Yaşlı bir Buharalı, Buhârî'nin kulağına eğilerek fısıltıyla sorar bütün şehrin merak ettiği bu konuyu. Buhârî de yaşlı adama doğru eğilerek tıpkı onun gibi sessizce:

Öyle içince insanın daha iyi öğrenebileceği bir ilaç mı var?

Bilmiyorum, diye yanıtlar ihtiyar: "Ama bir şeyi öğrenebilmek için kişinin azminden ve devamlı olarak öğreneceği şeyle meşgul olmasından daha yararlı bir ilaç bilmiyorum.")

Buhârî daha çocuk denecek yaştan itibaren çok çalıştı, çok okudu ama az yedi, az uyudu ve az konuştu. Bütün kandillerin sönük olduğu gecelerde onun kandili kâh yanar, kâh söner. Aklına bir şey takıldığında kalkıp ona bakmadan uyku tutmadığı aktarılır. Beraber uzun yolculuklara çıktığı arkadaşlarını da sıcak yaz gecelerinde yaktığı ışıkla uyandıran Buhârî'den başkası değildir: *"Bakardım da bir gecede on beş, yirmi kere kalkar; çakmağını çakarak önce ateş yakar; kandili ateşlerdi. Sonra da birkaç tane hadis çıkarır, onları öğrenirdi."*

Tarihçiler onun orta boylu, zayıf ve ince bir yapıya sahip olduğunu söylerler. Çok iyi ata bindiğini ve ok atmakta usta olduğunu... Kâtibi Ebû Ca'fer sadece iki kez hedefini ıskaladığını söyler. Ata sporu güreşe merakı ise sadece gençlik yıllarına özgüdür.

"Seyahat ya Resulullah"

Ünlü seyyah Evliya Çelebi, düşünde Resulullah'ı gördüğünü, ona *"Şefaat ya Resulullah"* diyecek yerde şaşırarak *"Seyahat ya Resulullah"* dediğini söyler.

Buhârî de "Seyahat ya Resulullah" diyerek yollara düşmüş, Mısır'dan Maveraünnehir'e bütün ilim merkezlerini dolaşmıştır. Ama onun yolculuğu uzak beldelere, masal diyarlara değil, "söz"e doğrudur. Kur'an'a, İslam Peygamberi'ne ve "Oku" emrine doğru…

Ona göre hadis öğrenmek, Allah'ın son elçisi Hz. Muhammed ile birlikte olmaktır.

Bu yüzden gittiği kentlerin çarşılarından, sokaklarından çok, hadis âlimlerinin meclislerinde geçirdi zamanını.

O zamanlar hadis âlimleri, Peygamber'in hayatının izinde ve onun iki dudağının arasından çıkan sözün peşinde uzun yıllar süren seyahatlere çıkıyorlardı. Bu yolculuklar öncelikle Allah'ın elçisinin söz ve davranışlarını en doğru biçimde öğrenmeyi amaçlıyordu. Ama aynı zamanda sözlü ya da yazılı bir hadisi kaydetmek ve öğretmek için onu nakleden bilginlerin izin vermesi de gerekiyordu.

Yüzlerce âlim İslam dünyasını enine boyuna dolaşıyor ve bu seyahatler tarihe, *rihle* yani "hadis arama" adıyla geçiyordu. Daha 9. yüzyılın ortalarında Hadis ilmi kesin biçimini almış, bütün muhteva ayrıntılarıyla ortaya konmuştu. Bu yolculuklara çıkanlardan altı kişinin kitabı o zamandan bu yana *Sihâh es-Sitte* adı altında muteber kitaplar olarak kabul edilir. Bunlardan en başta geleni ise Buhârî'nin *Sahîh*'idir.

İlk seyahatlerinden birini 825 yılında annesi ve kardeşiyle beraber *"yeryüzünün yanağındaki siyah ben"*e, yani Kâbe'ye yaptı. Ama önce Bağdat'a uğrayıp Abbasilerin başkentinde büyük âlim Ahmed b. Hanbel ile görüştü. Uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra Mekke'ye vardılar.

Fuzûlî'nin:

"Ey küçük büyük her cins insanın yöneldiği, tavanı yüksek ve değeri yüce mihrap!

Ey izzet ve ikbal sahiplerinin kıblesi ve ey yeryüzünün yanağındaki siyah ben!", diye seslendiği Kâbe'ye...

On altı yaşında bir "hacı", on yedi yaşına geldiğinde ise bir yandan kendini yetiştirmeyi sürdürürken, öte yandan başkalarını da yetiştirmeye talip bir hocadır. Bu kutlu beldeye 16 yıl süren manevi bir yolculuk yapacak ve *Sahîh-i Buhârî* gibi bir eseri sunacaktır İslam âlemine.

Buhârî, annesi ve kardeşini Buhara'ya uğurlayıp, yaklaşık iki yılını Mekke ve Medine'de geçirdi. Dönemin ünlü âlimlerinden hadis tahsil etti.

Bundan sonra hayatı uzun yıllar Belh, Bağdat, Nişabur, Rey, Basra, Hicaz, Kûfe, Şam, Mısır, Askalan, Hıms'a giderek âlimlerden ders dinlemekle ve eserler kaleme almakla geçti.

"Hz. Peygamber'in kabri başında, mehtaplı gecelerde" yazdığı *et-Târîhu'l-Kebîr*, bir ilk eser...

İsimlerin alfabetik sıralamasının "M" harfiyle başladığı bu eser, âlimlerin rüyalarını süsledi. Öyle ki dünyadaki tek arzuları bu kitabı görmek olan birçok âlimin olduğunu söyler tarihçiler…

Bunu binlerce ravinin hayatlarını anlattığı eserler takip etti.

Binden fazla hocadan ders alan Buhârî, hadis öğrenmek için hangi âlimin yanına gittiyse, onlardan faydalandığından çok, o âlimler Buhârî'den yararlandı. 11 yaşında bir çocukken hocasının hatasını düzelten Buhârî'nin hayatı doğruyu yanlıştan arındırmakla ve yanılanların yanılgısını gidermekle geçti. Her zaman aldığından daha fazlasını verdi. Öyle ki Buhara'da iken derslerine katıldığı Muhammed b. Selâm şöyle diyordu: *"Bu çocuk ne zaman dersime gelse içimi bir ürperti kaplıyor. Şaşırıyor, hadisleri birbirine karıştırıyorum. O dersten gidinceye kadar korkum bir türlü gitmiyor."*

Buhârî'nin ise ömrü boyunca içini ürperten kendisininki gibi bir zekâya sahip öğrencisi olmadı.

Gittiği her şehirde, girdiği her mecliste muhaddislerin efendisiydi o. Bir kültür kenti olan Nişabur'da, iki yüz bin kitaplık kütüphanesi ile meşhur Merv'de, Basra ve Kûfe'de, yüzyıllar sonra Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin doğacağı Belh şehrinde, Selçuklulara başkentlik yapan Rey'de Buhârî'nin ayak izleri vardır.

İslam âleminin kalbinin attığı 9. yüzyıl Bağdat'ını en az sekiz kez ziyaret etti. Her seferinde Ahmed b. Hanbel ile görüşerek onun görüşlerinden faydalandı. Ve bu hikmet beşiğine kendi darb-ı meselini bıraktı: Hafızası ile efsaneleşen Buhârî'yi Bağdat'ın âlimleri denemek istemişler. Sened ve metinleri birbirine karıştırılmış yüz hadisi önüne koymuşlar. Buhârî, bunların hepsini dikkatle ve mütebessim bir ifadeyle dinledikten sonra bu yüz hadisin doğru biçimlerini söyleyerek, ardında asırlarca anlatılacak bir hikâye bırakmıştır Bağdatlılara.

Konakladığı yerlerde bile ders vermeyi ve eserler yazmayı sürdüren Buhârî, asıl büyük hazırlığını *el-Câmiu's-Sahîh* için yapıyordu. Bu eser yolculukları esnasında olgunlaşacak ve 847 yılında, 37 yaşına geldiğinde tamamlanacaktır. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere dönemin bütün İslam âlimlerine eserini okutup görüşlerini aldı. Bütün âlimler yazmış olduğu eserdeki hadislerin sahih olduğuna şahitlik edeceklerini söylediler. Ve *el-Câmi'u's-Sahîh* İslam bil-

ginlerinin tamamına yakını tarafından Kur'an'dan sonra en sahih kitap olarak kabul edildi

Senedleri meydana getiren şahısların hem aynı zamanda yaşama hem de birbiriyle uzun müddet görüşme şartını uygulama hususunda hiçbir muhaddisin onunla boy ölçüşemediği kabul edilir. Hadislerin doğruluğunu ve ravilerin ahvalini araştırmada gösterdiği sabır, azim ve tavizsiz tutumda da bu böyledir.

"Büyük bir hadis imamı" olarak şöhret yapan Buhârî, aynı zamanda bir fıkıh âlimiydi de. Hayatı ve şahsiyetinden bahseden tabakat kitaplarında sadece muhaddislerin değil, fakihlerin de efendisi olduğu yazılır. Ondan bize büyük bir fıkıh mirası da kalmıştır. *el-Câmiu's-Sahîh* sadece hadis değil, bir fıkıh ve fetva hazinesi olarak değerlendirilir ve iki ilme de vâkıf olması nedeniyle dört mezhebin âlimleri tarafından sahiplenilir.

"Ya Rabbi! Artık dünya bana dar gelmeye başladı."

Buhârî'nin, öğrencisi İbrahim el-Hemedânî'ye tavsiyeleri, bir anlamda onun hayatının da özeti gibidir:

"İlim yolcusu ilmini tamamladıktan sonra artık evlenmek, çoluk çocuk sahibi olmak, helalinden ihtiyacına yetecek kadar mal-mülk edinmek, bir yere yerleşip orayı vatan bilmek için zaman gelmiş demektir.

Şu var ki bunları yaptığında düşmanlıklarla, dostların acı sitemleriyle, cahil ayak takımının dil uzatmasıyla ve dahası bilginlerin hasediyle karşılaşır.

Bütün bu sıkıntılara göğüs geremezsen sana İslam hukukunu öğrenmeni tavsiye ederim. O ilmi evinde de öğrenmek imkânın var. Ayrıca İslam hukuku öğrenmek için uzak yerlere yolculuk yapmak, ülkeler dolaşmak, denizleri aşmak ihtiyacı da duymazsın. O ilim de hadis ilminin bir meyvesidir."

863 yılında, ilk kez 14 yaşındayken geldiği Nişabur'da görürüz büyük âlimi. Görülmemiş bir kalabalık tarafından ve şehre üç gün-

lük mesafede karşılandığı Nişabur'da beş yıl boyunca ders verdi. Hocası el-Zehrî ile arası açılınca Nişabur'u terk ederek önce Rey'e, sonra memleketi Buhara'ya geçti

Buharalıların büyük sevgi gösterileriyle karşılanan, geçtiği yollara para ve şeker saçılan Buhârî, bir ribat yaptırarak, yeni öğrenciler yetiştirmeye başladı.

Eğer Buhara Valisi'nin isteklerini kabul etmiş olsaydı, belki de kalan ömrünü doğduğu şehirde tamamlayacaktı.

Vali, saraya gelerek kendisine özel ders vermesini talep etmektedir. Buhârî ise yaşamı boyunca bütün âlimlerin ayağına gitmiş biri olarak, bir valinin ayağına gitmeyi elbette kendine yediremezdi. Yıllar önce de ona olan yüklü miktardaki borcu ödemeyen bir şahıs için araya yöneticileri sokmasını tavsiye edenlere Buhârî şöyle yanıt vermişti: *"Ben onlardan yardım istersem, onlar da benden işlerine geldiği gibi fetva vermemi isterler; dünya için dinimi satamam."*

Kendi sorununu çözmek için bile olsa yöneticilerden yardım istemeyen ve devlet adamlarından her zaman uzak duran Buhârî, valiye şu mesajı gönderdi:

"İlmi aşağılayamam. Kimsenin ayağına götüremem. Valinin ilme ihtiyacı varsa, halka açık derslere katılmak üzere mescide gelsin veya evime şeref versin."

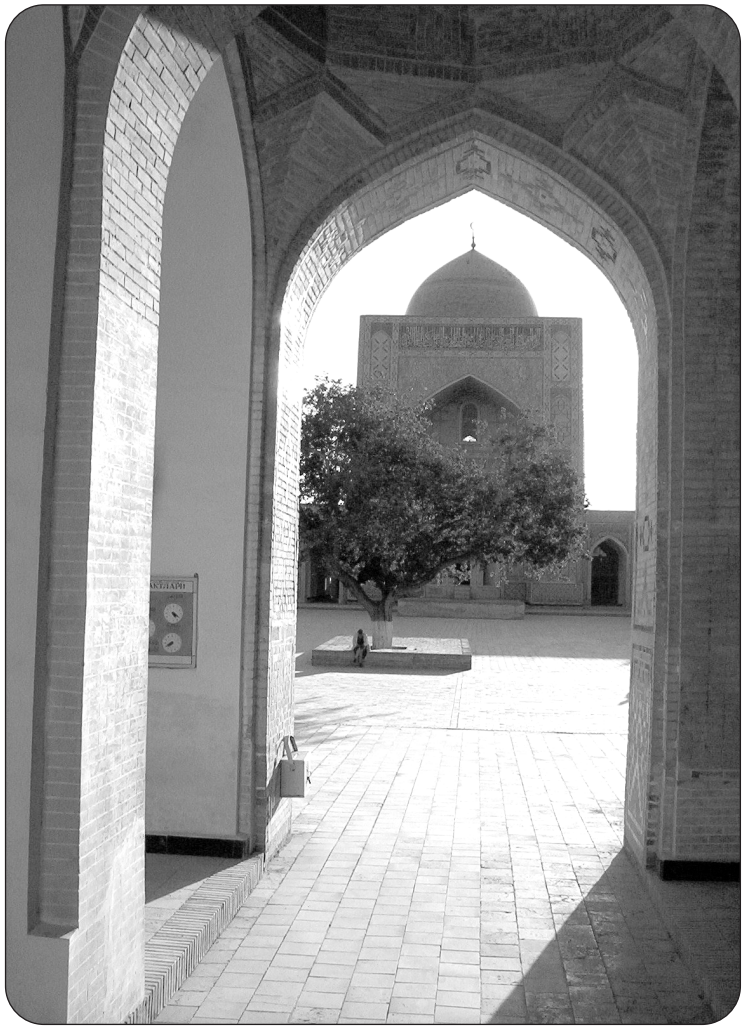
Buhârî'nin bu cevabı, vali ile aralarının açılmasına sebep oldu. Ancak Ebû Heysem belki de Buhârî'yi yıldırmak için bu kez de saraya gelmeden, mescitte kendi çocuklarına özel ders vermesini istedi.

İlme büyük saygısı olan Buhârî, kendisini valinin çocuklarının özel öğretmeni durumuna düşürmek istemediği için bu teklifi de kabul etmedi.

Âlimlerin kıskançlığına uğrayan Buhârî şimdi de cahillerin sataşmalarına maruz kalmaktadır. Buhara'dan Semerkant'a doğru yola çıktı. Onun Semerkant'a gideceğini öğrenen Buhara Valisi ise haberciler göndererek Semerkant'a alınmaması emrini vermişti.

Haberi duyduğunda yol üzerinde akrabalarının yaşadığı Harkent Kasabası'ndaydı.

Üstelik hastaydı…

Son yıllarda yaşadıkları kendisini hayli yormuş ve yıpratmıştı. Bir gece ellerini gökyüzüne kaldırdı ve *"Ya Rabbi! Yeryüzü bu genişlikle bana dar oldu. Ruhumu yanına al."* diye dua etti. Ramazan ayının son gecesinde, 60 yaşında iken, bu âleme gözlerini kapattı. Cenazesi, Bayramın birinci günü, 1 Eylül 870 yılında Harkent'te toprağa verildi.

Kabri, defnedilmesinin ertesi gününden başlayarak halkın önem verdiği ve ziyaret ettiği yerlerden birisi hâline geldi.

Ölümünün üzerinden çok geçmeden yayılan bir söylenti de Buhârî'nin mezarına gökten bir ışık huzmesinin indiği ve toprağından çok güzel bir kokunun yayılmaya başladığı yolundaydı.

Bunun üzerine kabri halkın akınına uğradı ve ziyaretçilerin kabirden avuç avuç götürdüğü toprak yüzünden üzerini örten toprağın neredeyse tükeneceğinden korkuldu.

Bunun üzerine Buhârî'nin akrabaları önce mezara bir bekçi tuttular ve bununla da toprak götürmenin önünü alamayınca, kabri yüksekçe bir tahta perde ile kapattılar.

Buhârî'nin adına, eserine olan ilgi yüzyıllar içinde katlanarak büyüdü ve *Sahîh-i Buhârî*'nin birçok şerhi yapıldı.

* * *

Buhârî yıllar süren titiz araştırmalar sonucunda edindiği her hadisi şerifi kitaba koymadan önce iki rekât namaz kılıp istihareye(2) yattığını söyler. İşte Kur'an-ı Kerim'den sonra bütün İslam âleminde en sahih kitap olma şerefine erişen *Sahîh-i Buhârî*'nin her satırında binlerce secde izi ve sahih rüya gizlidir.

Belki aramakla bulunmaz ama, bulanlar ancak arayanlardır.

NOTLAR

(1) 673'ten 707 yılına kadar İslam ordularının Buhara'ya düzenledikleri seferlerin sonuçsuz kalmasının sebebi, ok ve yay kullanmakta mahir Buharalı askerlerdir. Bir de şehri, köyleriyle beraber çepeçevre kuşatan surları ve ribatları. Bu surlar 12. yüzyılda harabe hâline geldiği için "Kempir Duval" yani "İhtiyar Kadın" denmeye başlıyor. Bu "İhtiyar Kadın"dan geriye sadece kimi yerlerdeki yıkıntıları ve hatıraları kalmış.
Önce sadece savunma amacıyla kurulan ama daha sonraki yıllarda bir eğitim kurumu hâline gelecek ribatlar ise ***Beykent*** ve ***Nûr***'da yoğunlaşıyordu. Nûr, bir bozkır sınırı, Beykent ise çölün kıyısında olması nedeniyle steplerden ve dağlardan gelecek olan baskınlara açık yerlerdi. Nur Köyü'nde Buhara'ya gelen ilk Müslümanların kabirleri hâlâ mevcut. Bu köyü ziyaret edenlerin hac sevabı alacağı inancı yüzyıllarca varlığını korumuş ve buraya halk tarafından ***Buhara'nın Nuru*** adı verilmiş.

(2) ***İstihare:*** Bir işin hayırlı olup olmayacağını anlamak üzere abdest alıp, dua edip, uykuya yatma hâli.

FÂRÂBÎ (*)

"Maveraünnehir'de Felsefe Dersleri"

Toprağın da vardır bir kişiliği
Her insanın nasıl bir iklimi varsa.
Bir toprağı anlatmak değil mi ki
Bir insanı anlatmaktır biraz da.

Metin Altıok, *Bozkır Ezgileri*

(*) Doğumu 870 – ölümü 950

870 yılında, Maveraünnehir'in Vesic Köyü'nde bir çocuk dünyaya geldi. Kelimelerin kifayetsiz kaldığı yerde, aşkın ve cümle duyguların dili olan müziğe sığınan bir bozkır insanıydı o. Duyguların ezgiye dönüşürken oluşturduğu ahengi sevdi; ritmi, coşkuyu ve hüznü sevdi… İşte bu yüzden asıl uğraşı felsefe olmasına rağmen, işitilir işitilmez kaybolan ve anısından başka bir şey kalmayan seslerle de uğraştı.

Sadece dokuz-on yılını doğduğu köyde geçirmişti. Bundan sonraki yaşamı Bağdat'tan Şam'a bütün ilim merkezlerini dolaşmakla, şehirden şehre göç etmekle geçecekti. Düşünceleriyle insanların ufkunu açarken, müziğiyle ruhları doyuran bu efsanevi isim; ***Ebû Nasr Mehmet b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî***'den başkası değildi.

İlk tahsilini dinî eğitim ve dil bilimleri konusunda almıştı. Daha sonra Samaniler Devleti'nin hâkimiyetinde önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan Farab'a gelerek fıkıh, hadis ve tefsir okudu. Burada bir süre kadılık yaptı ve ana dili olan Türkçenin yanı sıra Farsça, Arapça, Süryanice ve Latinceyi öğrendi.(1)

* * *

Dönem, Maveraünnehir'in Farab gibi en uzak köşelerindeki şehir ve kasabalarda dahi entelektüel bir uyanışa ve faaliyete sahnedir. İnsanlığın o güne kadar edinmiş olduğu bütün bilimsel ve felsefi birikim Doğu'ya aktarılıyor.

Sultanlar ve varlıklı insanlar kitap toplamak için uzun yolculuklara çıkıyorlar.

Fethedilen ülkelerden cizye yerine kitap istiyor halifeler...

Çarşılarda dinî-felsefi-bilimsel tartışmalar yapılıyor.

Bağdat ve Şam'ın görkemli rasathanelerinde ise astronomi çalışmaları...

Medreseler yükseliyor bozkırın ortasında, kütüphaneler, şifahaneler ve ulu mabetler...

Ve elbette Doğu'yu aydınlığa boğacak büyük üstatlar…

Öyle bir meşaledir ki yanmaya başlayan, her meraklı zihin bu ateşten kendine düşen payı alır.

Ve her büyük deha, bu ateşe kendi "kor"unu bırakır.

İşte ipek yolu üzerinde önemli bir merkez olan Farab'da da bir genç adam, kervanlara Aristo kitapları ısmarlıyordu. Kendisini üstad-ı sânî, yani Aristo'dan sonraki ikinci üstat yapacak olan zihni hazırlığını yapıyordu çünkü. Eflatun'un "İdealar Kuramı"nı ve "Devlet"ini, Aristo'nun felsefe sistemini inceledi. Hayatının son yıllarında onun başyapıtı olarak öne çıkacak olan *Medinetü'l-Fazıla*'nın ilk nüvelerinin bu okumalar sırasında oluştuğunu söyleyebiliriz.

Ortaçağlarda filozof olmak; tıp da dâhil olmak üzere her şeyi bilen, bütün ilimleri kuşatan insan anlamına geliyordu.

Bilimde ihtisaslaşma ve işbölümünün olmadığı bu dönemlerde yetişen her âlim, sanatın ve bilimin hemen her alanında bilgi ve fikir sahibiydi. Yani ansiklopedist... Bîrûnî aynı zamanda bir edebiyatçı, İbn Sina bir yer bilimci, Ömer Hayyam bir astronom ve matematikçiydi. Fârâbî ise sadece büyük bir felsefeci değil, aynı zamanda bir bestekâr, icracı ve müzik kuramcısıydı.

Çeşitli kaynaklar onun başta Ud ve Kanun olmak üzere bazı çalgılar çaldığı, bu çalgıları geliştirdiği, sesin ahengini matematik hesaplarla ölçtüğü, ud çalmada büyük mahareti olduğu konusunda birleşirler. Fârâbî'nin uduyla bir musiki meclisinde bulunanları önce güldürdüğü, ardından ağlattığı ve nihayet hepsini uyutarak çıkıp gittiği dilden dile anlatılır.

Şark musikisinin bu ilk büyük üstadını daha sonra İbn Sina, Safiyüddin-i Urmevî ve Abdülkadir Meragi gibi büyük musiki üstatları takip edecektir.(2)

"Bağdat'a Doğru…"

40 yaşına kadar ilim tahsil etmek amacıyla Taşkent, Semerkant, Buhara gibi şehirlere ve Horasan bölgesine seyahatler yapan Fârâbî; insanların en yüksek iyiyi elde etmek istiyorlarsa, hiç olmazsa şehir toplumu büyüklüğünde bir topluma ihtiyaçları olduğuna inanıyordu.

Başyapıtı olan *Medinetü'l-Fazıla*'da dediği gibi bir ev, bir sokak ve bir köy, insanın amaçladığı mükemmellik ve mutluluğa ulaşmak için gereğinden fazla küçüktür.

İşte bu düşünceden hareketle, doğmuş olduğu toprakları terk edip bir ışık kenti olan Bağdat'a doğru yola çıktığını görüyoruz. Başında Türk kalpağı ve üzerinde uzunca bir kaftan var... Ayağında ise sivri uçlu yemeniler…

Bir daha doğduğu topraklara geri dönmemek üzere büyük yolculuğuna başladı.

Çevirmenlere çevirdikleri kitapların ağırlığınca altın ödendiği, dönemin en parlak zekâlarının buluştuğu Bağdat, ileride İslam felsefesinin kurucusu olacak bu "garip giyimli" yabancıya çok çabuk alıştı.

Gerçi tercüme faaliyetinin bir ihtiras hâlinde sürdüğü 9. yüzyıl geride kalmıştı. Huzur ve barış dolu günler de öyle. Yine de Fârâbî bu şehirde 20 yılını geçirdi.

Bir ara Samani hükümdarının davetiyle Maveraünnehir'e gittiği, burada ilk felsefe ansiklopedisi olan *et-Tâlimü's-Sânî*'yi kaleme aldığı çeşitli kaynaklarca dile getirilir.

Ebû Bekr b. Sarac'tan gramer dersleri aldı. Nasturi âlimi Mettâ b. Yûnus'tan ve Yuhanna b. Haylan'dan ise mantık dersleri…[3]

Aynı zamanda Bağdat'ın muhteşem kütüphanesinde Aristo'nun o zamana kadar yapılmış bütün tercüme ve şerhlerini okudu. Bu okumalar sonucunda yazdığı şerhlerle İslam dünyasında Aristo'yu en iyi anlayan ve Aristo mantığını en iyi yorumlayan düşünür olarak şöhret buldu.

Öyle ki Fârâbî'nin ölümünden otuz yıl sonra doğan İbn Sina tam kırk kez okuyup da bir türlü anlamadığı "Aristo Metafiziği"nin anahtarını Fârâbî'nin bir eserinde bulmuştur.

Siyaset ve felsefe üzerine yazıları, müzikle ilgili teorik görüşleri o günün dünyası için çok yeni ve belki de bu yüzden anlaşılması güçtü.

Orijinal fikirleri, ilme ve müziğe olan vukufuyla muhakkak ki itibar gördü. Ama felsefede açtığı çığır hakkıyla anlaşılmadı. Onun entelektüel yalnızlığını gideren ve düşüncelerini gerçek anlamda anlayan ilk kişi, İbn Sina oldu.

Fârâbî, Kindî'nin başlattığı Meşşai akımına kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret akidesinin yanı sıra Eflatun ve Yeni-Eflatunculuktan aldığı bazı unsurları da katarak eklektik bir sistem kurmuştu.

Akılcı bir felsefe olan Meşşailik, kelime olarak Aristo'nun izinden gidenlere verilen isimdi. Bu sözcük, derslerini gezinerek veren Aristoteles'in okulu "Peripatos"un Arapçadaki karşılığıydı.

* * *

Bütün ilim dallarına vâkıf olan Fârâbî, tek bir felsefe mektebi olduğuna inanıyordu; o da hakikat mektebiydi.

Doğru bir şekilde anlaşılan dinle, felsefe arasında bir çatışma olamayacağı düşüncesinden hareket ederek dinin ve felsefenin hakikatini uzlaştırmaya çalıştı. Çağının en acil entelektüel ihtiyaçlarından biri buydu çünkü. Müslümanlara dinî inançlarından uzaklaşmaksızın ilim ve felsefe yapmanın mümkün olabileceğini ortaya koymaya çalıştı. Bunu yaparken aklı esas alan Aristocu felsefeye, Eflatuncu bir idealist kılıf giydirerek onu İslam akideleriyle uyumlu hâle getirmeyi düşünüyordu.

Onun bu çabası hem İslam düşüncesini hem de kendisinden sonra gelen filozofları derinden etkiledi. Aynı zamanda siyaset felsefesi geleneğinin başlatıcısı ve en önemli temsilcisi oldu.

Fârâbî'nin fikirlerine kaynaklık eden üç unsur Türk kültürü, Yunan felsefesi ve İslam diniydi.

Fârâbî Bağdat'ta, insanları huzur ve mutluluk içinde yaşatacak bir devlet düzeni ve böyle bir düzeni sağlayacak faziletli devlet adamlarına duyduğu özlemle *Medinetü'l-Fazıla*'yı yazmaya başladı: Bu eserinde toplumsal hayat için bir örnek ve mükemmel bir şehir tasvir eder. Ve Eflatun'un *Devlet*'inden esinlenerek kendi ütopyasını kurar.

Felsefi doktrinini ana hatlarıyla ortaya koyan *Medinetü'l-Fazıla*; ömrünün son yıllarına kadar sürekli olarak gözden geçirdiği, düzeltmeler ve eklemeler yaptığı bir başeser oldu.

Bu eserde *"İyi insanın kötü toplumda bir yabancı, bir garip"* olduğunu söyleyen Fârâbî, şu satırları düşüyordu: *"Böyle bir insan eğer yaşadığı süre içinde bir yerde mükemmel devlet gerçekleşiyorsa, içinde yaşadığı toplumu terk etmeli, ait olduğu yere gidip oraya yerleşmelidir."*

Özlemlerine, ideallerine en uygun yer gibi görünen Bağdat'ta ne tür hayal kırıklıkları ve huzursuzluklar yaşadığı hakkında bilgimiz yok. Ancak dönemin Bağdat'ında siyaset ve mezhep kavgalarının olduğu, İslam dünyasında üç ayrı halifenin hüküm sürdüğü, bağnazların felsefeye ve özgür düşünceye yaptıkları hücumlar düşünülecek olursa böylesine büyük bir zekânın kalabalıklar içinde nasıl büyük bir yalnızlık duyduğunu kestirmek zor değildir.

Bağdat karışıktır, Bağdat huzursuzdur; Fârâbî de öyle…

"Geldi Bağdat'ın kıyısına, çöktü ağıtçı,
Ağlasın gayri ağlayanlar dehrin dağıttığı dâra!
Nice yangınlar çıktı suyunda, nice savaşlar;
Küle döndü sokaklarında güzeller; gül bakışlar.
Yine de ümitvar, gün dönecek yine de
Gelecek saadet saati, rahmet inecek izbelere
Saklıyor gamını şimdi umutlu yabancı,
Bağdat; bir kocakarı; geçmiş gençliğin baharı
Kayıp zamanlarda ara artık işveli yâri ve tacı!"

Bu dizelerin sahibi Ebû Temmam, 9. yüzyılda yazmıştı şiirini.(4)

O günden bugüne daha nice yangınlar çıktı suyunda, nice savaşlar…

Bağdat Kütüphanesi'ndeki ilk büyük yıkımı Moğol Hükümdarı Hülâgu yapmıştı.

Yeni bir yüzyılın şafağında ise Bağdat'ta bütün dünyanın gözü önünde ikinci bir kitap katliamı yaşandı. Yakılan ve yağmalanan bu kütüphanede hepimizin geçmişi vardı.

Şimdi yok.

* * *

"Suriye Yılları"

Fârâbî, İslam kültürünün ilk beşiği olan Suriye'ye doğru yola koyulduğunda 71 yaşındaydı.

Kim bilir yanında kaç parça eşyası, kaç kitabı, ruhunda ne fırtınalar vardı… Tan yerinin ağarmasında Hüseyni, güneş yükseldiğinde Rast, kuşluk vaktinde Buselik, gün batımında Isfahan makamının insan psikolojisi üzerinde etkili olduğunu söyleyen Fârâbî'nin bu uzun yolculuğunda hangi makamın ona denk düştüğünü bilmiyoruz.

Ancak yaşı ilerledikçe tasavvufi yaşantıya yöneldiği ve musikiden daha fazla hoşlanan bir ruh hâli içine girdiği biliniyor.

Asi Nehri üzerindeki devasa su dolaplarının yanından geçti kervan… Şairler "Asi üzerinde ağlayan tahtalar" diyordu bunlara.(5)

Görkemli bahçelerin içinden geçti…

Ve bedeni Anka Kuşu'yla kucaklaşan kalenin önüne geldiler.

Halep'in meltemleri üzerine şairlerin şiirler yazdığı bir dönemdi.

Ve Halep Emîri Seyfüddevle'nin sarayı bütün âlim ve sanatçıların itibar gördüğü bir yerdi.

Fârâbî, Bağdat'ta yarım kalan çalışmalarını Halep Emîri'nin yanında sürdürdü.

Bize ondan, yüzün üzerinde eser kaldı.

Dilde gramer, şiirde vezin ne ise mantığın da düşünceyle böyle sıkı bir bağı olduğunu söyleyen Fârâbî'nin mantığa ilişkin kitapları ya şerh ya da özetler hâlinde Aristo'nun *Organon*'ununa ilişkindir.

Diğer çalışmaları ise o dönemde felsefenin öteki alanlarına giren fizik, kimya, matematik, astronomi, tıp, metafizik, ahlak, siyaset, psikoloji ve müzikle ilgilidir.

Çalışmalarının içinde *Felsefeye Başlamadan Önce Bilinmesi Gerekenler* başlıklı risalesi, Yunan felsefi ekollerinin indeksi şeklindedir.

İlimlerin Sayımı, İslam düşünce tarihinde kendi türünde bir ilk teşebbüstür... Bu eseriyle Fârâbî, İslam dünyasında ansiklopedi geleneğini kuran insan oldu.

Mısır ve Endülüs medreselerinde kitapları okutulan filozofun *İlimlerin Sayımı* adlı çalışması, başta Roger Bacon olmak üzere Rönesans'ın fikir adamlarının yararlandığı temel kaynaklardan biri oldu.

İbranice ve Latince çeviriler yoluyla Yahudi ve Hıristiyan skolastiğini etkileyen Fârâbî'nin *et-Tâlimü's-Sânî* isimli felsefe ansiklopedisi ise Samani hükümdarının davetiyle gittiği Maveraünnehir'de yazılmıştı. Aristo'yu İslam âlemine tanıtması kadar, şimdi kayıp olan bu felsefe ansiklopedisi ile ***el-Muallimü's-Sânî*** unvanını aldı.

* * *

Halep Emîri Seyfüddevle'nin yanına geldiğinde edindiği bütün dostlarını, talebelerini, şehrin iklimini ve ortamını geride bırakmıştı.

Ama buradaki hayatı da ilerlemiş yaşına rağmen dolu dolu geçti.

Eski felsefenin en önemli merkezlerinden olan İskenderiye'yi görmek için Seyfüddevle'nin Mısır Seferi'ne katıldı. Eski felsefenin merkezlerinden bahsederken en önemli merkezlerden birinin Harran, diğerinin İskenderiye olduğunu söyleyen Fârâbî'nin Seyfüddevle'nin davetine icabet etmemesi düşünülemezdi zaten.

Emîr'in Şam'ı fethetmesi üzerine ise onunla birlikte ***ışığın doğduğu yer*** veya ***İslam ülkelerinin yüzüğü*** diye adlandırılan Şam'a geldi.

Bu cihanın peşin açan, çabuk solan goncası olan Şam'da geçirdi son yıllarını. Seyyahların; "*bahçe içinde bir şehir*" olarak tasvir ettiği bu şehirde, tıpkı Aristo'nun yaptığı gibi derslerini gezinerek verdi.

İslam dünyasının ilk büyük filozofuydu o.

İlk ansiklopedi yazarıydı,

Ortaçağ İslam felsefesinin kurucusuydu.

Arapçaya felsefe dili olma özelliğini kazandıran bilgindi.

İnsanın mutluluğa ancak felsefi bir yaşantıyla ve uygun bir zihinsel eğitimle ulaşabileceğine inanıyordu.

İşte bütün ömrünü insanın dünyaya gelişinin ve varoluşunun sebebi olan mutluluğa ulaşmak için çabalayarak geçirdi.

İç özgürlüğünden, düşüncelerinden asla taviz vermeden bu inancına uygun bir hayat sürdü.

İlk soluğunu Maveraünnehir'de almıştı; son soluğunu serin kuzey rüzgârlarının mest edici kokular saldığı Şam'da bıraktı. Seksen yaşındaydı. Hiç evlenmemişti; mal-mülk edinmemişti. Ama insanlığa muhteşem bir miras olarak adını ve eserlerini bıraktı.

NOTLAR

(1) İlk gençlik ve yetişkinlik yıllarını geçirdiği Farab'da Nesturiler de yaşıyordu. Fârâbî'nin Süryaniceyi vatanındaki Nesturilerden öğrenmiş olması kuvvetli bir ihtimal olarak görülüyor. Bağdat'a gitmeden önce ana dili olan Türkçenin yanı sıra Farsça, Süryanice ve biraz da Arapça bildiğini biliyoruz. Ama Arapçasını asıl Bağdat'ta ilerletiyor.

(2) İslam toplumunda hac, düğün, savaş, bayram gibi büyük olaylara eşlik eden müzik ile ilgili kuramlar daha İslam'ın ilk yüzyılında gelişmeye başlamıştı. Emevi ve Abbasi halifelerinin saraylarında şairler ve müzisyenler her zaman itibar görmüştü. 9. yüzyıl Arap felsefecisi Kindî, Fârâbî ve İbn Sina müzikle ilgili eserler verdiler. Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Musîkî* adlı eseri müzik kuramını araştırdığı bir eserdir. İbn Sina aynı konuyu *Kitâbu'ş-Şifâ*'sında ele aldı. İhvanu's-Safa da 10. yüzyılda bir müzik risalesi kaleme almıştı.

(3) İlk Arap filozofu olarak ünlenen Kindî'nin hocaları Nasturiler iken Fârâbî'nin hocaları Monofizistti ve mensup oldukları Yeni-Eflatuncular mektebinin kaynağını Atina değil, İskenderiye olarak görüyorlardı. Sadece mantık hocası Mettâ b. Yûnus Nasturiydi.

(4) Doğduğu yıl olarak 796, 798, 807 gibi farklı tarihler rivayet edilen Ebû Temmam ilk gençlik yıllarını Şam'da geçirdikten sonra Mısır'a geçer ve oradan da Abbasi halifesi Mu'tasım döneminde Bağdat'a gelir. Şairin kendine has bir sözdizimi olduğu, alışılagelmiş duruma özgü şiiri bırakarak yorumlama gerektiren ve ancak yorum aracılığıyla gerçekleşen kapalı bir heybet şiirine yöneldiği, yorumlarının yanı sıra derin kültürü, dahice tasvirleri ve bazen kılıç şakırtısını bazen de mızrap ağlayışını andıran büyüleyici bir müzikaliteye sahip olduğu için övülen bu Abbasiler döneminin ünlü şairi 846 yılında öldü.

(5) Tarihçilerin ***Asi Irmağı***'na güneyden kuzeye doğru akması nedeniyle "ters nehir" dediği de olmuştur. Bu ırmağın kıyısında kurulmuş olan şehirlerden ***Hama*** da eskiden devasa ahşap su dolapları yardımıyla topraklarını sulamış. Ve şairler Asi Irmağı'na olduğu kadar, ahşap su dolapları üzerine de şiirler yazmışlar.

Bir de tabi 20. yüzyılın son çeyreğinde Suriye'deki İhvan-ı Müslimin hareketini bastırmak için 2 Şubat 1982 yılında gerçekleştirilen ***Hama Katliamı*** var. Otuz binden fazla Müslümanın Hafız Esed yönetimince kimyasal silahlar da dahil olmak üzere çok ağır silahlar kullanılarak katledildiği bu katliam için Cahit Zarifoğlu, **"Hama 1982"** şiirinde şöyle diyecekti:

"*O sabah ezan sesi gelmedi camimizden*
Korktum bütün insanlar, bütün insanlık adına."

BÎRÛNÎ [*]

"Evrensel Bir Deha"

[*] Doğumu 973 – ölümü 1050 (?)

Satranç oyununun yaratıcısı, zamanın kralının büyük takdirini kazanmış. Kral bu oyundan öylesine hoşlanmış ki ona büyük bir bağışta bulunmak istemiş.

O da tek isteğinin buğday olduğunu söylemiş.

Kral bu garip istek karşısında şaşırsa da ne kadar buğday istediğini sormuş ona.

Çok bir şey değil değerli kralım, diye yanıtlamış usta onu; karelerden birincisi üzerine 1, ikincisi üzerine 2, üçüncüsü üzerine 4, dördüncüsü üzerine 8 buğday tanesi konularak devam edilmek suretiyle, tahtadaki bütün kareler hesaba alınınca elde edilecek sayıda buğday tanesi istiyorum.

Kral, böylesine yüce bir hükümdardan bir satranç tahtasının üzerine sığabilecek kadar buğday isteyen bu küstah adamın tavrına çok sinirlenmiş: *"Hesaplayın!"* diye bağırmış askerlerine: *"Hak ettiğinden bir tane fazla buğday vermeyin."*

Askerler hesaplamaya başladıklarında ilk karelerde bir sorun yaşamazlar. 10'ncu karede bir avuç buğday, 15. karede yalnızca bir buçuk kilo, 25. kareye geldiklerinde vermeleri gereken buğday miktarı 1,5 ton, 31. kareye geldiklerinde... İşin şakası kalmamıştır. 49. karede bir ülkenin buğday üretimini çoktan aşmışlardır, 54. karede dünyanın buğday üretimini.

Bir Ortaçağ Avrupa el yazmasında *"Bunu ödeyebilecek kral yoktur"* şeklinde ifade edilen bu hikâye ve hikâyedeki problem yüzyıllar boyunca matematikçilerin ilgisini çeker.

Belki bu kadar buğdayı ödeyebilecek bir kral yoktur ama 127 işlemi sadece 7 işleme indirerek problemi çözen bir âlim çıkacaktır: Bîrûnî.

Harezmli âlim bu problemin yanıtını bulduğu gibi, pergel ve cetvel kullanmadan çözümü mümkün olmayan iki klasik problemi de çözerek matematikte dehasını ortaya koyar. Bunlar "Bîrûnî Problemleri" olarak anılır.

Onun ilgi alanına giren sadece matematik değildi. Astronomi, astronomik coğrafya, jeoloji, fizik, botanik, tarih gibi hemen her alanda çok değerli çalışmalar yaptı, buluşlar gerçekleştirdi.

973 yılında Doğu Harezm'in merkezi olan ***Kas***'ta dünyaya geldi.[1] Bundan yedi sene sonra da Buhara'da İbn Sina doğacak ve iki bilgin çağlarına damgalarını vuracaklardır. Biri tarihe tababetin hükümdarı ve filozofların prensi olarak geçerken, diğeri yaşadığı yüzyıla "Bîrûnî Asrı" dedirtecektir.

Bîrûnî'nin doğduğu dönemde Harezm ülkesi, Samanoğulları Devleti'ne bağlı iki valilik tarafından paylaşılmıştı.

Doğu Harezm, Harzemşahlar tarafından yönetilirken, merkezi Cürcaniye/Gürgenç olan Batı Harezm ise Memunoğullarının idaresindeydi.

Bîrûnî, diğer deyişle Beyrûnî, Harizmşahlar sülalesinin himayesinde saray terbiyesiyle yetişti. Bu sülalenin tanınmış âlimlerinden olan Ebû Nasr İbn Irak, Beyrûnî'nin uzun ömründe "üstadım" diye anacağı biricik kişi. Ondan Öklit geometrisiyle, Batlamyus astronomisini okudu.

Kaynaklar onun kendi kendini yetiştirdiği konusunda birleşiyorlar. İlk rasadını 990 yılında, 17 yaşındayken yapıyor. Bu rasatlar sırasında güneşe o kadar bakmak zorunda kalıyor ki gözünde rahatsızlıklar oluşuyor. Bunun üzerine Bîrûnî çalışmalarını güneşin sudaki aksine bakarak sürdürüyor.

Memuniler Kas'a saldırıp Harizmşahları tarihten sildiklerinde 22 yaşındaydı. Bundan sonraki yaşamı tıpkı yaşadığı yüzyıl gibi karışık ve sıkıntılı geçti.

Birçok Ortaçağ kenti gibi, daha sonra ortadan kaybolan Kas şehrini terk ettiğinde ilk durağı yoksulluk içinde yaşadığı Rey şehri oldu. Rey şehri o sırada Büveyhilerin egemenliği altındaydı. İbn Sina'nın da ancak kaçarak kurtulduğu Büveyhilerin yanında kendi yaşantısına uygun bir çevre bulamadı.

997 yılında yeniden Kas'a döndüğünde, ünlü matematikçi ve astronom Ebü'l-Vefâ el-Buzcânî ile birlikte ay tutulmasını gözlemlediler.

Sonra, saltanatı yalnızca iki yıl sürebilen Samani hükümdarı II. Mansûr'un sarayında[2], bir süre de Ziyariler Sultanı Kâbus b. Veşmgir'in yanında kaldı. Bir tarih kitabı olan *Asârü'l-Bakiye*'yi

Cürcan Sarayı'nda yazdı. Bu aynı zamanda Bîrûnî'nin ilk önemli ve büyük eseriydi.

Bir edebiyatçının çeşitli toplumların kullandıkları takvimlerle ilgili olarak bilgi almak istemesi, kitabın yazılış sebebidir. Bu aynı zamanda toplumların ne gibi evrimlerden geçtiğini anlayabilmek için tarihe yönelmesine de sebep olmuştur.

1930'lu yıllarda Sovyet bilginleri Orta Asya üzerine çalışmalarını sürdürürken sürekli başvurdukları kaynak *Asârü'l-Bakiye* oldu. Çünkü 8. yüzyıldan kalan Sogd belgelerini anlayabilmek için gerekli bilgiler Beyrûnî'nin bu kitabında mevcuttu. Arkeologlar da Harezm Devleti'ne ilişkin bilgileri, ancak bu esere başvurarak anlayabileceklerdi.

Yine bu kitapta, henüz 17 yaşında bir genç olan İbn Sina'dan ***fazıl delikanlı*** olarak bahseder. "Buharalı felsefeci ve fizikçi" diye nitelendirdiği İbn Sina ile bilimsel tartışmaları mektuplar yoluyla olur. Neleri tartışıyordu bu iki genç adam? Aristoteles'in *Fizik ve Gökler Üzerine* kitabını, evrenin yapısını, özgür olarak yere düşen bir cismi etkileyen fiziksel kanunları, gökcisimlerinin dönme hareketlerini, bizim bildiğimiz dünyadan başka dünyalar da olabileceği düşüncesini, sudan ağır olan buzun nasıl olup da suyun üzerinde yüzdüğünü ve bölünemez zerrecikleri...

Bîrûnî'nin ilgi alanı astronomiden coğrafyaya, jeolojiden fiziğe, botanikten tarihe, edebiyattan dinler ve mezhepler tarihine, hayatın bütün alanlarını kuşatıyordu. Çok çeşitli alanlarda eserler verdi; gölgeler üzerine, takvimler üzerine, yaş tespitine, Hint satranç kombinezonlarına, madenler ve taşların özgül ağırlıklarına varıncaya değin her alanla ilgilendi.

Çağdaşlarının anlattığına göre yılda sadece iki gün, yani Ramazan ve Kurban bayramlarının ilk gününde çalışmayı bırakırdı. Bunun dışında ne siyasi karışıklıklar etkiledi çalışmasını, ne yoksulluk ve esaret içinde geçirdiği günler, ne de hoşlanmadığı hükümdarlar…

Beyrûnî'nin himayesinde olmaktan rahatsızlık duyduğu insanlardan ilki, Ziyariler ülkesinin sultanı Kâbus'tu. Ziyari hükümdarı hakkındaki düşüncesi nettir: *"Kara yüreklidir; bana çok iltifat gösterdiyse de kendisinden nefret ederdim."* (3)

Ondan kurtulmak için beklediği fırsat 1009 yılında doğdu. O tarihte Gürgenç'teki Memuniler Hanedanı'nın daveti üzerine arkasına bakmaksızın ayrıldı Kâbus'un yanından.

Bîrûnî 1009 yılında Gürgenç Sarayı'nda. Ve Memuniler Hanedanı'nın son sultanı Ebü'l-Abbas yönetimde…

Yeni hamileri olan Memuniler gerçekte Samaniler'e vergi ödeyen bağımlı bir tahtın temsilcileriyken, Samanilerin yıkılmasıyla Gaznelilerin hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bu dönemde Beyrûnî için Memuniler Hanedanı'nın sol sultanı Ebü'l-Abbas'ın sarayında bir daire tahsis edilmişti. (Abbas'ın karısı ise aynı zamanda Sultan Mahmut'un kız kardeşiydi.) 1009 yılından Gazneli Mahmut'un Gürgenç'i fethine kadar burada bilimsel çalışmalarını sürdürdü. Aynı zamanda sarayda idari ve siyasi görevler üstlenmek zorunda kaldı. *"Budalalar beni kıskanırken, bilgeler hâlime acıdı"* der *Tahdîd*'de.

Bugün Türkmenistan'ın sınırları içinde olan Köhne Ürgenç (Gürgenç), 11. yüzyılda bir medeniyet merkeziydi. Dünyanın en büyük akademilerinden birine ve muhteşem bir kütüphaneye sahipti. Tıp, matematik ve felsefe alanındaki büyük isimler burada toplanmış ve Memuni ailesinden himaye görmüşlerdi. Burada yetişen sanatçı ve ustalar musiki ve mimaride üstat sayılmışlardı.

Şehirde mimarlardan, çini ustalarından, dokumacılardan, kuyumculardan, silah yapımcılarından, saraçlardan, kervan malzemesi yapımcılarından oluşan bir grup huzur içinde işlerini yapıyor…

Hattatlar ve nakkaşlar sürekli bir faaliyet içinde…

Ama bu huzur ve refah dolu günler uzun sürmedi. Gazneli Mahmut'un Harizm'de doğrudan hâkimiyet kurma isteği ile tertip ettiği ordu 1017 yılında şehre girdi. Binlerce kişi esir alındı.

Ebû Nasr İbn Irak ve Bîrûnî de Gazne'ye götürülen esirler arasındaydı.

Kas'ta doğup Buhara'da, Rey'de, Cürcan'da, Ürgenç'te tam kırk yılını tamamlamış bilginin bundan sonraki hayatı Afganistan ve Hindistan topraklarında geçti. Sadece bir kez, o da Gazneli Mahmut'un ölümünden sonra doğduğu toprakları ziyaret etti.

Kırk yıl boyunca izini sürdüğü Maniheist bir eserin Harezm'de olduğunu duyunca bu kitabın peşinden eski vatanına gitmişti.

"Bir Dünyanın Eşiğinde"

İlk yıllarında bir sürgündür Bîrûnî. Kâbil'in güneyinde bir köyde yoksulluk içinde yaşar ve devrinin coğrafî ve kültürel haritasını çıkardığı *Tahdîd* üzerine çalışmalarını sürdürür. Yaşadığı coğrafyadaki enlemlere bakarak insan ve medeniyet dağılımlarının aynı enlem dairesi üzerinde olduğunu isabetle kaydeder.

Bunu izleyen yıllar Bîrûnî'nin çok zor, ama aynı zamanda en verimli yıllarıdır.

Harizm sarayındaki siyasi ve idari görevleri, muhtemel Gazneli Mahmut ile olan ilişkisinin seyrini belirlemiştir. Aralarında hiçbir zaman yakın bir ilişki olmamıştır. Gazneli Mahmut aynı zamanda sert mizaçlı bir sultan olarak tanınmaktadır. İbn Sina'nın da Gazneli Mahmut'un kendisine yapılan daveti kabul etmemesinde Gazne'de felsefeye duyulan düşmanlık kadar, bu sert mizacın da rolü olduğu söylenir.

İbn Sina'nın endişelerinin ne kadar yerinde olduğu Bîrûnî'nin hocalarından Abdüssamed'in dinsizlik ve Karmatilikle[4] suçlanıp öldürülmesiyle netlik kazanır.

Aynı suçlama Bîrûnî'ye de yapılmış, ama etkili olmamıştır. Çünkü Bîrûnî'nin, daha önce Karmatiler hakkında yazılmış eleştirel bir eseri bulunuyordu.

Ancak Bîrûnî ve Gazneli Mahmut arasındaki soğukluk hükümdarın bu büyük âlime saygı duymasını, bütün imkânları onun için seferber etmesini engellememiştir. Gazneli Mahmut, zamanının geleneğine uyarak bütün şairlere ve bilim adamlarına sarayını açıyor, onları destekliyordu.

Doğu'nun başşehri diye andığı Gazne, zamanla ikinci vatanı olur. Astronomi, matematik ve fizikle ilgili çalışmalarını bu dönemde derinleştirir. Gazne Sarayı'nda tıpkı kendisi gibi anavatanlarından sürülmüş olan Hintli bilginlerle tanışır ve 1030 yılına dek bu yeni dünyayı, Hindistan'ı tanımak ve anlamak için uğraşır. 45 yaşında Sanskritçeyi öğrenir ve Hindistan'ı karış karış gezer.

Gazneliler döneminde verdiği ilk önemli eser ise *Tahdîdü Nihayati'l-Emâkin*'dir. 1025'te yazdığı bu eserin başında yeni bir bilgi

dalı bulduğunu ve geliştirdiğini belirtiyordu. Bu bilim dalı günümüzde ***jeodezi*** olarak adlandırılmaktadır. Yani yerin biçimini ve boyutlarını inceleyen bilim... Eserin dünyadaki tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde ve oldukça geç bir zamanda, 1930 yılında keşfedilmiştir.

Bîrûnî coğrafî boylamların saptanmasında yeni bir yöntem bulmuş, daha sonraki yıllarda da yerin yarıçapını belirlemiştir. Aslında birçok kentin coğrafî konumlarını belirlemek için daha 17 yaşında iken çalışmalara başlamıştı. Bu konuda çektiği güçlüğün Nuh ve Lut peygamberlerin çektikleri güçlüğü bile geride bıraktığını bu yüzden Tanrı katında onlardan sonra üçüncü sırada yer almaya hak kazanacağını umduğunu dile getirir. Yüzlerce kitap okumuştur bunun için, yüzlerce görgü tanığı dinlemiştir, çok paralar dökerek çeşitli bilgiler derlemiştir, bunları birbirleriyle karşılaştırmış, eleştiri süzgecinden geçirmiştir ve sonunda bir yarımküre üzerinde işleyerek bu yoldan birçok yerin enlem ve boylamını belirlemiştir.

Topladığı bütün bilgiler çok geniş ve kapsamlı bir dünya coğrafyası hazırlamak içindi. Ama başına gelen bir felakette bütün bu materyali kaybeder.

Bugün Bîrûnî'nin astronomi konusundaki eserlerinin çoğu kayıp.

Ama bize kalanlar bile onun astronomi alanında başardıklarını yeterince açıklıyor. Bunlardan biri İslam âleminde daha doğru ve ayrıntılı rasatlar yapmak için gözlem aletlerinin boyutları giderek büyürken, onun gözlem aletlerinin boyutlarını büyütme yerine duyarlıklarını artırma yolunda çalışmalar yapmasıdır. Aynı çabayı İbn Sina da göstermiş ve bu çalışmaların sonucunda İbn Sina bugünkü "mikrometre"nin öncüsü sayılabilecek bazı düzenlemeleri tasarlamış ve kullanmıştır.

Bu esnada Gazneli Mahmut büyük fetihlere imza atmakla meşguldür. 1002-1026 yılları arasında İndus Havzası, Ganj Vadisi'nin önemli bir bölümü ve Güney'de Hint Okyanusu'na kadar uzanan topraklarda Mahmut'un ve İslam'ın ayak izi vardır.

Gazneli Mahmut'un himayesinde olmak, başlangıçta Bîrûnî için sevimsiz bir durum olarak görülse de bu fetihlerle İslam âlemi-

nin önüne açılan coğrafya çok önemli bir fırsat da sunmuştu. İçinde yaşadığı geniş imparatorluğun imkânlarından yararlanarak Hindistan'ı tanımak için uzun seferlere çıktı.

Elbette Hindistan'a giden ilk Müslüman âlim değildi. Aslında İslam dünyası 8. yüzyıldan başlayarak Hint kültürünün astronomi, matematik, tıp ve edebiyat ürünlerini tercümeler yoluyla tanımış ve bu kıta her zaman cazibesini korumuştur. Birçok İslam âlimi Hindistan'a gitmiş ve çeşitli eserler kaleme almışlardı. Ama hiçbir eser onun Hindistan hakkında yazdığı *el-Hind* kadar büyük olmadı.

Gazneli Mahmut 1030 yılında öldüğünde, Beyrûnî de Hindoloji alanında dünyada yazılmış ilk önemli ve kapsamlı eserini tamamlamıştı: *Tahkîku mâ li'l-Hind*. Kitap; Hindistan'ın kast sisteminden felsefeye, gelenek ve göreneklerinden efsanelere, ağırlık ve ölçü sisteminden yazılı dil ve coğrafyaya kadar pek çok alanda yaptığı gözlem ve araştırmaları içeriyordu. Yani bütün Hint kültür ve medeniyetini kucaklıyordu.(5)

Meçhul bir dünyadan haberler getiren ilk yolcu olmak iddiasıyla *Bir Dünyanın Eşiğinde* kitabını yazan Cemil Meriç'in ilk cümleleri şöyledir: *"Hint düşüncesinin ilk fatihi Harzemli bir Türk. İslam dünyası ile Brahmanlar diyarı arasında atılan ilk köprü, onun eseri. el-Bîrûnî'den bahsediyorum. Bin yıl önce yaşayan el-Bîrûnî'den. Yeni bir din götürmüşüz Hint'e, yeni bir dil sunmuşuz.*

Batı bizden öğrenmiş Hint masallarını. Hümâyünnâme Avrupa'nın bütün dillerine çevrilmiş. Ama biz tanımamışız Hint'i."

(Türk aydınlarının tecessüsünün hiçbir zaman Himalayalar'ın zirvesine yükselemediğinden şikâyet eden Cemil Meriç'e göre felsefe Himalaya'dan esen rüzgârla kanatlanmıştır. Romantizmin altın meyvelerini olgunlaştıran Asya'nın güneşidir. 20. yüzyılın her yeni fikir abidesinde Hint mabetlerinden getirilmiş sütunlar vardır. *"Batı'nın iki yüz yıldan beri dudaklarını ayırmadığı o büyülü ırmaktan biz ne zaman içeceğiz"* diye sorar. Ve Asya Avrupalılaşırken, Avrupa'nın Asyalaştığını söyleyerek o eşikten içeriye adımını atarak Beyrûnî'nin izinden gider.)(6)

* * *

Gazneli Mahmut'un oğlu Mesut'un 11 yıllık iktidarı boyunca Bîrûnî hem sarayda danışmanlık görevi yaptı, hem de çalışmalarını sürdürdü.

Astronomi hakkındaki *el-Kanûnu'l-Mes'ûdî* adlı eserini bu dönemde verdi. Ortaçağ astronomisi için çok önemli sonuçlar içeren bu eser, yer merkezli evren anlayışını kabul etse de dünyanın güneş etrafında dönebileceği düşüncesini de dillendirir. Ve eğer dünya güneş etrafında dönüyorsa, bunun astronomik olguları değiştirmeyeceği görüşünü savunur.

Ama yer küresinin boyutunu hesaba kattığında böyle bir hareketin yeryüzünde meydana getireceği hızın büyüklüğü karşısında yer küresinin değil, göklerin döndüğü görüşünü benimsemeye karar verir.

Yine bu kitapta "Dünya neden yuvarlaktır?" diye sorarak, neden yuvarlak olduğunu izaha girişir. Ve hâlâ dünyanın yuvarlaklığından kuşkulananlar varsa dünyanın gölgesini örnek gösterir onlara:

"Bir cismin biçimi nasılsa, gölgesinin biçimi de öyledir. Bir cisim yuvarlaksa, gölgesi de yuvarlaktır. Bir cismin gölgesinin aya vurduğunu gördüğümüzde, kenarlarının yuvarlak olduğunu fark ediyoruz. Dünyanın değişik kısımlarına ilişkin olduğu hâlde, hepsinin de Ay üzerine yuvarlak bir gölge düşürmekte birleştikleri göz önüne alınınca, Dünya'nın şekli üzerinde kuşkuya yer bırakmayan bir sonuca varır ve dünyamızın neden yuvarlak olduğunu anlarız."

Sultan Mesut'un bir astronomi ansiklopedisi olan bu kitap için Bîrûnî'ye bir fil yükü gümüş para gönderdiği, ama Bîrûnî'nin bu armağanı kabul etmediği bilinir.

62 yaşlarındayken ciddi bir şekilde hastalandı. Umutsuzluk içinde daha kaç yıl yaşayabileceğini, hiç inanmadığı müneccimlere sordu. Cevaplar birbiriyle çelişkili ve inandırıcılıktan uzaktı elbette.

Çünkü o, müneccimlerin tahminlerinin aksine Sultan Mevdud'a da kitaplar ithaf edecek kadar uzun yaşayacak, üçüncü Gazne sultanının da ölümüne tanık olacaktır. Samani sülalesinin kargaşa içinde geçen son yıllarının ve Karahanlıların yükseliş ve çöküşlerinin de çok değerli bir tanığı olduğu gibi.

Değerli taşlar ve madenler üzerine yazdığı *Kitâbu'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l Cevahir,* Sultan Mevdud döneminde yazıldı. Bu kitabın-

da toplumsal, siyasi, tarihî, kültürel, ahlaki ve dinî bilgilerden, hayat tecrübelerinden söz eder. Fizik, kimya, tıp, madencilik gibi konulara ilişkin tespitlerini anlatır.

En dikkate değer tespitlerinden biri, çeşitli maddelerin birbirlerinden ayırt edilmelerinin yollarından biri olarak özgül ağırlıklarını dikkate almasıdır.

Sekizi maden olmak üzere yirmi üç katı maddenin özgül ağırlıklarını kendi geliştirdiği ve "konik alet" adını verdiği bir kap yardımıyla tespit etti. Elde ettiği değerler çağdaş değerlere oldukça yakındı.

"Son Büyük Eser"

Çok uzun bir ömür süren Bîrûnî'nin zihni hiçbir zaman berraklığını yitirmedi. Görmekte ve işitmekte güçlük çektiği yaşlılık yılları bile çalışmalarını engellemedi. Bir Rum talebesi yardımıyla son ve en büyük eserlerinden biri olan *Kitâbu's-Saydala*'yı yazdı. 1050 yılında tamamlanan bu yazma eser ona ***Ortaçağ Eczacılığının Babası*** unvanını kazandırdı. Şifalı bitkiler üzerine olan bu kitabı orijinal ve önemli kılan ilaçların ve otların isimlerinin Harezm lehçesine ek olarak Arapça, Farsça, Yunanca, Süryanice, Sogdca ve Sanskrit dilinde kaydedilmiş olmasıydı.

Kitap, Bursa Kurşunlu Camii Kütüphanesi'nde 1972 yılında bulundu.

Her zaman ***üstat*** olarak anıldı. Öyle ki onun yaşadığı döneme "Bîrûnî Asrı" dendi. "Ortaçağ İslam dünyasının en büyük bilgini" olarak anıldı.

Diğer Orta Asyalı bilginler gibi hem Arap ve Fars birikimine hâkimdi hem de Antik Yunan'ın büyük üstatlarını birinci elden okumuştu. Onu diğerlerinden farklı kılan aynı zamanda Hint birikimine de sahip olmasıydı.

Astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji ve etnolojiden jeodeziye, botaniğe, mineralojiye, dinler ve mezhepler tarihine kadar otuza yakın bilim dalında çalışmalar yaptı, buluşlar gerçekleştirdi.

Çağına göre öylesine ilerdeydi ki zamanın bilginleri onun en ileri buluşlarını anlayamadılar.(7)

Bîrûnî'ye göre tabiatı anlamak için yol tek değildir; gözlem, araştırma ve deney kadar tefekkür ve akıl yürütme de önemli bilgi kaynağıdır. Astronomide, jeolojide, coğrafya ve kimyada gözlemin önemini vurgularken, simyanın yanı sıra astrolojiye de kuşkuyla bakar. Gökleri bir kader haritası olarak incelemek ona pek mantıklı gelmez. Şiir, kehanet ve fal dünyasına girildiğinde bilimin sınırları dışına çıkıldığını söyler. Ama bunlar neredeyse hiçbir ulusun kurtulamadığı meraklar arasındadır.

Bu alanlarla ilgilenenlere getirdiği yorum, günümüz dünyası için de hâlâ geçerliliğini koruyor: *"Kendilerini büyük bir coşkuyla bu sözde bilime veren akıllı kişileri simyayla uğraştıkları için ayıplamayalım. Onları bu yola iten yalnızca para kazanmak ve talihsizlikten kurtulmak için duydukları aşırı hevestir."*

Simya, sihir, ölümsüzlük ilacı gibi iddiaların arkasındaki ihtirasları incelikli bir sezgiyle kavrayan Bîrûnî, yine de alabildiğine mutsuz ve şanssız olduğu dönemlerde müneccimlere başvurmuş ve bu tanıklıklarını da hiç çekinmeden anlatabilmiştir. Yine batıl itikatları ancak onları tecrübeye çekme suretiyle yıkma yoluna gitmiştir. Yağmur taşının yağmur yağdırmada veya zümrüdün yılan üzerinde etkili olmadığını deneyerek göstermek gibi…

Öldüğünde arkasında 150 kitap bırakmıştı. 70'i astronomi, 20'si matematik ve 18 tanesi de edebiyata dairdi. Günümüze kadar ulaşabilen eserlerinin sayısı ise sadece 27.

Bîrûnî'nin geç tanınmasının sebepleri arasında, eserlerinin çoğunun yazma nüshalarının Türk kütüphanelerinde bulunması, oysa çağdaşı olan İbn Sina'nın Endülüs yoluyla Batı'ya aktarılması gösterilir. Sadece "Harezmî Zîcinin Temelleri"ni konu alan bir eseri 12. yüzyılda bir İspanyol Yahudisi tarafından İbrani diline tercüme edilmişti.

Yeryüzü ve gökyüzünün esrarı kadar insanlar, toplumlar ve farklı kültürler de ilgilendiriyordu Bîrûnî'yi… Bu amaçla uzun ömründe yüzlerce kitap okudu, yüzlerce insana dokundu ve bir seyyah olarak karış karış dolaştı Asya'nın topraklarını.

Bîrûnî, yaşadığı 10. yüzyılın son çeyreği ve 11. yüzyılda uygarlık dünyasını tıpkı bugün olduğu gibi Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırır.

Çinliler, Türkler ve Hintliler Doğu uygarlığını temsil ederken, Batı uygarlığını Yunan, Arap ve Fars uygarlıkları temsil etmektedir.

En azından Bîrûnî döneminde uygar dünya buralardan ibarettir. Günümüz Batı'sının esamisi bile okunmamaktadır daha.

"Bamian'ın İki Putu"

Sonsuz bir öğrenme ve anlama isteğiyle dolu olan Bîrûnî'nin eserleri arasında olan birkaç edebiyat eseri günümüze kadar ulaşmadı. *Bamian'ın İki Putu* adlı 'roman'ında Afganistan'da bir dağın dik yamacındaki kayalara oyulmuş biri kadın, biri erkek iki Budist heykeli konu ediyordu. 11. yüzyılda Bîrûnî tarafından 'roman'ı yazılan bu heykeller, 20. yüzyıl insanlarına başka bir eylemi ilham etmişti: Yıkmak…(8)

Yaşadığı yüzyılda, doğruluğu yüzyıllar sonra ispatlanacak şeyler söyleyen, kıymeti çok sonra anlaşılacak olan Bîrûnî 11. yüzyıldan bize şöyle sesleniyordu oysa:

"İnsanların fikir ve içtihatları türlü türlüdür ve cihanın mâmuriyeti de bu görüşlerin çeşitliliği ile kaimdir."(9)

NOTLAR

(1) Bîrûnî'nin doğum yeri olan Harzem ***(Kât/Kas)*** şehri 10. yüzyılın ilk çeyreğinde İbn Fazlân'ın Volga Bulgarlarının memleketine giderken konakladığı şehirlerden biriydi.

(2) Kimi kaynaklar Bîrûnî ve İbn Sina'nın Samaniler döneminde Buhara Sarayı'nda karşılaştıklarını söylerken, birçok kaynakta da İbn Sina'nın babasının ve Samani hükümdarı olan hamisinin ölmesi üzerine Harizm Emîri Ali b. Me'mûn'un sarayına gelerek burada Ebû Reyhân el-Bîrûnî, Ebû Nasr İbn Irak gibi âlimlerle birlikte çalıştığı kaydedilir.

(3) Çok sayıda fakih, edip ve şair yetiştiren Cürcan, 15. yüzyıldan itibaren bir harabeye dönmüş ve şehrin adı Şah Rıza Pehlevi tarafından bölgenin diğer önemli tarihî merkezi olan ve hâlen yaşayan Esterâbâd'a verilmiştir. Hazar Denizi de ikinci adını (Bahr-ı Cürcan) bu isimden alır.

Ziyariler Hanedanı'nın merkeziyken haraçlarını düzenli olarak ödemedikleri için 1035'de Gazneli Sultan Mesut tarafından işgal edilen bu şehirde birkaç harabe ve Melik Kâbus b. Veşmgir'in mezarının bulunduğu Kümbed-i Kâbus dışında neredeyse hiçbir eser kalmamış.

(4) Ezoterik bir akım olan ***Karmatilik***, Şii İsmâiliye Fırkası'nın bir koluydu. İlk önce Kûfe ve Basra çevresinde ortaya çıkmış ve 10. yüzyılın başlarından itibaren etkili olmaya başlamıştı.

(5) "Hindistan" hakkındaki kitabında *Rigveda* ve *Atarvanaveda* adlı Hint kutsal metinleri ile Patanjali, Brahmagupta, Aryabhata, Vaşita, Pulisa, Varahamihira adlı Hint müelliflerinin eserlerinden metinlerin tercümesine yer verir. Hint dini, edebiyatı, felsefi düşünceleri, kanunları, garip âdetleri ve batıl itikatları, astronomi çalışmaları gibi hemen her alanda Hind'i kuşatan bu eserin bir İslam âlimi tarafından yazılmış olması oldukça dikkate değer. Öyle ki İslamiyet'ten önceki din ve medeniyetleri ve bunların mabetlerine karşı müsamahakâr bir tavır gösteren hükümdarları takdir ettiği için, kimilerince aslen Hintli sanılmıştır. Aslında Bîrûnî'nin milliyeti konusunda farklı iddialar bulunuyor. Bîrûnî, *Saydane* isimli eserinde Arapça ve Farsçayı sonradan öğrendiğini, bu iki dilin de ana dili olmadığını açıklar. Bunlardan Arapçayı daha üstün bulurken Farsçanın yalnız kisralara dair verilen haberlere ve gece masallarına yarayan bir dil olduğunu, Farsçaya çevrilmiş bir kitabının ciddiyet ve revnakının gittiğini, parlaklığının sönerek küsufa uğradığını söyler.

Asârü'l-Bakiye adlı eserinde Harezmliler'i İran ağacının bir dalı olarak nitelendirmesinden yola çıkarak Harezm dilinin ya Farsça ya da Farsçanın bir dalı olduğu, bu nedenle Bîrûnî'nin ana dili olamayacağı çıkarımı yapılır. Sanskritçeyi de sonradan öğrendiğini ve bu dili ve Hint bilimlerini öğrenmekte karşılaştığı güçlükleri *Kitâbu'l-Hind*'de anlatımından biliyoruz.

Bîrûnî'nin döneminde Harezm bölgesinde konuşulan bir başka dil ise Sogdca idi. Sogdcanın bir ilim dili olduğunu ve Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Sogdluların eserlerini yaktırdığını söyleyen Bîrûnî'nin ana dili Sogdca mıydı? Üstadın şu sözleri bu görüşü de çürütmektedir: *"İlim dili olan Arapça yerine benim ana dilim ile ilim tespit edilmiş olsaydı oluk üzerine çıkmış olan deve veya tarla sürmek için çifte koşulmuş zürafaya şaşıldığı gibi şaşılır ve hayret edilir."*

Bîrûnî'nin Harezm bölgesinde doğup büyüdüğü yıllara dönecek olursak, Türkçenin bu bölgede 10. ve 11. yüzyılda etkili olmaya başladığını ve süreç içinde Harezm Türkçesine dönüştüğünü görürüz. Bu da Bîrûnî'nin ana dilinin Türkçe olduğu olasılığını kuvvetli hâle getiriyor.

(6) Cemil Meriç'in *Bir Dünyanın Eşiğinde* kitabı "Upanişadlardan haberi olmayan tek millet" olarak bizleri bir dünyanın eşiğine getirip, inançları, düşüncesi ve edebiyatı ile Hint'i anlatıyor. Aynı zamanda *Vedalar*'ından bir

demet, *Upanişadlar*'ından birkaç damla, Hindistan'ın en eski destanlarından olan *Mahabbarata*'dan parçalar, bu destanın şiirsel bir yorumu olan *Bhagavad Gita*'dan tercümeler ile bizi Himalayalar'ın zirvesine taşıyor. Mutlaka okunmalı.

(7) Onun nazarında İslam, farklı inanç gruplarından korkmayacak bir üstünlük kazanmıştır. Elbette onun engin hoşgörüsünün temelinde sonsuz bir öğrenme ve anlama isteği, müthiş bir zekâ, bazen zorunlu ama çoğunluk gönüllü seyyahlığı ve çok farklı kültürlerden insanlarla tanışmış olmasının da büyük payı olmalı. Özellikle Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kaldığı sıralarda başka halkların âdetlerini yakından tanıma fırsatını buldu.

Yine Gazne Sarayı'na dünyanın her yerinden elçilik heyetleri geliyor ve Bîrûnî onlardan çok uzak yerlere ait bilgileri de devşiriyordu.

1024 yılında Volga kıyısındaki Türkler'in Hakanı Gazne'ye bir heyet gönderiyor. Kutuplarda yaşayan insanlarla ticaret yapan Türk elçileri, en Kuzeydeki ülkelerde güneşin günlerce batmadığı bilgisini Sultan Mahmut'un huzurunda söylediklerinde, dini bütün Sultan'ın öfkesini yatıştıran ve bu olayın mümkün olduğunu ona fısıldayan ses, Bîrûnî'ye aittir.

Bîrûnî yerküresi boyutlarının ve çeşitli yerlerin coğrafî enlem ve boylamlarının belirlenmesi konusuna duyduğu ilgiye paralel olarak sadece bu konuda yazılmış kitapları okumakla yetinmiyor, aynı zamanda görgü tanıklarından da değerli veriler topluyordu. Çeşitli yerler ve şehirlerle arasındaki uzaklıklar hakkında topladığı bilgileri kaydeden Bîrûnî'nin amacı geniş kapsamlı bir dünya coğrafyası hazırlamaktı. Fakat yıllar yılı topladığı bütün materyali başına gelen bir felaket sırasında kaybetmiştir.

Beyrûnî Afrika'nın güneyinde Hint Okyanusu'nun uzantısı olan bir denizin bulunduğunu ve Afrika'nın güneyinin bu burunla sona erdiğini, (Bugünkü adıyla Ümit Burnu) ekvator kuşağında mevsimlerin değişmediğini, yaşadığımız coğrafyadaki insan ve medeniyet dağılımına dikkat ederek bunların aynı enlem dairesi üzerinde bulunduğunu, dünyanın küresel olduğunu biliyordu.

Kuzey Asya ve Afrika hakkında, dünyayı kuşatan okyanuslar hakkında ilginç ve doğru bilgiler toplamış, bunları sistematize etmişti.

(8) Bîrûnî farklı inançlara, farklı yaşam tarzlarına "tahammül" göstermenin, onları anlamaya çalışmanın, 'öteki'ni dinlemek ve onu kendi inanışları, kendi dünya görüşü içinde değerlendirmenin bir simgesi olarak yaşadığımız yüzyıla söyleyecek çok şeyi olan bir İslam âlimi. Tunuslu şair ve yazar Abdelwahab Meddeb, *İslamın Hastalığı* isimli kitabında Bîrûnî'nin Hindistan üzerine yazdığı eserin ***"Heykellere tapınma ilkesi ve heykel dikme biçimleri"***ne ayırdığı bölümde, kültür ve inanışları içinde, anlamakla kavranabilir şeylerden ziyade, hissedilebilir şeylerle daha rahat temas kuran kitleler için eğitici bir işlev gören putların övgüsünü yaptığının altı-

nı çizer. Bîrûnî'ye göre: ***"Anlamakla kavranabilir şeylerle ilgilenenler ise her tarafta az sayıda bir elit oluşturan âlimlerle sınırlıdır."***

Taliban, putlara karşı mücadele adına ***Bamiyan***'daki Buda heykellerini yok etme kararı aldığında, Kuveyt'e yardım etmek adına Irak'ı yerle bir eden güçler parmaklarını bile kımıldatmadılar: *"9 Mart 2001'de Bamiyan'daki dev heykellerin yıkılması sırasında dünya habersiz yakalanmamıştır. Talibanlar kararlarının infazından günler önce, yapacakları katliama niyetlendiklerini ilan etmişlerdir. Bunu bir gösteriye dönüştürmek için gerekli zamanı ayırmışlardır; televizyon görüntülerinden korkmamaktadırlar.*

…Buda heykellerini kurtarmak için müdahale hakkını kullanmış olsak New York'un iki kulesini yitirmesinin önüne geçmiş olacağımızı söylemeye cesaret edebilir miyim?" diyen Meddeb, 11 Eylül görüntülerinin 9 Mart görüntülerinin büyütülmüş hâli olup olmadığını sormaktadır herkese.

(9) "İnsanların fikir ve içtihatları türlü türlüdür" şeklindeki ifadesi Sanskritçeden Arapçaya çevirdiği *Patanjali*'nin önsözünden. Konusunu ruhun vücut prangasından kurtuluşu olarak tarif ettiği *Patanjali* kitabını Sanskritçeden Arapçaya tercüme etti.

İBN SİNA [*]

"Tababetin Hükümdarı"

[*] Doğumu 980 - ölümü 1037

"Harmeysen Köyü'nün yakınında bir köy vardı: Efşene.[1] *Babam Efşene'de bir hanımla evlendi. Önce ben, 980 yılında, sonra da erkek kardeşim Efşene'de dünyaya gelmiştir.*

Daha sonra ailemiz Buhara'ya yerleşti. Ben bir muallimden Kur'an ve edebiyat dersleri aldım. On yaşıma geldiğim zaman Kur'an'ı ezberledim ve edebiyatı da tamamıyla öğrendim.

Daha sonra mantık, geometri, fizik, metafizik ile meşgul oldum.

Sonra tıp ilmine rağbet ettim. Bu konuda yazılmış olan kitapları okudum. Kısa zamanda bu konuda sivrildim. O derece ki tıp üstatları, büyük tıp adamları benden tıp ilmi okumaya başladı. Bir yandan bunlara ders veriyor, bir taraftan da hastaları tedavi ediyordum. Bu sıralarda kazandığım pek çok tecrübeyle birçok ilacın bulunmasında ve tespitinde başarılı oldum. Böylelikle tedavi yolları ve metotları tarif edilemez bir biçimde bana açılıyordu.

Bu esnada ben, on altı yaşlarında bir çocuktum."

On altı yaşındaki bu çocuk ileride "Tababetin Hükümdarı" şeklinde anılacak olan İbn Sina'ydı. Ortaçağ Avrupa'sı tababet kitaplarında taçlı bir hükümdar olarak ortada oturur, sağında Galenos, solunda da Hippocrates... Her ikisini de aşmıştır çünkü.

İslam kaynakları ondan eş-Şeyhü'r-Reis diye söz ederler. 13. yüzyıl düşünürlerinden Roger Bacon'a göre felsefenin sultanı ve lideridir.

Bir jeologdur aynı zamanda, fizikçidir, kimyacıdır. Ruhların hekimi ve müzikologdur. Bir gök bilimci, eczacı, şair ve devlet adamıdır.

Aristo Yunan ilmi için neyse, İbn Sina da İslam âlemi için odur. Zekâsı ve etkileyiciliği ile düşmanları tarafından bir sihirbaz olarak görülürken, dostları onda ilâhi özellikler bulurlar.

İlgilendiği bütün alanların kapıları ona tarif edilemez biçimde açılır ve tıp ilmi 16 yaşındaki bir çocuğa çok kolay gelirken, hayatı hiç de kolay olmayacaktır İbn Sina'nın.

Yaşadığı yüzyıl Türkistan'ın çalkantılı bir dönemidir. O doğduğunda Abbasi halifeliğine bağlı Samanoğulları yönetimi çökmek üzeredir. Abbasi halifelerinin otoriteleri zayıflamış, her tarafta ha-

nedana rakip aileler türemiştir; Büveyhiler, Ziyariler, Deylemiler, Memuniler... Ve iki büyük güç olan Karahanlılar ve Gaznelilerin bölgeye hâkim olma çabaları sürmektedir.

İşte bu kargaşadaki yaşamı şehirden şehre göç etmekle geçer. Bazen bir sultan sarayının en seçkin konuğu, bazen şehirden gizlice çıkan bir yolcu, bazen bir zindanda mahpustur.

Birçok alanda öne çıkmasına rağmen, biz bugün onu daha çok tıp ve felsefe alanındaki dehası ile tanırız. Gerçi o kısa ömründe biraz olsun rahat ettiyse, bu da tıp sayesinde olmuştur. Hükümdarların ilgi duyduğu iki alandan biri tıp, diğeri ise astrolojidir. Sağlıklarını korumak için tıbba, yazgılarını öğrenmek için ise astrolojiye değer vermeleri, bu iki dalı en gözde meslekler yapmıştır.

Felsefe ise bütün zamanlarda olduğu gibi, İbn Sina'nın zamanında da insanı sıkıntıya sokan bir uğraştır.

"16 yaşından sonra bir buçuk yılımı araştırma ve okumaya ayırdım. Mantık ilmini ve bütün felsefi ilimleri yeniden okudum. Ve bu müddet zarfında bir tek gece bile uyumadım. Gündüzleri de mantık ve felsefeden başka bir şeyle meşgul olmadım.

Her ne zaman bir meselede şaşırır, kıyasta orta yolu bulamazsam; camiye gider, namaz kılar, her şeyi güzel yaratan Yüce Allah'a dua ederdim. Bu teslimiyetle; kapalı, karanlık görünen şeyleri bana aydınlatsın, zor gelen şeyleri kolaylaştırsın isterdim. Bu suretle müşküllerimi hallederdim."

İbn Sina, talebesi Cüzcânî'ye bu satırları yazdırırken, o çağda öğrendiklerinin hepsinin olgunluk çağında bildiklerinden ibaret olduğunu söyler.

"O dönemden sonra benim için yeni bir şey olmamıştır."

Daha o çağlarında mantık, fizik, matematik bilgilerini sağlamlaştırdı, metafizikle ilgilendi.

Buhara Sultanı Nuh b. Mansûr'un hiçbir hekimin çare bulamadığı hastalığını tedavi ettiğinde ise saray kütüphanesinin kapıları ardına kadar açıldı bu genç hekim için.

Daha sonra bir yangında kül olacak bu muhteşem kütüphanede, zamanın bütün bilim dallarına ilişkin kitapları yutarcasına okudu.

Yüzlerce kitap nasıl okunur, bir insanın kaç yılını alır gibi sorular, bizi İbn Sina'nın okuma tarzına götürür: *"Onun acayip yönlerinden birisi de eline yeni bir kitap aldığı zaman onu baştan sona okuduğunu hiç görmemiş olmamdır"* diyen öğrencisi Cüzcânî'ye göre kitabın en güç ve önemli meselelerini gözden geçirir, yazarın o konuda ne söylediğine bakar. Bu hızlı kitap okuma biçimi ile çok değerli zamanını boşuna harcamamış olur. Neredeyse hiç uyumaz İbn Sina; çeşitli içeceklerle uykusunu açarak gün ışıyasıya dek çalışmalarını sürdürür. Yaşamı boyunca bırakmadığı bir alışkanlıktır bu. Ata binmek, temiz ve açık havada dolaşmak, soğuk suyla banyo yapmak da öyle.

Musikiyi, özel eğlence meclislerini ve raksı severdi. Ud çalmada, güzel şiirler ve rubailer okumada son derece ustaydı. Dinleyenlerin ruhunun derinliklerine kadar işleyen hoş ve güzel bir sese sahip olduğu söylenir.

Başına yol yol ince çizgilerle işlenmiş, açık renkli sarıklar bağlar ve ucunu boğazının altından geçirip omzunun üstüne atardı.

Ve onun kalemi ister zindanda olsun, ister uzun süren yolculuklarında… Hep yürürdü kâğıt üzerinde…

Saray kütüphanesinde geçirdiği günlerde bütün ilimleri içinde toplayan ilk kitabı *el-Hikmetü'l-Arûziyye*'yi 21 yaşında yazdı. Hayat ona çok şey vaat etmekte, günleri çalışarak ve çeşitli kitaplara şerhler yazarak geçmektedir.

"Sonra Babam Öldü."

"Sizin hiç babanız öldü mü, benim öldü, kör oldum" dediği gibi şairin, İbn Sina için de dünya başkalaşır, hâlden hâle girer.

22 yaşındaki babasız kalan İbn Sina'yı mecburiyetler Buhara'dan Gûrganc'a, oradan Fera'ya, Baverd'e, Tus'a, Şakkân'a, Semerkant'a, Cacerm'e ve nihayet Hazar Denizi'nin kıyısındaki Cürcan'a sürükler. Amacı Bîrûnî'nin yanından kaçarcasına uzaklaştığı Ziyariler sultanı Kâbus ile görüşmekti. Kâbus, o gelmeden önce yakalanıp bir kaleye hapsedilmiş ve orada ölmüştü. Neyse ki kader, Cürcan'da onun karşısına, ömrü boyunca yanından ayrılmayacak

olan sadık talebesi Cüzcânî'yi çıkartarak bu kadar yolu kat etmesini ödüllendirecektir.

Kâbus'un öldüğünü öğrenen İbn Sina, yine Hazar Denizi'nin kıyısındaki Dihistan'a geçer; burada ciddi bir şekilde rahatsızlananca Cürcan'a geri döner.

Bu büyük âlimin oradan oraya bir yaprak gibi savrulmasında en büyük pay Gazneli Mahmut'undur.

Samani hükümdarının ölümü üzerine Buhara'dan ayrılan ve Harizm Emîri Ali b. Me'mûn'un sarayına gelen İbn Sina'nın Ürgenç'i (Gûrganc) seçmesinin nedeni, Memuni Hanedanı devrinde bu şehrin Orta Asya'nın Endülüsü olmasıydı. Ama bütün âlimlerin koruyucusu olan Me'mûn, İbn Sina'yı koruyamadı.

Şarkın kudretli hükümdarı Sultan Mahmut'un onu Gazne'ye davet etmesi ile Ürgenç'teki güzel günleri sona erdi.

Büyük âlimin bu daveti geri çevirmesinin sebepleri arasında hükümdarın sert mizacı kadar, Gazne'de felsefeye duyulan antipatinin de büyük rolü vardır. İbn Sina Gazne'ye gitmeyecektir ama, Harezm Sultanı'nın yanında da kalamayacaktır. Sultan Mahmut'un onun tasvirlerini çoğaltarak bütün Asya prenslerine gönderdiği ve âlimin nerede bulunursa kendi sarayına getirilmesini istediği bir rivayet olarak anlatılır.

Silahlı yüz atlının kendisini almak üzere yola çıktığını haber alan İbn Sina Karakum Çölü'nü aşarak Horasan şehirlerinin gelini olarak adlandırılan Nişabur'a gelir. Buradan Meşhed'e geçer, Cürcan'a ulaştığında ise Ziyariler Sultanı Kâbus çoktan ölmüştü. Ümitsizce Dihistan'a geçer, hastalanır… Yeniden Cürcan'a döner.

Babasının ölümünün ardından bir yaprak gibi oradan oraya savrulan İbn Sina, bütün ömrünü şu iki dizeyle özetler:

"Yüceldim, sığacağım bir şehir kalmadı
Arttı kıymetim, alacak hiç müşteri bulunmadı."

"Büveyhiler Devresi (1012-1024)"

On iki yıl katlanmak zorunda kalacağı Büveyhiler'in Rey, Isfahan ve Hemedan'daki saraylarında yaşadı. Olgunluk dönemine

rastlayan bu yıllarda büyük sıkıntılar çekti. Kâh evi sarıldı, kâh bütün varlığına el konuldu... Önce vezir yapılmışken sonra devlet hizmetinden men edildi.

Büveyhoğullarına bir tabip olarak ilk yardımı Mecdüddevle'nin melankoli hastalığını tedavi etmesiydi. Sonra Hemedan'a geçerek Mecdüddevle'nin kardeşi Şemsüddevle'nin kulunç hastalığını tedavi etti.

"Fakat kendi hesaplarına onun vezirliğinden korktukları için askerler arasında İbn Sina aleyhine birtakım hareketler baş gösterdi. Evini sardılar ve onu hapse attılar. Birtakım sebeplerle varını yoğunu, malını mülkünü aldılar. Emîr Şemsüddevle'ye onu öldürmesi için şantaj yaptılar.

Emîr, onun öldürülmesinden kaçındı ama ayaklanan asileri yatıştırmak için İbn Sina'yı devlet hizmetinden uzaklaştırmakta tereddüt etmedi." (Cüzcânî)

İbn Sina tam kırk gün bir dostunun evinde saklandı ve sultanın kulunç hastalığı yeniden nüksedince saraya çağrılarak ikinci kez vezirlik makamına getirildi.

Gündüzleri sarayın işleriyle meşgul olan İbn Sina, talebelerine ancak geceleri ders vermektedir. Bu arada ünlü eseri *Kitâbu'ş-Şifâ* eserine fizik ile başlamış, *el-Kanûn*'un da birinci kitabını yazmıştır.

Ama Büveyhilerin gölgesinde yaşamaktan hiç hoşnut olmayan İbn Sina'nın arzusu Kâkûyiler hükümdarı Alâüddevle'nin yanına gitmektir.

Bir yandan Alâüddevle ile gizlice mektuplaşırken, bir yandan da Şifa kitabını tamamlamak üzeredir.

Bu esnada bir sefer sırasında Şemsüddevle ölünce yerine oğlu Semaüddevle geçti ve İbn Sina'ya vezirliğe devam etmesi teklifi yapıldıysa da kabul etmedi.

Alâüddevle ile mektuplaştığı saraydan öğrenilince Ferdecan denilen bir köyün kalesinde hapsedildi. Büveyhiler daha sonra İbn Sina'yı serbest bıraksalar da onların iktidar olduğu topraklarda artık hayat koca bir hapishanedir onun için. Hemedan'dan bir an önce uzaklaşmak ve Alâüddevle'ye sığınmak istemektedir.

Bu kalede dört ay süren hapisliği sırasında *el-Hidâyât* kitabını, *Hayy bin Yakzan* risalesini ve *el-Kulunç* kitabını yazar.

Alegorik hikâye türünde bir ilk olan *Hayy bin Yakzan* daha sonra İbn Rüşd ve İbn Tufeyl tarafından ele alınacak ve bu yolla Daniel De Foe'nun ünlü *Robinson Crusoe* eserinin esin kaynağı olacaktır.

Ömer Hayyam nasıl matematik ve astronomi konusunda bir deha olmasına rağmen insanlık onu daha çok rubaileriyle tanıyorsa, İbn Sina'nın da tıp ve felsefedeki şöhreti onun diğer alanlardaki başarılarını gölgede bırakır.

Oysa İbn Sina Arapça, Farsça ve Türkçe rubailer yazmaktadır. Uzun manzumeler...(2)

Ruhun akçıl bir güvercin olarak yere inip bir cisme girişini şiirleştirir...

Sevgiliye, Tanrı'ya, bilime, gençliğe, ihtiyarlığa, ölüme ve aşka dair dizeler dökülür kaleminden....

el-Urcuze-el Kübrâ yani "Büyük Urcuze" bin beyitten meydana gelen ve Kanun'un özeti olan bin beyitlik bir şiirdir. "Tıbbi binlik" olarak bilinen bu şiiri ölümünden kırk gün önce bitirdiği söylenir. *Urcuze* 13. yüzyılda Latinceye *Canticum* veya *Cantica* adıyla çevrilir.

"Kâkûyiler Devresi (1024-1037)"

1024 senesinde Hemedan'dan derviş kılığında beş adam sessiz sedasız çıktılar... Yağmacı kabileler arasından geçtiler, dağlık arazilerden, çöllerden... Nihayet Isfahan yakınlarında Alâüddevle'nin adamları tarafından karşılandılar.

İbn Sina, "güller ülkesi" Isfahan'ın çiçekli ve parlak çinilerle bezeli saraylarında şanına yakışır bir izzet ve ikram gördü.

Nısf-ı Cihan, yani "dünyanın yarısı" diye ünlenen Isfahan'ın büyük meydanında göğsünü genişleterek *eş-Şifâ* kitabını bitirmekle meşgul oldu.

Bir türlü tamamlayamadığı Botanik ve Zooloji bahsini ise Alâüddevle ile Saburhast'a gittiği sene yolda yazdı. Böylelikle felsefe

kitaplarının içinde hacim olarak en büyük ve madde bakımından en zengin olan felsefi eserini tamamlamış oldu

Bu, insanlık tarihinde tek kişi tarafından yazılan en büyük bilimsel ve felsefi ansiklopedik eserdir.

Şifâ'nın metafiziği 12. yüzyılın sonlarında Latinceye çevrildiğinde ruh ve metafizik hakkındaki düşünceleri Roger Bacon ve Aquinolu St. Thomas'ı derinden etkilemişti. Ve Avrupa'da uzun yıllar, orada kullanılan ismiyle Avicennacılık bir düşünce akımı olarak varlığını korumuştur.

Isfahan'daki güzel günler Gazneli Sultan Mesut'un bu şehri almasıyla son buldu. O gün askerler İbn Sina'ın evini ve kütüphanesini yağmaladılar. Henüz tamamlamış olduğu *el-İnsâf* isimli eser de bu yağmada kayboldu. Yirmi bölümden meydana gelen eserde Aristo'nun bütün eserlerinin açıklaması yapılmıştı. Ama bu eserden hiçbir iz kalmamıştır.

Yazımına Hemedan'da başladığı ama Isfahan'da tamamladığı *el-Kanûn fi't-Tıb* ise onun en büyük tıp ansiklopedisidir. Bütün eski zamanların tıbbı ile Müslüman tıp ilmini içeren bu eser tam altı yüzyıl boyunca bütün dünyanın tıp öğretilerine hâkim olacak, hemen her dilde yazılan bütün eserlere kaynaklık edecektir. Doğu ve Batı hekimliğine yön veren *Kanûn* dünyanın bütün tıp fakültelerinde Tıb İncili (Bible) adı verilerek okutulacaktır.

Tıp ve felsefe üzerine yüzden fazla eser veren 11. yüzyıl İslam fizikçisi İbn Sina, tarih öncesi taşkınlar, erozyon, tortul yataklar ve yumuşak kayaların başkalaşımı yoluyla oluşan topraklar ve dağların meydana gelişi hakkında da yazmıştır.

İbn Sina'nın zamanına gelinceye kadar fosillere ya doğanın ucubeleri gözüyle bakılıyor ya da Nuh Tufanı'ndan kaldığı düşünülüyordu. Fosillerin oluşumu hakkında rasyonel açıklamayı ilk yapan kişi İbn Sina'dır.

İnsanlığın Tuzlu Tarihi'nin yazarı Mark Kurlansky'e göre neden söz ettiğini daha çok insan anlamış olsaydı, ***jeolojinin babası*** olarak görülebilirdi. Ama bilim dünyasının ona yetişmesi yüzyıllar aldı.

İbn Sina'dan sonra fosillerin genel kanının aksine kayalara şeytanlar tarafından yerleştirilmediğini, başkalaşımlar sırasında toprakta hapsedilen bitki ve hayvanlardan oluştuğunu öne süren ikinci kişi ***Leonardo da Vinci***'dir.

* * *

"Çözemediği Tek Düğüm: Ecel Düğümü"

Kâkûyi hükümdarının nedimi olması yüzünden onun her yaptığı sefere katılmak zorunda olan İbn Sina son derece yoğun ve yorucu günler yaşadı. Bu seferlerden birinde kolit hastalığına yakalandı.

Daha önce birçok kimseyi başarılı bir şekilde tedavi ettiği bu hastalıktan bir an önce kurtulmak için kendi kendine uyguladığı tedavide dozu ayarlayamayınca bağırsaklarında yaralar oluştu. Ve bu büyük hekim, ömrünün son yıllarını bu hastalığın ıstırapları, şiddetli baş ağrıları ve sara nöbetleri içinde geçirdi.

Alâüddevle ile birlikte Isfahan'dan ayrılıp Hemedan'a giderken yolda hastalığı nüksetti:

"Artık kuvvetinin çekildiğini ve bu hastalığı yenmeye yetecek gücünün kalmadığını biliyordu. Bu yüzden kendi kendisini tedavi etmeyi de terk etti.

Benim bedenimi idare eden kuvvet, artık idareden aciz kaldı. Bundan sonra ilacın da tedavinin de bir faydası olmaz, demeye başladı. Günlerce bu durumda kaldı. Sonra da Rabbine kavuştu. Hemedan'a defnedildi. Öldüğü zaman 57 yaşındaydı." (Cüzcânî)

Batı'da Avicenna, İslam dünyasında Şeyhü'r-Reis olarak tanınan bu büyük bilgin, 1037 yılında öldüğünde, arkasında 220 civarında eser bırakmıştı.(3)

Hemen her alanda kendi özgün fikirleri ve buluşlarıyla öne çıktı.

Onun zamanına kadar kan ruhun yeri olarak bilinirken, o ilk defa kanın gıda taşıyan bir sıvı olduğunu keşfetmişti. İdrardaki şekeri keşfeden odur, sudaki mikrobu ve birçok hastalıktan korunmanın ve tedavi olmanın yollarını...

Yüzlerce ilacı...

Ama birçok hastaya şifa dağıtan İbn Sina, aynı özeni kendisine göstermedi.

"Beden var olmak için bir ruha muhtaçtır. Ruh varlığını sürdürmek için ne mekâna ne de zamana muhtaçtır." demişti İbn Sina.

İşte bedeninin ihtiyaç duyduğu zamandan ve bir türlü içine sığamadığı mekândan Hemedan'da kurtuldu.

"Kara toprağın dibinden Zühal yıldızının doruğuna kadar, kâinatın dipten doruğa bütün müşküllerini hallettim. Her hilenin, her düzenin bağından sıyrıldım. Her düğüm çözüldü. Ama ecel düğümü? İşte o, öylece kaldı."

NOTLAR

(1) Filozofların prensinin doğduğu yer olan Özbekistan'nın-Buhara şehrine 20. kilometre uzaklıktaki Efşene Köyü, bugün onun adıyla anılıyor.

(2) İbn Sina eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça, birkaç eserini ise Farsça yazmıştı.

(3) İbn Sina tıpkı eserleriyle olduğu gibi, "hayatım roman" cümlesiyle özetlenebilecek serüveni ile yazarlara, senaristlere ilham kaynağı olmaya devam ediyor. Şahsen çok başarılı bulmasam da İnsan Yayınları'ndan çıkan Nurullah Larudi, *Batışı Olmayan Güneş* ve Arion Yayınevi'nden çıkan Gilbert Sinoue, *Isfahan Yolu* romanları okunabilir. İbn Sina'nın milliyeti konusundaki tartışmalara *Isfahan Yolu*'nda bir de annesinin Yahudi olduğuna dair iddia ekleniyor.

KAŞGARLI MAHMUT (*)

"Türk Dilinin Taçsız Hükümdarı"

"Lügatler dilin sicilleridir,
bize her kelimenin değerini,
gerçek mânâsını bildirirler."
Cemil Meriç

(*) Doğumu 1008 – ölümü 1105

1910 yılı, İstanbul, Sahaflar Çarşısı…

Denize atılan şişe gibi zamanın dalgalanmasına bırakılmış, elden ele gezen bir eserin yüzlerce yıl süren "yitik"liği bitmek üzere.

Büyük savaşlar, büyük yağmalar, büyük yangınlar içerisinden sağ sâlim geçmiştir. Mağara Dostları gibi zamanın koynunda çok uzun yıllar "uyumuş" ve vakit geldiğinde uyandırılmıştır.

Eski maliye nazırlarından Nazif Paşa'nın akrabası bir hanım, Sahaflar Çarşısı'na girer. Kucağında yazma bir eser, Sahaf Burhan Efendi'yi aramaktadır. Biraz mahcup, biraz tedirgindir.

Belli ki sıkıntıya düşmüştür.

Sahip olduğu şeyin önemini bilmese bile, 30 altın lira edeceği yolunda Nazif Paşa'dan edindiği bilgiyle yazma eseri sahaf Burhan Efendi'nin ellerine bırakır.

Burhan Efendi kıymetli bir eserle karşı karşıya olduğunu sadece tecrübeleriyle değil, sahaflara özgü o incelikli sezgiyle de anlamış olmalıdır.

Kitabı alır, Maarif Nezareti'ne gider... Fakat Nezaret, kitap için istenen 30 altın lirayı çok bularak almaktan çekinir.

Böylelikle yüzyıllar önce yazılmış bir eseri gün ışığına çıkarma onuru Ali Emîri Bey adında bir aydına nasip olur.(1)

Ali Emîri Bey, haftada en az iki-üç kez yeni bir kitap var mı diye Sahaflar Çarşısı'na uğrayan tecessüs sahibi bir aydın...

Kitabı eline aldığında dünyada bir benzeri olmayan Türk dilleri kamusu ve grameriyle karşı karşıya olduğunu görür.

Onun ifadeleriyle:

"Değil otuz lira, otuz bin lira değeri var!
Kitabı aldım, eve geldim, yemeği içmeği unuttum.
Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir.
Türkistan değil, bütün cihandır.
Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir revnak kazanacak.
Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez."

İşte bu kitap, Kaşgarlı Mahmut'un *Kitâbu Divân-ı Lügat-it-Türk* adlı muazzam lügatidir.

Eserin yazılış amacı, Araplara Türk dilini öğretmekti. Ama Kaşgarlı Mahmut bunu yaparken sadece Türkçe-Arapça bir sözlük hazırlamamış; Türk dillerinin kamusunu ve Türk toplumunun eski tarihini, edebiyatını, yaşayışını ve düşünüşünü de bu tek eserle ortaya koymuştu. Bir anlamda 11. yüzyıl Türk topluluklarının ansiklopedisini yazmıştı.

Divan, o güne kadar benzeri görülmemiş bir çalışma olmasıyla ilktir, ansiklopedik niteliğiyle ilktir, Türk dilleri kamusu olmasıyla ilktir.

Kaşgarlı Mahmut da zaten, kitabın giriş bölümünde, ondan önce kimsenin yapmamış olduğu bir sıralayışla ve kimsenin düşünmemiş olduğu bir düzenle çalıştığını vurgular. Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiirleri serpiştirdiğini, yüksek düşüncelerle söylenmiş savlarını aldığını… Her kelimeyi yerli yerine koyduğunu, derinliklerini ortaya çıkardığını, katılıklarını yumuşattığını ve bu uğurda yıllarca birçok güçlüğe göğüs gerdiğini dile getirir.

"Kitapta birçok önemli kelimeler topladım; böylelikle kitap, arılıkta son kerteyi, güzellikte son yüksekliği buldu."

* * *

Kaşgarlı Mahmut, Pamir Dağı'nın eteklerinde, bugünkü Kaşgar şehrine 40 kilometre uzaklıkta bulunan Opal Köyü'nde, 1008 yılında doğdu.

Eğitimini Karahanlıların başkenti Kaşgar'da tamamladı.(2)

Kaşgar onun döneminde Türk, Yunan, İran, Hint ve Çin kültürlerinin temas hâlinde olduğu bir ticaret, kültür ve siyaset merkeziydi. Aynı zamanda eski çağlardan beri Doğu ve Batı arasındaki ipek yolunun çok önemli güzergâhlarından biri olması da Kaşgar'ı döneminin parlayan kentleri arasına sokuyordu.

Kaşgar'da kaç yıl yaşadı bu büyük âlim? Bağdat'a hangi şartlar altında geldi? Türk illerini, boylarını dolaştığı yıllarda ne tür zorluklarla karşılaştı? Bu konuda birçok rivayet ve yorum var. Ne ya-

zık ki Kaşgarlı Mahmut'un hayatı hakkındaki bilgilerimiz bize kadar ulaşan tek eserindeki bilgilerden ibaret. Belki de günümüze ulaşmayan eseri *Kitâbu Cevahirin fi Lügat*'ta daha ayrıntılı bilgi vardı.

Türk dilinin gramerle ilgili kurallarını da söz konusu kitapta ayrıntılarıyla yazdığı için Divan'ına alma gereği duymamıştır.

Buhara, Semerkant, Nişabur gibi Ortaçağ Türk-İslam bilim merkezlerini görmesi, bütün Türk illerini bir seyyah misali oba oba dolaşması onun ufkunun nerelere kadar uzandığı hakkında bir fikir vermektedir.

Farsçaya, Arapçaya, Türkçenin bütün lehçelerine, Türk tarihine, coğrafyasına, folkloruna ve halk edebiyatına hâkimdir.

"Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş olduğunu gördüm," dediği bir milletin çok iyi kargı kullanan bir ferdidir de aynı zamanda.

Kaşgar'dan 1057 yılında, tam 49 yaşındayken ayrıldığı tahmin ediliyor. İyi eğitim almış soylu bir ailenin çocuğu olarak onu Kaşgar'dan ayrılmaya iten nedenler hayli dramatik...

Mensubu olduğu Karahanlı sülalesindeki taht kavgaları, babasının bir suikast sonucu zehirlenerek öldürülmesi ve kendisinin de bu suikasttan kıl payı kurtulması ile bir dönüm noktası yaşar hayatında...

Belki de hep yapmak istediği ama zaman bulamadığı; Türk Dilleri Kamusu'nu yazmak için bu felaketi bir fırsat olarak gördü. Ve 15 yıl boyunca adım adım dolaşarak birçok sıkıntıya katlanacağı yolculuğuna başladı. Tarım, İli, Çu ve Sir Derya nehirlerinin havzalarındaki Türk şehirlerinde dolaştı. Görmediği, aralarına girmediği Türk boylarının dillerinden örnekler vermedi.

Divan'ın yazılış hikâyesi bize aynı zamanda dönemin siyasi-kültürel iklimi hakkında da bir fikir verir. Fuat Köprülü'nün ifadesiyle: *"Selçuklu istilası üzerine artık doğrudan doğruya Türk hâkimiyeti altına giren İslam âleminde Türkçenin birdenbire pek mühim bir kıymet kazandığı; Mahmut Kaşgarî'nin* ***Divân-ı Lügat-it Türk*** *isimli eseri sayesinde tamamıyla anlaşılıyor."*

Kaşgarlı'dan önce de Türk diline, Türk illerine ve boylarına ilişkin Arapça yazılmış eserler bulunuyordu. Ancak Türkçe öğrenmeye duyulan ihtiyacı karşılamak üzere bu devirde yazılan birçok kitap yanlış ya da eksik bilgiler içeriyordu. Kaşgarlı Mahmut bu eseriyle aynı zamanda bu yanlışları düzeltmiş ve eksikleri tamamlamıştır. Bu konuda öyle titiz davranmıştır ki görmediği, aralarına girmediği Türk boylarının dillerinden örnekler vermemiştir. Kişisel gözlemleri için yaptığı uzun yolculuklar kadar kütüphanelerde de uzun incelemeler ve araştırmalar yapmıştır.

Bu zorlu serüven onu ilk Türk bilgini, ilk ansiklopedist, Türkoloji'nin kurucusu ve Asya'nın hiç sönmeyen kandillerinden biri yapmıştır:

"Kendim Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlatanlarından, en doğru anlayanlarından, asıl ve nesepçe en ileri bulunanlarından, en iyi kargı kullanan savaşçılarından olduğum hâlde, Türklerin hemen hemen bütün illerini, obalarını, çöllerini karış karış gezip dolaştım.

Türkün, Türkmenin, Oğuzun, Çiğilin, Yağmanın, Kırgızın dillerini, kafiyelerini tamamen zihnime nakşettim.

Bu konuda o kadar ileri gittim ki her boyun lehçesi bende en mükemmel surette elde edilmiş oldu.

İşte bu kitabımı, bu kadar uzun inceleme ve araştırmadan sonra, en süslü tarzda, en beliğ bir üslûp üzere yazdım.

Bana sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı Tanrı'ya sığınarak ***Kitâbu Divân-ı Lügat-it-Türk*** *adını vererek yazdım."*

Türkçenin Arap dili kadar zengin olduğunu göstermek, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça ile koşu atları gibi yarış edebileceğini anlatmak istiyordu.

Yine öyle bir şey yapmak istiyordu ki; şimdiye kadar misli görülmemiş ve kimse tarafından vücuda getirilmemiş olsun!

Son olarak da adı sonsuza kadar yaşasın...

* * *

Bugün elimizde Divan'ın orijinali ya da başka bir nüshası yok. Tek nüsha büyük olasılıkla Türkçe bile bilmeyen hattat Şamlı Mehmet tarafından 1266'da Şam'da kopya edilmiş.

Ama Asya'nın bu muhteşem kandili bugün hâlâ yanıyorsa, bunu borçlu olduğumuz iki kişiden biri İran asıllı Şamlı Mehmet, diğeri ise 20. yüzyılın başlarında bir tesadüf sonucu eseri ele geçiren Ali Emîri Efendi'dir.

Ali Bey, yaprakları dağınık olan kitabı Kilisli öğretmen Rifat Bilge'ye(3) düzelttirdi ve gördüğü herkese bu kitabın öneminden söz etti.

Ziya Gökalp bu meşhur kitabı görmek için hemşehrisi Ali Emîri Efendi'ye çok rica etmişse de ona bile göstermedi. Hatta kitaba zarar gelir düşüncesiyle basılma fikrinden bile uzunca bir zaman uzak durdu. Bunun üzerine Ziya Gökalp'in ricasıyla Talat Paşa devreye girdi ve bu eşsiz eserin Kilisli'nin nezaretinde basılması kaydıyla Ali Emîri Bey kitabı vermeye razı oldu. Rifat Bey, basılışına bizzat nezaret ettiği bu eserin musahhihliğini de yaptı. Öyle ki kitap Batı âleminde *Divân-ı Lügat-it-Türk*'ün ***Kilisli Basımı*** olarak şöhret buldu.

Daha sonra birçok tercüme girişimi olmuş, bu çalışmalardan bir kısmı daha basım aşamasına gelmeden savaş yıllarının zorlukları yüzünden sona ermiştir.

Nihayet Besim Atalay tarafından 1939'da birinci cildi, takip eden yıllarda diğer ciltlerinin çevirisi tamamlanarak 1941 yılında bitirilmiş ve dört cilt olarak Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.(4)

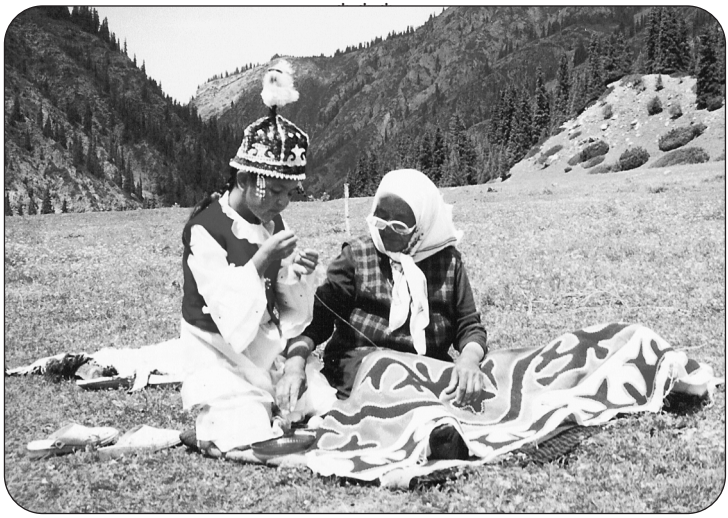
* * *

Hemen hemen aynı yıllarda birbirlerinden habersiz Türk dilinin ilk anıtlarını diken iki kişiden biri Yusuf Has Hacip, diğeri Kaşgarlı Mahmut'tur. Her ikisi de Türk dilinin birliğinin şive ayrılıklarına rağmen yüzyıllarca sürmesinde büyük bir rol oynadılar:

Kaşgarlı Mahmut kendi ölçütlerinden, gözlemlerinden yola çıkarak iki lehçeye ayrı bir önem vermiştir. Bunlardan biri ***Hakaniye Türkçesi***, diğeri ise ***Oğuz Türkçesi***dir.

Ona göre Hakaniye Türkçesi hem öztürkçedir, hem de Türkçenin en zarifidir. (Yusuf Has Hacip bu zarif Türkçeyle *Kutadgu Bilig*'i, Edip Ahmet Yükneki ise *Atabetü'l-Hakayık*'ı yazdı.)

Oğuz Türkçesini ise var olan klasik Türk lehçelerinin en mükemmeli olarak niteler. Bu lehçe doğudan batıya doğru uzanan Oğuz boylarıyla birlikte yaşamış ve büyük bir edebiyat meydana getirmiştir.

Divanı şöyle bir karıştırmak bile Kaşgarlı Mahmut'un yaptığı işin büyüklüğü hakkında bir fikir verir bize.

Sözcükler arasında dolaşırken 11. yüzyıl bütün berraklığıyla gözlerimizin önüne serilir. Çerağın bin yıl öncesini aydınlatan ışığında geniş bir coğrafyaya yayılan Türk boylarını görürüz.

Kaygıları, kederleri, heyecanları, inanışları ve yaşama tarzları ile Kaşgarlı Mahmut'un kaleminden ete kemiğe bürünürler.

"Kanadında çelik olan Tupulgan kuşu" zamanın burnuna vurup bütün bir âlemi biz 21. yüzyıl insanının tarafına geçirir.(5)

Han ve hakan düğünleri için kurulan sofralar, hediye verilen ipekli kumaşlar, yüzde bulunan ben'e söylenen şiirler, altın varaklı külahlar, ip üzerinde oynayan cambazlar, ünlü bilginler, yere yakın uçan faydasız kuşlar üzerine gözlemler, tanıklıklar, kıssalar, hikâyeler, atasözleri...

İşte şurada altın, gümüş, inci gibi değerli taşlarla süslenen bir gerdanlık, gerdek gecesi geline takılmak üzere bekliyor.

Bir müzisyen kopuzla bozkırı şenlendiriyor

Ay haleleniyor ve Türkler bunu uğur bilip seviniyorlar. Çünkü çok bekledikleri yağmur neredeyse gelmek üzeredir.

Bir kadın mala biçimindeki ütüsünü ateşte kızdırarak elbisesinin kırışıklıklarını açıyor.

Ozuk at, bütün atları geçerek en önde gidiyor...

Buğdaydan, at sütünden içkiler hazırlanıyor.

Genç kızlar altın tellerle ipek kumaşlar üzerine tasvirler yapıyorlar.

Savaşçılar halklarını uyarmak için kulelerde büyük ateşler yakıyorlar.

Hekimler ilaç, kamlar efsun yapıyor.

Şu ve Alp Er Tunga rivayetleri dolaşıyor dillerde...

Ve Kaşgarlı Mahmut bütün bunlara bizim adımıza tanıklık ediyor.(6)

"Yıllarca birçok güçlüklere göğüs gerdim" diye değinip geçer çektiği sıkıntılara. Ama 11. yüzyıl coğrafyasında seyyah olmanın yabana atılmayacak kadar zorlu ve tehlikeli bir serüven olduğunu tahmin etmek güç değil.

Batıda Rum ülkesinden doğuda Maçin iline kadar uzanan Türk illerini tek bir eseriyle kucaklar Kaşgarlı Mahmut.

"Bu kuralı iyi belle", "Bunu anla" şeklinde düştüğü notlarla bazen bir öğretmen, bazen bir hikâye anlatıcısı, bazen bir şair, bir halk hekimi, bir ahir zaman bilgesi gibi ışığını, soluğunu, sesini düşürür üzerimize: *"Bunlar öyle kurallardır ki göğün kutup yıldızı üzerinde döndüğü gibi, Türk dilleri de bu kurallar üzerinde döner."*

Bu kitaba başını eğenlere Türk boylarının inanışları, töreleri, savaşları, aşkları ve cümlesini dillendirme biçimlerini anlatır. Geçmişin bilgisine ulaşmak için ömür tüketenlere hakikatin perdelerini aralayarak hazinesini sunar cömertçe.

* * *

19. yüzyılda Pierre Larouesse'un Avrupa'ya bir kütüphane hediye ettiğini söyler Cemil Meriç. Çünkü her büyük lügat gibi *Larouesse*'un lügati de yalnızca dili tespit etmiyor, aynı zamanda o çağın bilgilerini kucaklıyordu. Avrupa okuma-yazmayı o kitaptan öğrenmişti.

Kaşgarlı Mahmut'un yaptığı da budur; çağını kucaklamak ve ilerlemek isteyenlere doğru yolu göstersin, yükselmek isteyenlere bir merdiven olsun diye dilin sicilini tutmaktır. Divan'da 7500 sözcüğün Arapça karşılıkları yer alır.

Dil, tarih, kültür, coğrafya, siyaset, iktisat, sanat gibi çok geniş bir alanda binlerce sözcüğü toplayan, sınıflandıran, örnekler vererek sözcüklerin anlamını pekiştiren bu ansiklopedik sözlük üzerine bugüne kadar birçok önemli çalışma yapıldığı gibi, bundan sonra da yapılacak muhakkak.

Türk dünyasının Doğu Türkistan, Kırgız, Türkmen ve Kazak kollarının Kaşgarlı'yı kendilerine mal etme çabası bu alanda birçok önemli çalışmanın yapılmasına aracılık etmiştir.

Kaşgarlı Mahmut eğer yüzyıllar sonra araştırmacıların hayatı hakkında bu kadar kafa yoracağını bilseydi, muhakkak ki kendisi hakkında daha çok not düşerdi. O, bütün bunlardan hiç habersiz 1072 yılında, 64 yaşındayken Bağdat'a geldi. Muhakkak ki eserini yazarken Bağdat Kütüphaneleri'nden de yararlandı. Dönemin aydınlarıyla konuştu, tartıştı.

Sonunda eserini tam dört kez gözden geçirerek 1075 yılında tamamladı ve ilk nüshasını Abbasi Halifesi Ebü'l-Kâsım Abdullah Muktedi binemrillâh'a parlak bir sunuşla takdim etti.

Türk diline, lehçelerine, kültürüne, tarihine, mitolojisine, âdet ve geleneklerine, tıbbi farmakolojiye, yer adlarına, spora ve yemek çeşitlerine kadar hemen her alanda muhatabını bilgilendiren bu muazzam lügatin halifenin huzurunda son bulan hikâyesi böyle.(7)

Sonra kitap elden ele, çağdan çağa dolaştı. Aslı kim bilir nerde ve nasıl kayboldu? Belki Bağdat'taki Moğol istilasında, belki Şam'da, kim bilir belki de İstanbul'da…

Bize ondan, Türkçe bile bilmeyen Şamlı Mehmet'in kopyasını çıkardığı bu değerli dil hazinesi kaldı.

"Hüseyin oğlu Mahmut der ki: Bu, sekiz kitabın sonudur. Öğüş âlemlerin Tanrısı içindir.

Türk dilinin kelimelerini toplamak, kurallarını ve usullerini bildirmek, ölçülerini açıklamak, ayrımlarını, bölümlerini sıralamak yolunda kitabın baş tarafında şart koşmuştuk. Bu sözümüz yerine geldi, dilek elde edildi. Kitaptan, artık olanları, yersiz olanları, düşük olanları, boş olanları attım.

Kitap sona kadar yayılsın, ebedî bir azık olarak kalsın.

Artık kitabımız burada bitsin."

NOTLAR

(1) ***Ali Emîri Bey (1857-1924):*** M. Şakir Ülkütaşır'ın "*Doğu kültürüyle yetişmiş bir bibliyograf ve biraz da kitap delisi*" olarak tanımladığı Ali Emîri Bey, 1857 Diyarbakır doğumlu. Hayatı boyunca kazandığı bütün parayı kitaplara yatırdı ve böylelikle on beş bin cilt kadar kitap topladı. Bütün ömrü okumak, yazmak ve kitap toplamakla geçen Ali Emîri Bey'in *Tezkire-i Şuarâ-i Amid*, *Osmanlı Vilayet-i Şarkiyesi*, *Osmanlı Şehirleri* gibi eserleri, eski yazma eserlere dipnotlar ekleyerek yayıma hazırladığı *Tunus Tarihi*, *Çin Seyahatnâmesi* ile 31 sayı çıkardığı *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* da bulunuyor.

(İlber Ortaylı'yla söyleşilerden oluşan *Zaman Kaybolmaz* (İş Bankası Yay.) kitabında Ortaylı, Ali Emîri Bey'in cenaze törenine ilişkin şu anekdotu aktarıyor: " Ali Emîri Efendi, ölmeden önce, on sekiz bin kadar yazma eseri ve kıymetli kitabı Millet Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Cenazesi oradan geçerken, o halk kimsenin düşünemeyeceği bir incelikle Millet Kütüphanesi'nin önünde tabutunu havaya kaldırdı. Adeta, "Kitapları onu selamlasın o da kitaplarına baksın" diye… Öyle götürüp defnettiler Ali Emîri Efendi'yi…)

(2) ***KAŞGAR***: Bugün Çin hâkimiyeti altında olan Doğu Türkistan'da Hunlar, Göktürkler, Uygur Türkleri, Karahanlılar devlet kurmuşlardı. Özellikle edebiyat, güzel sanatlar ve musikide muhteşem bir atılım gerçekleştiren Uygurlar zamanında Doğu Türkistan, ***şarkı ve dansın mekânı*** olarak ün yapmıştır.

Doğu Türkistan'ın en eski siyaset, iktisat ve medeniyet merkezlerinden biri olan Kaşgar ise Pamir Dağı'nın doğu eteklerinde yer alıyor. 10. yüzyıldan önceki adı ***Ordu-Kent*** olan Kaşgar'ın kelime anlamı ***çinili şehir*** veya ***nakışlı şehir***.

Karahanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan Kaşgar, eski çağlardan itibaren Doğu ve Batı arasındaki ipek yolunun en önemli güzergâhlarından biri olmuş. Türk, Yunan, İran, Hint ve Çin kültürünün Kaşgar'da etkileşim içinde olması burayı bir kültür merkezi hâline getirmiş. Çeşitli ülkelerin tüccarları, elçileri, seyyahları bu nakışlı şehirde bir araya gelmişler.

Karahanlıların İslamiyet'i benimsemesiyle daha önce Arapça ve Farsçaya çevrilmiş felsefe, matematik, astronomi, tarih, tıp gibi çeşitli alanlara ilişkin Yunan eserleri de Karahanlı aydınları tarafından okunuyor, özümseniyor. Birçok cami ve medrese açılıyor. İşte Kaşgarlı Mahmut da bu medreselerden birinde, Saciye Medresesi'nde okumuştu.

(3) ***Rifat Bilge (1876- 1953):*** Ali Emîri Bey'in *Kitâbu Divân-ı Lügat-it-Türk*'ün basımına ancak onun nezaretinde olması kaydıyla izin verdiği Kilis doğumlu Rifat Bilge, bir öğretmen: *"Dârülmuallimin'den şehadetnâme ve medreseden icazetnâme aldı. Sonra Hukuk mektebinden de mezun oldu. Rüşdiye ve İdadilerle medreselerde Türkçe, Arapça, Farsça tarih ve edebiyat okuttu. Kutbu Mekki'nin "İstanbul Seyahatnâmesi"ni, Utebi'nin "Sultan Mahmut Gaznevi Tarihi"ni çevirmiş,* ***Divân-ı Lûgat-it-Türk****'ün çevirisini yapmıştır."*

1945 yılında *Yeni Sabah* gazetesinde **"Bildiklerim"** başlığı altında kitabın bulunuşu ve basılışını ayrıntılarıyla anlatan Rifat Bilge'nin anılarını, ***M. Şakir Ülkütaşır***, gündelik gazete sütunlarında unutulup gitmekten kurtarmak amacıyla *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut* isimli kitabında iktibas eder. Kısaca özetlemeye çalışacağım hikâye şöyle:

Divanyolu'nda Karababa Sokağı'nın başındaki Diyarıbekir Kıraathanesi'nin devamlı müşterilerinden biri de Ali Emîri Bey. Her gece kıraathaneye gelir gelmez etrafında tarih ve edebiyat meraklıları toplanıyor. Bunlardan biri de Rifat Bilge: (Aslında Divan'ın bulunuş tarihine ilişkin başta Besim Atalay'ın *Kitâbu Divân-ı Lügat-it-Türk* tercümesinde olmak üzere birçok kaynakta meşrutiyetin ilk yılları ifadesi kullanılıyor. Ya da 1910 yılı ifade ediliyor. Eğer kimi kaynaklarda yazdığı gibi kitap 1916 yılında bulunmuş olsaydı en azından Besim Atalay'ın kitabın bulunuşuyla ilgili olarak "Meşrutiyetin ilk yıllarıydı" ifadesinden ziyade "savaş yıllarıydı" ifadesini kullanacağını düşünüyorum. Şakir Ülkütaşır'ın Rifat Bilge'den iktibasında 1916 tarihini kullanması gözden kaçmış bir yazım hatası olabilir.)

"*1916 senesi idi. Bir gece yine bu kıraathaneye teşrif buyurdu. Biraz tarihten, edebiyattan söz edildikten sonra:*

- Beyler, Efendiler! Bu gece size bir şey soracağım, dedi.
- Buyurun, dedik.
***Divân-ı Lügat-it-Türk** isminde bir kitap gördünüz mü, yahut işittiniz mi?*
*İlk cevabı ben verdim: Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve **Keşfüzzünûn'**da yazmıştır, dedim.*
*Sonra Arif Bey ve arkadaşları Arapça tarihlerden birisinde bunun adını gördük, dediler. Bunun üzerine Emîri Efendi, **Fuzûlî**'nin şu mısraını okudu: "**Eyledim tahkik, görmüş kimse yok cananımı"***
Emîri Bey o akşam kıraathanedekilere bu kitaba malik olduğunu, sahaflardaki macerasını, otuz lira istenen eser için cebinden ancak 15 lira çıktığını, eve gidecek olsa kitabın dükkânda kalacağını, kitapçının tamahkârlık ederek onu başkasına da gösterebileceğini düşünerek nasıl Allah'a dua ettiğini, bir dostuna rastlayarak paranın üstünü tamamladığını anlatır. Üç lira da Sahaf Burhan Efendi'ye bahşiş verir ve dostu Reşat Bey'le konuşa konuşa çarşıdan çıkar. Ama bir yandan da Burhan Bey pişman olup arkalarından koşacak diye korku içindedir. Sahaflardan uzaklaştığında derin bir şükür çeker. Eve gelir, yemeği içmeği unutur. Kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse, cihanın hazinelerinin kâfi gelmeyeceğini düşünen Ali Emîri Bey, kitapla Hz. Yusuf arasında hoş bir benzerlik de kurmuştur. *"Yusuf'u da arkadaşları birkaç akçeye satmışlardı. Fakat sonra Mısır'da ağırlığınca cevahire satılmıştı. Bu kitabı da Burhan bana 3 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere veremem."*
Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa bu haber Ziya Gökalp'e ulaşır. Ziya Bey heyecan içinde Ali Emîri Bey'in yanına gelir ve kitabı görmek ister. Ancak ne Ziya Gökalp görebilir kitabı, ne de onun daha sonra ricacı olarak gönderdiği Diyarıbekir mebusları.
Rifat Bilge'ye gelince...
"Emîri Efendi'nin tabiatını bildiğim için görmek istemedim. Bir şey söylemedim. Nihayet bir hafta kadar zaman geçti. Bir gün bana haber göndermiş ve davet etmişti. Gittim. Kitap meydanda duruyordu. Bana hitap ile:
*-İşte **Divân-ı Lügat-it-Türk.** Buyurun, mütalâa edin, dedi.*
Ben de: "Cenabı Hak neşrini nasip etsin, dedim."
O gün Ali Emîri Bey, Rifat Bilge'den şirazesi çözülmüş, formaları dağılmış, yaprakları karışıp başı sonu belirsiz olmuş eserin düzenlenmesi işini üstlenmesini, bunun için günde iki saat evine gelerek bu işle meşgul olmasını rica eder. Ve iki ay boyunca her gün Rifat Bey birkaç saat bu işle meşgul olur. Nihayet kitabın tamam olduğunu söylediğinde, Ali Emîri Bey o kadar sevinir ki. Rifat Bey'e hanesinin bir kısmını *ferağ etme*yi teklif eder. *(hukuk'ta Bir mülkü başkasına bırakma, başkasının üstüne geçirme)* Rifat Bey nezaketle teşekkür ederek karşılık olarak yalnızca bu eserin neşrine

izin vermesini ister. Aslında Rifat Bey, Ali Emîri Bey'in de arzusunun bu olduğunu, ama hatırlı kişilerin devreye girerek kendisine bu yönde ricada bulunmalarını beklediğini sezerek, Ziya Gökalp'la birlikte bir mizansen hazırlarlar. Ali Emîri Bey'in çok sevdiği ve ricasını kıramayacağı Talat Paşa ile bir araya gelmeleri sağlanır. Ali Emîri Bey, Talat Paşa'nın ricası üzerine ancak iki şartla kitabın basılmasına izin vereceğini söyler. Bunlardan biri kitabın ancak Kilisli muallim Rifat Efendi'ye tevdi edilmesi ve onun tarafından çevirisinin, tashihinin yapılması, ikincisi ise kitabın ancak Rifat Efendi'de kalması ve kimseye verilmemesidir.

Defterdarlıktan emekli Ali Emîri Bey'e Talat Paşa tarafından birçok devlet görevi sunulur: Defterdarlık, Valilik, Şûra-yı Devlet Âzalığı, Nazırlık…

Ancak Ali Emîri Bey milletine hizmet borcunu ödediğini, kendi arzusuyla emekli olup geri kalan ömrünü mütalâaya hasrettiğini söyleyerek bu cömert teklifi kabul etmediği gibi, Talat Paşa tarafından gönderilen üç yüz altın lirayı da vatana ufacık bir hizmet karşılığında para almak vicdanına ağır geleceği için kabul etmez. Talat Paşa'ya bir tezkere yazarak söz konusu paranın yardıma muhtaç birkaç namuslu aileye dağıtılırsa müteşekkir olacağını ifade ederek şöyle söyler: "*Bu sadakanın adı da **Divân-ı Lügat-it-Türk** sadakası olsun.*"

Kitap artık Rifat Bey'in evindedir: *"Yalnız bana bir korku geldi. Bu kitap dünyada bir tane. İkinci bir nüshası yok. Ben bu kitabı evimde nasıl muhafaza edebilirim? Allah göstermesin, ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın olsa ne olur? Bir hırsız gelir, eşyayı aşırırken bunu da alır götürürse, hükümete ne demeli? İyisi mi ben bunu daha emniyetli bir yere koyayım, dedim."*

Bu niyetle Umumi Kütüphane'ye gittiğinde, kütüphane müdürü günde birçok okuyucu geldiğini söyleyerek böylesine değerli bir emaneti kabul edemeyeceğini söyler. Vefâ Mektebi'nin demir kasası iyi bir fikirdir ama, Müdürü "aman aman!" der; Maarif Muhasebecisi de aynı tavrı gösterir; Devlet Basımevi Müdürü ise matbaanın ahşap olduğunu söyleyerek "bir yangın olur da kitap yanarsa beni astıracak mısın, ben kabul edemem" diyerek Rifat Bey'i geri çevirir. Bunun üzerine sağlam bir çanta alır Rifat Bey; kitabı çantaya koyar ve çocuklarının her vakit bulundukları odanın duvarına kocaman bir çivi çakarak, kitabı da çiviye asar. Sonra çocuklarına şöyle der: *"Çocuklarım… Gözünüz her vakit bu kitap üzerinde olsun. Şayet komşuya veya bir işe gitmek lâzım gelirse, biriniz evde kalın, bu kitabı bekleyin. Pek mecbur olursanız, bu çantayı beraber taşıyın. Fakat elinizden bırakmayın, komşuda bile otururken çanta elinizde olsun. Ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın zuhur ederse hiçbir şey kurtarmaya çalışmayın, hemen çantayı alın, çıkın."*

Geceleri ise Rifat Bilge'nin başının altındadır bu nadide eser… Tam bir buçuk yıl kadar büyük bir özenle muhafaza ettiği eser üzerinde çalışan Rifat Bey, emaneti sahibine teslim edinceye kadar bu kaygıyı ve iç huzursuzluğunu yaşamış olmalıdır.

Kitabın matbaada basım işleri sürerken, Milli Tetebbular Encümeninin âzası, eserin Rifat Bey tarafından tercüme edilmesini teklif ederler. Sonuçta 22 defter tutan çeviri tamamlanır ama tercümenin bitimi I. Dünya Savaşı'nın sonuna rast gelmiştir. Kendisinden bu tercümeyi isteyen encümen de dağılmıştır. Biraz bekler Rifat Bey ve sonunda filozof Rıza Tevfik'in Maarif Nezareti'ne getirildiğini duyunca defterlerini koltuğunun altına alarak huzura girer:

"*- Bu defterler nedir?*

- ***Divân-ı Lügat-it-Türk** tercümesidir.*
- *Sen bu tercümeyi kendiliğinden mi yaptın, yoksa bir emir üzerine mi yaptın?*
- *Nezaretin emriyle yaptım.*
- *İyi amma, size emreden Nazır bu makamdan çekilmiştir.*
- *Evet çekilmiştir; fakat makamı da bakidir. Malumu âlinizdir ki büyüklerin sözleri makama aittir. Binaenaleyh bir nazırın çekilmesi, yerine başkasının gelmesiyle o makam namına söylenmiş olan söz, edilmiş olan taahhüt geri kalamaz.*

Üstat güldü:

- Sen mantıkçıya benziyorsun, dedi.

- Evet, dedim. Kilisliyim, mantığın yuvasındanım. İstanbul'dan, Anadolu'nun her tarafından icazet almış âlimler Kilis'e mantık tatbikatı için gelirler.

- Peki kabul ettim, fakat bakalım size verecek para var mı?"

Muhasebeci çağrılır, bütçede her türlü ihtiyaçtan vareste 120 lira bulunduğu görülür ve bu para Rifat Bey'e takdim edilir.

Tercüme, satın alındıktan sonra Telif ve Tercüme Heyeti'ne gönderilmiş, oranın lağvından sonra Darülfünun'daki kütüphaneye mal edilmiş ve aradan epey bir zaman geçmesine rağmen tercümeden bir ses çıkmamıştır. Rifat Bey bir gün gazetede bir haber görür. Haberde Büyük Millet Meclisi'nin Mahmut Kaşgarî'nin *Divân-ı Lügat-it-Türk*'ünü takdir ile tercüme ettirilmesine karar verdiği ve tercüme işinin de Samih Rıfat Bey'le şair Mehmet Akif'e havale edildiği yazıyordu. Ayrıca bu tercüme işi için her birisine biner lira verilmesinin kabul edildiği de haberde yer alıyordu.

Bunun üzerine Rifat Bey, Samih Rıfat Bey'e mektup yazarak bu kitabı daha önce kendisinin tercüme ettiğini, kendi el yazısı ile 22 defter tutan tercümenin Dârülfünun Edebiyat Kütüphanesi'nde mahfuz olduğunu dile getirir ve şu teklifi sunar: *"Lütfen aldırın, okuyun. Eğer değeri varsa, güzel adlarınızın yanında benim adım da bulunsun."*

Bir hafta sonra Samih Bey yazdığı mektupta defterleri temin ederek okuduğunu, çok beğendiğini ve sonuç olarak Rifat Bey'in tercümesi ile iktifa etmeyi uygun gördüklerini yazıyordu. Kitapta alfabetik sıralama gibi birtakım değişiklikler için Rifat Bey çalışmaya başladığında eski defterlerine ihtiyaç duyar. Ancak posta yolu ile kendisine gelen defterler kendi defterleri değil, kopyalarıdır. Satırları, sayfaları atlanmış, birçok yanlış içeren bu kopya işine yaramayacağı için kendi defterlerini ister Rifat Bey.
Samih Rifat'ın cevabı şöyledir:
"Ben defterleri alınca kâtiplere tevzi ettim, bir suretini aldırdım, asıl sizin defterleri de Gazi Paşa Hazretlerine takdim ettim. Gazi Paşa Hazretleri sordular: "Sizde bir sureti var mı?" dediler. Ben de "Var" dedim. "Öyle ise bu defterler benim olsun, ben ara sıra okurum" buyurdular. Sizin defterler Gazi Paşa Hazretlerinin hususi kütüphanelerindedir. Tabiidir ki isteyemeyiz."
Rifat Bey çaresiz, ikinci tercümeyi de bitirmek üzere iken Maarif Vekâleti'nde bulunan Reşit Galip Bey'den bir mektup alır. Rifat Bey'den fişlerin daktilo ile ve yeni yazıyla birer nüshasının yazılmasını istemektedir. Rifat Bey daktilo bilmediği için bu iş bir memura havale edilir ve bütün fişlerin bir kere de Brockelmann'ın kitabıyla karşılaştırılması işi ise Rifat Bey Almanca da bilmediği için başkasına verilir.
Aradan uzunca bir zaman geçtikten sonra İbrahim Necmi Bey, onu Dolmabahçe Sarayı'na çağırır. Türk Dil Kurumu'nun kurucularından ve ilk başkanlarından olan İbrahim Necmi Dilmen'in yanında Besim Atalay da vardır. Ona *Divân-ı Lügat-it-Türk*'ü yeniden tercüme ettirip bastırmak istediklerini, Rifat Bey'in el yazısıyla olan nüshayı bulamadıklarını, ondan kopya edilmiş nüshanın ise Rifat Bey tarafından eksik ve yanlış diye zaten beğenilmediğini söyleyerek, "Bize Divân'ı yeniden tercüme eder misiniz?" diye sorarlar:
- Pekâlâ, ederim.
- Ücret olarak ne istersiniz?
- Siz söyleyin, ne verirsiniz?, dedim.
- Besim Atalay Bey atıldı:
- Yüz lira!, dedi.
- Olmaz, dedim, iki yüze çıktı. Olmaz dedim, üç yüze çıktı.
- Daha fazla veremez misiniz?
- Veremeyiz.
- Veremezseniz üç yüze olmaz, diye son cevabı verdim.
O zaman Besim Atalay Bey bana itiraz ile:
- Sen vaktiyle tercümeni yüz yirmi liraya vermiş iken, şimdi neden nazlanıyorsun?, dedi.
Cevap olarak:

- O zaman fetret zamanı idi, şimdi ise bolluk zamanıdır. Ve zaten Büyük Millet Meclisi bu tercüme için iki bin lirayı kabul etmiştir, haydi biraz eksik verin, dedim.

Besim Atalay Bey:

- Üç yüzden ziyade veremeyiz. Bizim Encümenin (Türk Dili Tetkik Cemiyeti) parası azdır, dedi.

- Ben de yapmam, diye cevap verdim.

Besim Atalay şöyle dedi:

- Sen yapmazsan ben yaparım, sonra gönlün kalmasın.

- Haşa, bu kitabı o kadar severim ki birkaç bin insan bunu tercüme edecek olsa o kadar sevinir ve her birine ayrıca teşekkür ederim.

Arası çok geçmedi, Besim Atalay tercümesini çıkarmaya başladı ve muvaffak oldu. Bana bir takım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır."

(4) ***Besim Atalay*** dört ciltlik *Dîvân-ı Lügat-it-Türk*'ün birinci cildinde, tercümeye nasıl başladığını şöyle anlatıyor: *"Divanın iyi bir tercümesi her tarafça ve hele Dil Kurumunca arzu edilip duruyordu. Gerek Kilisli Bay Rifat'ın ve gerek Konyalı Bay Âtıf'ın tercümeleri, yukarıda söylenmiş olan sebepler yüzünden Kurumca beğenilmeyerek bastırılmamıştır....Bu ağır ve yorucu işe girmek istemiyordum; çok değerli arkadaşımın (İbrahim Necmi Dilmen) üstelemesine dayanamadım, divanın bu hâlde kalmasına gönlüm razı olmuyordu. Peki, diyerek işe başladım."*

Besim Atalay, Kilisli'nin ulusal kültüre olan hizmetlerinin hiçbir zaman unutulmayacağının, onun paha biçilmez eserlerinin hocanın adını her zaman saygı ile andıracağının altını çizdikten sonra, Rifat Bilge'nin tercümelerine ilişkin görüşlerini sıralar:

- Tercümelerin dili çok ağır ve çok karışıktır. Gelecek nesle bunları anlatabilmek için Kilisli'nin bu tercümesini de tercüme etmek lâzım gelecek. / Birçok kelimeler, cümleler, hatta sahifeler tercüme edilmeden atlanmış. / Bay Kilisli kafasındaki anlamlara güvenerek lügat kitabına bakmak lüzumunu duymamış./ Tercümede çok acele edilmiş. / Yazma nüshadaki esaslı hatalar düzeltilmemiş.

Yaptığı çalışmanın hiçbir zaman şaşmayacak kadar doğru olduğunu söyleyemeyeceğini ifade eden Atalay, şu mütevazı satırları düşer: *"Herhâlde ben de yanılmışımdır; benim de iyi göremediğim, iyi düşünemediğim yerler olmuştur. Yeter ki yanlışlarım niyetimin iyiliğine bağışlansın... **Dîvân-ı Lügat-it-Türk** bir hazinedir; onun üzerinde üç, beş kişinin çalışması yeterli değildir. Divanın üzerinde yüzlerce kişi çalışacak ve her çalışan yeni bir cevher bulacaktır."*

(5) ***Tupulgan:*** "Kök tupulgan. Bir kuş adı. Bunun kanadında çelik varmış; dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş. Bunu bana, kendisinden

birçok faydalar edindiğim bir kimse haber verdi." diyen Kaşgarlı'dan öğreniyoruz ki savaş sıralarını yarıp yırtan kişiye de bu kuştan mülhem Tupulgan deniyor.

(6) Kaşgarlı Mahmut buğday içkisinin (ugut) nasıl yapıldığını da anlatır; göz ağrıdığında veya kamaştığında atın kuyruğundan yapılan bir dokuma olan (közlük) ile bu ağrının nasıl dindirildiğini de. (Kaş) denilen beyaz ya da siyah temiz taştan yüzük taşı, inanışa göre şimşekten ya da yıldırım düşmesinden korumaktadır. Cin çarpmasına (kovuç) en iyi gelen şey ise üzerlik ve öd ağacı ile tütsülemektir. Türkler sabahleyin bulut kızarmasını uğurlu saymazlar. Kıpçaklar namaza "yükünç" derler. Uçlarda biten bir ot olan "şaw" ile elbise temizlenir.

Şerbeti çiçek hastalığı için iyi gelen çiçeği kırmızı ota *ışgun*, eskiyen nesnelere *uluk*, aslan yavrusuna *enük*, beylerden biri öldüğü zaman mezarı üstüne serilen ve daha sonra parçalanarak yoksullara dağıtılan kumaşa *eşük*, ter tanelerine *burçak*, altın gibi temiz ruhlu kadınlara *altın özük*, bedeni inci gibi temiz olan kadına *ertini özük*, kesilen hayvanların derisinden yapılan Türk çarıklarına *izlik*, bir ok atımı yere *oktam*, kadınların uğurlu saydığı çocuğun ana karnındaki eşine *umay*, loğusa yemeğine *kavut*, aynanın yüzünde peyda olan pasa *köğ*, serçe kuşuna *seçe*, iki dağ arasına *argu*, boynuzundan bıçak sapı yapılan dişi dağ keçisine *arkar* denir.

(7) Kaşgarlı Mahmut'un hikâyesi ise doğduğu ve büyüdüğü topraklarda tamamlandı. Eserini Halife'ye sunduktan sonra daha beş yıl kadar Bağdat'ta kaldığı ve 1080 yılında Kaşgar'a döndüğü, Opal'de Mahmudiye Medresesi'ni kurarak birçok talebe yetiştirdiği ve 1105 yılında, 97 yaşındayken öldüğü tahmin ediliyor.

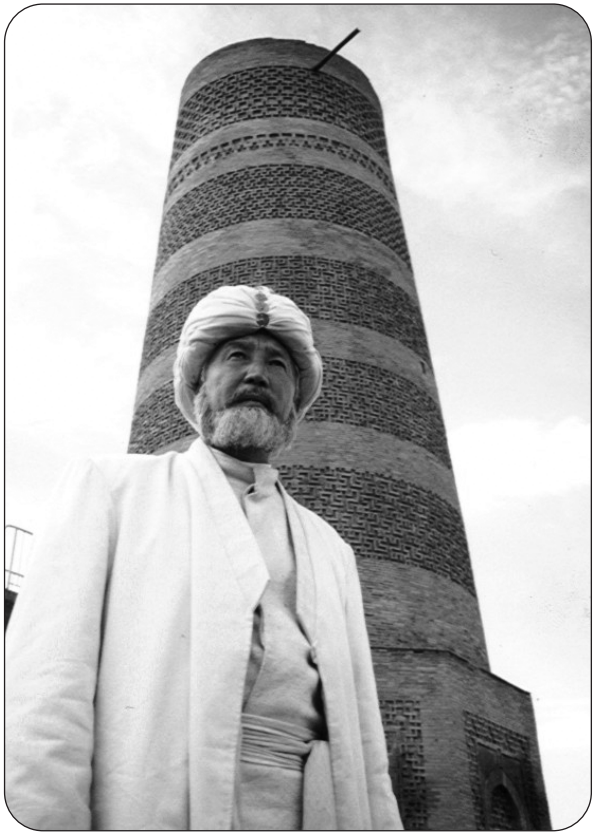
Kaşgarlı Mahmut'un eseri gibi mezarı da kaybolmuştu. 20. yüzyılın başında kitabının bulunuşu gibi, mezarı da 1983 yılında keşfedildi:

Opal Köyü Azak Tepesi'ndeki bir türbenin Kaşgar Şer'iyye Mahkemesi kadısının mührüyle mühürlü 21 Ekim 1836 tarihli vakıf senedinden, öteden beri Hazreti Molla Şemseddin adı altında ve bir evliya gibi tanınmakta olan kişinin Kaşgarlı Mahmut olduğu anlaşıldı.

YUSUF HAS HACİP (*)

"Kutlu Kılan Bilgi"

"Her doğan ölümlüdür ama onun bir sözü,
ölümsüz bir eser olarak kalabilir."
Yusuf Has Hacip

(*) Doğumu 1018 – Ölümü; (?)

Büyük addedilen kitaplar herkesin bildiği, ama çoğu kimsenin okumadığı kitaplardır.

Büyük düşünür Fârâbî gibi zahmetlere girip deve kervanlarına Aristo kitapları ısmarlamadan ve aylarca bir kitabın yolunu gözlemeden...

Belki birkaç adım ötenizde bulunan bir kitapçıya girip bir *Kutadgu Bilig* aldınız mı?

Sayfalarını çevirip bilgi, dil, akıl, erdem ve cümle hayata ilişkin kimi sözlerinin altını çizdiniz mi?

Bütün bu sorulara cevabınız "hayır"sa, *Kutadgu Bilig*'i de herkesin bildiği ama kimsenin okumadığı kitaplar arasında sayabiliriz.

Ya da denizin dibinde yatan bir inci tanesi...

Yusuf'a göre insan, o inciyi denizden çıkartmadıkça, ister inci olsun, ister çakıl taşı, fark etmez.

"Kara toprak altındaki altın da taştan farksızdır. Ancak oradan çıktığında beylerin başına tuğ tokası olur."

Yusuf Has Hacip iyi bir okurdu her şeyden önce.

Aristo'yu, Eflatun'u, İbn Sina'yı, Fârâbî'yi okumuştur.

Musa'nın, İsa'nın ve İskender'in menkıbelerini,

Firdevsî'nin *Şehnâme*'sini de öyle...

Türk atasözlerine ve kendisinden önce yaşamış olan bilgelerin, şairlerin sözlerine de vâkıftı.

1909'da Ural-Yayık nehrinin döküldüğü yere yakın "Saraycık" adlı yerde topraktan bir çömlek bulundu. Üzerinde *Kutadgu Bilig*'den değiştirilerek ve bozularak alınmış şu beyit bulunuyordu:

"Ukuş körki til ol, bu til körki söz / Aklın süsü dildir, dilin süsü de söz

Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz / İnsanın süsü yüzdür, yüzün süsü de göz"

Bu atasözünde olduğu gibi Balasagunlu Yusuf, aklın süsü olan dil ve dilin süsü olan sözü karanlık geceleri aydınlatan bir kandil olarak görmüştür.

"İnsan sevdiği atını nasıl köstekli tutarsa, bilgiyi de öyle tutmalı"

İşte 11. yüzyıl Orta Asya coğrafyasının görkemli kapılarını açan, bu kaygıdan yola çıkılarak yazılan kitaptır.

Kutadgu Bilig bizi hem Karahanlı dönemine, hem Yusuf'un hayatına götürür:

Yönetimin ve devletin mahiyeti, ordu teşkilatı, yönetici ve görevlilerin ilişkisi, dünya ve ahiret ödevleri, aklın niteliği kadar, dönemin toplumsal sınıfları, meslekleri hakkında da bir fikir sahibi oluruz.

Bey, vezir, subaşı, ulu hacip, hazinedar, ayakçı, şaraptar, halk (karabudun), âlim, şair, tabip, rüya tabircisi, tacir, çiftçi gibi döneminin bütün toplumsal sınıflarını detaylarıyla aktarır.

Fuad Köprülü, eserden yola çıkarak Karahanlı döneminde Türk cemiyetinin iptidai ve göçebe bir topluluk olmayıp aksine yüksek bir işbölümü seviyesine ulaşmış ve toplumsal gelişme bakımından son derece ileri olduğu sonucunu çıkarır. Köprülü'ye göre Samanilerin saray ve idare teşkilatı çok az bir değişiklikle Doğu Türkistan saraylarında kabul edilmiştir.

* * *

11. yüzyılda Karahanlılar Devleti'nin önde gelen kültür ve sanat şehirleri Buhara, Semerkant, Farab, Balasagun, Kaşgar ve Taşkent'tir.

Düşünce hayatının en önemli şahsiyetleri Karahanlı ülkesinde, bu merkezlerde yetiştiler. Fârâbî, İbn Sina, Kaşgarlı Mahmut, Hoca Ahmet Yesevî ve Gazâlî gibi her biri alanlarında zirve olan isimler Orta Asya göklerini ve insanlığın ufkunu düşünceleriyle aydınlattılar.

İşte Yusuf da 1018 ya da 1019 yılında bu önemli şehirlerden Balasagun'da[1] doğdu.

(Firdevsî (934-1020), Bîrûnî (973-1050), İbn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1040-1123) ile çağdaş olan Yusuf Has Hacip'in İbn Sina'nın talebesi olduğu yolundaki tahminler kesinlik kazanmamış olsa bile İbn Sina'yı Fârâbî'yi ve Aristo'yu okuduğu, ***Kutadgu Bilig*** *üzerindeki İbn Sina etkisinden anlaşılmaktadır.)*

Onun devrinde Maveraünnehir'de birçok İbn Sina talebesi bulunuyordu. Aklı, karanlık bir gecede parlayan meşaleye benzeten ve insanın aklı ile yükselip bilgi ile büyüdüğünü vurgulayan, bütün erdemlerin bilgiden doğduğunu ve insanın ahirette nasibini yeryüzünde kazandığı bilgiye göre aldığını söyleyen Yusuf Has Hacip'in Eflatun ve Aristo'nun bilgiye önem verme ilkesini Fârâbî, İbn Sina gibi âlimlerin eserleri yoluyla tevarüs etmiş olduğu düşünülüyor..

* * *

Bugün sadece Burana Kulesi ve çok çeşitli dönemlere ait balballarıyla turistlerin ilgisini çeken Balasagun, 12 ve 13. asırlarda Orta Asya Türk hakanlarının payitahtıydı.

Balasagunlu Yusuf 11. yüzyılın başlarında dünyaya geldiğinde, o yöredeki Türklerin İslamiyet'i benimsemelerinin henüz yarım asırlık bir geçmişi vardı. Sogdlarla bir arada yaşayan Balasagun ahalisi, hem Sogdca hem de Türkçe konuşuyordu.

Arapça, Farsça, İbrani dil ve edebiyatı, felsefe, tarih, matematik, astronomi ve tıp alanlarındaki eğitimini burada tamamladı. Dönemin birçok âlimi gibi ana dilinin yanı sıra Arapça, Farsça, Sogdca, İbranice gibi dillere ve felsefeden tıbba, matematikten astronomiye hemen her alandaki bilimlere vâkıftı.

Biz modern insanlar için bir hayata bu kadar çok uğraş sığdırmak, buna ek olarak satranç, kuşçuluk, okçuluk, avcılık ve bir çeşit polo olan çevgen ile uğraşmak şaşırtıcıdır.

* * *

Eserine Balasagun'da başladı ve Kaşgarlı Mahmut'un Türk şivelerinin en zarifi ve en incesi olarak nitelendirdiği Hakaniye lehçesi ile yani Kaşgar Türkçesiyle[2], mesnevi tarzında yazdı.

Dört ilkeye karşılık gelen dört kahramanın karşılıklı konuşmaları; tartışmaları ve yazışmaları yoluyla hayata, insana, topluma, devlet yönetimine ilişkin düşüncelerini somutlaştırdı. Toplumu oluşturan sınıfların mahiyeti ve önemi üzerine düşündü.

1068 yılında ise Balasagun'dan ayrılarak Doğu Karahanlı Devleti'nin merkezi olan Kaşgar'a geldi. Daha bir buçuk yıl eseri üzerine çalışacak ve 1070 yılında tamamlayarak Tavgaç Uluç Buğra Kara Han'a sunacaktır. 73 fasıldan ve 6500'den fazla beyitten meydana gelen eser, şu lirik sunuşla başlar:

Doğudan eserek geldi bahar yeli,
Acunu bezeyerek açtı cennetin yolunu

Sefil kışı sürdü götürdü bahar esintisi
Aydın bahar yine kurdu saadet yayını

Yağız yer yeşil ipeği yüzüne bürüdü
Orta Çin kervanı da yaydı Çin kumaşını

Kaz, ördek, kuğu, yaban ördeği göğü kapladı
Ötüş bağırtısıyla yukarı aşağı kaynaşıyorlar

Bak kimi kalkıyor, kimi konuyor
Bak kimi yüzüyor, kimi su içiyor

Çiçeklikte bülbül ötüyor bin ezgi ile
Gece gündüz Mezmur okuyor

Seçkin nesneler, armağanlar sundu ona binlerce el,
Sen de bunu, "Kutadgu Bilig" i armağan et

Onların armağanı gelir geçer
Benim bu armağanım ebedî olarak kalır

Dünya malı ne kadar toplansa tükenir, yok olur,
Söz yazılırsa kalır, acunu dolaşır

Sevinç, dirlik, güvenç içinde yurdunu yönetsin
Yaşı Lokman yılını aşsın

Yağa dursun yağmur, açılsın çiçekler
Kurumuş ağaçtan salınsın perçemler

Bulut gürledi, nöbet davulu vuruldu, şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti.
Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu, adı kutlu olsun,
Tanrı onu iki cihanda aziz etsin.

Bu bahar şiiriyle beraber Buğra Han'ın övgüsünü yaptıktan sonra Balasagunlu Yusuf bilgi, dil ve iyilik üzerine görüşlerini açıklar. Dilin erdemlerini, faydasını ve zararlarını sıralar. Ona göre dil, Tanrı'nın kişioğluna bağışladığı en değerli armağandır, bu yüzden iyiye kullanılmalıdır. Bilginin ve anlayışın tercümanıdır dil ve kişi öldüğünde geride kalan şeydir:

"Kişi doğdu öldü, sözü kaldı, bak!
Özü gitti insanın, adı kaldı bak."

Kaşgar Türkçesiyle yazılan bu kitabın telif ücreti, Has Hacip, yani "Başmabeyinci" unvanı oldu. Bundan sonra Balasagunlu Yusuf, yüzyıllarca söylenegeldiği şekliyle Yusuf Has Hacip olarak anıldı.

Kaşgarlı'nın Divan'ın da "Has Hacip" unvanına karşılık gelen sözcük ***tayangu***'dur: *"Tayangu'ya mabeyinci, perdeci başı denir. Türklerde Hacip kelimesi yayıldıktan sonra bu söz unutulmuş. Aslı*

"tayandı" fiilinden alınmıştır. Hakan bu adama güvenir. Halk da buna inanır ki kendi dileklerini ve işlerini o adam Hakan'a olduğu gibi eriştirir ve sonra da cevabını alır."

Döneminin ve Karahanlı Devleti'nin çok değerli bir tanığı olan yazar, eserini Türk Hakanına sunduktan sonra ne yazık ki çok fazla yaşamadı.

"Otuz yımışın yandru aldı elig; negü kılgay altmış tegürse elig" diyordu.

(*Otuzun yığdığını geri aldı elli, ne yapacağım altmış değdirirse elini*)

Kadın teg bodum erdi, ok teg köni tüz; ya teg egri boldı, egildim, toyittim"

(*Kayın ağacı gibi idi boyun, ok gibi doğru düz; yay gibi eğri oldu, eğildim, büküldüm*)

diyen Yusuf Has Hacip, günümüz insanının bakış açısına göre, elbette vaktinden önce yaşlanmış görünmektedir… İhtiyarlıktan ve dermansızlıktan yakınır:

Kuzgun tüyü gibi simsiyah saçları kuğuların ak tüylerine benzemişti.

Misk gibi karabaşına kâfur dökülmüştü.

Erguvan gibi kızıl olan benzi safran tohumu ekilmiş gibi sararmıştı.

Ok ve yay yer değiştirmişti.

Ve dolunay gibi yüzünün nereye gittiğini soran Balasagunlu Yusuf, Tanrı'ya şöyle yalvarmıştı:

"Ey Tanrım, beni biraz daha yaşat, bu eserimi tamamlayabilmem için bana güç, kuvvet bağışla, Kutadgu Bilig'imi tamamlayayım."

Yağız yer, mavi gök böyle kaç şairin, kaç bilginin, kaç düşünürün yakarışlarına sahne oldu.

Kaç eser yarım kaldı, kaç nefes bir cümlenin ortasında...

Yüzyıllar sonra Karacaoğlan'ın "*Üryan geldim yine üryan giderim....*" dediği gibi, Yusuf Has Hacip de *"Madem yalın geldim, yalın gideceğim yere, niye kendimi dünyaya bunca ısıttım"* diye hayıflandı.

Ama öte yandan insanın doğarken ölmek için doğduğunu, eserinde sofra eğretilemesiyle anlatır: *Kutadgu Bilig*'in kahramanlarından Odgurmuş bu dünyanın bir sofra olduğunu, bizden evvel gelenlerin rızıklarını yiyip kalktıklarını, bir başkasının da bizim sofradan kalkmamızı beklediğini dillendirir. Üstelik sofradan kalkanlar ile sofraya oturmak isteyenler arasındaki itişip çekişme düşünülecek olursa, *"bu sofra başında kim huzur bulabilir?"* diye Odgurmuş'un dilinden söyletir.

İhtiyarlıktan, dermansızlıktan yakınan Yusuf, eğer en verimli çağında hayata gözlerini yummasaydı, muhakkak ki ondan başka eserler de gelecekti. Ancak yazdığı tek eserle böylesine meşhur olmak ve adını bir tek eserle sürdürmek her düşünüre, her yazara nasip olan bir şey değildir.(3)

* * *

Kutadgu Bilig kaleme alındığında Doğu Karahanlıların da yaklaşık 60 yıllık bir ömrü kalmıştı.

Çünkü...

"İnen her şey bir gün yükselir, yükselen de mutlaka bir gün alçalır. Parlayan söner, yürüyen de yorularak çöker. Kim bir şeyin zirvesine ulaşmayı düşünürse, yükselmesinin sona erişini beklemiş demektir. Kemale eren inişe başlar."

Kutadgu Bilig Türklerin İslam dönemindeki belli başlı ilk eseri, Karahanlılar ise İslamiyet'i kabul eden ilk Türk Devleti olarak tarihe geçtiler.

Türkçenin bu büyük anıtının bugün bilinen üç nüshası var. Bunlardan Uygur yazısıyla yazılmış ve sonradan ***Viyana*** nüshası olarak anılacak olan nüsha 18. yüzyılda bir diplomat tarafından İstanbul Sahaflar Çarşısı'nda bulunarak satın alındı ve Viyana Saray Kitaplığı'na götürüldü.

İkinci nüsha 1896'da bulundu. Arap harfleriyle yazılmış olan ***Kahire*** Nüshası Mısır'da Hidiv Kütüphanesi'nde...

Üçüncü nüsha ise ***Fergana*** Nüshasıdır ve Arap harfleriyle yazılmıştır. Zeki Velidi Togan tarafından Türkistan'ın Fergana ilinin Nemengâh şehrinde bulundu, bir süre ortadan kaybolduktan sonra 1024'te Buharalı bir öğrenci tarafından yeniden bulunarak Taşkent'e getirildi.

Bu üç nüshanın da Türk Dil Kurumu tıpkıbasımını yapmıştır.

Bugüne kadar *Kutadgu Bilig* çok sayıda araştırmaya konu oldu.

Kitabın ismi kadar niteliği de tartışıldı.

Kimine göre *Kutadgu Bilig* Aristo felsefesine göre yazılmış bir siyasetnâmedir.

Kimine göre eseri siyasetnâme olarak nitelemek onun insani değerini ikinci plana atmaktır.

Kimine göre ahlaki-felsefi didaktik bir manzume...

Ya da Türk muhitlerinde asırlardan beri toplanmış siyaset ve hukuka dair fikirlerin özeti...

Devlet idaresini öğreten bir nasihat ve hikmet kitabı...

Bir ütopya?..

Hilmi Ziya Ülken'e göre Türk tefekkürünün ve siyasi felsefesinin en mühim eserlerinden biri.

* * *

Kutadgu Bilig dört temel ilke üzerine kurulmuştur: Adalet, devlet, akıl ve kanaat.

Bu dört ilke hem birbiriyle çatışır hem de birbirini tamamlar. Hayat ve yeryüzü hayatın her alanında bu dört cevherin ahenkle bir araya gelmesinin ve bir denge oluşturmasının ürünüdür.

(Bu, evrenin dört asli cevherden oluştuğu görüşünden ilham alarak yaptığı bir kurgudur. Dört asli cevher; yani toprak-su-hava-ateş birbiriyle çatışma hâlindedir. Bu dört asli cevherden her biri diğeriyle birleştiğinde başka bir niteliğe bürünür ve bir bütünlük oluşturur. Bu bütünlük, unsurların toplamından daha fazla bir şey olur. Bu tasavvura göre dört asli cevher insanın özünde mevcuttur.)

İşte Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'de yapmaya çalıştığı şey de evrenle bütünleşme ve kendini tamam etme çabasıdır.

Hem hayatta hem de doğru bir yönetimde aradığı ahenktir.

Bu arayışında ona öğrenmenin ve davranmanın dört temeli eşlik edecektir.

*"Kitabın adını **Kutadgu Bilig** koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin."*

"Önce Kün-Toğdı hükümdardan bahsettim; ey iyi insan, bunu izah edeyim. Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur."

Yusuf Has Hacip Kün-Toğdı'yı bir kılıç ve kalem adamı, aynı zamanda bir bilgin olarak tasvir eder. Adını güneşten almıştır; parlaklığı hiç değişmez ve aydınlatırken kendinden bir şey eksilmez.

Temsil ettiği adalet; doğruluk, ödül ve ceza üzerine kurulmuştur.

Ülkesini adaletle yöneten Kün-Toğdı'nın bir veziri olmadığı için bütün yük omuzlarına çökmüştür. Çünkü insanın başı nice büyürse, börkü de büyür. İnsan büyür, dert büyür.

Bütün hayatını kendini tamamlama çabası içinde geçiren insanın eksik bir varlık olduğunu düşünen Balasagunlu Yusuf, Kün-Toğdı'nın arayışında onu tamamlamak üzere saadet'i, akıl'ı ve âkibet'i devreye sokacaktır.

Ay-Toldı adında akıllı ve bilgili bir genç, Bey'in sıkıntısından haberdar olarak onun sarayına gelir.

"Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım; mübarek saadet güneşi onunla parlar."

Ay-Toldı ikbali ve saadeti temsil etmektedir.

Daima büyüyüp küçülen bir ay'dır o...

Bir top kadar oynaktır...

Bir ceylan kadar ürkek...

Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya geldiğinde, tekrar eksilmeye başlar.

Saadet biter, kut elden kaçar gider.

Ay-Toldı cebinden bir top çıkararak üzerine oturdu ve temsil ettiği saadetin top gibi oynak olduğunu, adını almış bulunduğu Ay'ın da yerini, evini, hacmini daima değiştirdiğinden dolayı saadetin güvenilir bir şey olmadığını açıkladı.

Buna karşılık Bey de temsil ettiği adaletin doğruluk, ödül ve ceza üzerine kurulduğunu anlatmak için başka simgelere başvurdu.

Ay-Toldı huzura çıktığında Bey'i üçayaklı ve dengesi tam bir gümüş taht üzerinde buldu. Elindeki büyük bıçak yargıyı, acı Hint otu cezayı, şeker ise ödülü simgeliyordu. Ve ona adını Güneş'ten aldığını söyleyerek ay gibi küçülüp büyümediğini, parlaklığının değişmediğini, aydınlattığını ama kendinden bir şey eksiltmediğini, evren çarkında yerinin değişmediğini söyledi.

Günler böyle geçip gitti ve sultan Ay-Toldı'ya vezir giysisi ile mühür, tuğ, davul, kuşak ve zırh verdi. Doğru ve erdemli bir yönetim böylece sürüp gitti; vezir Ay-Toldı yaşlandı, hastalanıp yatağa düştü ve oğlu Ögdülmüş'e son vasiyetini bildirdikten sonra dünyaya gözlerini yumdu.

Onun yerini doldurmak için Bey, akıl ve bilgiye gereksinim duydu.

"Bundan sonra Ögdülmiş'i anlattım; o aklın adıdır ve insanı yükseltir."

Ay-Toldı'nın yası bitti, Kün-Toğdı Ögdülmiş'i saraya çağırarak teselli etti; ona iyilik, doğruluk, faydalı ve faydasız şeyler hakkında sorular sordu. Aldığı cevapları pek beğendi. Bir zaman sonra ona ün, mühür, at, koşum ve hilat (değerli kumaş veya kürkten yapılan kaftan) vererek vezir yaptı.

Ve Kün-Toğdı, aklı kendine vezir yaparak karanlık evini aydınlattı.

Ögdülmiş doğru kanunları çıkarmaya devam etti ve yurt düzeni sağlamlaştı. Halkın gönenci arttı.

Çalışmakla elde edilmeyen şey akıldır.
Tanrı onu insanın hamuruna katar.
O, karanlık gecede parlayan bir meşaledir.

İnsan aklı ile yükselir, bilgi ile büyür. Bütün erdemler bilgiden doğar ve insan ahirette nasibini yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alır.

"Ondan sonraki Odgurmuş'tur, onu ben âkibet olarak aldım."

Kanaati ve dünya işlerinin sonunu simgeleyen Odgurmuş kitabın dördüncü ana karakteri, bir başka ifadeyle dördüncü ilkesidir.

Bu bölümde Yusuf Has Hacip'in İslam ve tasavvufa ilişkin görüşlerini buluruz.

Odgurmuş, dünyaya değil ahirete, kalabalıklara değil ıssızlığa yakın duran tarafıdır insanın. Yazar onun aracılığıyla dünya işlerinin sonunu hatırlatırken, bir yandan da iki dünyayı birden kazanmanın yollarını tartışır.

Temel soru şudur:

İnsan bir dağa çekilip sadece ibadetle mi uğraşarak ahireti kazanır, yoksa halkın içine karışıp yararlı işler yaparak mı?

Dağda bir münzevi hayatı süren ve bütün vaktini ibadet ederek geçiren Odgurmuş'a Bey'in çağrısı aynı zamanda Yusuf Has Hacip'in de dünya görüşünü ortaya koyar.

Küntoğdı ona Cuma namazlarını halkla birlikte kılması ve halka faydalı olması çağrısını yapar. Bu aynı zamanda o dönemdeki tasavvufi anlayışa karşı bir tepkidir: *"Gel, halka faydalı ol. Yetim, dul, güçsüz, kör, kötürüm, topallara yardım etmek, fakirlere para dağıtmak da ibadettir."*

Odgurmuş ise dünya işleriyle uğraşan kimsenin ibadet ve ahiret işini yerine getiremeyeceğini düşünmektedir. Bey'e dünyayı yenen İskender'in, denizi yarıp aşan Musa'nın ve ölüleri dirilten İsa'nın nerede olduklarını sorar.

Ve ölüyü gören hiç kimsenin diri kalamayacağını söyleyerek Bey'e iyi bir yönetici olması için neler yapması gerektiği hakkında öğütler verir, uyarılarda bulunur:

"Allah insana iki kulak, iki göz verdi. Biri ile bu dünyaya bakarsa, diğeri ile de ahirete bakmalıdır.

Uzanıp elde etmek için iki el verdi, birini bu dünya için kullanırsan, diğerini de ahiret için kullan.

Yürümek için iki ayak verdi, biri ile bu tarafa adım atarsan, diğeri ile de ne kadar zahmetli olsa da öbür tarafa adım at.

Her iki dünyayı da Tanrı yarattı, birini bulunca koş diğerini ara," diyerek kendi duruşunu belirler.

"İnsan Çok, İnsanlık Az"

"Çağından yakınma"nın tipik bir örneğini sunar bize Balasagunlu Yusuf. O da yaşadığı çağı beğenmemekte, onu her bakımdan bozuk bulmakta, bilgiye değer verilmediği için üzülmektedir.

İyi insanların gittiğini ama adlarının kaldığını, yaşadığı çağda bilginin ucuzladığını ve değerini yitirdiğini, akıllının dilsiz olup ağzını açmadığını, helalin ancak adının kalıp haramın kapışıldığını, vefanın yerini cefaya bıraktığını söyleyerek *"Doğru yolda yürüyen adam nerede?"* diye sorar.

* * *

Yıl 462, bu eseri yazıp bitirdim.

Aklımın erdiği sözlerin hepsini yazdım, ey okuyan ve anlayan insan, bundan hisse al.

Eğer dünya istersen onun yolu işte bu, eğer ahiret istersen onun da yolu işte budur.

Dilim söyledi, elim de bunu yazdı, ey temiz kalpli insan, benim bu dilim ve bu elim fânidir.

Ey zeki insan, dilden ve elden kalan nişane, işte sana yazıp bırakmış olduğum kitaptır.

Ey bunu okuyan canlı, ben bu dünyayı bırakıp toprağa düşünce, beni unutma.

"Unıtma mini ay okıglı tirig,
Özüm dünya kodsa töşense yirig"

(Unutma beni ey yaşamakta olan okuyucu
Ben dünyayı bırakıp yere döşensem)

NOTLAR

(1) ***KIRGIZİSTAN / Balasagun:*** Çu Havzası'nda, Karahanlılar ve Kara Hıtaylılar'a başkentlik yapmış, tarihî büyük kervan yolunun üzerinde ve bereketli topraklara sahip çok eski bir kent Balasagun... Şehrin Uygur Hakanı Bügü Kagan Afrasyâb tarafından inşa edilmiş olabileceği söyleniyor.

12. ve 13. asırlarda Orta Asya Türk hakanlarının payitahtı olan Balasagun, Köhne Ürgenç gibi harabesi kalan şehirlerden. Burana Harabeleri'ne yerli Türkler "Şu" adını veriyorlar. Burana, Arapçadaki ***minare*** sözcüğünün Kırgızca telaffuzu.

Burana Kulesi'nin ilk yapıldığında 38 metre olduğu, ama depremler sonucunda 21 metreye indiği biliniyor.

Çevresinde 6. ve 10. yüzyıllardan kalma 80 balbal (mezar taşı) ve 50 kadar yazılı kaya bulunuyor. Çin kaynaklarına göre Türkler askerlerin kabirleri üzerine, ölen kişinin öldürdüğü düşmanının heykelini dikiyorlar. ***Balbal*** adı verilen bu heykellerin Şaman inançlarına göre kıyamet gününde kendisini öldüren kimseye hizmet edeceğine inanılıyor.

İbn Fazlân da Harezm ile İslamiyet'i kabul eden Bulgar ülkesi arasında Şaman inançlarını muhafaza eden ve ölen savaşçıların mezarları üzerinde, savaşçıları tarafından öldürülmüş düşman askerlerinin sayısınca taşlar diken Türkleri görüyor.

Barthold'a göre Balasagun Sogdlular tarafından kurulan şehirlerden biridir ve buranın Türkleşmesi Kaşgarlı Mahmut döneminde daha tamamlanmamıştı. Isficab, Taraz ve Balasagun ahalisi hem Sogdca hem de Türkçe konuşuyordu. Sogdlulara Orhun abidelerinde olduğu gibi ***Sogdak*** deniyordu. Kaşgarlı Mahmut da Semerkant ve Buhara arasında "Sogd"dan çıkan kavme Sogdak dendiğini ve bu Sogdakların Türk kıyafet ve âdetlerini kabul ettiklerini anlatır.

Karahanlılar zamanına ait sikkelerde şehrin adı Balasagun değil, ***Kuz-Ordu*** olarak geçer.

Moğollar zamanında bu şehir ***Kuz-Balık*** ismi ile tanınmış, fakat âlimleri kendilerine eski tarzda ***el-Balasagunî*** nispetini vermeye devam etmişler.

Çu ve İli arasındaki diğer şehirler gibi Balasagun da Moğol hanlarının 1269 Kurultay Kararı üzerine bu iki nehir havzasını göçebelere tahsis etmeleri ve şehir ahalisini başka yerlere nakletmeleri sonucunda gerilemiş ve önemini kaybetmiş.

19. yüzyıl ortalarında Hokand Hanlarının çabasıyla tekrar ihya edilen Balasagun'da Süryani harfleriyle Türkçe yazılmış birçok Hıristiyan mezar taşı bulundu. Harabelere ismini veren minare de mimarisinden yola çıkılarak Karahanlılar dönemine ait sayılmaktadır.

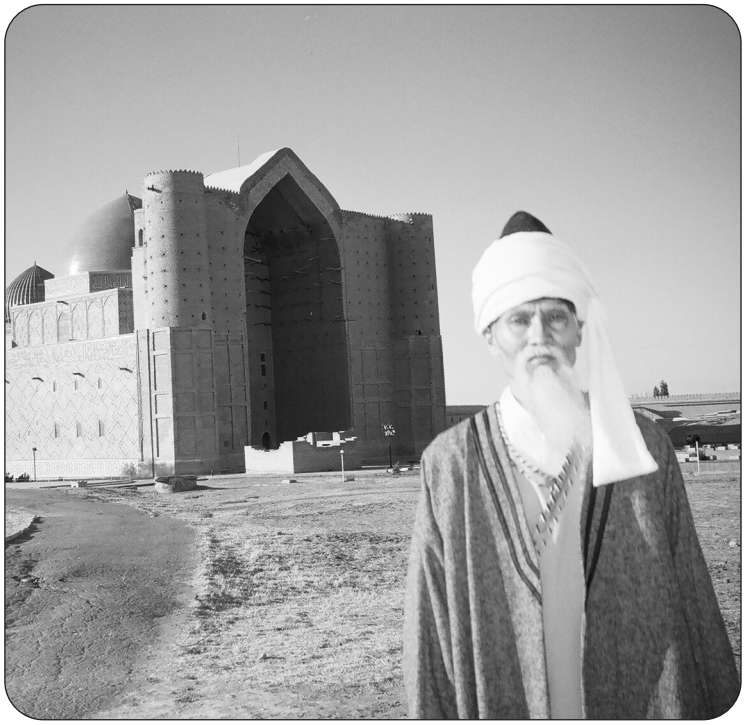
(2) ***Kaşgar Türkçesi*** ya da ***Hakaniye Lehçesi*** denilen Uygur Türkçesi Karahanlılarla devam etti: *"Uygur Devleti 840'dan 11. yüzyıla kadar sürdü, evvela Kara Hıtaylar, sonra Moğollar geldi, Moğol istilasında Uygurlar bürokraside egemendiler, Türk dünyasını Uygur bürokratlar temsil etti. …Bu çok incelmiş dili kaybettik. Ne yaptık? Farsça kullanmaya başladık. Selçuklu Devleti'nin resmî dili Arapça ve Farsça idi, sarayda Farsça konuşuluyordu. Konya'da Mevlânâ Farsça yazdı. Ancak yüksek şehir hayatına geçmemiş olan Türkmen devletleri, beylikler zamanında Türkçe resmî dil oldu, gelişmemiş bir dildi bu. Uygurca ile mukayese edemezsiniz. Osmanlı devrinde 600 sene yeniden edebî bir dil geliştirdik, onu da Cumhuriyette bir tarafa attık. Bugün Abdülhak Hâmid'i kaç kişi okuyabilir, anlayabilir?"* (Halil İnalcık)

(3) ***Balasagunlu Yusuf*** eserini sunduktan sonra Kaşgar'da yaşamayı sürdürdü ve burada öldü. Türbesi Doğu Türkistan sınırları içinde olan Kaşgar'da. Bugün Çin hâkimiyeti altında olan Doğu Türkistan'da Hunlar, Göktürkler, Uygur Türkleri, Karahanlılar devlet kurmuşlardı. Özellikle edebiyat, güzel sanatlar ve musikide muhteşem bir atılım gerçekleştiren Uygurlar zamanında Doğu Türkistan, ***şarkı ve dansın mekânı*** olarak ün yapmıştı.

AHMET YESEVÎ [*]

"Orta Asya Göklerinde Bir Yıldız"

"Ahmet-i Yesevî'yi tanımak demek,
İslamiyet'in Orta Asya macerasını
tanımak demek olduğu kadar,
Türk Müslümanlığını da tanımak demektir."
Ahmet Yaşar Ocak

[*] Doğumu 1093 - ölümü 1166

"Derviş Göçü"

Tarih boyunca Orta Asya'dan Batı'ya doğru yaşanan büyük göç hareketlerinden biri de Doğu'dan Batı'ya doğru bir sel gibi akan Cengiz İstilası ile oldu. Orduların her şeyi yerle bir ettiği topraklardan kaçıp Anadolu'ya sığınanlar arasında birçok derviş bulunuyordu.

O dervişler ki Pir-i Türkistan, Hâce-i Türkistan olarak anılan ve Anadolu'nun manevi fatihi olan Hoca Ahmet Yesevî'nin mektebinde yetişmişlerdi.

Geniş bir hoşgörü ve insan sevgisinin ağır bastığı bu mektebin temel özelliği "kuru zühde dayalı tasavvufi anlayışı" reddetmesi ve ilahî aşkı öne çıkarmasıydı.

Daha sonra Yunus Emre'de, Mevlânâ'da, Hacı Bektaş'ta karşımıza çıkacak olan bu vurgu, Türk Halk Sufiliğinin en temel özelliğini oluşturur.

Hoca Ahmet Yesevî, Yunus Emre, Mevlânâ ve Hacı Bektaş Veli...

Onları aynı noktada buluşturan ***aşk***'tır. Ve kader hepsinin de karşısına ya bir Melâmeti ya da Kalenderi şeyhi çıkartmıştır.

Ahmet Yesevî'de Arslan Baba, Yunus Emre'de Baba Tapduk, Mevlânâ'da Şems-i Tebrizî olarak karşımıza çıkan bir Melamet-Kalenderi sufisi her birine kendi nakşını vurmuştur.(1)

"Anadolu"

13. yüzyılın başlarında Anadolu'da, büyük ölçüde istikrarı sağlamış olan Anadolu Selçuklu Devleti hüküm sürüyor.

Ama manevi iklim Mevlânâ, Hacı Bektaş Veli gibi büyük mutasavvıfların, Endülüslü İbn Arabî gibi İslam düşünürlerinin, Yunus Emre gibi mutasavvıf şairlerin hâkimiyetinde...

İşte Yesevî dervişlerinin Anadolu'ya gelmelerinde bu istikrar ortamı kadar geniş fikirli ve hoşgörülü Anadolu Selçuklu Sultanlarının, bu topraklarda filizlenen tasavvufi hareketlerin de büyük rolü vardı.

Yesevî dervişleri Anadolu'ya geldiklerinde burada birçok tasavvuf akımıyla karşılaştılar. Aynı şekilde Anadolu insanı da der-

vişlerin dolayımından Hoca Ahmet Yesevî'nin "hikmetler"i ile karşılaşma şansını bulmuş oluyordu.

Yesevî'nin ***"Marifeti olmayanın kerameti olmaz"*** ilkesiyle yetişmiş dervişler; bir yandan Yesevî'nin hikmetini taşırken, bir yandan da Anadolu ve Balkanlar'da yüzlerce köy ve kasaba kurdular.

Ve Anadolu'nun, Batı Trakya'nın, Balkanlar'ın Türkleşmesinde, İslamlaşmasında çok büyük rol oynadılar.

Dervişlerin en büyük özellikleri gezgin olmalarıdır. Ruhu olgunlaştırmak için seyahat edilmesi gerektiğinden hareketle yaz-kış demeden dolaşırlar. Gittikleri yerlere hikmet taşır, haberler alırlar.

Yıllar süren seyahatlerden derviş belki döner, belki dönmez.

Tıpkı kuşlar gibi yıllarca kanat çırptıktan sonra gün olur yorulurlar ve nerede nefesleri tükenirse, orada kalıverirler.

Her nefsin ölümlü olduğu düşüncesinin derviş kıyafetlerindeki tezahürü, kefen ölçüsündeki bir bezden yapılan sarıktadır. Başta Yesevîlik olmak üzere birçok tasavvuf ekolü bu geleneği benimsemiştir.

Ölümlerini başlarında taşıyan dervişlerin, upuzun sarıkları açılır ve bu sarık, dervişin kefeni olur. İşte bu kadar yalındır hayat.

* * *

13. yüzyılda olduğu gibi bugün de insanlığın yolunu aydınlatan Ahmet Yesevî, 1093 yılında Türkistan'ın Sayram Kasabası'nda dünyaya geldi. Çok küçük yaşta anne ve babasını kaybetti. Ahmet Yesevî'yi büyüten, ablası Gevher Şehnaz oldu. Kardeşini tahsil görmesi için Yesi'ye getiren de.(2)

Yesi'de onun üzerinde en büyük etkiyi yapacak olan bir Melâmeti sufisi bekliyordu Yesevî'yi...

Horasan Melametiliğini temsil eden Arslan Baba, onun ilk hocası.(3)

Ama Arslan Baba da zaman içerisinde tarihî kişiliğinden sıyrılıp efsanevi bir kişiliğe büründürüldü. Onun yüzyıllarca ağzında emanet bir hurmayla yaşadığı ve bunu Ahmet Yesevî'ye teslim ettiğinde öldüğüne inanıldı.

Menkıbe şöyle: Hz. Peygamber'in duası üzerine Cebrail cennetten bir tabak hurma getirdi. Ama o hurmalardan bir tanesi yere düş-

tü. Bunun üzerine Cibril şöyle dedi: *"O hurma tanesi sizin ümmetinizden Ahmet Yesevî adlı birinin kısmetidir."*

Resulullah hurmayı yerden alarak Arslan Baba'nın ağzına koydu ve hurmanın üzerinde bir perde oluşturdu.

Zaman gelip Ahmet Yesevî doğduğunda Arslan Baba da ağzındaki hurma tanesiyle Yesi sokaklarında onu aramaya başladı.

Ve emaneti sahibine ulaştırdıktan bir yıl sonra vefat etti.

Yesevî'nin hayatında ikinci büyük etkiyi yapacak olan insan ise Maveraünnehir'in dinî merkezi olan Buhara'dadır.

"Zatı Ulu Hocam, Sana Sığınıp Geldim."

12. asırda Karahanlılar Devleti'nin siyasi hâkimiyeti altındaki Buhara şehrinin medreseleri Türkistan'ın her tarafından gelen talebelerle dolup taşmaktadır. Yesevî burada Şeyh Yusuf Hemedânî'ye intisap etti.(4)

Yesevî, Hemedânî'nin mektebinde kendisini bir mutasavvıf ve din bilgini yapacak olan eğitimine başladı. Hocasıyla beraber Irak, Horasan, Maveraünnehir bölgesinin çeşitli şehirlerinde dolaşarak halkı irşad ile meşgul oldu.

Tasavvuf anlayışının temel kavramları da Hemedânî'nin mektebinde oluştu. Yaban kuş gibi ele konmayan nefs nasıl terbiye edilir? İnsan ahlaki kötülüklerden kendisini nasıl sakınır? Benliği, ikiliği yok eden ilahî aşka nasıl ulaşılır?

Edep nedir, aşk nedir, hayat nedir, ölüm nedir, benlik nedir gibi insan zihnini sürekli meşgul eden sorulara verilen cevaplar, yalın bir hayat yaşayan bozkır göçebelerine nasıl anlatılır?

İşte Yesevî'yi büyük ve zamanlar ötesi yapan şey, bu sorulara verdiği cevaptadır. Bu yalın, ama aynı ölçüde samimi cevap, onu Türk tasavvuf geleneğinin kurucusu yapacak ve kendisinden sonra gelen bütün büyük mutasavvıfları etkileyecektir.

Onun İslamiyet yorumu korkuya, cezaya değil aşka ve irfana vurgu yapar. Korkuyla yapılan ibadeti kölenin ibadetine benzetir. Oysa gerçek âşık, ister cennete ister cehenneme girecek olsun, Allah için ibadet eder. Bu, Yunus Emre'de *"Cennet cennet dedikleri*

/ Birkaç köşkle birkaç huri / İsteyene ver onları / Bana seni gerek seni" dizelerinde ifadesini bulacak olan anlayıştır.

Ahmet Yesevî; sevgiye, hoşgörüye, ilime, irfana giden yoldaki engelleri bir kaşık ustasının sabrıyla yontar, temizler...

Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen, hikmetlerini Türkçe söyler.(5)

"Divân-ı Hikmet"

Ahmet Yesevî'nin içine doğduğu toplumsal ortamda yalnız şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında da tasavvufi fikirler az çok yayılmıştı. İlahiler, şiirler okuyan, onlara cennetin ve saadetin yollarını gösteren 'ata' veya 'bab' unvanlı dervişler bulunuyordu. Bu dervişler bir anlamda Türklerin büyük bir kutsiyet atfettikleri ozanların yerini almıştı.

Ahmet Yesevî de bu geleneği bozmaz. Şu dünyaya söyleyeceği her ne varsa ***hikmet*** adı altında söylemeyi tercih eder. Arapça ve Farsça bilmeyen Türk dervişlerine halk edebiyatından alınmış basit şekillerle ahlaki ve tasavvufi manzumeler yazar.

Bunlar aşka, ölüme, hakikate, nefse, ibadet ve marifete, cennet ve cehenneme dair sufiyane şiirlerdir.

Yesevî'nin *Hikmetler'*i derin ve şairane bir tasavvuf eseri olmaktan çok, dinî ve ahlaki vaaz ve hikâyelerden oluşan bir ahlâk kitabı olma özelliğiyle öne çıkar. *Divân-ı Hikmet*, *Kutadgu Bilig*'den sonra İslami Türk edebiyatının en eski örneklerinden biridir.

Bugün Ahmet Yesevî'nin ağzından çıkan hikmetleri olduğu gibi koruyan bir *Divân-ı Hikmet* nüshasına sahip değiliz. En eski yazma 17. yüzyıla ait. Kaldı ki onun takipçisi olan dervişlerin de bu tarz hikmetler yazdığı/söylediği düşünülecek olursa bugün elimizde bulunan *Divân-ı Hikmet* nüshalarının Yesevî dervişlerinin ortak fikir ve inançlarının ürünü olduğu bir gerçek.

"Eve Dönüş"

Yusuf Hemedânî'nin üç halifesinden biri olan Ahmet Yesevî, hikmetlerinden öğrendiğimiz kadarıyla uzun bir süre Horasan böl-

gesinde, Şam'da ve Irak'ta dolaştıktan sonra bağrına taş bağlayıp çıktığı Türkistan'a döndüğünde altmış yaşındaydı. Kalan ömrünü öğretisini yaymakla geçirdi.

Zikre, sohbete önem verdiği kadar tefekküre de önem verdi.

Seher vakti yapılan zikri önemsediği kadar sohbet ve zikir meclislerinde kadınların bulunmasını da önemsemiştir. Bu yüzden çok eleştirilmiş olsa bile, yaptığı şeyin doğruluğundan bir an bile şüphe etmemiştir bu büyük mutasavvıf. Kendisini eleştiren Horasan ve Maveraünnehir âlimlerine cevabını ise bir hokka göndererek vermiştir: *"Bütün âlim ve şeriatçılar birleşerek hokkayı açtılar. İçindeki pamukla ateş birbirine tesir etmemişti. Ne pamuk yanmış, ne de ateş sönmüştü."*

Yesevî böylelikle bir ehl-i hak meclisinde kadın ve erkeğin beraber zikr ve ibadetinin mümkün olduğunu anlatmış oluyordu.

Hz. Peygamber'in vefat ettiği yaş olan 63'üne girdiğinde ise ömrünün geri kalanını yerin altına kazdırdığı küçük bir çilehanede geçirdi.

Yesevî'nin her büyük insan gibi bir menkıbevi hayatı, bir de tarihî gerçeklere dayanan hayatı var. Timur tarafından yaptırılan türbesinin görkemli mimarisi onun efsanevi şahsiyetine, azametine ve olağanüstü yanına vurgu yapar. 63 yaşında girdiği çilehane ise bize tıpkı Yunus gibi yaşayan bir derviş portresi çizer.

Hikmetlerinden birinde:

"Kâdir Rabbim kudret ile nazar kıldı;
Mutlu olup yeraltına girdim işte;
Garip kulun bu dünyadan göçüp gitti
Mahrem olup yeraltına girdim işte," diyordu.

Bu, hayattan kopmak değil, ona başka bir açıdan bakmaktı. Tıpkı Hıra Dağı'ndan dünyanın başka göründüğü gibi…

1166 yılında vefat ettiğinde İslam coğrafyasının dört bir yanına dağılmış olan 99 bin müridi olduğuna inanılmaktadır.

"Menâkıbnâme ve Kerametler"

İslam dünyasında tasavvufun ortaya çıkmasıyla beraber Allah'a çok yakın olan insanların olağanüstü hâlleri keramet olarak nitelenmiş, bu kerametleri bir araya getiren kitaplara da Menâkıbnâme denmiştir.

Ahmet Yesevî'ye halk muhayyilesinin yakıştırdığı kerametler onun menkıbevi hayatını oluşturur.

Şöhretini bütün Türkistan'a yayan Karacuk Dağı'nı ortadan kaldırması ile başlayan kerametler halk arasında her geçen gün biraz daha yayıldı. Ailesini kaşık ve kepçe yontarak geçindiren, insanların manevi eğitimi yolunda bütün ömrünü vakfeden Ahmet Yesevî'nin hayatı bir kutsallık halesi ile çevrildi.

Oysa Yesevî tıpkı çağdaşları gibi hayatını kazanmak için çalışmış, evlenmiş, üç çocuk babası olmuş, evlat acısı yaşamıştı.

Onun turna şekline girmesi, kadehini ateşe daldırıp baldan tatlı ve kardan soğuk suyla doldurarak müritlerine ikram etmesi gibi kerametler gösterdiğine, hatta ölümünden sonra bile kerametlerini göstermeye devam ettiğine inanıldı. Timur'un Yesevî'nin mezarı üzerine bir türbe ve cami inşa etmesi, eski bir menkıbeye göre Hoca'nın kerametidir.

Rivayete göre Hoca Ahmet Yesevî, Timur'un rüyasına girerek ona Türkistan zaferini müjdeledi. Timur bu seferden zaferle dönünce Yesi'ye gelerek Hoca'nın kabrinin üzerine bir şükran ifadesi olarak bugünkü muhteşem türbeyi yaptırdı.

Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesi, cami ve medrese olarak kullanılan büyük kubbeli orta mekânın yanı sıra kitaplık ve imaret gibi çeşitli işler için ayrılmış otuz beş ayrı kısımdan oluşan görkemli bir külliye…

Orta Asya'nın bu heybetli türbesinin kubbeleri, zarif minareleri ve taç kapısı turkuaz renkli çiniler ve sırlı tuğlalarla bezeli.

Yüzyıllar boyunca birçok hükümdar onun türbesini ziyarete geldi, şairler onun büyüklüğünü terennüm ettiler... Onun türbesinin yakınında toprak alanlar, kışın öldüklerinde bir keçeye sarılı olarak bir ağaç dalına asılmayı ve bahar gelip yollar açıldığında Yese-

vî'nin yanı başına gömülmeyi vasiyet ettiler. Bugün hâlâ Türkistan'ın çeşitli yerlerinden akın akın gelen insanlar Hoca'nın kabrini ziyaret ediyorlar. Hakkında hâlâ medhiyeler ve ilahiler söyleniyor. Hikmet okuyucuları onun öğretisini yayıyorlar. Yesevî'nin kabrini ziyaret etmek, hac sevabı sayılıyor.

"Yesevî Düşüncesinin Zaman ve Mekândaki Macerası"

Seyhun bölgesi ile Özbek-Kazak bozkırlarında Ahmet Yesevî'nin etkisi ve önemi hiçbir zaman eksilmedi ve hiçbir tasavvufi akım onun yerini tutamadı. Yesevîlik ya diğer tasavvufi akımlar tarafından özümsendi, ya da başka adlar altında kendini yaşatmayı sürdürdü.

14. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Nakşibendîlik Yesevîliği tamamen kendi içinde eritmeye başladı ve Yesevî geleneklerine kendi özüne uygun yepyeni bir biçim ve muhteva kazandırdı.

Fuad Köprülü(6), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'ı yazarken gerek Ahmet Yesevî'nin sufiyane şahsiyetini, gerekse Yesevî Tarikatı'nın hüviyetini tamamıyla Nakşibendî kaynaklarının gösterdiği şekliyle tasvir ettiğini, *İslam Ansiklopedisi* için yazdığı Ahmet Yesevî Maddesi'nde zikrettikten sonra şu açıklamayı yapar:

*"Hâlbuki Babai, Haydari ve Bektaşi an'anelerinin Ahmet Yesevî hakkındaki rivayetleri, şüphesiz tarihî hakikate daha yakındır. **İlk Mutasavvıflar**'ın neşrinden sonra Bektaşiliğin menşeleri hakkında yaptığım araştırmalar ve elde ettiğim yeni vesikalar bana bu hususta kat'i bir kanaat vermiştir. Binaenaleyh burada Ahmet Yesevî'nin tasavvufi şahsiyeti ve Yeseviye Tarikatı'nın ilk asırlardaki hususi karakteri hakkında verilecek izahat, İlk Mutasavvıflar'dakinden tamamiyle farklı olacaktır.*

Yusuf Hemedânî'nin halifelerinden olan Ahmet Yesevî'nin bir taraftan Horasan melâmetiyesinin, diğer taraftan Şarki Türkistan ve Seyhun havalisindeki şi'i cereyanların etkisi altında oldukça geniş ve serbest bir tasavvuf felsefesine sahip olduğu tahmin edilebilir. "

Anadolu'ya 13. yüzyılda Yesevî ve Yesevîliğin bir kolunu temsil eden Haydari dervişleriyle giren Yesevîliğin bu topraklardaki akıbeti Haydarilik içinde erimek olacaktır.

(Ahmet Yaşar Ocak'a göre bunun sebebi Haydariliğin Yesevîlikteki Kalenderi unsurları kendi bünyesinde daha belirgin bir biçimde temsil etmesidir ve bu yüzden Anadolu'da Haydarilik üstün gelmiştir.)

16. yüzyılda ise Bektaşiliğin teşekkül ederek Haydariliğin yerini almasından sonra ***Bektaşilik*** tarafından temsil edilmeye başlandı. Hoca Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş Veli arasında en az 150 yıllık bir süre olmasına rağmen menkıbeler ikisini çağdaş gösterir. Hacı Bektaş, Yesevî'nin halifesi olarak takdim edilir.

Horasan'da Haydariye Tarikatı'nın doğmasında etkili olan Yesevîlik, Anadolu'da da Babai ve Bektaşi tarikatlarının teşekkülünde önemli bir rol oynadı.

16. yüzyılda Fergana Vadisi'nde kalabalık gruplar hâlinde yaşayan Yesevîlerin ise 19. yüzyıla geldiğimizde "Laçiler" adıyla yeni bir yapılanmaya gittikleri görülür. Kadın-erkek bir araya gelerek musiki eşliğinde hikmetler okuyan Laçilerin içinden ise 20. yüzyılda "Saçlı İşanlar" adı verilen bir ekol daha çıkar.

Yesevî'nin hikmetlerini "Dutar" eşliğinde söyleyen ve Alevilikte semah benzeri hareketlerle coşan bu topluluk hakkında bugün birçok araştırma yapılıyor.

Hâce Ahmet Yesevî'nin yaktığı ateş ve yüreklere düşürdüğü ışık ise her çağda aynı ilhamla ama farklı şekillerde parıldıyor.

Başım toprak; kendim toprak, cismim toprak;
"Hakka kavuşur muyum?" diye ruhum müştak;
Kavrulup yandım, olamadım asla ap-ak;
Şebnem olup yeraltına girdim işte.

NOTLAR

(1) ***Melametilik***, 9. ve 10. yüzyıllarda Hemedan, Nişabur, Herat, Belh ve Kâbil gibi büyük kültür merkezlerinde Basra ve Kûfe'nin kuru zühde dayalı klasik tasavvuf anlayışına karşı bir tepki olarak orta tabaka ve özellikle esnaf tabakası arasında doğup gelişmişti.

(2) ***Yesi***: 16. yüzyıla kadar Yesi olarak bilinen "Türkistan", Kazakistan'ın en büyük ve önemli İslami merkezi. Miladi 5. yüzyıldan başlayarak bir ticaret merkezi olarak önemini koruyan kent, Ahmet Yesevî'yle birlikte bir inanç merkezine dönüştü.

(3) ***Arslan Baba***: Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar* adlı çalışmasında Ahmet Yesevî'nin tasavvuf terbiyesini aldığı Horasan bölgesinin (Nişabur, Tus, Merv gibi merkezler) Melâmeti akımının içinden yetişme sufilerle dolu olduğunu ve Arslan Baba'nın da büyük ihtimalle bunlardan biri olduğunu dile getirir.

(4) ***Şeyh Yusuf Hemedânî***: Hemedan bölgesinde 1049 veya 1050 tarihinde doğdu. Yirmili yaşlarında Bağdat'a geldi ve Şeyh Ebû İshâk Şirâzî'ye intisab etti. Yanı sıra Isfahan ve Semerkant'ta da zamanın büyük muhaddislerinden hadis öğrendi. Ancak bir süre sonra sufiyane mizacının etkisiyle ilim yolunu bırakarak tasavvufa meyletti ve Merv'e gelerek burada bir müddet kaldı. Bundan sonra bazen Herat'ta, bazen Merv'de bulundu. Son olarak 1140 yılında Herat'tan Merv'e dönerken yolda öldü ve Merv şehrinde gömüldü.

(5) Arapça ve Farsçayı bildiği hâlde hikmetlerini Türkçe söylediği için eleştirilen Yesevî, bir hikmetiyle yanıtlar kendisini eleştirenleri:
"Sevmiyorlar bilginler sizin Türkçe dilini / Erenlerden işitsen açar gönül dilini / Ayet, hadis anlamı Türkçe olsa duyarlar / Anlamına erenler başı eğip uyarlar / Miskin Hafız Hoca Ahmet yedi atana rahmet / Fars dilini bilir de sevip söyler Türkçeyi."

(6) ***Fuad Köprülü:*** Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın soyundan gelen Fuad Köprülü 4 Aralık 1890'da İstanbul'da doğdu. 1934'te siyasete atılarak Kars milletvekili oldu. 1943'te akademik kariyerden ayrılarak siyasetle ilgilenmeye başladı. Kurucuları arasında olduğu DP iktidara gelince dışişleri bakanı oldu. 1956'ya kadar sürdürdüğü bu görevi sırasında Türkiye'nin NATO'ya girişinde etkin rol oynadı, devlet bakanlığına getirildi. 1957'de yönetimle anlaşmazlığa düştü ve partiden istifa etti. 1960'tan sonra 6-7 Eylül olaylarıyla ilişkilendirilerek tutuklandı, dört ay Yassıada'da kaldı. 1961'de Yeni Demokrat Parti'yi kurdu, ama ilgi göremedi ve parti amblemi "kır at"ı AP'ye devrederek siyasetten tamamen çekildi. Genel anlamda tarihçiliğin, özel anlamda edebiyat tarihçiliğinin bilimsel bir kimlik kazanmasına yol açan ilk tarihçilerden biri olan Mehmet Fuad Köprülü'nün 28 Haziran

1966'da İstanbul'da, bir trafik kazası sonucu kaldırıldığı Baltalimanı Hastanesi'nde öldüğü bize çok bir şey söylemez. Ama Halil İnalcık'ın Emine Çaykara ile söyleşisinde Köprülü'nün son günlerine ilişkin tanıklığı hayata, çevresine küskün ve yalnız bir şekilde öldüğünü anlatır: *"Bir gün, Akay Sokak'tan geçerken bir dolmuş çarptı, uyluk kemiği kırıldı, hastaneye kaldırıldı. İyi bakım yapılamadığından ameliyat sonrası kangrene çevirdi. … Köprülü ölümü bekliyor. Tasavvur edin, bir insan hayatta o kadar yüksek mevkilere çıktıktan sonra böyle kenara itilmiş, ölümü bekler durumda, çok karamsardı. …Eski talebeleri hocalarına yakınlık gösterip bir meşgale bulabilirlerdi üniversitede. Çok acıklıdır Fuad Bey'in sonu."*

Ona uluslararası ün kazandıran ilk büyük yapıtı olan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'ı 1919'da yayımlamıştı. Ardında 1500'ü aşkın kitap ve makale bırakan bu değerli tarihçi, edebiyat araştırmacısı ve siyaset adamı da "kıymeti bilinmeyenler"in oluşturduğu kalabalık listeye ulandı.

ABDÜLKADİR MERAGİ (*)

"Bir Tel Kopar, Ahenk Ebediyen Kesilir"

Timur'un karşısına Meragalı bir müzisyeni getiriyorlar: Bu, daha önce Büyük Emîr'in yakalandığında öldürülmesi için ferman verdiği Abdülkadir Meragi'den başkası değildir.(1)

Şark musikisinin Fârâbî, İbn Sina ve Urmiyeli Safiyüddin'den sonra dördüncü büyük üstadı... Hem büyük bir teoriysen, hem bir bestekâr ve icracı... Birçok sazı geliştirerek yeniden musiki âlemine kazandırmış. Bütün formlarda beste yapabilecek bir kabiliyete sahip.

Timur'un ağzından çıkacak sözü bekliyor askerler.

Meraga'da başlayan, Urmiye Gölü'nü dalgalandıran, sarayların geniş avlularında yankılanan şarkı, Bağdat'ta bitmek üzere...

Gözünün önüne çocukluğu gelir, ilk gençliği, Celayirliler döneminde yaşadığı mutlu günler. Aldığı övgü ve ihsanlar... Hayat bir film şeridi, bir yaprağın dalından düşüp toprağa karışması, bir kelebeğin kanat çırpmaktan yorulup kendini boşluğa bırakması, çatlak bir testiden sızan su, nice çabadan sonra ulaşılan bir ahenk ve beste...

Tarihler şöyle mi yazacak? Bu talihsiz musikişinasın ölümü Timur'un elinden oldu.

* * *

Büyük matematikçi Nâsirüddin Tûsî'nin ünlü Meraga Rasathanesi'ni kurduğu şehirde 1350-1360 arasında bir yılda doğdu Abdül-

(*) Doğumu (?) – ölümü 1435

kadir Meragi. Eski dönemlerden başlayarak özellikle Moğollar zamanında Azerbaycan'ın merkezi durumunda olan Meraga, 13. yüzyılda bir ilim şehriydi.

Babası Gıyasüddin Gaybî, Meraga şehrinin tanınmış musikişinaslarından... Oğlunun eğitimi için tam bir özen ve söze sığmayacak bir şefkat gösterdi.

Fiziğiyle, sesiyle, zekâsıyla, yetenekleriyle Meraga'yı ışıtan bu çocuğun gelecek vaat ettiği herkes tarafından görülmektedir.

Bestekârdı, icracıydı, udî ve musiki bilginiydi. Üstelik dinî musikide ve Kur'an okumakta da eşsiz olduğu söyleniyordu.

Altı kalemde hattat, Farsça, Arapça ve Türkçe olmak üzere üç dilde şairdi.

Daha Meraga'dayken şöhreti bütün Azerbaycan'a ve civar ülkelere yayıldı.

Babasının ölümünden sonra Meraga'dan ayrılıp Tebriz'e gitti.

Celayir Sultanı ***Üveys***'in ölümüne kadar geçen dönemini ünlü *Arzuhâl*'inde şöyle anlatır Meragi:

8- Bazı vakit olurdu ki mecliste bana "söz söyle" derdi; mihnetten, elemden kurtulayım, huzura ereyim.

9- Kimi de olurdu ki zevk ve musiki meclisinde Türk'ün, Tacik'in, Arab'ın huzurunda:

10-"Abdülkadir", derdi. "Udunu okşa. Ey misli cihanda bulunmayan kişi, musikiye başla."

11-Bazı kere "bir nöbet tut", bazı kere "Gazel oku". Çünkü dünyada sana bedel bir kişi bile yok."

13- 1374 yılı idi, o veli padişah cihandan göçtü.

Abdülkadir için bu kez gece-gündüz zevk ve safa âleminde olduğu, başından altınlar saçıldığı ***Sultan Hüseyin*** dönemi başladı. Sultan, aynı zamanda Meragi'nin öğrencisiydi de.

Onun nağmeleri sultan sarayından çıkarak Tebriz'in ayazda kalmış yüreklerini ısıtır. Abdülkadir ud çalmaya başladığında bütün şehir nefesini tutar sanki. Bir şarkıyı söylerken de öyle...

1378 yılında Erdebil'e giderek, Safevilerin ikinci şeyhi Şeyh Sadreddin'in huzurunda kendi buluşu olan ***Kâseler Sazı*** adlı çalgıyı çaldı.

İçine belli miktarlarda su doldurulmuş 76 çini kâseye mızrapla vurularak çalınan bu aletten başka buluşları da var Abdülkadir'in...

Bunlardan biri ***saz-ı elvah***, yani Levhalar Sazı...

Diğeri ise ***Kanûn-u murassa'-i müdevver***...

Yine Sultan Hüseyin'in sarayında geçen bir başka olay da ününe ün, servetine servet katmıştır.

Tarihe ***100 bin dinarlık bahis*** ya da ***Nevbet-i müretteb hadisesi*** olarak geçecek bu hadise, beste türlerinin en zoru olan bu müzik formuyla bir eserin birkaç günde yapılmasının imkânsız olduğu iddiasına Meragi'nin otuz bestesiyle verdiği karşılıktır.

Meragi, başlayacak olan Ramazan ayında her gün bir nevbet-i mürettebi besteleyerek arefe gününde tam 30 nevbet-i mürettebi hazır edebileceğini iddia eder.

Ve Ramazan ayı boyunca kendisine verilen sözleri, istenen makam ve usuller içerisinde besteleyerek her gece Sultan'ın huzurunda icra ederek bahsi kazanır. Ve dönemin ünlü musikicilerinden Razıyuddin Rıdvanşah ortaya koyduğu 100 bin dinarı kızıyla Abdülkadir'in evine gönderir.

Bu yüz bin dinarlık bahse konu olan bestelerin günümüze kadar gelememiş olması elbette büyük bir kayıp. Abdülkadir'in eserlerini tespit için ebced notasını kullandığı, ancak zamanının müzisyenlerinin notaya rağbet etmemeleri yüzünden bunların kaybolduğu sanılıyor. Bu tür eserler müzik icracıları tarafından kullanılmadığı için çoğaltılmamış ve böylelikle yitip gitmişler.

"Yeni Bir Dönem…"

Ona yüzlerce lütufta bulunan Sultan Hüseyin'in kardeşi tarafından öldürülmesiyle Üveys oğulları arasında yıllarca sürecek taht kavgalarından Meragi'nin zarar gördüğü söylenemez. Meragi, Üveys'in çocuklarını babalarının saltanatı döneminde tanımış, onlarla sık sık temaslarda bulunmuştu.

Kısa bir süre şehzadelerden Şeyh Ali'nin himayesinde bulunduktan sonra uzun yıllar beraber olacakları Ahmet Bahadır Han devri başladı.

Tahta çıkan her Celayir sultanının el üstünde tuttuğu Meragi, Ahmet Bahadır Han devrinde de el üstünde tutuldu. Meragi'nin de bu Celayir Sultanına bağlılığı ve sevgisi onun ölümünden sonra sürecek kadar derindir.

Tam 20 yılı, kendisine "Aziz dost" diye hitap eden bu sultanla geçti. Bu zaman dilimi, huzur dolu günlerin olduğu kadar Celayirliler devletinin de sonunun yaklaşmakta olduğu günlerdir aslında.

30- *Onun zamanında sayısız zevk ve safalara daldım. Meğer o anlar da bir hayal imiş.*

33- Dünyanın işi daima böyle olur gider, güzelim gülleri perişan eder.

1386 yılında Timur'un Tebriz'i almasıyla ikinci başkent olan Bağdat'a kaçan Ahmet Celayir'in yanında Meragi de vardı. Burada yedi yıl geçirdiler.

Bağdat'ta yedi yıl tutunmalarının sebebi elbette Timur'un ne merhametinden ne de kudretsizliğindendir. O esnada bu askerî deha, Altınordu ordusunu yok etmekle meşguldür.

Tiflis'i alıp Gürcistan kralını ele geçiriyor ve Anadolu'ya akınlar yapıyor.

Bir günde Erzurum'u alıyor, Erzincan Bey'ine baş eğdiriyor; Isfahan ve Şiraz'a giriyor; dönüp yeniden Muş'u, Mardin'i, Diyarbakır'ı ve Van'ı alıyor. İşte Timur'un bu meşguliyeti Sultan Ahmet'in daha birkaç yıl Bağdat'ta tutunmasını sağlıyor. Yoksa Timur Irakı Acem ve Azerbaycan'dan sonra Bağdat'ı almaya ve Celayir Devleti'ni ortadan kaldırmaya çoktan karar vermiştir.

İşte Timur ülkeler fethederken, Sultan Ahmet'le Abdülkadir Bağdat'ta 30 kayıkçının kürek çektiği bir saltanat kayığındalar.

Sultan, Cüneyd-i Bağdâdî'den dört beyit okuyor ve Abdülkadir'den bunları kayıkçıların sayısına uygun biçimde bestelemesini istiyor. Bunun üzerine Meragi, ***devr-i şâhi*** adını verdiği 30 vurmalı bir usulü hemen orada yaparak, beyitleri de bu usul içerisinde besteliyor.

Ve beklenen son 1393'te Timur'un Bağdat'a girmesiyle gerçekleşiyor. O gelmeden önce Ahmet Celayir Mısır'a, Memluk Sultanı

Berkûk'un yanına kaçmıştır. Meragi ise Timur'un oğullarından Miranşah tarafından Kerbelâ'da kıstırılarak yakalandı. Ahmet Celayir'in karısı, oğlu, Bağdat'ın seçkin sanatçıları da esirler arasında…

Huzura çıkarılan Abdülkadir, şu kıtayı okuyarak Timur'un himayesine girdi:

Maşrık-ı mağrib musahhardur sanga
Devlet-i nusrat mukarrardur sanga
Feth-i nusrat daima bilgingdedur
Devletün Hak'dan mukarrardur sanga.

Abdülkadir Meragi'nin Tebriz ve Bağdat yıllarından sonra bambaşka bir iklime geçmesi muhakkak ki kendi arzusuyla olmadı.

Kerbelâ'da ele geçirilen diğer sanatkârlarla birlikte Semerkant'a gönderilen Meragi'den şu satırları okuruz:

40- *Allah'ın takdiri ile Bağdat'a geldi, kuluna lütuflarda bulundu.*

41- Beni Semerkant'a yolladı, köy, ev, bağ, bostan ihsan etti.

42- Maveraünnehr'i cennet gibi bir yer gördüm, halkını tümden tertemiz yaratılmış buldum.

Gerçekten de Meragi burada çok iyi karşılanmıştır. Büyük oğlu Nureddin Abdurrahman 1394'te Semerkant'ta doğdu. Ortanca oğlu Nizameddin Abdurrahman da 1397'de doğdu. (O da tıpkı babasının kendisine verdiği emek gibi, iki oğlunun yetişmesi için büyük özen gösterdi, onlara bildiklerini aktardı.)[(2)]

Büyük Emîr, Meragi'yi 1398 yılında bir "nişan"la da onurlandırdı. Hayli ağdalı ve şiirsel bir dille yazılmış olan fermanın sonundaki buyruk şöyle: *"Padişahlar padişahının her çeşit inayetine mazhar olduğu ve buna hak kazandığı herkesçe bilinmeli, herkes O'nun rızasını tahsile çalışmalı, O'nun dileklerini yerine getirmeyi, O'nun isteklerini yapmayı, O'nu ululamayı vacib bilmeli."*

Meragi'nin Semerkant'taki güzel günleri, Timur'un Tebriz'deki oğlu Miranşah'a nedim olmasıyla sona erdi.

İşte Meragi'nin derviş kılığında kaçarken yakalanıp Timur'un huzuruna çıkarılmasıyla sonuçlanan olayların başlangıcı bu oldu.

Tarihçiler şöyle kaydederler bu olayı: *"Timur Bağdat'ı zapt edince kendi payitahtı olan Semerkant'a götürmüş olduğu mümtaz âlim ve sanatkârlardan biri de İbn Gaybî idi. (Batılı kaynaklar Meragi'den "İbn Gaybî" olarak söz ederken, eski teori ve güfte kitaplarında ise kısaca "Abdülkadir", "Hoca" veya "Büyük Hoca" diye söz ediliyor.)*

Timur'un baş hanendesi ve en büyük mukarribi oldu. 1397'de hâlâ onun sarayında idi, fakat 1399'da Tebriz'de Timur'un divane oğlu Miranşah'ın yâranı arasında buluyoruz onu." Timur'un divane oğlu Miranşah'ın mazbut olmayan hâl ve hareketleri, nedimlerinin tesir ve nüfuzuna bağlanmıştı. Saraydaki huzursuzlukları duyan Timur, oğlunun nedimlerinin hemen öldürülmesini buyurdu.

Nedimler idam edildiler. Tehlikeden daha önce haberdar olan Meragi ise derviş kılığında Tebriz'i terk etti. Timur derhal Meragi'nin aranıp bulunmasını ama yakalandığında idam edilmeden önce huzuruna getirilmesini emretti.

Timur Bağdat'ı aldığında Kerbelâ'da Miranşah tarafından yakalanıp huzura çıkarılmıştı. Orada bir dörtlük okuyarak Timurluların himayesi altına girmişti.

Şimdi yeniden Timur'un huzurundaydı ve sebebi yine Miranşah'tı.

Meragi, Timur'un idam emrini vermesine fırsat tanımadan Hakan'ın ayaklarına kapandı ve o kadar güzel bir sesle Kur'an'dan bir sure okumaya başladı ki Timur'un öfkesini dindirdi. Büyük Emîr, Abdülkadir'e bakarak; *"Derviş can havliyle Kur'an'a sarıldı"* anlamına gelen bir mısra söyledi ve bir süre önce ölüme mahkûm ettiği sanatçıyı affetti. Müziğin ruhlara tesir ettiği elbette şüphe götürmez bir gerçek. Ama Timur'un en önemli özelliklerinden birinin âlim ve sanatçıları korumak olduğunu düşünürsek, affetmesinin nedenlerini daha iyi anlarız.[3]

Meragi, Timur'un nedimleri arasındadır artık.

Abdülkadir ne arzuhâlinde ne de kitaplarında Tebriz günlerinden de Miranşah'tan da hiç söz etmez. Timur'la Meragi arasındaki o nahoş hadise de zamanla unutulmuş ve buzlar erimiştir.

Gerçi Timur'a nedim olmak, onun ihtirasları ve idealleri peşinde bir ülkeden bir ülkeye seferler yapmak anlamına geliyordu.

İlerlemiş yaşına rağmen durmak, oturmak, yorulmak nedir bilmeyen Timur'un yanında seferlere çıkmaktan bitap düşmüştür Meragi. Oysa o, sarayları sever, kumruların öttüğü güzel bahçeleri ve musikiyle efsunlanan meclisleri...

Kaldı ki Semerkant bir yeşillik denizi içinde yükselen görkemli anıtları ve zümrütten bir halıya benzeyen şiirsel bahçeleri ile bir yeryüzü cennetidir. Bu yüzden uzun ve zorlu Hindistan Seferi'ne katılmaktan affını ister Timur'dan.

Yine Timur, Yıldırım Bayezid ile Ankara Meydan Savaşı'nı yaparken, o Semerkant'ta musiki hakkında yazdığı altı kitaptan en büyüğü ve en önemlisi olan *Câmi'u'l-Elhân*'ı hazırlamakla meşgul olur. Meragi kitabını 1405 yılında bitirdi. Timur ise Çin Seferi'ni tamamlayamadan 1405 yılında Otrar'da ölüm tarafından durduruldu. Öldüğünde muazzam bir imparatorluğun sahibi idi.

51- 1405 yılı idi ki o âlem padişahı, bu âlemden geçip gitti.

53- Hükmü yürürdü, ordusu vardı, sonsuz mala-mülke sahipti ama ölümü kendisinden menedemedi.

54- Ondan sonra genç sultan Halil tahta geçti.

55- Bana daima "Ey eşi olmayan olgun kişi, sağ olasın"

56- "Cihan padişahlarından yadigâr kaldın, kıyamete kadar yaşa"

59- O padişah da cihandan gençliğine doyamadan geçip gitti, hâli perişan oldu.

60- Aylar, yıllarca onun gölgesinde hoşnut bir hâlde yaşamıştım.

Devr-i Kumriyye adlı sekiz zamanlı usulü bu hükümdarın isteği üzerine yapmıştı. Timurlular döneminde yanında olmaktan mutluluk duyduğu yegane insandı Sultan Halil.(4) Eşi Şâd-Mülk'e Türk dilinde gazeller sunan Halil, belki de Ahmet Celayir'den sonra içinin en çok ısındığı sultandı. Kumandanlar Timur'un ölümü üzerine Miranşah'ın oğlu olan 21 yaşındaki Halil Mirza'yı Hakan ilan etmişler ama Türkçe ve Farsça şiirler yazan bu duygulu şairin kardeşleri yanında yer almadıkları için Şahruh, hakanlığını ilan etmişti.

Şahruh, Halil Bey'i altedip tahta geçtiğinde tıpkı Celayir Sultan'ından ayrılışına üzüldüğü gibi, Halil için de üzülmüştü. (Abdülkadir, Şahruh döneminde, takvimler 1410 yılını gösterdiğinde Ahmet Celayir'in ölüm haberini aldı. Eski sultanı ve dostu Ahmet Han, Karakoyunlular'dan Kara Yusuf tarafından idam edilmişti. Şahruh, eski dostu hakkında ne düşündüğünü sorduğunda Meragi eski sultanı hakkında bir tarih düşerek yanıtlar onu:

"Dünyanın dönüşünün ona bir yararı olmamasına rağmen, Abdülkadir'in gözünden her an kan geliyor.

O ululuk göğünün güneşi olan Sultan'a birden bire Kasd-ı Tebriz tarihi düştü.")

Şahruh başkenti Semerkant'tan Herat'a taşıdı ve Meragi de onunla birlikte Herat'a geçti.

Makâsıdü'l-Elhân, Herat'ta yazıldı.

Meragi'nin eserleri arasında bulunan *Şerh-i Kitâbu'l-Edvâr, Zübletü'l-Edvâr* ve *Kenzü'l-Elhân* ise Celayirliler döneminde yazdığı eserlerdi.

Meragi'nin toplam altı kitabı içerik bakımından gittikçe olgunlaşmakla birlikte, birbirine çok benzediği ifade edilir.

Aslında kitapların birbirini tamamladığını, bir kitapta tümü ifade edilmemiş konuların, bir diğerinde açıklandığı söylenebilir.

Eserlerinde dönemin musiki formlarıyla ve kullanılan çalgılarla ilgili çok kapsamlı bilgiler verir. İslam Musiki Tarihi'nde kullanılan çalgıların teknik özelliklerini açıklar.

Üstelik bu bilgilere zaman zaman kendi şahsi kanaatlerini, hatıralarını ekler. Musikide yetişen üstatlardan söz eder. Musikiyle ilgili efsaneleri ve hikâyeleri aktarır.

Yüzyıllar boyunca Türk Müziği'nin en büyük bestecisi olarak kabul edilen Meragalı Abdülkadir'e ait oldukları söylenen 20-25 eserin yanı sıra, onun adına kayıtlı güfteler de bulunuyor. Ama bunların ne kadarı gerçekte Meragi'ye ait, ne kadarı yüzyıllar içinde bozularak günümüze kadar geldi, hâlâ meraklıları tarafından tartışma konusu.

"Büyük Veba Salgını"

Devletlerin yıkılıp devletlerin kurulduğunu, cihan padişahlarının dünyadan bir bir göçtüğünü görecek kadar uzun bir ömür yaşadı Meragi. Ama o yaşlandıkça, dünya da başkalaşmıştı.

Üstelik Şahruh dindardır ve musiki meclislerine çok da ilgi duymaz. Aynı zamanda Timur'un ölümünden sonra çıkan taht kavgaları ve iç ayaklanmalar Şahruh'un devamlı olarak seferlere çıkmasını gerektirmektedir.

Bu ortamda Meragi'nin beklediği ilgiyi göremediği anlaşılmaktadır.

Şahruh için sultanın adaletinin bir ifadesi olarak ***devr-i adi*** adını verdiği yirmi sekiz zamanlı yeni bir usul tertip etti.

İlk eserlerinden olan *Şerh-i Kitâb-ı Edvâr*'ı yeniden ele alarak düzeltmeler ve eklemeler yaptı ve bu kitabın sonuna eklemek üzere oturup uzun ömrünü manzumeleştirdi.

Amacı, tek tek her hükümdarın sarayında ne tür iltifatlara tâbi olduğunu anlatarak Sultan Şahruh'tan da bunları beklediğini şairane bir şekilde duyurmaktı.

Eğer dünyaya biraz daha geç gelmiş olsaydı, kader ona nasıl bir hayat çizgisi sunardı bilinmez ama yıllar sonra bu şehirde tam da onun özlediği tarzda şiir ve musiki meclisleri kurulacak ve dillere destan eğlenceler yapılacaktır. Hüseyin Baykara gibi bir şair-hükümdarın ve Ali Şir Nevaî'nin himaye ve teşviki ile Herat bir sanat ve kültür merkezi hâline gelecektir. Aslında "Timuroğulları Rönesansı" ya da "Semerkant Atılımı" denen büyük kültür hareketi Şahruh devrinde Herat'ta başlamıştı ama olgunluk devrine Hüseyin Baykara döneminde ulaşacaktı.

Meragi'nin Şahruh döneminde saygı ve itibar gördüğü, rahat bir hayat yaşadığı şüphe götürmez. Ama konuk olarak değerini bir kez daha hatırlatmak gereğini duyar:

61- Dünya padişahlarının padişahı, muradına ermiş Şahruh Sultan Bahadır.

69- Ey cihan padişahı! İhtiyarım, sana konuğum, beni aziz tut.

70- Kulağımda, açılan bir çiçek gibi pamuk tıkalı, zamanın karı başıma yağdı.

71- Ömrümün yeni ayı dolunmaya yüz tuttu, âlemin zevki sefası gönlüme acı gelmeye başladı.

72- Günlerin, ömrün sakisinin bana sunduğu kadehin dibinde bir yudum şarap kaldı.

73- Saçım başım ağarmış, fakat yüzüm kara, utanmadayım. İhtiyarladım, zayıf bir hâle geldim, gönlüm paramparça.

78- İhtiyarım ama gönlüm genç. Hâlâ başımda heyheyler, gönlümde yanışlar var.

79- İhtiyarlıkta gençlik alametleri göstermede, nağmelerde inciler sayıp dökmedeyim.

80- Ama bu kulun meydana getirdiği eserler kıyamete kadar bâki kalacaktır.

İşte bu ünlü *Arzuhâl*'ini hazırladığında, Şahruh, Rey sınırındaki kışlağına doğru yol alıyordu. Herat'ı kasıp kavuran veba salgını haberini yolda aldı.

Horasan tarafından gelen hiçbir mektubun açılmamasını, hiç kimsenin bir fikir yürütmemesini ve halk arasında kargaşaya meydan verilmemesini emretti.

Meragi de 1435 yılındaki bu büyük veba salgınında hayatını kaybeden binlerce insan arasındaydı.

Oysa…

Ömrün sakisinin sunduğu kadehin dibinde daha bir yudum şarap vardı.

Üstâd-ı Cihân, Büyük Hoca Abdülkadir elini kadehe uzatmışken...

"Bir tel kopar, ahenk ebediyen kesilir." (5)

NOTLAR

(1) Abdülkadir Meragi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili daha fazla bilgi için; Murat Bardakçı, *Meragalı Abdülkadir*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1986

(2) Meragi'nin üç oğlu olmuştu. Sırasıyla Nureddin Abdurrahman, Nizameddin Abdurrahim ve Abdülaziz. En küçük oğlun doğum tarihi bilinmiyor. Abdülkadir-zâde diye tanınan Abdülaziz, babasının ölümünden sonra Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a gelerek Fatih Sultan Mehmet'in sarayına alındı.

(3) Yakıp yıkmasıyla, işgal ettiği yerlerin halkını kılıçtan geçirmesiyle ünlü Timur'un ve çocuklarının dönemi ***Semerkant Atılımı*** olarak geçer tarihlere. Timur'un diğer sultanlardan tek farkı, tarzındadır. Fethettiği ülkelerin bütün bilgin ve sanatkârlarını rızaları olsun olmasın, önüne kattığı gibi Semerkant'a götürüyor.

Aslında aynı şeyi tarihte birçok hükümdar yapıyor. Bugün "beyin göçü" dediğimiz şeyin ortaçağlarda yaşanma biçimi böyle. Gazneli Mahmut, Bîrûnî'yi ve birçok âlimi Harezm'den alıp Gazne'ye götürmüştü. İbn Sina davetini kabul etmeyince onu yakalaması için peşine silahlı adamlar takmıştı. Yavuz Sultan Selim de Tebriz ve Kahire'yi aldığında yüzlerce sanatkârı İstanbul'a sürer. Sultanların, emîrlerin, hükümdarların dönemlerinin en seçkin bilginleri saraylarında toplamak için yüksek makamlar ve ücretler verdikleri, eğer gelmezlerse zorla götürüldükleri bu dönemlerde bütün Doğu saraylarının ve hükümdarların ortak noktası olarak bilime ve sanata verdikleri önem öne çıkıyor. Ve devletlerin yıkılıp devletlerin kurulması âlim ve sanatçıları çok da etkilemiyor. Onlar hangi saraya giderlerse gitsinler, kapılar sonuna kadar açılıyor.

(4) 1384 yılında doğan Miranşah'ın oğlu ***Halil Sultan***, bir han kızının oğluydu ve Uluğ Bey gibi Saray Mülk Hanım'ın gözetiminde büyümüştü. Daha 1399 Hindistan Seferi'nde cesaretiyle göze çarpan Halil Sultan'a Timur'un özel bir sevgisi vardı.

1404 yılında Timur'un iznini almadan sevdiği bir kadın ile evlendiği için dedesinin öfkesini üzerinde toplamıştı. Ancak ordunun önemli bir bölümünü onun emrine vermekten de çekinmemişti.

Timur'un ölümünden sonra Semerkant'ta ancak dört yıl tutunabildi ve şehri Şahruh ele geçirdi. Halil Sultan kendisine verilen Rey şehrine gitti ve sevgili hanımı Şad Mülk de kendisine geri verildi. 4 Kasım 1411'de öldü; hanımı ise kocasından sonra yaşamak istemediği için intihar etti.

(5) Yahya Kemal Beyatlı

ULUĞ BEY (*)

"Tahtta Oturan Âlim"

Büyük İskender'in bakışının değdiği, Selahaddin Eyyubi'nin almak için ömrünün yetmediği Mardin, süvari okçularıyla yeryüzünü fethe koyulan Timur'a teslim olduğunda takvimler 1394'ü gösteriyordu.

Mardin halkı nefesini tutmuş, kaderini beklemektedir. Her ele geçirildiğinde olduğu gibi yerle bir edilecektir. Sokaklardan oluk oluk kan akacak, çocuk ağlayışları ve genç gelinlerin feryatları taşın sükûtuna karışacaktır...

Kentteki ölümcül sessizliği bozan, bozkırdan şehre doğru at süren bir haberci olur.

Onun taşıdığı haber Mardin'in kaderini değiştirecek olan bir doğum müjdesidir.

Timur'un oğullarından Şahruh'un bir oğlu olmuştur ve Türkistan'ın Sultaniye şehrinden yola çıkan bir atlı, müjdeyi vermek üzere günlerdir at sürmektedir.(1)

Bu Timur torununun adı, Mehmet Taragay'dır ama insanlık âlemi onu ileride Uluğ Bey olarak tanıyacaktır.

Büyük Emîr böyle güzel bir haberi almış olmanın mutluluğuyla Mardin Meliki İsa Bey'i affetti; askerlerin şehri talan etmesini engelledi ve harp tazminatı almayarak Mardin'i ahalisine bağışladı.

(*) Doğumu 1394 – ölümü 1449

(Timur, Cengiz Han'ın tufanı andıran istilasının üzerinden bir buçuk asır geçtikten sonra ortaya çıkmıştı. Birçok Türk-Moğol kabilesini önderliği altında birleştirmiş, bugün İran-Irak ve Türkiye'nin doğusunu içine alan bölgeyi süvari okçularıyla fethetmişti. Ortaya çıkışıyla bütün Maveraünnehir'i hâkimiyeti altına alması için on yıl yetmişti.)

Timur tarafından çok sevilen ve 10 yaşında evlendirilen Uluğ Bey(2), 16 yaşına geldiğinde Türkistan hakanıdır. Ama onun adının sonsuza dek sürmesini sağlayacak olan ne hükümdarlığı, ne de bir Timur torunu olmasıdır.

Ünlü bilgin Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî'ye göre o sultanların en büyüğü, en adili ve merhametlisi, en âlimi, milletinin sahibi, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, Doğunun ve Batının sultanıdır.

Timur'un kıssahânı olan dayısıyla beraber Uluğ Bey'in hizmetine giren tezkireci Devletşah da Uluğ Bey'den adaletli, bilgili, kahhar ve himmet sahibi bir padişah olarak söz eder.

Ama onu anlatan en güzel ifade, ***tahtta oturan âlimdir.***

Uluğ Bey, Timur'un sarayındaki bütün mirzalar gibi çok iyi bir eğitim alarak büyüdü. Mirzaların eğitiminin bir devlet işi olarak görüldüğü Timurlular döneminde mirzalar doğar doğmaz annelerinden ayrılır ve eğiticilerin ellerine bırakılırdı. Belli bir yaşa geldikten sonra da bir hükümdarın bilmesi gereken her şeyi öğrenmeleri için Atabeg denilen eğiticilerin denetimine girerlerdi.

Çocukluğunu iki büyükannenin, Saray Mülk ve Şah Melik Hanımların nezaretinde geçiren Uluğ Bey'in ilgi duyduğu alanlar matematik, astronomi ve müzik oldu.(3)

Dedesi sonsuz ihtiraslara sahip bir cihangirken, Uluğ Bey'in tutkusu bilime ve sanata yönelikti.

Hocası Gıyaseddin el-Kâşî'ye göre matematik ve astronomi ilminde derin maharet sahibidir. Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilir, müfessirlerin her ayet hakkındaki sözlerini de… Fıkıhta, mantıkta, edebî sanatlarda söz sahibidir. Çok iyi bir avcıdır... Müzisyendir…

Devlet işlerinden, yıldızları gözlemekten yorgun düştüğünde ya da canı sıkıldığında çok sevdiği tamburunu eline alıp çaldığında, dinleyenlerin kederinin dağıldığı söylenir.

"Astronomide Semerkant Atılımı"

İslam dünyasında matematik ve astronomi çalışmalarının bilimsel bir hüviyete bürünmesinin tarihi 9. yüzyıla kadar gider.(4) İbadet vakitlerinin ve kıblenin doğru bir şekilde tespiti gibi pratik bir gereklilik astronomi ve matematiğe ilk ivmeyi kazandırmıştı.

İşte astronominin gelişmesi için gerekli zemin, yoğun tercüme faaliyetlerinin yaşandığı ve ilk rasathanelerin yükseldiği 9. yüzyılda oluştu.

Uluğ Bey'in zamanına gelinceye kadar yüzlerce astronom ve matematikçi yetişti. Bağdat, Kahire, Kurtuba, Toledo, Isfahan ve Şam'da resmî ya da özel birçok rasathane yükseldi gökyüzüne doğru…

Uluğ Bey'in henüz çocukluk yıllarında görüp etkilendiği dillere destan Meraga Rasathanesi de bunlardan biriydi. Hülâgu tarafından, dâhi matematikçi ve astronom Nâsirüddin Tûsî'ye yaptırılan rasathane, 400 bin ciltlik muhteşem bir kütüphaneye sahipti. Meş-

hur ***İlhani Cetvelleri*** burada hazırlanmıştı. Uluğ Bey, hayatına vereceği yönü, belki de bu tepeden gökyüzüne bakarken çizmişti. Rasathanenin kalıntıları onda derin bir merak duygusu uyandırmış ve silinmez bir anı olarak belleğinde yer etmişti.

Devlet yönetimiyle uğraşmak zorunda kalmasaydı belki kendini daha çok bilimsel araştırmalara adayacak ve daha uzun bir ömür sürecekti. Ama elinde kudreti ve zenginliği tutmasaydı bir rasathane yaptırıp yıldızları gözlemek fikri de bir çocukluk hayali olarak kalabilecekti.

Hocalarından biri, devrinin Eflatun'u olarak ünlenen Bursalı Kadızâde-i Rûmî, diğeri ise ondalık kesir sistemini keşfeden, aritmetikte virgülü kullanan ve astronomi konusunda tartışılmaz bir otorite olan Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî'ydi.

Ve çok değerli el yazmalarının bulunduğu muhteşem kütüphaneyi Hayyam'ın, Bîrûnî'nin, İbn Sina'nın, Harezmî'nin, Nâsirüddin Tûsî'nin, Batlamyus'un ve yüzlerce bilim-sanat adamının eserleri oluşturuyordu.

Uluğ Bey'in elde ettiği başarıda hem dönemin âlimlerinin, hem de o güne kadar astronomi ve matematik alanında oluşan muazzam birikimin çok büyük payı vardır.

İslam uygarlığının altın çağı olarak tarihlenen 8.-12. yüzyıllardan sonra –ünlü tarihçi Braudel'in dediği gibi– bu uygarlık sona ermemiştir, sadece lider konumunu kaybetmiştir.

Çiçekler düşer, yapraklar solar, ama ağaç kalır. Ve bu ağaç Timurlular döneminde yeniden filizlenir.

Seyyahların, tarihçilerin, şairlerin adına övgüler düzdüğü Semerkant, 15. yüzyılda görkemli saray ve köşkleri, efsanevi bahçeleri ile dünyanın bütün zenginliğinin aktığı kentlerden biriydi.

Yeryüzünün en parlak zekâları, en yaratıcı ustaları, en hünerli sanatkârları bu kentte toplanmıştı. Kimi kendi isteğiyle, kimi Timur'un zoruyla...

Kurduğu şehir; gün ışığının duvarlarından süzüldüğü görkemli sarayları, abidevi yapıları ve büyük şölenlerin yapıldığı masal bahçeleriyle yüzyıllarca konuşuldu. Timur, 69 yaşında Çin Seferi'ne çıktığı sırada öldü.(5)

Torunu Uluğ Bey'in fetihleri ise gökyüzüne, yıldızlara doğruydu.

Uluğ Bey mecbur kalmadığı sürece siyasi mücadelelerden ve savaşlardan özenle uzak durmaya çalıştı. Semerkant'a akan zenginliği medreseler ve bilimsel araştırmalar için harcadı. Dostluklarını zamanın âlimleriyle kurdu. Astronomi ile ilgili çalışmaların temelini trigonometrik esasların oluşturduğu gerçeğinden hareketle kendini trigonometrik çalışmalara adadı. 1 derecelik bir yayın sinüs değerini hesaplamak bir ilk adımdı. Bunu, trigonometride araştırma çığırı açmak, bir yılın uzunluğunu hesaplamak gibi çeşitli başarılar takip etti.

İnşa ettirdiği yapıların ilki, kapısında *"kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu"* hadisinin bulunduğu Buhara Medresesi'ydi.

Semerkant'ta ise şehrin dışında 1417'de başlayıp 3 sene sonra biten medresenin başına Bursa'dan çıkıp gelen Kadızâde-i Rûmî atandı. Uluğ Bey de bu medresede dersler veriyor, bilimsel tartışmalara katılıyordu.

Ünlü bilgin Gıyaseddin el-Kâşî'nin tacirler yoluyla babasına gönderdiği mektup hem Uluğ Bey'in çok detaylı bir portresini sunar bize, hem de Semerkant'taki bilimsel ortam hakkında doyurucu bilgiler verir.(6)

İlim adamlarının en seçkinleri, en parlak zekâları Semerkant'ta toplanmış; matematik ve astronomi üzerinde çalışıyorlar. Bîrûnî'nin *Kanûn-i Mes'ûdî* adlı meşhur kitabı, Batlamyus'un *Almagest*'i çetin tartışmalara yol açıyor.

Medresede oluşan bilimsel merak ve heyecanın bir ürünü olan ünlü Semerkant Rasathanesi'nin inşası ise sürüyor. 1421 yılında Semerkant'taki bilim adamları hummalı bir faaliyet içinde; en doğru ölçümleri yapacak, en doğru sonuçları verecek rasat araçlarının tasarlanmasıyla meşguller. Ve en meşhur ustalar da bu tasarımların hayata geçirilmesiyle… 40 metre çapındaki kadranlar, rasat kuyusu, usturlablar…

45 metre yüksekliğindeki bu üç katlı yuvarlak yapı, mineli pişmiş tuğlalar ve geometrik motifler oluşturan çini mozaiklerle kaplanmıştı.

Yine tarihçiler bu rasathanede Uluğ Bey'in bir odanın duvar ve tavanlarını gök cisimleriyle süslediğini anlatırlar.

Rasathane tamamlandığında başına Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî getirildi. Babasına yazdığı mektupta asıl işin rasathane tamamlandığında başlayacağını söyleyen Kâşî, ne yazık ki verilen yoğun emek ve çabanın sonuçlarını göremeden 1429 yılının sonbaharında öldü.

Bursalı Kadızâde-i Rûmî'nin yönetiminde devam eden çalışmalar, onun da ölümü üzerine Ali Kuşçu'ya verildi.

1437 yılında rasat çalışmaları sonuçlandığında ise Batlamyus'tan sonra ilim tarihinin ikinci büyük yıldız kataloğu tamamlanmış oldu.

Yıldızların belli zamanlardaki yerlerini ve hâllerini gösteren ve *Zîc-i Uluğ Bey*'i, yani "yıldızlar cetveli" olarak tanınan eser, 48 takımyıldızın içinde bulunan bütün yıldızların koordinatlarını veriyordu. O güne kadar yapılmış astronomik çalışmalardaki yanlışları düzelten ve eksikleri tamamlayan bu eser Ortaçağ astronomisinin son sözü olarak geçti tarihlere. Bundan sonra 17. yüzyıla, yani teleskopun astronomiye uygulanma dönemine kadar böylesine parlak bir atılım yaşanmayacaktır.

Zîc-i Uluğ Bey, Batlamyus'un yer merkezli evren anlayışına dayanılarak hazırlanmıştı. Güneş dahil tüm gök cisimlerinin yer etrafında döndüğünü kabul eden Batlamyus'un evren anlayışı Batı Rönesansı'na kadar etkinliğini koruyacak ve Kopernik Devrimi ile geçerliliğini yitirecekti.

Eser 17 yılda hazırlanmıştı ve dört ana bölümden oluşuyordu. Giriş kısmında eserin yazılma sebepleri açıklanıyor, çalışmaya katılan bilim adamları tanıtılıyor. Yunan, Arap, İran, Celali ve Uygur takvimleri hakkında açıklamalar yapılıyor.

İkinci bölümde trigonometrik fonksiyonlar, meridyen doğrultusu, enlem-boylam tayini gibi astronomi ile ilgili tanımlar yer alıyor.

Üçüncü bölüm güneş ve gezegenlerin hareket teorisi, ay ve güneş tutulmaları ve astronomi ile ilgili diğer konuların açıklamasını içeriyor.

Son bölüm ise astrolojiye ayrılmıştı.

Eser, Uluğ Bey adına düzenlenmiş olsa bile, tekil bir başarının ürünü değildir elbette. Ne de bir tesadüfün sonucudur. Uzun ve zorlu bir sürecin, ortak çaba ve heyecanın, yıllar süren çalışmaların ve her biri alanında zirve olan zekâların ürünüdür. Semerkant büyük bir atılım yapmış ve bilimin meşalesini yüzyılları aydınlatacak kadar yükseğe çıkarmıştır.

Ve Semerkant Rasathanesi karanlık gökyüzüne ölümsüz bir selam göndermiştir.

* * *

Timur Han'ın beşinci batından torunu olan Babür Şah, Semerkant'a girdiğinde o meşhur bahçelerin eski görkeminden eser kalmamış olsa da imaretler, saraylar, medreseler ve Kühek Tepesi'nin eteğindeki ünlü Semerkant Rasathanesi yerli yerinde duruyordu.

Bundan sonra her yüzyıla bir parçasını bırakacak, her tanığa zamanın yıkımından geriye kalan çehresini gösterecek ve sonunda toprağın altına çekilecektir.

Rasathaneyi gün ışığına çıkarmak üzere ilk kazı 1908 yılında Rus arkeolog Vyatkin tarafından yapılmaya başlandı. Uzun süren kazılardan sonra yeraltı enkazı temizlendi ve yıkılan kubbesi de onarıldı. (Bugün Vyatkin'in mezarı da rasathanenin bahçesinde bulunuyor.)

Ünlü Registan Meydanı'nda bulunan Semerkant Medresesi ise 18. yüzyılın başlarında tamamen boşalmış, hatta bir süre hububat ambarı olarak kullanılmıştı.

* * *

Uluğ Bey'in Batı bilim dünyasında tanınması 1650 yılında Londra'da yayımlanan bir makale ile başladı.

Semerkant'ta yapılan çalışmalar, yaklaşık iki yüzyıl sonra çeviriler yoluyla uygulama alanını Batı'da bulmuştu.

Doğumuyla Mardin'i yakıp yıkılmaktan kurtardığı gibi, eseriyle de insanlığın yol göstericilerinden biri oldu Uluğ Bey.

Alman gökbilimci Johann Hevelius'un eserlerinde kataloglarından söz edilen beş astronom arasında yer aldı. Yine milattan önce 2. yüzyıldan Hevelius'a, yani 17. yüzyıla kadar tanınmış on bir astronomun temsili resimleri arasında Uluğ Bey'i de görürüz.

* * *

Uluğ Bey'in Semerkant'taki huzur dolu günleri babasının ölümüne kadar, tam 39 sene sürdü. Şahruh'un ölümüyle birlikte tahta çıkmak üzere Herat'a giden Uluğ Bey'i bekleyen ise mirzaların bağımsızlık talepleridir. Timurlular döneminde devlet bütün hanedan azasının ortak malı sayılıyor ve her mirza kendi ülkesinde âdeta bağımsız bir hükümdar gibi egemenlik kuruyordu. Mirzaların arasında isyan çıkarma teşebbüsü olduğunda veya bir tehlike baş gösterdiğinde sülalenin başında bulunan kimse müdahale ediyordu.

Moğollar şöyle derdi oysa: ***Gökyüzünde bir tane güneş ve ay varken, yeryüzünde nasıl iki tane olabilir?***

İşte her mirzanın güneş olmak iddiası bu topraklarda huzuru uzunca bir zaman için yok etmiştir. Timur zamanında bir ayaklanma olduğunda, Büyük Emîr'in isyanı bastırmak üzere yola çıktığı haberi bile dehşet yaratmaya yetiyordu. Şahruh döneminde de bu tür karışıklıklar yaşandı, ama onun ölümüyle beraber bölge çok daha büyük kavgalara ve paylaşım savaşlarına sahne oldu. Ve bunlardan en kanlısı Uluğ Bey'le büyük oğlu arasında gerçekleşti.

Her insan, her baba gibi sultanların da zaafları vardır. Uluğ Bey'in zaaflarından biri küçük oğlu Mirza Abdülaziz'e duyduğu sevgi, diğeri ise astrolojiye olan ilgisidir. Bir rivayete göre kendi falına bakmış ve oğlu Abdüllatif tarafından öldürüleceğini görmüştür. Bu yüzden de oğlunu yanından uzaklaştırmıştır.

Abdüllatif Herat'ta dedesi Şahruh'un yanında büyümüştü. Abdülaziz ise Semerkant'ta... Türkolog Wilhelm Barthold bu şımarık mirzanın 1449 yılında babasının mahvını sağlayan en önemli sebep olduğunu ve onun sorumsuz davranışlarını Uluğ Bey'in bu oğluna karşı olan zaafı ile açıklamak gerektiğini söyler.

Belki Abdüllatif de küçük kardeşi gibi babasının yanında büyümüş olsaydı, olaylar çok farklı seyredebilecekti. Tıpkı babası gibi ihtiraslı ve kabiliyetliydi Abdüllatif de... Astronomi, şiir ve tarihle ilgilenirdi. Devlet yönetiminde sorumluluk sahibiydi.

Ama Uluğ Bey'in yüreği Abdülaziz'e doğru akıyordu. O kadar ki büyük oğlunun yardımıyla Horasan'da düşmanlarını alt etmiş-

ken, fetihnâmeleri Abdülaziz adına yazdırmıştı. Şahruh'un hazinelerinden Abdüllatif'e düşen payı da vermemişti. İşte bu tür tatsız olaylar baba-oğul arasındaki soğukluğu büsbütün artırmıştı.(7)

Bir sonbahar gününde karşı karşıya geldiler. Amu Derya Irmağının iki yakasında karşılıklı üç ay beklediler. Bu esnada Semerkant'tan gelen haberler bir baba için hiç de iç açıcı değildi. Abdülaziz, babasının yokluğunu fırsat bilerek orduda bulunan beğlerin ailelerini taciz etmeye başlamıştı. Bunun üzerine beğlerin öfkesi öyle artmıştı ki Uluğ Bey'in bağlanarak Abdüllatif'e teslim edilmesi bile düşünülmüştü. Bunun üzerine Uluğ Bey Abdülaziz'e nasihat ve tehdit dolu bir mektup gönderdi. Bir başka tatsız olay ise Türkmenlerden Argun kabilesinin Mirza Ebû Said'i başbuğ ilan ederek Semerkant'ı kuşatmalarıydı.

Semerkant'tan gün geçmiyordu ki tatsız bir haber gelmesin. Son haber ise Abdülaziz'e karşı baş gösteren ayaklanmanın büyüdüğü yolundaydı. Ordu Semerkant'a döndü; asayiş sağlanıp ayaklanma bastırıldıktan sonra, bu kez yanına Abdülaziz'i de alarak yeniden büyük oğlu üzerine yürüdü.

Bu esnada babasının yokluğundan yararlanan Abdüllatif Amu Derya'yı geçmiş, Tirmiz ve Şehrisebz'i ele geçirmeyi başarmış ve birçok yeni birliği ordusuna katmıştı.

Baba-oğul Semerkant yöresinde, Dımaşk yakınında 1449 yılının sonbaharında karşılaştılar.

Uluğ Bey oğluna yenildi. Semerkant kalesine sığınmak istediyse de kale komutanı ona kapıları açmadı. Şahruhiye'de de durum farklı olmadı. Bunun üzerine Uluğ Bey kendi arzusu ile oğluna teslim oldu.

Bütün yetkilerini kaybeden hükümdar, oğlundan hacca gitmek üzere izin istedi.

* * *

Hac kafilesi Semerkant'tan akşama doğru ayrıldı. Ancak bir haberci arkalarından yetişerek, hazırlıkların gereği gibi yapılmadığını, onun şanına ve şöhretine uygun bir uğurlama yapılması için civar bir köyde konaklanacağı haberini iletti

Hava kurşun gibi ağırlaşmış, köyde onları neyin beklediğini başta Uluğ Bey olmak üzere herkes anlamıştır.

Hava soğuk…

Uluğ Bey ateş yakılarak et pişirilmesini buyuruyor nökerlerine…

Yakılan ateşten bir kıvılcım Uluğ Bey'in kaftanına sıçrıyor.

"Sen hem bildin" diye fısıldıyor ateşe doğru Uluğ Bey.

Birdenbire kapı açılıyor ve içeri giren adamı görünce Uluğ Bey heyecanla yerinden fırlıyor.

Abbas, Uluğ Bey'in yıllar önce öldürdüğü bir adamın oğludur. Babasının öcünü almak için Abdüllatif'ten bu görevin kendisine verilmesini istemiş, o da memnuniyetle kabul etmişti.

Sırtındaki Altay kürkünü çıkardılar.

Elleri arkasına iple bağlanan Uluğ Bey, bir kılıç darbesiyle yere serildi..

Onun canına kıyanlar Acem yazarlarının tabiriyle *"Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmeti"* ni taşıyan bir bilgeyi öldürdüklerinin farkında bile değillerdi.

Şuara Tezkireleri tarih düştü ölümüne... İlmin ve aklın denizi, dünya ve dinin desteği olan Uluğ Bey'in Abbas tarafından şehit edilmesi üzerine şu meşhur beyit yazıldı:

"Babasını öldüren padişahlığa yakışmaz; eğer padişah olursa bile, altı aydan fazla saltanat süremez."

Abdüllatif, Babür Şah'ın ifadesiyle üç beş günlük fâni dünya için öyle danişment ve ihtiyar babasını şehit etmişti.

Uluğ Bey'in naş'ı, Timur tarafından Semerkant'ta inşa edilmiş olan anıt mezar da 1941'de keşfedildi.

Şehit mertebesinde görülüp elbiseleriyle gömülmüştü.

Timur büyük bir cengâver, Uluğ Bey büyük bir astronom olarak geçerken tarihlere, Abdüllatif'in payına düşen baba katilliği oldu. Bir yıl sonra Uluğ Bey'in adamları tarafından öldürülmesi ise "baba katiline padişahlık nasip olmaz" denilerek olağan karşılandı.

Aradan yüzyıllar geçti ve 15. yüzyılın astronomu unvanını aldı Uluğ Bey.

Ay'ın görünen yüzeyindeki kraterlerden birine onun adı verildi.

Dedesi Timur, yeryüzünü kılıcıyla fethe koyulmuş ve ölüm onu durduruncaya dek yürümüştü. Uluğ Bey de kalemiyle gökyüzünü fethe koyuldu ve ölüm onu durduruncaya dek yürüdü.(8)

Ama Uluğ Bey'in fethettiği genişlik, dedesinin fethettiğinden çok daha sınırsız ve uzun ömürlüydü.

Yıldız cetvellerinin giriş bölümünde *"Bıraktığımız izler ne olduğumuzu gösterir,"* yazılıydı.

Semerkant'taki bir rasathaneden esrarlı gökyüzüne doğru bir yürüyüş başlatmış ve ardında yıldız tozundan ayak izleri bırakmıştı.

NOTLAR

(1) Uluğ Bey, Şahruh'un 17 yaşındaki zevcesi Gevher Şad Ağa'dan doğdu. Gevher Şad, Çağatay asilzadelerinden Gıyaseddin Tarhan'ın kızıydı. Gevher Şad'ın adı Timur'un döneminde hemen hemen hiç geçmezken, onun ölümünden sonra Şahruh'un hükümdarlığında büyük roller oynadı. Timur'un en sevdiği torunlarından biri nasıl Uluğ Bey olmuşsa, Gevher Şad'ın da oğlu Baysungur'dan olan torunu Alâüddevle'yi çok sevdiği söylenir.

(2) Uluğ Bey'in beş hanımı oldu. İlki Muhammed Sultan'ın kızı Öge Begüm (veya Öge Biki). Onunla 1404 yılında, henüz on yaşında iken evlendiriliyor. Öge Begüm çok yaşamayacak, 1419'da ölecektir. Bundan başka dört hanımı daha oluyor ve altı tane de cariyenin adı geçiyor.

(3) Uluğ Bey'in çocukluk yılları Semerkant, Güney Azerbaycan'daki Sultaniye ve Timur'un kışı geçirmeyi çok sevdiği Karabağ'da geçti. Saray Mülk Hanım'ın yanında onun zorlu hayatını paylaştı; Ermenistan'ın taşlı yollarını, Ortadoğu'nun bataklık ovalarını, İran'ın dağlarını kat etti. Üç yaşına geldiğinde Hindistan yoluna düşen dedesinin peşinden Kâbil'e kadar gitti ama Timur, torununun sağlığından endişe ederek onu Semerkant'a gönderdi. 1403'de Erzurum'a, dedesinin yanına gitti. Uluğ Bey'in meşhur Meraga Rasathanesi'ni bu sıralarda ziyaret ettiği düşünülüyor.

(4) ***Astronomi:*** İnsanın dört temel elementten simya yoluyla altın ya da hayatın sonsuz bilgisini ve ölümsüzlüğü elde etme teşebbüsleri nasıl kimya biliminin doğmasına öncülük ettiyse; insanların gelecekten haber alma, kehanette bulunma arzuları da astronomi, geometri ve matematiğin gelişimine öncülük etti. Tabi sadece bu değil; toplumlar zamanı doğru ölçmek ve takvim yapmak için de matematiğe, astronomiye ihtiyaç duyuyorlardı.

Colin A. Ronan, göklerle ilgilenen Müslümanların içinde çok azının astrolojiye zaman ayırdığını, Yunanlılardan aldıkları bilgiyi falcılığa uygulamaktan ziyade Yunanlıların başlattığı şeyi mükemmelleştirmek için çalıştıklarını, kehanetten çok bilimsel gerçeklere yöneldiklerinin altını çizer.

İslam coğrafyasında astronomiye duyulan ilgi, dinî pratiklerle ilgili gerekliliken kaynaklanmıştı. Her müezzin Müslümanları namaza davet etmek, Ay'ın durumuna göre Ramazan'ın başlangıcını ve bitişini tayin etmek için küçük çapta bir astronom olmak durumundaydı. Kıblenin doğru bir şekilde tayini, ibadet zamanlarının ve dinî günlerin Güneş'le Ay'ın gökyüzündeki hareket ve durumuna bağlı oluşu devlet adamlarının astronomiye olan ilgisini arttırmıştır. Elbette kendi talihlerini ve yazgılarını öğrenme merakını da yabana atmamak gerekir.

İslam âleminin astronomi ile teması 8. yüzyılda Hindistan'dan getirilen iki astronomi kitabıyla başladı. Abbasiler döneminde ise ünlü Beytü'l-Hikme'nin kurucusu Halife Me'mûn'un Bizans İmparatoru III. Michael'den eski Yunanca tüm eserlerin Arapçaya çevrilmesi için izin almasıyla beraber antik dönemin tüm astronomi birikimi Bağdat'ta toplandı. İşte bu teorik birikimi gözden geçirmek, yanlışları düzeltip eksikleri tamamlamak için gözleme duyulan ihtiyaç birbiri ardına rasathanelerin ve gözlem istasyonlarının açılması sonucunu doğurdu. İlk rasathaneler Bağdat ve Şam'da kuruldu.

11. yüzyılın en önemli rasathanesi ise Sultan Melikşah tarafından Isfahan'da kurulmuş olan ***Melikşah Rasathanesi***'ydi. Rivayete göre ***Ömer Hayyam***'ın hayattaki iki düşünden biri bir gül bahçesine, diğeri ise bir rasathaneye sahip olmaktı. Bu hayalini matematik, astronomi ve müzik üzerine çalıştığı Semerkant yıllarında gerçekleştirememişti. "Güller Ülkesi" Isfahan'da bu iki dileği de gerçekleşmiştir. Meşhur ***Celali Takvimi*** Isfahan'daki rasathanede hazırlanmıştır: 1070 yılında, henüz 22 yaşındayken Selçuklu Sultanı ve onun başveziri tarafından Isfahan'a davet edildi. 18 yıl boyunca kaldığı Isfahan'da kendi rasathanesini kurdu, burada gözlemler yaptı ve bugün büyük kısmı kaybolmuş olan Melikşah Zîci'ni hazırladı. Asıl şöhretini ise rubaileriyle yaptı.

13. yüzyıla geldiğimizde Hülâgu'nun desteğiyle Nâsirüddin Tûsî yönetiminde ***Meraga Rasathanesi***'nin kurulduğunu görürüz. "el-Muhakkik", yani gerçeğin peşinde koşan unvanına sahip olan Nâsirüddin Tûsî, burada İspanya, Şam, Musul ve Tiflis gibi yerlerden büyük âlimleri topladı. Rasathanenin dört yüz bin ciltlik muhteşem bir kütüphanesi de bulunuyordu. ***İlhani Cetvelleri*** burada hazırlandı.

15. yüzyılda bir Timur torunu Meraga Rasathanesi'nin kalıntıları arasında dolaşıyor. Ve buradan aldığı ilhamla ünlü ***Semerkant Rasathanesi***'ni kuruyor. Ömer Hayyam'ın düşü Isfahan'da gerçekleşirken, Uluğ Bey düşü-

nü Semerkant'ta gerçekleştirme olanağını bulmuştu. Onun gül bahçesi ise rasathanesinde yaptırdığı özel bir odadaydı. Bu odanın duvar ve tavanı gök cisimlerinin çizimleriyle bezenmişti.

İslam dünyasında kurulan bütün rasathanelerin ömrü hep çok kısa olmuş. Genellikle bir hükümdarın kurduğu rasathane onun ölümüyle birlikte toprağa karışmış. Bunun tek istisnası olarak Meraga Rasathanesi gösteriliyor ki onun da ömrü 50 yılı geçmiyor.

Ünlü Semerkant Rasathanesi de Uluğ Bey'in ölümünden sonra bir ***zındıklar yuvası*** olarak görülerek çürümeye bırakılıyor. 16. asırda bir harabeye dönüşüyor ve giderek toprağın altına çekiliyor. Kalıntıları 1908'de yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılıyor.

Semerkant Rasathanesi'nden sonra gerçek astronomi bilginlerinin yerini camilerdeki ***muvakkitler*** ve muvakkithaneler alıyor. Osmanlılarda özellikle İstanbul'un fethinden sonra yaygınlaşan muvakkithanelerde güneş saatleri ile namaz vakitleri belirleniyor, Ramazan ayı için İmsakiye hazırlanıyordu. Muvakkitler basit astronomi aletlerini kullanmayı bildikleri için bu sahada eser verebilecek kadar bilgi sahibi olanlar da vardı. 19. yüzyılda mekanik saatlerin yaygınlaşması ile bu kurum önemini kaybetmemiş, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını sürdürmüştü.

İstanbul'da da III. Murat döneminde Mısır'dan gelen astronomi bilgini Takiyüddin Râsıd'ın telkinleriyle ***İstanbul Rasathanesi***'nin yapımına başlanmış ve İstanbul'a ayak bastığı 1570 yılından itibaren Galata Kulesi'nden gözlemlerini sürdüren bilgin Takiyüddin 1577'den itibaren kısmen tamamlanan yeni rasathanede çalışmalarını sürdürmüştür. Ömrü en kısa süren rasathanelerden biri olarak tarihe geçen bu gözlemevi için geçmişte kullanılan rasat aletlerinin yanı sıra yeni bazı aletleri de titizlikle imal eden, astronomi ve matematik eserlerinden oluşan büyük bir kütüphane kuran Takiyüddin, rasathane de ilk olarak *Zîc-i Uluğ Bey*'in tashihi işine başlamıştı. Bunun yanı sıra Güneş ve Ay tutulmaları ile çeşitli gözlemler de yapan, astronomi problemlerine orijinal çözümler getiren Râsıd'ın çabası ile rasathanede çok kısa bir zaman içinde çok önemli çalışmalar yapılmış olsa da siyasi çekişmelerin yanı sıra dinî gerekçeler de ileri sürülerek 22 Ocak 1580 tarihinde Padişah'ın emriyle Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından yıkılmıştır.

(5) Uluğ Bey, dedesi Timur'un Semerkant'ı bir dünya şehri hâline getirme rüyasını sürdürdü ve muhteşem yapılarla Timur'un başlattığı işi ileri götürdü. Dindar babası Şahruh'un Herat Sarayı'ndan farklı olarak Semerkant'ta Moğol gelenekleri sürdürülüyor ve Uluğ Bey de tıpkı dedesi gibi Cengizlilerle olan akrabalığından dolayı "Gürkân" unvanını kullanıyordu. Bu unvanı ne Şahruh, ne de Şahruh'un öteki oğulları kullanmıştı.

Şahruh Herat'ta sade bir Müslüman gibi yaşıyor, haftanın dört günü saraya hafızlar çağrılıyordu. Bu esnada Semerkant'ta ise çalgılı ve şarkılı ziyafetler düzenleniyordu.

Yine Uluğ Bey'in bahçe ve saraylarda düzenlediği eğlenceler şeriatın ateşli taraftarlarının memnuniyetsizliğini artırıyordu. Timur zamanında kimsenin çıkıp da dillendirmeye cesaret edemediği hoşnutsuzluklar Uluğ Bey zamanında açıkça dile getirilmeye başlanmıştı. Hatta Semerkant Rasathanesi de bir ***zındıklar yuvası*** olarak görülüyordu.

(6) Gıyaseddin el-Kâşî, Kum şehri tacirleriyle gönderdiği bir mektubun babasının eline ulaşamayacağı ihtimali üzerine yazdığı bir diğer mektupta da yazdıklarını tekrarlar. Mektup şöyle başlar: "Efendimin elini öpmek istek ve iştiyakım o kadar şiddetli ki bunu *"Deniz Rabbimin vasıflarını anlatan kelimeler için mürekkep olsa, bu kelimelerin yazılması sona ermeden deniz tükenir*" ayeti ile dile getirmek yerinde olur.

Kâşî mektubunda ilim adamlarının en seçkinlerinin Semerkant'ta toplanmış olduğunu, çoğunun matematik ilmi üzerine çalıştığını, müneccimler ve hesaplama uzmanlarının da çok sayıda mevcut olduğunu babasına anlattıktan sonra herkesin dikkatinin kendisinin üzerinde toplandığını ve bilgisinin derecesini ölçmeye çalıştıklarını söylüyor. Âlimleri hayrete düşüren başarılarından, tespitlerinden söz ediyor. Güçlüklerle karşılaşılan meseleleri kolaylıkla çözdüğünü, rasathanenin de onun anlattığı şekle uygun olarak inşasına karar verildiğini, Uluğ Bey tarafından sürekli takdir gördüğünü anlatarak baba yüreğini ferahlatıyor. Yine babasının bu rasat işinin neden bir yılda tamamlanmayıp da on beş yıl sürüyor şeklindeki sorusunu yanıtlıyor: *Meselenin mahiyeti şöyle: Gezegenlerle ilgili hususların tespit ve tayini işinde bazı şartlar var ki bu şartlar tahakkuk edince bunları rasat etmek gerekir. Mesela öyle iki ay tutulması bulmak icab eder ki bunların her ikisinde de ayın tutulmuş olan kısmı eşit olsun, aynı yönde bulunsun ve aynı düğüm noktasının yanında olsun. Aynı suretle, birincilerden farklı fakat yine birbirine tamamen uygun vasıflarda başka iki ay tutulmasına ve buna benzer diğer durumların tahakkukuna ihtiyaç vardır.... Bütün bu durumlar bir sene içinde meydana gelmez ki rasatları bir yıl içinde yapılsın. Bu şartlar tahakkuk edinceye kadar beklemek gerekir. Ve eğer tam o sırada bulut bulunursa fırsat kaçıp gider ve aynı durum tekrar zuhur edinceye kadar, yani bir veya iki yıl daha beklemek icap eder. On-on beş yıla ihtiyaç duyulması bu yüzdendir."*

Bu mektup yazıldığı sırada rasathane binasının büyük kısmının ortaya çıkmış olduğunu yine Kâşî'nin mektubundan anlıyoruz. Beş yüz tûmân'a yakın tuğla ve kireç sarf edilmiş, bir zâtülhalak yapılmış, bir ikincisinin de yapımı sürüyor, bazı rasat aletleri üzerinde çalışılıyor.

Bu uzun mektup şu cümlelerle bitiyor:

"Sözü daha fazla uzatmak doğru olmaz. Koruyucu gölgeniz devamlı ve sürekli olsun.

Kölelerinizin en değersizi GIYAS

(7) Herat'taki ***İhtiyareddin Kalesi*** Abdüllatif'in mülkü sayılıyordu. 1446 yılında dedesi Şahruh ile batıya giderken ağırlıklarını o kalede bırakmıştı. Bunlar birkaç yüz miskal ağırlığında altın ve gümüş tabakla 200 tümen paradan ibaretti.

Horasan Seferi sırasında kale Abdüllatif tarafından ele geçirildi. Fakat Uluğ Bey oğlunun ağırlıklarını alması için izin vermedi. Dedesi Şahruh'un zamanında ihtişam içinde ve azametle yaşayan Abdüllatif, artık hakarete uğruyordu.

(8) Bütün dünyayı fethetme hırsıyla dolu Napoleon'un resminin altına Fransız yazar ***Balzac*** şöyle yazmıştı: *"Onun kılıçla sona erdiremediği şeyleri ben kalemle tamamlayacağım."* ***Uluğ Bey*** de Balzac'tan yüzyıllar önce dedesinin kılıcıyla ele geçirmeye ömrünün yetmediği dünyayı kalemiyle fethetmişti.

"Sen kılıçsız, yalnız kalemin ile Türk ülkelerini, Türk milletinin kalbini fethedeceksin; onları tek bir millet yapacaksın." diyen ***Ali Şir Nevaî***'yi de burada hatırlayalım.

ALİ KUŞÇU (*)

"Büyük Âlim, Şerefli Oğul"

(*) Doğumu (?) - ölümü 1474

"Bursa'da bir eski cami avlusu
Küçük şadırvanda şakırdıyan su
Orhan zamanından kalma bir duvar...
Onunla bir yaşta ihtiyar çınar" (1)

Sakin bir günü dört bir yana elerken...

Kırk yaşlarında bir adam, bütün geçmişini ve sevdiklerini geride bırakarak Bursa'dan ayrılıyor…

15. yüzyılın ünlü matematik ve astronomi âlimi Kadızâde-i Rûmî'den başkası değildir bu.

Yolculuğu, insanın kaderiyle buluştuğu kent olarak ünlenen Semerkant'a doğrudur.

Kadızâde'yi Semerkant'a yönelten sebep, 15. yüzyılda Orta Asya ve İran'da Timurilerin temsil ettiği yüksek ilim ve sanat rönesansıydı.

Herat ve Semerkant iki önemli kültür, sanat ve bilim merkezi olarak bütün görkemiyle parlıyor.

Ve Aristo'nun taçlı talebesi Makedonyalı İskender gibi, Kadızâde-i Rûmî'yi de burada bir başka taçlı talebe bekliyor:

Bütün Maveraünnehir bölgesinin hâkimi ve hükümdarı olan ve adı tarihe tahtta oturan âlim olarak geçecek Uluğ Bey, Kadızâde ile karşılaştığında henüz 17 yaşındaydı.

Bursalı âlimin Semerkant'a gelmesinden sonra bir medrese yükseldi Asya'nın muhteşem göğüne doğru. Medresede dersler ezbere değil, kaynaklara, deneye ve gözleme dayanıyordu. Derslere yüzlerce öğrenci katılıyor ve Uluğ Bey de birkaç günde bir bu derslerde hazır bulunuyordu. İşte burada oluşan bilimsel heyecan ve merakla inşaatına başlanan Semerkant Rasathanesi Asya'nın kandillerini yıldızlara ve sonsuzluğa taşıdı.

Devrin bütün ünlü âlimleri medresede ders vermek üzere Semerkant'a davet edilmiştir. İşte bu medresede Uluğ Bey'den ve Kadızâde-i Rûmî'den matematik ve astronomi dersleri alan bir genç adam vardır ki bu onu ileride zamanının Batlamyus'u yapacaktır.

Ali Kuşçu'nun Maveraünnehir'in hangi bölgesinde ve kaç yılında doğduğunu bilmiyoruz. Kuşçu lakabına ilişkin rivayetler de muhtelif. Bu lakap, belki babası Muhammed'in Uluğ Bey'in doğancıbaşı olmasından kaynaklanıyor, belki hükümdarın çok sevdiği av törenleri sırasında doğanını Ali'nin taşımasından...[2]

Onun Timurlular ülkesinde Türk kıyafetleriyle gezmesi, aslen Türk olduğu hakkında kuvvetli bir delil olarak gösterilir.

İlk eğitimini Semerkant'ta yapıyor; Uluğ Bey'in sadece öğrencisi değil sırdaşı ve dostu da oluyor. Aynı zamanda idealleri uğruna, hükümdardan habersiz şehri terk etme cesaretini buluyor kendinde.

Çünkü Semerkant bütün dikkatini astronomi ve matematik üzerinde yoğunlaştırmış. Şehrin sokaklarında huzursuzca dolaşan Kuşçu'nun ise felsefeye ve naklî ilimlere ilgisi var.

Öyleyse gitmeli… Hem de habersizce…

Semerkant'tan ayrılmak için izin istediğinde verileceğinden emin olsa, herhâlde bunu yapardı. Hocalarından izin alamama endişesi rol oynamış olabilir bu habersiz ayrılışında…

Onu en iyi anlayacak insanın Kadızâde-i Rûmî olduğunu düşünmüştür belki de. Çünkü o da idealleri için Bursa'dan hiç habersiz ayrılmıştı.

Seyahati bugün İran sınırları içinde bulunan Kirman'a doğruydu. 15. yüzyılda Kirman, dinî ilimlerin önemli bir merkezi durumundaydı.

Ali Kuşçu burada ünlü Meraga Rasathanesi'nin kurucusu Nâsirüddin Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm* eserini okuyarak ona büyük şöhret kazandıracak olan *Şerh-i Tecrîd* adlı eserini kaleme aldı ve Ebû Said Han'a ithaf etti.

Aslında naklî ilimlere ilgi duyarak Semerkant'tan ayrılmıştı ama Semerkant peşini bırakmamıştı. Felsefi çalışmalarının yanı sıra astronomi çalışmalarını da sürdürdü Kirman'da. Ay'ın şekillerini anlatan *Hallü-Eşkâli'l-Kamer* adlı risaleyi hazırladı. Bu, aynı zamanda Maveraünnehir'in hükümdarına sunacağı hediyedir de.

Yalnız başına uzun bir yol kat ettikten sonra Semerkant'a dönmeye karar verdi.

Huzura çıktı; özür diledi.

Uluğ Bey, özrünü kabul ettikten sonra şöyle sordu:

"Bana Kirman'dan ne hediye getirdin?"

Ali Kuşçu bir âlim-hükümdara verilebilecek en güzel hediyeyi, Ay'ın safhaları üzerine çalışmasını Uluğ Bey'e sundu.

Uluğ Bey; "Getir göreyim. Nerelerde hata etmişsin anlayayım" dediği eserin kusursuzluğu karşısında ayağa kalkarak öğrencisini kutladı.

Hallü-Eşkâli'l-Kamer, bir sultanı yerinden kaldıran kitap olarak geçti tarihe.

Ali Kuşçu'nun yetişmesinde Kadızâde'nin ve Uluğ Bey'in çok büyük emekleri olduğunu biliyoruz. Uluğ Bey; ***büyük âlim, şerefli oğul*** diye bahsettiği Ali Kuşçu'yu zaman zaman sefaret heyetleri ile birlikte başka ülkelere gönderdi. Böylelikle Kuşçu, hem o ülkelerdeki bilimsel çalışmalar hakkında fikir sahibi oluyor, hem de bilgi ve görgüsünü arttırıyordu. Kaldı ki bu geziler sırasında edindiği bilgi ve tecrübe ileride onun çok işine yarayacak ve Uzun Hasan tarafından Fatih'e elçi olarak yollanacaktı.

Ali Kuşçu bu zorunlu seyahatlerinin dışında ölümüne kadar Uluğ Bey'in yanından ayrılmadı. Hem Zîc'lerin tamamlanması görevini hakkıyla yerine getirdi hem de onun sırdaşı ve dert ortağı oldu.

Semerkant'a döndükten sonra matematik ve astronomiye ağırlık vermişti Kuşçu. 15. yüzyılda kurulmuş dünyanın en büyük ve en muhteşem rasathanesine ve burada yapılan gözlemlere kayıtsız kalması düşünülemezdi elbette.

O yüzyılda da bugün olduğu gibi cevaplandırılması gereken yüzlerce, binlerce soru insanlığın zihnini meşgul ediyordu: Yer havada hiçbir destek almadan nasıl duruyordu? Güneş mi dünyanın etrafında dönüyordu, yoksa dünya mı güneşin etrafında? Âlimlerin bütün dikkati gökyüzü üzerinde toplanmış; yıldızlar cetvelini hazırlıyorlar.

Medrese'nin başında Kadızâde-i Rûmî, Rasathane'nin başında ise Gıyaseddin Cemşid var.

Matematikte ilk defa ondalık kesir sistemini keşfeden ve virgülü kullanan Cemşid, gözlemlerinin sonuçlarını göremeden 1429'da

vefat edince Kadızâde-i Rûmî hem medresenin başmüderrisliğine hem de rasathanenin müdürlüğüne atanmış, ama o da bu büyük çalışma henüz tamamlanmadan 1436'da hayata gözlerini yummuştu.

Doğu'da ve Batı'da çeşitli dillere çevrilecek ve Batlamyus'un *Yıldızlar Kataloğu*'ndan sonra ikinci önemli eser olarak yüzyıllarca yararlanılacak olan *Zîc-i Uluğ Bey* eserinin tamamlanması görevi ve rasathanenin müdürlüğü Ali Kuşçu'ya verildi.

Kuşçu, Uluğ Bey'in ***büyük âlim, şerefli oğul*** hitabının hakkını gerçek anlamıyla verdi. Öyle ki Uluğ Bey'e evrensel bir ün kazandıran ve Ay'daki kraterlerden birine adının verilmesini sağlayan *Zîc-i Uluğ Bey* hakkındaki en önemli açıklamayı Ali Kuşçu yazdı.

"Semerkant'ın Işığı Sönüyor"

Bursa'dan yola çıkan Kadızâde-i Rûmî bilimin meşalesi Semerkant'ı aydınlattığı için, buradan yayılan ışığa doğru yönelmişti. Bu büyülü kentte çok güzel günler yaşamış, çok önemli çalışmalara imza atmış, Maveraünnehir hükümdarının tertip ettiği bir şölenle evlenmiş ve Şemseddin Mehmet adlı bir oğlu olmuştu.

Şemseddin daha sonra Ali Kuşçu'nun kızı ile evlenecek ve onlardan ünlü Türk astronomu Mirim Çelebi'nin babası olan Kutbeddin dünyaya gelecekti.

Bu hikâyenin devamını İstanbul'da anlatmak üzere, Ali Kuşçu'nun bir daha dönmemek üzere Semerkant'tan ayrıldığı günlere dönelim.

Timurlular Hanedanı'nda yaşanan karışıklıklar ve Uluğ Bey'in, oğlu Abdüllatif tarafından katledilmesiyle Semerkant'ın üzerine kara bir bulut çöker.

Baba-oğul arasında çıkan savaşta Uluğ Bey yenilmiş ve bütün yetkilerini devrederek oğluna teslim olmuştur. Ama oğlunun babasına ne öfkesi dinmiştir, ne de nefreti.

Hacca gitmek üzere yola çıktığında bir köyde alıkonan ve elleri arkasından bağlanan Uluğ Bey bir kılıç darbesiyle yere düştüğünde, aynı kılıç darbesi hem medreseyi yerle bir etmiştir, hem rasathaneyi, hem de Semerkant'ta toplanmış olan çok değerli bilim adamlarını…

Dönemin bütün ünlü astronomları ve matematikçileri şehri terk ettiler. Ali Kuşçu bu üzücü olay üzerine ailesiyle birlikte Azerbaycan bölgesine geçerek Tebriz'e geldi.

O dönemde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Doğu'da büyük bir devlet kurmuş; hâkimiyeti altındaki topraklarda medreseler, imaretler yükseltmiş; Irak, İran, Maveraünnehir ve Türkistan'ın birçok âlim ve şairini Tebriz'de toplamıştı.

15. yüzyılın hemen başında şehre giren Kastilyalı seyyah Clavijo ağzına kadar değerli mallarla dolu İbrişim Çarşısı'na, mavi ve altın rengi çinilerle bezeli medrese ve camilere, alçıtaşından yapılmış heykellere hayran kalmıştı.

Ünlü seyyah İbn Battuta da bize, Kaşani tarzında çinilerle süslü binaları, büyük pazarı, bu pazarda gördüğü göz kamaştırıcı mücevherleri ve beline ibrişim kuşak bağlamış yakışıklı köleleri ile benzer bir Tebriz portresi çizer.

Ali Kuşçu'nun Tebriz günleri hakkında herhangi bir kaynakta bilgiye rastlanmasa da muhtemel Gök Mescid'de kıldı namazlarını ve Nasriyye Medresesi'nde dersler verdi. Şehrin içinden geçen Acı Çay'ı takip ederek Urmiye Gölü'nün kıyısında soluklandı ya da… Nâsirüddin Tûsî'nin astronomik gözlemler yaptığı Meraga şehrine de uğramış olmalıdır.

Uzunca bir yol katederek bir ara Herat'a gittiğini ve Molla Câmî'yi ziyaret ettiğini de biliyoruz.

Bu şehirde tam 22 yıl kaldıktan sonra Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın ricası üzerine Osmanlı İmparatoru Fatih Sultan Mehmet'e elçi olarak gönderildi.

Ali Kuşçu İstanbul'a ayak bastığında muhakkak ki şehirden, ortamdan ve Osmanlı Sultanı'ndan çok etkilendi. Fatih de bu büyük ilim adamının bilgisi ve görgüsünden etkilenmiş olmalıdır ki Ali Kuşçu'dan İstanbul'da kalmasını istedi.

Fatih'in Ali Kuşçu'yu İstanbul'a çağırması şer'i ilimler yanında pozitif bilimleri de canlandırma teşebbüsünün bir sonucudur.

Halil İnalcık'ın ifadesiyle Osmanlı Sultanı Orta Asya ve Azerbaycan'da Türkçe ve Farsçaya hâkim şairleri, âlimleri kendi payitahtına çekebilmek için büyük fedakârlıklara hazırdı.

Kimi şehirlerin ışığı sönerken parlayan kent artık İstanbul, yükselmekte olan ise Osmanlı Medeniyetidir. Daha önce Bağdat, Şam, Kahire, Semerkant, Buhara gibi şehirler bilginleri çekerken, şimdi yeni çekim merkezi İstanbul'dur.

Elçilik görevini tamamlayan ve Akkoyunlu Sultanı'na duyduğu sorumluluk ve vefa duygusunu yerine getiren Ali Kuşçu, muhteşem bir kafileyle yola çıktı. İçinde sadece akrabalarının değil, birçok Orta Asyalı ve İranlı âlimin de bulunduğu 200 kişilik kafile sınırda görkemli törenlerle karşılandı. Harcırah olarak günde 1000 akçe tahsis edildi.

Daha Akkoyunlu-Osmanlı sınırında devlet adamlarınca karşılanan, her konak yerinde hükümdar adına ağırlanan bu kalabalık kafilenin Üsküdar'a ulaştığı haberi gelince, Fatih derhal bir kadırga donattırarak, bu kadırgayla başta Hocazâde olmak üzere kimi İstanbul ulemasını Ali Kuşçu'yu karşılamaya gönderdi.

Ali Kuşçu daha Hocazâde ile karşılaşmadan önce onun hakkındaki ilk bilgileri İstanbul yolunda karşılaştığı Alâaddin Tûsî'den[3] almıştır. Fatih'e gücenip memleketine dönmekte olan bu bilgin, eğer İstanbul'da rahat etmek istiyorsa Hocazâde ile iyi geçinmesini sıkı sıkıya tembih etmiştir.

Fatih'in büyük saygı gösterdiği ve el üstünde tuttuğu Ali Kuşçu'nun İstanbul'daki hayatı ve buraya ilişkin duyguları karışıktır.

Daha İstanbul'a ilk ayak bastığı saatlerde Hocazâde ile yaptığı med-cezir tartışması bir anlamda İstanbul'da kısacık süren serüvenini özetler.

Alâaddin Tûsî'nin yolda uyarmış olduğu gibi rahat etmek için kimi insanlarla iyi geçinmek de yetmez aslında. Semerkant'a yazdığı bir mektupta bu şikâyetlerini dile getirir.

Fatih'in iltifatına mazhar olması, Ayasofya Medresesi'nin başmüderrisliğine getirilmesi, ulemanın hasedinin üzerinde toplanmasına neden olmuştur.

Osmanlı ülkesine Acemden, çoğu Azerbaycan'dan gelenlere verilen itibarı fazla bulanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Bunlardan Priştinalı şair Mesihî, duygularını şöyle dile getiriyordu:

"Mesihî gökten insen sana yok yer
Yürü var gel Arab'dan, ya Acem'den."

Latifi ise şöyle yakınıyordu:

"Acem'in her biri kim Rum'a gelir
Ya vezaret ya sancak uma gelir" (4)

Ama bu, şu gerçeği değiştirmez:

Matematik ve astronomi bakımından Osmanlı Türklerinin en parlak çağı Ali Kuşçu ile başladı. Ulema arasında cüz'i ilimler arasında sayılan matematik ve astronomi çalışmaları medreselerde önemli bir yer buldu.

Dönemin birçok âlimi onun derslerine katıldı, medreseye gelme imkânı bulamayanlar ise talebelerini Ali Kuşçu'nun derslerine göndererek dolaylı yoldan bilgisinden yararlandılar.

(Bunlardan Hoca Sinan Paşa Molla Lütfi'yi düzenli olarak Kuşçu'nun derslerine göndererek onun bilgisinden yararlanacak ve Ali Kuşçu'ya olan borcunu ise 16. asrın meşhur Türk astronomu olan Mirim Çelebi'yi yetiştirerek ödeyecektir.)

Ali Kuşçu da Fatih'in huzurunda yapılan ilmî toplantılara katıldı.

İstanbul'daki kısa hayatında verdiği dersler kadar, Semaniye Medreseleri'nin müfredatını hazırlayarak bilim hayatında kalıcı izler bıraktı.

Astronomi ve matematik alanında verdiği eserler okullarda ders kitabı olarak okutuldu.

Fatih'te Sıbyan Mektebi tarafında bir de güneş saati yaptığı söylenmektedir. *(Süheyl Ünver bu bilgi üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda Fatih Camii'nin minare peteği altında Hint rakamlarıyla süslenmiş bir güneş saati bulmuşsa da bunun Ali Kuşçu'ya ait olup olmadığı konusunda emin olamamıştır.)*

1473 yılında Fatih'in daveti üzerine birçok âlimle birlikte Uzun Hasan Seferi'ne giden Ali Kuşçu, savaş esnasında ***Tercan***'da otururak bilimsel çalışmalarını sürdürdü.

Astronomi risalesini Fatih'in zafer kazandığı günlerde bitirmesi nedeniyle *Fetih Risâlesi* adını vererek Sultan'a sundu. *Risâle-i-*

fi'l-Hey'e, yani astronomi risalesi, yazarın astronomi ile ilgili başlıca eseridir. 1457 yılında tamamladığı küresel astronomi ile ilgili bu eserde dünya yuvarlak olarak çizilmiş ve Türk memleketlerinin yerleri gösterilmiştir. Farsça kaleme aldığı bu eseri Fatih'in Tercan Seferi sırasında Arapçaya çeviren Ali Kuşçu, gök cisimlerinin yerden uzaklıklarını gösteren bir makalesini de ekleyerek *Fetih Risâlesi* adını vermişti.

Yine Semerkant günlerinde Farsça kaleme aldığı hesaba ait *Muhammediye* isimli eseri de Arapçaya tercüme ederek Fatih'e sundu.

Bu iki eseri Fatih Sultan Mehmet ciltlettirerek özel kütüphanesinde muhafaza etti

Ali Kuşçu çalışmalarını iki yönde derinleştirdi; birincisi kelam ve dilbilgisi, ikincisi ise matematik ve astronomiydi.

Astronomi ve matematiğe ait eserler Semerkant'taki eğitiminin ürünüyken, kelam ve felsefe ait eserleri Kirman günlerinin ürünüdür.

Matematikten astronomiye, felsefeden kelama, Arap gramerinden şiire hemen her konuda söyleyecek sözü olan bir aydındı Ali Kuşçu.

16 Aralık 1474'de vefat etti.

"İlim yol göstericisi Mevlâna Ali Kuşçu Cennet ravzası tarafına gittiği zaman hicri 879 senesi idi. Şabanın ilk haftasının yedinci Cumartesi günü gitti."

Bu satırların sahibi, Bursa'dan başlayıp Semerkant'ta gelişen ve İstanbul'da devam eden bir hikâyeden doğmuştu. Hikâye şöyle: Kadızâde-i Rûmî'nin oğlu ile Ali Kuşçu'nun kızı evleniyor. Bu evlilikten Kutbeddin isminde bir çocuk dünyaya geliyor. Ve bu torun, dedesiyle birlikte İstanbul'a geldiğinde, Fatih'in hocası Mevlânâ Hocazâde'nin kızıyla evleniyor. Bu evlilikten de Ali Kuşçu'nun ölümü üzerine tarih düşen ünlü Türk astronomu Mirim Çelebi dünyaya geliyor.

İnsanlar atalarından sadece hastalıklarını değil, aynı zamanda zekâlarını da miras alırlar. İşte Mirim Çelebi'nin soy ağacında üç büyük çınar; Kadızâde-i Rûmî, Ali Kuşçu ve Hocazâde bir araya gelir.

Onlar astronominin son parlak devrinde yaşadılar. Ünlü Semerkant atılımına imzalarını koydular.

Eğer Kadızâde-i Rûmî, tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönmüş olsaydı, Osmanlı ülkesinde pozitif bilimlerin daha erken gelişeceği söylenir. Ama Bursalı âlim, Türkistan'da yetiştirdiği iki öğrencisi; Fethullah Şirvânî ve Ali Kuşçu ile memleketine âlimane bir selam göndermiştir.

Ve Osmanlı'nın 16. yüzyıldaki altın çağının hazırlayıcılarından biri de Ali Kuşçu ve onun yetiştirdiği talebeler olmuştur

NOTLAR

(1) Ahmet Hamdi Tanpınar; **"Bursa'da Zaman"** isimli şiirinden.

(2) "Kuşçu" tabiri, bunun Rus imparatorlarının 'şahincileri'ne denk bir yer işgal ettiğini gösteriyor. Muhtemelen Uluğ Bey'e olan yakınlık ilk önce bu zeminde meydana gelmiştir. Nitekim Uluğ Bey, Babür'ün "kuşçu padişah" sözleri ile ifade ettiği gibi kuş avına çok meraklı idi." (Barthold)

(3) Maveraünnehir ulemasından ***Alâaddin Tûsî*** II. Murat zamanında Bursa'da Çelebi Mehmet Medresesi'nde müderrislik yapmış, Fatih'in İstanbul'u fethi üzerine İstanbul'da Zeyrek Medresesi'ne müderris tayin edilmişti.
Fatih Sultan Mehmet hem Alâaddin Tûsî'den hem de Hocazâde'den Gazâlî'nin *Tefâhüt* diye bilinen eseri üzerine bir kitap yazmalarını emretti. Her iki âlim de bu konuda birer eser kaleme aldılar ve Fatih'e sundular. Ancak Fatih Sultan Mehmet Hocazâde'nin kitabını tercih etti. Bununla beraber her iki âlime de onar bin dirhem gümüş verdi.
İşte Tûsî bu olay üzerine memleketine dönmeye karar vermiş, yolda karşılaştığı Ali Kuşçu'ya ise Hocazâde ile iyi geçinmesi konusunda telkinlerde bulunmuştu.

(4) Halil İnalcık'ın *Şâir ve Patron* kitabından aktardığım bu dizeler dönemin şairlerinin hâlet-i ruhiyesi hakkında yeterince fikir veriyor aslında. İnalcık'ın zikrettiği eğlenceli bir hikâye de şöyle: *"Kâtiplerden Lâli, İran'da uzun zaman kalmış, dönüşte kendisini Acem (İranlı) diye tanıtmış. Fâtih'e musâhib olmuş, gerçek ortaya çıkınca kendisine verilen zaviyedârlık ve maaş elinden alınmıştır. Birçok Osmanlı şâiri (meselâ Hâlimî, Câmî-i Rûmî) İran'a gitmiş, dönüşte üstat olarak karşılanmıştır."* Bugün değişen tek şey; Doğu'dan gelenlerin değil, Batı'dan ya da Batı'nın dolayımından geçerek gelenlerin bir değer kazanması galiba. Zaman içinde değişmeden kalan özelliklerimizden biri...

ALİ ŞİR NEVAÎ (*)

"Bir Dile Adını Veren Şair"

(*) Doğumu 1441- ölümü 1501

"Söz bir incidir ki onun denizi gönüldür ve gönül bütün anlamları kendisinde toplar. Nitekim denizden cevherleri dalgıçlar çıkarır ve onlara mücevherciler katında değer biçilir. Gönülden söz incileri çıkarma şerefine erenler de bu işin uzmanıdırlar. O inciler, bu uzmanlar ağzında canlanır, nispetlerine göre yayılır ve ün kazanırlar.

Türkçenin oluşumu ve konularında pek çok incelik, özgünlük vardır. İnce farklar, en uçucu kavramlar için bile kelimeler yaratılmıştır ki bilgili kimseler tarafından açıklanmazsa kolay anlaşılmaz.

Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri güzel sanarak Farsça şiirler söylemeğe özeniyorlar. İyi ve etraflı düşünseler, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler, derinlikler ve zenginlikler durup dururken, bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, şiirlerinin daha beğenilir olacağını anlarlar."

Bu satırların yazarı, 15. yüzyılın büyük sanat ve kültür şehri Herat'ta doğan bir Uygur Türkü'dür. Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk diline en büyük hizmeti geçen kişi olarak tarihe geçti.

Eserin adı: *Muhâkemetü'l-Lügateyn...* Kitap, Türkçeyi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithaf edilmişti. Ama biz, bu kitabın bütün zamanlara ithaf edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nevaî'nin yaşadığı dönemde Farsça edebiyat, Arapça ise bilim diliydi. Bunu bilmek bile yaptığı işin büyüklüğü hakkında bir fikir verir.(1)

İslam felsefesinin kurucusu Fârâbî nasıl ki Arapçaya felsefi dil olma özelliğini kazandırdıysa, Ali Şir Nevaî de Türkçeye sanat dili özelliğini kazandırmıştır. Aslında Nevaî Türkçe yazmamış olsaydı bile Farsçaya olan hâkimiyeti ve yaratıcı dehası ile çağdaşı Molla Câmî gibi edebiyatın zirve isimlerinden biri olarak tarihteki yerini alacaktı. Ama onu böylesine büyük yapan, Orta Asya'da ondan başka hiçbir şairin cesaret edemediği bir şeyi yapması; Türkçe yazmasıdır.

Sedd-i İskenderî adlı eserinde söylediği gibi: *"Sen kılıçsız, yalnız kalemin ile Türk ülkelerini, Türk milletinin kalbini fethedeceksin; onları tek bir millet yapacaksın. Türk iklimleri sana aittir, sen bu milletin sâhib-kıranısın."* Yaptığı şeyin farkındadır bu büyük şair ve *Lisânü't-Tayr Mesnevisi*'nde de cihanda Türk edebiyatı bayrağını kaldırmak ile Türkleri tek bir millet, tek bir camia hâline sokmuş olduğunu söyleyerek bununla iftihar eder.

Nevaî'nin başlattığı çığır bütün Orta Asya'da ve Anadolu'da yankısını buldu.

İran ve Hindistan saraylarında eserleri okundu. Öyle ki Çağatay lehçesine ***Nevaî dili*** denildi.(2) Onun eserlerini anlamak için sözlükler, gramer kitapları ve *Abuşka Lügati* yazıldı. Osmanlı hükümdarları ona hediyeler gönderdiler. Nevaî'nin eserleri İstanbul'un edebiyat ve sanat mahfillerinde büyük rağbet kazandı ve Tanzimat'a kadar süren bir modayı başlattı: Çağatay lehçesi ile Nevaî'ye nazireler yazmak konusunda şairler birbirleriyle âdeta yarış ettiler. I. Selim'den başlayarak Hâfız, Selâhî, Hazânî gibi şairler Nevaî'ye nazireler söylediler. Fuzûlî, Nedim gibi büyük şairler ondan etkilendiler.

Fars şiirinin zirvesi Molla Câmî ile Türk şiirinin zirvesi Nevaî'nin etkileşimlerini ve derin dostluklarını mümkün kılan da bu dil ve kültür birliğidir; Nevaî'nin eserlerinin Hindistan'dan İstanbul'a çok geniş bir coğrafyada okunup sevilmesini mümkün kılan şey de.

Müslüman Doğu'nun aydınları, tıpkı Avrupalı entelektüellerin Fransızca, Almanca ve İngilizceden en az ikisini bildikleri gibi Arapça ve Farsçayı, Türkçenin bir kolu olan Çağatay Lehçesi'ni biliyorlardı. Bu da şairlerin çok geniş bir coğrafyada okunup tanınmasını sağlıyordu.

* * *

Ali Şir Nevaî'yi etkileyen iki önemli isimden biri İran klasik şiirinin zirvesi olan Molla Câmî, diğeri ise Ali Şir Nevaî'nin şair-hükümdarı Hüseyin Baykara'dır.

Molla Câmî; hem Fatih Sultan Mehmet'in hem de II. Bayezid'in İstanbul'a gelmesi için her türlü fedakârlığa razı oldukları bir şair-mutasavvıftır. Tüm hükümdarların davette yarıştığı bu İslam dünyasının Voltaire'i, sultanların lütuflarını dervişane bir dua ile karşılamış, onlarla ilişkisini sürdürmüş, ama hiçbir hükümdarın himayesine girmemişti.(3)

Ali Şir Nevaî'nin çocukluk arkadaşı ve daha sonra hükümdarı olacak Hüseyin Baykara ise 15. yüzyılda Orta Asya ve İran'da yaşanan ilim ve sanat rönesansının en önemli temsilcilerinden biridir. O hem bir şairdir, hem de bütün ilim ve sanat adamlarının hamisi…

15 yaşında şiir yazmaya başlayan Nevaî, Herat'ı alan Baykara'ya sunduğu ünlü "Hilâliye Kasidesi"nde Baykara'yı şu övücü ifadelerle selamlıyordu:

"Saltanat denizinin incisi, cömertlik havasının cevher yüklü bulutu, yiğitlik ormanının aslanı, ustalıklı söz söyleme cihanının incelik ile mucize göstericisi, sultanlar sultanı Ebü'l-Gazi Sultan Hüseyin Bahadır Han."

Mezarları birbirine çok yakın olan bu üç şair, bugün Herat'ın siluetinde birer hüzün imgesi olarak duran minarelerin gölgesinde yatıyorlar.

* * *

1438'de Hüseyin Baykara, 1441'de Ali Şir Nevaî dünyaya geldi. Baykara Timuriler Hanedanı'nın bir üyesi olarak doğarken, Ali Şir, Timur meliklerinden Sultan Ebû Said'in veziri Kiçkine Bahşi'nin oğludur.

İkisi de küçük yaşlarda babalarını kaybettiler. İkisi de Babür Han'ın himayesinde Meşhed'de eğitimlerine başladılar. Ancak Babür Han 1457'de ölünce hamisiz kaldılar.

Bu ölüm iki arkadaşın bir süreliğine yollarının ayrılmasına neden oldu. Ali Şir Nevaî, bundan sonraki yaşamına babası kadar seveceği Timurluların Kuşçu emîrlerinden Seyyid Hasan Erdeşir himayesinde devam ederken, Baykara on dört yaşında Mirzâ Ebü'l-Kâsım Babür'ün sarayına gitti önce. 1445 yılından sonra ise yakın akrabası olan Sultan Ebû Said Mirza'nın maiyetinde Semerkant'ta görürüz onu. Sonra Merv'de, Selçuklu sultanı Mu'isüddin Sencer'in maiyetinde... Sultanın kızı Bike Sultan ile evlenmiş ve Sencer tarafından Merv'e vekil olarak bırakılmıştır. Baykara uzun yıllar Horasan ve Maveraünnehir'de hüküm sürdü.

Nevaî ise İmam Rıza Medresesi'nde okurken pek çok İranlı âlim ve şairle tanıştı; birçoğundan dersler aldı. O, kendisini çağlar ötesine taşıyacak eserlerinin zihinsel hazırlığını yaparken, öte tarafta Hüseyin Baykara, Herat'ı almak için Ebû Said Mirza ve oğulları ile mücadele ediyordu. Said Mirza 1468 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a yenildi ve kısa süre sonra da vefat etti.

Nihayet 1469 yılında Herat tahtına oturduğunda ilk yaptığı işlerden biri Ali Şir Nevaî'yi payitahta davet etmek oldu. Çünkü iki arkadaş, daha çocukluklarında birbirlerini unutmamak üzere sözleşmişlerdi.

Bu iki ruh kardeşi hem kendi dillere destan hikâyelerini yaşayacaklar, hem de Herat'ın ve 15. yüzyılın tarihini yazacaklardır.

Ve Herat, Hüseyin Baykara'nın saltanat yıllarında parlak bir medeniyet merkezi olarak yükselecektir.

Yaratıcı ruhların buluştuğu bu muhteşem başkentte mimarlık, hattatlık, minyatürcülük, musiki ve tasavvuf felsefesi büyük geliş-

meler gösterecek, tezhip ve musiki okulları kurulacak, Baykara Divanı'nda yapılan eğlenceler ve bilimsel-sanatsal tartışmalar efsaneleşerek dilden dile aktarılacaktır.(4)

* * *

Bu iki genç adam bir yandan kendi eserlerini verirken, bir yandan da sanatın hemen her alanında büyük isimlerin ortaya çıkması için sonsuz bir cömertlik sergilemişlerdi.

Kendisine herkes tarafından hürmet edilmesi için Baykara tarafından ferman çıkarılan Ali Şir Nevaî, böyle bir haminin koruyuculuğu ve teşviki ile onu edebiyatta zirve yapan çalışmaları ile meşgul oldu.

Belki de Halil İnalcık'ın dediği gibi *"Divan sahibi şair hükümdarlar olmasa idi, Türk edebiyatının büyük dehaları belki ortaya çıkmazdı.."*

Ali Şir Nevaî de bir şair-hükümdarın himayesi altında, edebiyatın malzemesi olan dili öyle büyük bir hünerle işledi, dilin imkânlarını öyle genişletti ki bu dil gazeller, mesneviler, tezkireler şeklinde onun kaleminden en mükemmel ifadesini buldu. Ondan sonra hiç kimse Çağatay lehçesinde onun kadar iyi eser veremedi.

Bir süre "nişancı", "divan beyi" daha sonra "vali" olarak yönetimde görev alsa da devlet işlerinden hiç hoşlanmadı.

Sahip olduğu sınırsız serveti ise bilim ve sanatı himayeye, hayratlara harcadı.

Yaptırdığı 370 hayratın içinde camiler, medreseler, köprüler, mescitler, hastaneler, hamamlar, bahçeler, havuzlar ve kervansaraylar bulunuyordu. Şair hayatta iken bu kervansaraylarda konaklayanlara yemekler verilir, yılda bir kez giyecek dağıtılır. Üstelik sadece Herat'ta değil, Cam, Cürcan, Esterâbâd gibi şehirlerde de.

Şiirlerinde canlandırdığı bu mimari eserlerden neredeyse hiçbiri günümüze kadar gelmedi.

Oysa Herat Orta Asya'nın en zengin, eski ve etkileyici abidevi eserlere sahip şehriydi. Bu şehirde güneş yeşim taşı ile kaplanmış sarayların, altınlı tuğlalardan yapılan binaların kubbelerinde kızıla dönerdi.

Dünya bir vücut ise Herat onun ruhuydu.

İşte bu şehirde bir hükümdar Türkçe şiirler yazıyordu. Bir taraftan da şairlerin bundan böyle Türkçe yazmaları konusunda ferman çıkararak Nevaî'yi destekliyordu.

* * *

Kendisini ***zû-lisaneyn***, yani çift dilli olarak tanıtan Nevaî, 15 yaşında başladığı şiir serüvenini ölünceye dek sürdürdü. Dördü Türkçe, biri Farsça olmak üzere 5 divan hazırladı.

İlk divanının başında bulunan önsözde Câmî'nin ve Sultan Baykara'nın tavsiyesi ile divanlarını, yılın mevsimleri gibi hayatın da mevsimleri olduğunu düşünerek dörde ayırdığını söyler. (Timuriler devri mimarisinde de dört rakamı çok önemli; dört katlı köşkler, dört burç, dört eyvan, dört hücre, dört avlu ve Herat şehrinin dört kapısı... Asya'da eskiden beri devam eden kozmografyaya ait bilgileri olduğu kadar, o devrin estetiğini de yansıtıyor.)

Divanlarından başka 18 eseri daha var Nevaî'nin.

Mesneviler, sufilerin hayat hikâyeleri, anılar, edebiyat tarihi ve tezkireler…

Mecâlisü'n-Nefâis, Türk dilinde yazılan ilk şairler tezkiresi....

Horasan ve Azerbaycan yöresinde yaşayan 455 şairi konu ettiği bu tezkire ile Anadolu'da meydana getirilecek tezkirelere model oluşturmuştur.

Molla Câmî'nin *Sufiler Tezkiresi*'ni çevirdiğinde ise Arap ve Acem sufilerine, Türk ve Hint sufilerini de Nevaî ekler. Bu düzyazı eserde 34'ü kadın olmak üzere 770 velinin hayat hikâyesine yer verir.

Yine 40 hadis yazma geleneğine uyarak, Câmî'nin aynı adlı eserini Türkçeye çevirir.

Nevaî'nin ölümlerinden çok etkilendiği iki insandan biri, çocukken ona babalık yapan Seyyid Hasan Erdeşir, diğeri ise Molla Câmî'ydi.

Erdeşir için *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big* adlı risaleyi kaleme aldı. Edebiyat serüveninde ve kimliğini bulmasında çok büyük rolü olan Molla Câmî için ise *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'i yazdı.

Eserleri Herat'ın büyük hattatları tarafından yazıldı, onun nezareti altında seçkin nakkaşlar ve ressamlar tarafından süslendi

Özel nakkaşları vardır şairin… Bunlar Ali Şir ve Baykara'nın kütüphanelerinde Herat minyatürcülüğünü zirveye taşıyan isimlerdir. Resimlerindeki incelik ve minyatürlerindeki renk çeşitliliğiyle tanınmış Behzat ve Şah Muzaffer ün kazanmış iki ressamdır. Behzat aynı zamanda Baykara'nın ve Nevaî'nin resimlerini de yapmıştır.

Nevaî'nin birçok eseri ise yazı sanatının büyük üstadı Ali Meşhedi tarafından yazılmıştır.

Gazelleri ise daha sağlığında musikişinaslar tarafından bestelenmişti.

Dost toplantılarında bulunanları heyecanlandıran bu gazeller, hem o devrin hayatını aksettirir hem de Nevaî'nin hayata, aşka dair kendini ifade etme biçimi hakkında fikir verir.

Ona göre insan hayattan zevk almalı, güzelliklerini sevmeli ve onlar için yanıp tutuşabilmeli...

Edebiyatın bir amacı da bu değil mi? İnsanların ruhunu alevlendirmek!.. Bununla iftihar eder Nevaî.

* * *

Hiç evlenmedi. Mizacının asabi ve hassas olduğu aktarılır. İnce ve zariftir... Elbette âşık oldu, hem de birçok kez. Aşklarını ve yakarışlarını gazellere döktü. Bu gazeller, Özbekistan'da hâlâ söyleniyor.

Ali Şir Nevaî'nin ifadesiyle; *"Gönüller yakan beyitlerim Tanrı'ya yakaranlar arasında kargaşa ve kavga çıkardı. Meclisler şenlendiren gazellerim harabatilere âhlar, çığlıklar attırdı."*

Bir musikişinastı, hattattı ama asıl sevdası edebiyattı.

Ve elbette bu edebiyatın malzemesi olan dil. Kaşgarlı Mahmut nasıl Arapçaya karşı Türkçenin yarış atları gibi koşabileceğini göstermek amacıyla büyük lügatini kaleme almışsa, Nevaî de dilden abideler yükseltmiştir.

Türkolog Barthold'un ifadesiyle, Türk şairlerinden hiçbiri, en azından Orta Asya'da buna cesaret edememiştir.

Muhâkemetü'l-Lügateyn'de dilin hakikati üzerine düşünmeye teşvik eder gençleri.

Kelime türetmeye yarayan eklerin bolluğunun, Türk dilinin zenginleşmesini sağlayan belli başlı yollardan biri olduğunu söyler.

Kolayı değil, zor olanı gösterir.

Orijinalite meraklısı bu şiir dehası Türk dilinde meydana gelecek olan şiiri düşündükçe heyecan duyar.

Perdeler iner ve binlerce âlemden çok daha geniş bir âlem açılır önünde.

Henüz kimsenin ayak basmadığı bu âlemi, bu çok değerli hazineyi yırtıcı ejderler beklemektedir.

Bahçenin nadide gülleri sayısız dikenlerle dolu...

Böyle bir bahçeden güller derlemek güçtür. Bu esnada İran edebiyatı klasik devrini dostu ve mürşidi Câmî ile kapamak üzeredir. Yani İran dili işlenmiştir. Türk dili ise yılanlarla, dikenlerle dolu bakir bir bahçe... Nevaî böyle hazır işlenmiş bir yazı dili bulmamıştır; o bir lehçeye edebî dil olma özelliğini ve gücünü kazandırmıştır.

Başkalarını kaçırıp korkutan, Nevaî'yi korkutmaz. Uğraşır, çalışır ve dört büyük divanını meydana getirir.

Mecnun olup peşine düşer Türkçenin, Ferhat olup ejderhalarla, yırtıcı güllerle dolu bahçeye girer.

Sonra mesnevilerine başlar. Divan edebiyatında beş mesnevinin bir araya gelmesinden oluşan eser olan ***hamse***'sini tamamlar.

Bunlardan *Hayretü'l-Ebrâr*, sosyal eleştiri ve öğüt içerikli felsefi bir yapıttır: *"Hayretü'l-Ebrâr bağında tabiatım güller açtı."*

Ferhâd ü Şirin Doğu dünyasında çok bilinen ve hakkında mesneviler yazılan bir efsanenin Nevaî tarafından yeniden ortaya konulmasıdır. Nevaî bu eserinde yarattığı Ferhat tiplemesinden o kadar etkilenir ki öldükten sonra mezar taşının Ferhat gibi bir sanatkâr tarafından yontulmasını hayal eder.(5)

Leylâ vü Mecnun, Fars edebiyatında işlenen bir efsanenin iki ayrı kaynaktan yararlanılarak yeniden ortaya konmuş şeklidir.

Seb'a-i Seyyare daha önce işlenmiş olan Behramu Gür hikâyesi üzerine kurulmuştur.

Sedd-i İskenderî'nin en önemli özelliği ise hikâye kahramanının İskender değil, Hüseyin Baykara'yı temsil eden bir Türk kağanı olmasıdır.

Yani onun Türkçeye verdiği değer sözde kalmadı; Türkçenin imkânlarının nasıl kullanılacağını da gösterdi, bu dille ölümsüz eserler meydana getirilebileceğini de...

Türkçenin engin denizlerinden çıkardığı, elden ele geçen ucuz inciler olmadı. Onun ifadesiyle sultanların kulaklarına küpe olacak inciler çıkardı.

Edebiyatın malzemesi olan dili öyle büyük hünerle işledi, dilin imkânlarını öyle genişletti ki Türkçe onun kaleminden en mükemmel ifadesini buldu.

Ondan sonra hiç kimse Çağatay lehçesinde onun kadar iyi eserler veremedi.

Böylelikle 15. yüzyılda Nevaî, Çağatay edebiyatının son büyük temsilcisi oldu.

Onun çabalarıyla Türkçe, Orta Asya Türk dünyasının ortak yazı ve edebiyat dili hâline geldi. Klasik Çağatay Türkçesi ve edebiyatı onun eserleriyle özdeşleşti.

Bir müzeye, bir üniversiteye, bir şehre, bir metroya adının verilmesi bir şey değildir.

O, hiçbir ölümlüye nasip olmayan bir onura sahip oldu, bir dile adını verdi.

Ünlü sufi Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*(6) adlı eserini daha küçük yaşlarından başlayarak Türkçeye çevirmek istemişti. Eser hakikati arayan otuz kuşun sonunda Simurg'a dönüşmesini konu ediyordu. Nihayet altmış yaşında bu eserin tercümesine başladı, ama onda birçok değişiklik ve ilave yaptı. Hakikati bulmak üzere yola çıkan kuşların çok büyük sıkıntılar çekerek yaptıkları yolculuğun sonunda aradıklarına dönüşmesi gibi, Mecnun'un Leyla'ya dönüşmesi gibi, Nevaî de sonunda 'dil'e dönüşmüştü.(7)

NOTLAR

(1) Küçüklüğünden beri İran'ın büyük şairlerinden Hâfız-ı Şirâzî'yi, Câmî'yi birçok kereler okuyup; belki hepsini ezberlediği için "Farsçayı benden iyi kimse yazamaz." diyen Ali Şir Nevaî, 15. yüzyılda Hüseyin Baykara'nın Horasan'da kurduğu devletin başkenti olan Herat'ta Türkçenin Farsçadan daha üstün olduğunu kanıtlamak üzere *Muhâkemetü'l-Lügateyn* adlı yapı-

tını yazacaktı. Bu eseriyle Arapça, Farsça ve Türkçenin gelişimine ilişkin birinci elden tanıklığını da okumuş oluruz:

"*Hükümranlık Arap halifelerine ve sultanlarına geçtiğinde, talih o vakitte nazım yazanlara Arap dili ile tecelli etti.*

Hükümdarlıkta bazı ülkelerde Sart sultanları müstakil olunca bundan dolayı Farsça konuşan şairler ortaya çıktı. …Mesnevi'de sahanın üstadı Firdevsî ve zamanın yetiştirdiği nadir kişilerden Şeyh Nizâmî ve Hint'in büyüleyici söz söyleyeni Mir Hüsrev gibi; gazelde zamanın mucidi Sâdî, asrın yegânesi Hâce Hâfız Şirâzî gibi.

Hükümranlık Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edince Hülâgu Han zamanından Sultan-ı Sâhib-kıran Timur Kürgen devrine kadar Türk dili ile tanıtılacak, kayda değer eser ortaya koyabilmiş böyle şairler ortaya çıkmadı.

Ama Sultan-ı Sâhib-kıran Timur Kürgen zamanında, onun halefi oğlu Şahruh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazret'in çocukları ve torunlarından da sanat ve edebiyatşinas sultanlar göründü. Şairlerden Sekkakî, Haydar Harezmî, Atâyi, Mukimî, Yakînî, Emîri, Gedâyi gibiler. Lakin belirtilen Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı. Yalnızca şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matlaıyla Mevlânâ Lütfi'den başka.

Sultanlardan da Sultan Babür'den başka örnek gösterilecek bir eser hiçbirinden zahir olmadı, kâğıt yüzüne işlenecek bir şey bırakmadı."

Nevaî, Hüseyin Baykara'nın sanatçılara değer vererek onların elinden tutmasıyla her ilimde faydalı telif eserler yazıldığını şu cümlelerle aktarıyor: "*Garip manalarla dolu risaleler ortaya çıktı, acaip divanlar, gazel ve kasideler, mesneviler dört bir yana yayıldı."*

(2) Çağatay Türkçesi; Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu devletlerinin medeni merkezlerinde 13. ve 14. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde, özellikle 15. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak edebiyat diline dönüşen Orta Asya lehçesidir.

(3) ***Molla Câmî:*** 1414 yılında Horasan'ın Câm ilinde dünyaya geldi. Daha sonra ailesiyle Herat'a yerleşen, buradan eğitimini tamamlamak üzere Semerkant'a geçerek dokuz yıl kaldıktan sonra Herat'a dönerek ömrünü burada tamamlayan bu ünlü mutasavvıf şair, Ali Şir Nevaî'nin hem dostu, hem de bağlandığı şeyhi oldu. Molla Câmî ise 1456'daki ölümüne kadar Nakşibendî Şeyhi Sa'deddin-i Kaşgarî'ye, onun vefatından sonra da Ubeydullâh-ı Ahrâr'a intisap etmişti.

Molla Câmî'nin tasavvufa, dil, edebiyat ve ahlaka, dinî ilimlere dair yetmişin üzerinde eseri vardır.

Nevaî de 1476'da Câmî'nin irşadıyla Nakşibendî Tarikatı'na girmişti.

Molla Câmî, ***Ali Şir Nevaî*** için şunları söyler: *"Tabiatı ve kabiliyetinin büyüklüğü nedeniyle Türkçe ve Farsça her iki şiir türü kendisine nasip olduysa da Farsçadan daha çok Türkçeye meyletmiştir. Bu dildeki gazelleri on beş bin beyitten fazla olacaktır. Nizâmî'nin Hamse'sine nazire olan mesnevileri otuz bin beyte yakındır. Galiba Türkçeyle ondan önce ve ondan daha çok kimse şiir söylememiş ve nazım incisi delmemiştir."*

(4) Bu, aynı zamanda tasavvuf edebiyatının geliştiği, sema meclislerinde şiirlerin okunduğu bir dönemdir. Mutasavvıflar âlemi, Tanrı'yı, ilahî aşkı şiirle, raksla, musiki ile ifade etme yoluna giderler. Ve kendilerini ısrarla diğer şairlerden ayırırlar. Nevaî'nin farkı ise bütün şairleri mutasavvıf saymak konusundaki ısrarıdır. En azından piri, mürşidi, üstadı Abdurrahman Câmî bir mutasavvıf şairdir.

Bu akımın tasavvufa meyli olmayan şairleri bile etkilediği, zamanların genel havasına uyarak eserlerine az çok sufiyane renkler verdikleri bilinmektedir. Hint Fatihi Babür Şah'ın ifade ettiği gibi: *"Herat'ta, Hüseyin Baykara'nın sarayında Ali Şir Nevaî'nin etrafında toplanmış olan bu adamların sufiliği, daha çok felsefi ve edebî mahiyette ve dolayısıyla çok serbest ve rindane idi."*

(5) *Ferhat ile Şirin*'i yazmadan önce Şirin'in güzelliğine eşdeğer bir eser yaratma arzusuyla kendisinden önce bu konuda yazılmış bütün eserleri okudu. Aşkı ve elemi terennüm eden bu efsanenin daha önce yazılmış olan versiyonlarında Hüsrev'in öne çıkarılmasını yadırgamıştır. Ve bu hikâyenin esas kahramanı olmaya daha layık bulduğu Ferhat'ın hikâyesini yazmaya karar vermiştir. Oluşturduğu Ferhat tiplemesinden o kadar etkilenmiştir ki öldükten sonra mezar taşının Ferhat gibi bir sanatkâr tarafından yontulmasını hayal etmiştir. Bugün Afganistan sınırları içinde olan Herat'ta Nevaî'nin hayli mütevazı mezarı Özbekler tarafından yeniden yapılıyor.

(6) Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* eserinde Simurg (Anka Kuşu), kendini aramanın sembolüdür.

(7) ***"****Lisânu't-Tayr nağmeleri ile terennüm ettiğimde, kuş dili işareti ile hakikat sırlarını mecazi yoldan gösterdim."* / Ali Şir Nevaî

FUZÛLÎ [*]

"Aşk imiş her ne var âlemde
İlm bir kıyl ü kâl imiş ancak"

[*] Doğumu 1480 civarı - ölümü 1556

Leyla ve Mecnun.

İçinde yüzlerce şairin yüreğinin attığı çok eski bir aşk hikâyesi.

Bir çöl efsanesi...

Zengin bir Arap emîrinin yakarışları sonucu dünyaya gelen Kays ile güzel Arap kızı Leyla'nın sonu ayrılıkla biten hikâyesi...

Bütün aşklar gibi benzersiz ve bütün büyük aşklar gibi ölümsüz...

Leyla ve Mecnun, elbette ezelî ve ebedî olan aşkı anlatır.

Hüzün ve gözyaşı dolu bir macerayı...

İnsanın o mutlak yalnızlığını unutma çabasını...

Bu efsaneyi mesnevisinin konusu yapan ilk şair 13. yüzyılda yaşamış olan Genceli Nizâmî. Daha sonra İranlı ve Türk birçok şair tarafından yeniden yazılır. Olaylar, temalar, hikâyenin tertipleniş biçimi sürekli olarak değişir.

Hikâye elden ele, çağdan çağa dolaşır.

Her şairin "ah" deyişinde bir başkalık vardır. Leyla'yı çağırışlarında farklı bir eda ve üzerlerinde zamanlarının mührünü vurduğu bir Mecnunluk hâli.

Hikâyeyi anlatan değişir, dinleyenler değişir, ama kahramanlar hep aynı kalır. Bir de birbirlerine duydukları aşk...

Yeniden ve yeniden yazılmak ve nihayet bir edebiyat anıtı olarak yükselmek üzere sahibini arar Leyla ve Mecnun.

Ve 16. yüzyılda *"Nevaî tarzına yakın gönül çelen bir tarzı ve insana hoş gelen tuhaf bir üslûbu olan"* bir şairin gönül evinde tutuşarak sonsuzluğa karışırlar.

Onu yazılmış en güzel *Leyla ve Mecnun Mesnevisi* yapacak Süleyman oğlu Mehmet ile hikâye de aşk da tamamlanır.

Tıpkı eserleriyle olduğu gibi mahlası ile de âlemde tek olmak istedi. Bu yüzden kimsenin beğenip almayacağını düşündüğü ***Fuzûlî*** mahlasını seçti.

Onun Leyla ve Mecnun'u, bir eski bahçeyi tazeleme arzusudur.

İki teni bir cana sığdırmak...

İnsana ölümden başka bir şey vaat etmeyen çölde, ölümsüzlüğe giden bir yol açmak...

Ve Leyla öldüğünde şöyle haykırmak:

"Yârim var iken âlem hoştu. Madem artık yâr yok, o hâlde var olan ne varsa, yok olsun!"

Fuzûlî ilhamını kendi gönlünden alarak öyle bir yol açtı ki bu bitimsiz çölde, bu yolu ne ondan önce gelenler bulabilmişti, ne de ondan sonra gelecek olanlar bulabilecekti.

Fuzûlî "dik başlı ve tez ayaklı" kalemiyle dünyanın bütün gerçeklerini gösteren aşk aynasını sözcükleriyle cilalar.

Ve beşerî aşktan ilahî aşka geçerek sonunda hayret makamına erer.

Ne vuslat gerçekleşir bu aşk hikâyesinde, ne gökten elmalar düşer.

Hikâyenin sonunda bizi tepeden tırnağa ürperten şey, hüzündür.

Belki de böyle olduğu için bu kadar büyük ve ilahîdir.

Bunun için dokunaklıdır.

Rüzgârın toz toprak ile kederlendiği çölde bir çocuk doğuyor. Adı Kays...

"*Eyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür*
Men kimem sâki olan kimdür mey-i sâhbâ nedür"
(Öyle sarhoşum ki idrak edemem dünya nedir;
Ben kimim, saki olan kim, acaba bu şarap nedir?)

Bu aşk vadisinde dağların ve çölün taşlarına rengini veren Mecnun'un kanlı gözyaşlarıdır.

Güvercinlerin ayaklarını gül rengine boyayan da...

Nerede bir ırmak akıyorsa Mecnun ağlıyordur.

Nerede bir şimşek çakıyorsa Mecnun "ah" ediyordur.

Belli belirsiz, varla yok arasında, kâh gerçek, kâh serap gibi görünen ateşleri bedeviler yakmamıştır.

Çöl gecelerini aydınlatan Mecnun'un ah'ıdır.

Eserinin önsüzünde Tanrı'dan sözünü Leyla'nınki gibi gönül aydınlatıcı, nazmını da Mecnun'un şiirleri gibi yürek yakıcı kılmasını dileyen Fuzûlî,

"Mende Mecnun'dan füzûn âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdık menem, Mecnûn'un ancak adı var"
diyerek ilan eder ki: "Mecnun benim."

* * *

Bu büyük eserin yazılış öyküsü Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethiyle başlar.

Kanuni'nin ordusu Bağdat'ta konaklarken Rum diyarı zariflerinin bulunduğu bir mecliste Leyla ve Mecnun hikâyesinin Acemlerde çok olduğu, Türkler arasında ise pek bulunmadığı konuşuluyor…

Ve Fuzûlî'den bu konuda bir eser yazması isteniyor.

Esintiler bir genç kızın saçlarını tarar gibi usulca tarar çölün kumlarını ve bütün ayak izlerini yok eder.

Bütün yolları siler.

Şair kendi yolunu bulsun diye kenara çekilir sonra.

Fuzûlî yazma serüvenini anlatırken çok eski bir inanıştan söz eder.

Bu inanışa göre nisan ayında bitki ve hayvanlar ağızlarını açıp bekler.

Bu yağmurun bir damlası istiridyenin içine düşerse inci, yılanın ağzına düşerse zehir olur.

O da istiridye gibi ağzını açıp nisan bulutundan bir damla ister; karşılığında incisini vermek üzere.

Kara toprak olup yere serilir ve ateşini ister güneşten; karşılığında saf cevherini vermek için...

Bir değil bin damlayla karşılık verilir yakarışlarına ve şair bir yıl gibi kısa bir süre içinde tamamladığı "Leyla ve Mecnun Mesnevisi"ni Bağdat Valisi ***Üveys Bey***'e sunar.

Eğer alıcısı olsaydı bunun gibi daha nice eserler yazacağını söyleyen Fuzûlî bilmektedir ki:

"Ma'rifet iltifâta tâbi'dir
Müşterisiz metâ zâyi'dir."

Bugün Türk edebiyatının en büyük şaheserlerinden biri olarak dünyanın bütün kütüphanelerinde el yazmaları olan, birçok dile

çevrilen ve sürekli yeni baskıları yapılan *Leyla ve Mecnun Mesnevisi*, ne yazık ki ona bir geçimlik sağlamadı.

İtibar görmek, rahat yaşamak için İstanbul'a, Tebriz'e, hatta Hindistan'a gitmeyi bile göze alan Fuzûlî, uzun ömrü boyunca Irak-ı Arab'dan(1) başka yer bilmedi.

Şah İsmail'in 1508'deki Bağdat'ı istilası sırasında tanınmış genç bir şairdi.

Şah İsmail'e sunduğu iki Farsça gazelinde Safevilerin başkenti Tebriz'e gitme arzusunu dillendirse de duyan olmadı.

Yine Necef'te Hz. Ali türbesinde türbedarlık yaparken(2) Hindistan'dan Kutbşahiler ailesinden gelen bir yardıma öylesine bel bağlar ki o ailenin himayesinde rahat bir hayat süreceğini hayaller. Bağdat valisi Cafer Bey için yazdığı Farsça kasidede söylediği gibi: *"Fakirlikten bazen kendi kendime Anadolu'ya gitmeyi kurdum, bazen de yokluk yüzünden Hindistan'a gitme sevdasında bulundum."*

Fuzûlî'nin kaderi *Leyla ve Mecnun Mesnevisi*'ni tekrarlar.

O elini uzattıkça Leyla kaçar, ama Leyla yaklaştıkça Fuzûlî de kaçmış olabilir.

Tek bildiğimiz, son nefesine kadar yaşadığı topraklardan ayrılıp başka diyarlara gitme arzusu duyduğudur.

"Rum zarifleri" dediği Osmanlı şairlerinin değerinin bilinmesine, rahat ve huzur içinde yaşamalarına imrenir. Diyar-ı Rum'a giderse faziletinin, bilgisinin, mertebesinin yükseleceğini hisseder. Osmanlı ülkesinde bir Osmanlı münşisi olarak Küttâb sınıfına girmek ve üslûbunu geliştirmek arzusunu dile getirir:

"Fuzûlî ister isen izdiyâd-ı rütbe-i fazl
Diyâr-ı Rûm'u gözet terk-i hâk-i Bağdâd it"

Safevilerin Bağdat valisi olan İbrahim Han'a iki kaside ve bir terci-i bent sunmuştu. İbrahim Han ile birlikte Bağdat'a giden şaire talih gülmüş gibidir. Ama Vali'nin, yeğeni tarafından bir gece baskınında öldürülmesiyle, yine geldiği yere, Hille'ye dönmüştür.

Dünyanın en iyi hurmalarının yetiştiği ***Basra***'da, şimdi sadece "hayali" kalan ***Bağdat*** gibi benzersiz bir hikmet diyarında, İslamiyet'in Irak'ta ilk kurduğu şehir olan ***Kûfe***'de, altın şerefeleri ve kubbesi ile parlayan Hz. Ali Türbesi'nin bulunduğu ***Necef***'te, Babil şehrinin harabelerinin üzerinde yükselen ***Hille***'de ve İmam Hüseyin'in şahadeti ile bütün İslam âleminde derin bir kederin ve hüznün simgesi olan ***Kerbelâ***'da yaşadı.

"Sultanların himayesinden uzak, şehit kanıyla yoğrulmuş, akılsız halkı yüzünden harap olmuş" bu bahçenin servileri sam yelinin hortumlarıdır.

Açılmamış goncalar ise mazlum şehit mezarlarının kubbeleri...

Ne mihnet artıran sahrasında bir rahat rüzgârı esmiş, ne de belalarla dolu çölündeki kederi yatıştıracak bir şefkat bulutunun ümidi belirmiştir.

Böyle bir çile bahçesinde gönül goncası nasıl açar?

Dil bülbülü ne terennüm eder?, diye sorar Fuzûlî.

Elbette dert ve ıstırabı... Elem ve yalnızlığı... Bir de güzellerin vefasızlığını.

"Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefa var
Aldanma ki şair sözü elbette yalandır."

Hakikat ise Divan şiirini zirveye ulaştıran iki büyük dehadan birinin Baki, diğerinin ise Fuzûlî olduğudur:

"Bâkî Divanı baştan aşağı kıymetli madenler ve sanat eşyası ile doludur. Sanki kasidelerini sunduğu hükümdarın asıl hazinelerine sahip olan oymuş gibi, durmadan ortalığı parıltıya boğar. Baki renkliyi, parıltıyı ve kıymetli olanı sever. Düşünün ki ağaçlar içinde en sevdiği, kendi başına bir sefahat olan erguvandır.

*Fuzûlî'de bu cümbüş ve israfın izini bulamayız. Çünkü onun lügati fakirlik ve ıztırabın etrafında döner ve aynası yalnızlığın aynasıdır." (*Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler)*

Fuzûlî de zaten;

"Benim şiirim altın değil, gümüş değil, inci değil, lâ'l değildir.
Bu kulun şiiri bir topraktır, fakat Kerbelâ toprağıdır" diyordu.

İşte bu topraktan çıkan şiirler hem en insani duyguları anlatır, hem de en ilahî olana yönelir.

Bir mutasavvıf şair değildir ama sevgiye ve aşka dair ne varsa söylediği, tasavvufun mecazları ile yoğrulmuştur.

Ne kadar ah etse, figan eylese, kanlı gözyaşı dökse de aşkın bütün elemine, bütün cefasına seve seve razıdır aslında.

Leyla yaklaşır, o kaçar.

Leyla konuşur, o susar.

Ona kavuşmaya dayanacak gücü bulamaz kendinde.

Ve bu aşk ateşini söndüreceği korkusuyla vuslatı bile istemez. Bir feda ediştir onun aşkı, bir vazgeçiştir, bir sermest oluştur:

"Ya Rab, belâ-yı aşk ile kıl aşina meni;
Bir dem belâ-yı aşktan itme cüdâ meni
Az eyleme inâyetüni ehl-i derdden
Ya'ni ki, çok belâlara kıl müptelâ meni."

Ailesi hakkında hiçbir bilgimiz olmadığı gibi *"Gözüm canım efendim sevdügüm devletlü sultânum"* mısraının tekrarlandığı meşhur murabbayı Hocası Rahmetullah'ın kızına âşık olduğu için yazmış olduğu da ona yakıştırılan zarif bir söylenti.

Doğum yeri, yılı, milliyeti, mezhebi konusunda rivayetler muhtelif…[3]

Ama Akkoyunlu Hükümdarı Elvend Bey'e sunduğu kasidenin tarihini dikkate alan birçok araştırmacı, onun 1480 civarında doğduğu konusunda birleşirler. Elvend Bey'e sunduğu kaside, şiirleri içinde en eski tarihlisi olma özelliğini taşır. Bu da onun ilk gençliğinden başlayarak şiir yazdığını gösterir bize.

Türkçe divanının mukaddimesinde epey bir zaman akli ve naklî ilimleri elde etmek için çalıştığını, tefsir ve hadis ilmiyle meşgul olduğunu, ömrünü matematik ve felsefi bilgiler edinmeye harcadığını anlatır. Ve inanır ki:

İlimsiz şiir esası yok divar olur ve esassız divar gâyette bi-i'tibâr olur."

Şiir, ilahî bir lütuftur ve Allah bu şiir kabiliyetini çok az kuluna nasip etmiştir.

Duyarlı bir içtenliğe ve dünyaya söyleyeceği sözü üç dilde ifade etme kudretine sahiptir.

Onda Hâfız'ın, Attâr'ın, Molla Câmî'nin, Nizâmî'nin ve Nevaî'nin etkisi ve birikimi vardır. Ama bu birikime kendi mührünü vurur ve tıpkı mahlası gibi onu biricik kılan üslûbunu oluşturur.

Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre divan geleneğinin dışına çıkabilen bir şairdir o. Bu yüzden divan şiirinde ender olarak görülen bir trajedi dili kurabilmiştir.

Kendi zamanından başlayarak hem divan, hem halk şairleri tarafından ilgiyle okunmasının en önemli sebebi budur. Onun şiirlerine, gazellerine nazire söylememiş tek bir divan şairi yok gibidir. Öyle ki divan şiirine suçlamaların yöneldiği Tanzimat devri şair ve yazarları bile onu övmekten geri kalmamışlardır.

Kasidelerinde hayli ağır olan dili, gazellerinde, mesnevilerinde sadeleşir ve gerçek bir şiir estetiğine kavuşur. Şiirlerinin yüzyıllarca okunmasının sebebi testide bıraktığı izdendir. Onu samimi, derin ve içten bulmamızı sağlayan bir yaşanmışlığın izini süreriz eserlerinde. Aşkını da anlarız bu yüzden, o derin yalnızlığını da.

Tanpınar'ın deyişiyle kendine mahsus ferdi bir masalla geldiği için, uzak ve az çok muhtar bir eyalete benzer.

Kimi zaman aşk ülkesinin, kimi zaman mihnet ve kanaat memleketinin padişahı olan Fuzûlî, bu ülkeye şu üç taifeyi yaklaştırmamaya özen gösterdi: Kötü şiir okuyanlar, kendilerini şair sanıp şiir söylemeye kalkışanlar ve şiirlerini yanlış kopya eden cahil kâtipler:

"Gâh bir harf sükûtuyla kılur nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûrıyla gözü kör eyler"

En güzel eserlerini ana dili olan Türkçeyle yazdı.

"Ey Arab'a, Türk'e ve Acem'e feyz bağışlayan Tanrı" diye başlar bir rubaîsine: *Arab'ı dünya halkının en düzgün ve güzel konuşanı yaptın. İran fasihlerinin sözlerini de İsâ'nın nefesi gibi etkili, ruhu canlandırıcı ettin. Dili Türkçe olan ben Fuzûlî'den de yardımını eksik eyleme."*

Leyla ve Mecnun dışında, *Türkçe Divanı* onun en tanınmış eseri. Şah İsmail'e ithaf ettiği *Beng ü Bâde* ile *Hadîs-i Erbâ'în*, *Hadikatü's-Süeda* ve bize ulaşabilen beş mektubu da Türkçe yazdı Fuzûlî.

Farsça eserleri ise başta divan olmak üzere *Sâkî-nâme*, *Hüsn ü Aşk*, *Enisü'l-Kalb*, *Rind ü Zâhid* ve *Risâle-i Muamma*...

Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye söylenmiş 11 kasideden meydana gelen *Divan*'ını ve Tanrı'ya ulaşmanın yollarını gösterdiği mensur eseri *Matla'ü'l-İ'tikad fi Ma'rifeti'l-Mebde ve'l-Meâd*'ı ise Arapça yazdı.

* * *

1534 yılında Kanuni Bağdat'a girdiği zaman ünlü Bağdat Kasidesi ile bu büyük hükümdarı ilk selamlayanlardan biri olmuştu.

"Geldi burc-ı evliyâya padişâh-ı nâmdâr" diye başlayan ünlü kasidesiyle birlikte 5 kaside takdim etti Kanuni'ye.

Bu kasidelere bir karşılık olarak gönderilen daimi tahsisat beratı Fuzûlî'nin hayatını kolaylaştırmaz ama bu sayede türünün bir şaheseri olan ve Osmanlı lehçesini kullandığı *Şikâyetnâme*'nin yazılmasına vesile olur. Günde dokuz akçe gibi küçük bir meblağı almak için Evkaf Dairesi'nin kapısından girer:

"Selâm verdüm rüşvet değüldür deyu almadılar,
hüküm gösterdüm, fa'idesüzdür deyu mültefit olmadılar.
Dedüm bu ne fi'l-i hatâ ve çin-i ebrûdur
Dediler muttasıl âdetümüz budur, diye olayı hikâye eden mektup şu cümlelerle biter:

"Gördüm ki su'alüme cevâbdan gayri nesne vermezler ve bu berât ile hacetüm reva görmezler, nâçâr terk-i mücadele kıldum ve me'yus-u mahrum gûşe-i uzletüme çekildüm."

Meşhur mektup Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi'ye gitmek üzere katlanmıştır ama denize atılan bir şişe gibi her sahile vurmuştur onun selamı. Ve bu esenlik dileğini rüşvet değildir diye almayanlar her devirde olmuştur.

İstanbul'un bütün divan şairleri ona nazireler yazdı, kervanlar onun eserlerini taşıdı payitahta, ama Fuzûlî'yi İstanbul'a götürecek ne bir yol vardı, ne bir kervan, ne de bir hami...

Matbaanın geniş kitlelere okuma imkânı sağladığı dönemlere gelinceye değin, Doğu'da da Batı'da da bilgin ve sanatkârlar ya bir hükümdarın ya da seçkin sınıfın desteğine muhtaçtı. Bir eserin makbûl ve muteber olması da âlim ve sanatkârların geçimini sağlaması da her şeyden önce sultanın iltifatına bağlıydı. Bu iltifata ulaşmanın yolu hükümdara ya da devlet büyüğüne sanatlı ve övgü dolu kasideler yazmaktan geçer. Kaside sunan şairlere çoğu zaman gümüş akçe, nadir olarak altın sikke şeklinde ödenen bir ca'ize verilir.

İşte Fuzûlî de uzun ömrünün her döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de kasideler yazmıştır; başta Sultan Süleyman olmak üzere, Şehzade Bayezid'e, Osmanlı ricaline ve valilere...

Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kanuni, elbette onun değerini anlayacak kadar ilim ve sanat sahibiydi. Böylesine büyük bir şaire dokuz akçe kıymet biçmesine tarihçi Halil İnalcık şu yorumu getirir: *"26 yıl Safevilerin hizmetinde Şi'a-i İmâmiyye mezhebine bağlı olduktan sonra, 1534'te birden Sünni Osmanlı sultanının tebaası durumuna gelen Fuzûlî, Osmanlı ricâli arasında bir patron bulamazdı."* (Ama Fuzûlî, Safeviler döneminde de başından altınlar saçacak bir patron bulamamıştı.)

İnalcık'a göre *Şikâyetnâme*; *"... patronun lûtf ve keremine el açan her şâirin hayat trajedisini özetlemekte. Burada, asil bir insanın, büyük bir sanatkârın, dünyanın küçüklüğü karşısında duyduğu hayal kırıklığı, isyan ve istihza konuşuyor.*

Burada, güçlü mevkilerde oturan patronların, alçaklarda yaşam kavgası veren ruh zengini fakirlerle bitmez tükenmez karşılaşması var.

Öyle bir toplumda efendiden dilenmek zorunda kalan şâirin çaresizliği dile getirilmekte. Şikâyetnâme, patronajın gerçek yüzünü o dönemde yaşayan şâir psikolojisini, en gerçekçi biçimde yansıtan bir belgedir." (Halil İnalcık, *Şair ve Patron*)

* * *

Asıl şöhrete ölümünden sonra kavuştu. Tıpkı sessiz sedasız uzletine çekildiği gibi, divan şiirini zirveye ulaştıran bu büyük deha, bir yankı uyandırmadan sessiz sedasız öldü. Kimi şair tezkirele-

rinde ölümüne tarih düşülmese, tıpkı kaç yılında doğduğu gibi ölümü de bir tahminden ibaret kalacaktı.

Hemşehrisi Ahd-i Bağdâdî'nin *"Göçdi Fuzûlî maraz-ı taundan"* sözü, onun 1556 yılında Bağdat'ı kasıp kavuran veba salgınında öldüğünü haber verir.

Âşık Çelebi ise şu satırları yazarken Fuzûlî'nin bu dünyadan göçüşünün üzerinden tam 13 yıl geçmiştir.

"Her sözü yanan parlak bir kandil, her noktası kıvılcım saçan bir ateş parçasıdır. Hz. Peygamber için yazdığı kasidesi, edebî sanatlar ve hayal bakımından kusursuz, yüksek bir belâgat örneğidir. Hâlâ yaşıyor mu, yoksa öldü mü bilinmiyor."

Divan şairlerinin hayatını ve şiirlerini değerlendiren Şuara Tezkireleri'nde çeşitli Fuzûlî portreleri çizilir. Latifi onun kendine has ve kişiyi ruhundan yakalayan bir üslûbu olduğunu söyler, fakat kullandığı lehçe dolayısıyla "acayip" bulur.(4)

Kınalızâde onu şiir sanatında bir üstat ve ünlü bir şair olarak selamlar.

Ahd-i Bağdâdî'ye göre kendine has bir tarza, tuhaf bir uslûba ve üç dilde şiir nazmına hâkim bir sahib-i marifettir.

Ömrünün en az 25 yılı Akkoyunlular, 26 yılı Safeviler ve 22 yılı da Osmanlılar devrinde geçen Fuzûlî, onun çok sevdiği benzetmeyle söyleyecek olursak, içinde incisini taşıyan bir sedeftir.

Mecnun, Leyla'nın mezarının başında kederli yüzüyle şöyle sesleniyordu toprağa:

"Ey toprak! Göklere karşı övün! Çünkü o parlak inci senin bağrında gizleniyor."

O dünyadan göçtüğünde ise Fuzûlî'nin şiirleriyle harmanlanan toprak sessiz sedasız açıldı.

Benzersiz bir inci düştü Kerbelâ'nın toprağına.

Eğer bir mezar taşı olsaydı, herhâlde üzerine şu dizeler düşülürdü:

"Aşk imiş her ne var âlemde
İlim kıyl ü kâl imiş ancak"

NOTLAR

(1) ***Irak-ı Arab***: Eskiden daha çok Kerbelâ, Necef, Hille, Kûfe gibi şehirleri içine alan Bağdat ve Basra dolaylarına, yani Aşağı Mezopotamya'ya verilen isim.

(2) Fuzûlî'nin bir süre ***Necef***'te Hz. Ali türbesinde türbedarlık yaptığı rivayet ediliyor. Bir diğer rivayet de ***Kerbelâ***'da, Hz. Hüseyin Türbesi'nde türbedarlık yaptığı ve Hz. Hüseyin türbesinin kandilciliğiyle geçindiği yolunda. Hz. Hüseyin'in ***Kerbelâ***'da şehit edilişini anlatan *Hadikatü's-Süeda* (Ulu-ların Bahçesi) belki de Hüseyin'in türbesinin gölgesinde yazıldı. Fuzûlî'nin bu eserinin *Saadete Ermişlerin Bahçesi* veya *Ermişlerin Bahçesi* adıyla sürekli yeni baskıları yapılmıştır.

"Rivayet odur ki vaktiyle Fuzûlî, her akşam Makam-ı Hüseyin'e çerağ takdim eder, makamın kapısında bekleyen seyyidler bu çerağdan ellerindeki mumları yakarlar ve önde o olmak üzere hep birlikte Merkada girip şamdanlara mumlar dikilir, sonra dua ederlermiş. Çerağ makama gitmezden evvel başka hiçbir ışık yanmazmış. Bu asırlardan beri böyle sürüp gidiyormuş." (Aktaran: Abdülkadir Karahan, *Fuzûlî –Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*)

(3) Bütün rivayetleri belgeler ışığında sorgulayan ***Abdülkadir Karahan***, Bağdat'ta veya Hille'de doğduğu yolundaki görüşleri bir kenara bırakarak onun doğum yerinin Kerbelâ olduğunu Fuzûlî'nin Türkçe ve Farsça divanlarının mukaddimelerindeki kendi ifadesine dayandırıyor.

Fuzûlî'nin yaşadığı 16. yüzyılın Irak-ı Arab'ında Bağdat ahalisinin ekseriyetle Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe konuştuğunu, etnografya bakımından Irak ahalisinin çoğu Arap olmakla beraber Türk ve Kürtlerin de az olmadığını ve bu dönemde Iraklı Türk şairlerin eserlerini Azeri lehçesiyle yazdıklarını söyledikten sonra Fuzûlî'nin Azeri Türkçesinin konuşulduğu Irak bölgesi Türkmenlerinden olduğunu ifade ediyor.

(4) Fuzûlî de Osmanlı Türklerine olduğu kadar, Çağatay lehçesiyle konuşan Orta Asya Türklerine de oldukça yabancı bir lehçeyle yazdığı için divanının mukaddimesinde özür beyan eder.

GEZİ NOTLARI

SURİYE
Şam

"Dımaşk, Doğu'nun cenneti,
hattâ ışığın doğduğu yerdir.
Cennet yeryüzündeyse kuşkusuz Dımaşk'tır.
Eğer gökte ise bu şehir onunla yarışır,
hatta güzellikte ona eştir."
Seyyah İbn Cübeyr Ebû Hüseyin

635 yılında Müslüman orduları tarafından fethedilen, 661 yılından 750 yılına kadar Emevilere başkentlik yapan bu şehir, hem bir bilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi olma özelliğini korumuş; hem de yüzlerce yıl hacı kervanları bir ırmak gibi şehrin içinden geçerek Mekke'ye akmıştır.

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in Humus'tan Dımaşk'a giderken söylediği: *"Humus ile Dımaşk arasındaki yol fazla meskûn değildir"* sözü bugün için de geçerli. Rüzgârın yönüne göre yere yatmış gösterişsiz ağaçlar ve zeytin bahçeleri dışında neredeyse tek tük evlere ve yerleşim bölgelerine rastlıyorsunuz. Ama mebzul miktarda Hafız Esed fotoğrafları arabaların arka camlarını, Hafız Esed büstü ve heykelleri sokakları süslüyor; ismi ise ana caddelerinin ve büyük meydanlarının adı olarak her yerde karşınıza çıkıyor.

Türkiye'den Hatay Cilvegözü sınır kapısından girip ahşap su dolaplarıyla ünlü Hama ve Humus şehirlerinden geçerek Şam'a vardığımızda gece olmuştu.

Tuvaletlerinin ve lokantalarının pisliğine ilişkin uyarılarla hayli tedirgin ve tedarikli olarak gittiğimiz Suriye'de, Türk damak tadına hiç de yabancı olmayan Suriye mutfağının birbirinden güzel mezeleri ve sıcak yemeklerinden kimsenin hasta olmadığını söylemeliyim. Biz de çok steril ortamlarda yaşamıyoruz sonuçta.

* * *

Tarihinin en parlak dönemini Selahaddin Eyyubi döneminde yaşayan Şam'da Velid b. Abdülmelik b. Mervân döneminden kalma Emevi Camii, şehre gelen turistlerin ilk uğrak yerlerinden biri.

Tur otobüsüyle Emevi Camii'ne doğru giderken yanımızdan geçen tenha bir belediye otobüsünün içinde bir Şamlı, sigarasının son nefeslerini büyük bir keyifle içine çektikten sonra camdan dışarı fırlatıyor. Kafilemizden keyifli bir hayret nidası ve tezahürat yükseliyor.

Şam Kalesi'nin hemen önünde seyyar satıcıların çevrelediği Selahaddin Eyyubi'nin at üzerindeki heykelinin önünde ise turistler, İslam dünyasının bu efsanevi kumandanını arkalarına alarak gururla poz veriyorlar.

Yine İslam dünyasının ayakta kalmış en eski mabetlerinden biri olan Emevi Camii'nin geniş avlusunu dolduran turist kafileleri ve her anı görüntüleme tutkusuyla patlayan flaşlar, bu mabette alnı secdeye değen sahabeleri, burada bir süre inzivaya çekilmiş İmam Gazâlî'yi, Şam'da son nefesini vermiş Mürsiyeli İbn Arabî'yi, Fârâbî'yi ve daha nicelerini hatırlamaya imkân vermiyor. Ama böyle

bir keşmekeş içinde de olsa, İsa'nın gelişini müjdeleyen Hz. Yahya'nın cami içindeki kabri başında, Şam toprağına karışmış bütün sahabelere ve evliyalara bir fatiha gönderip tadilat nedeniyle her tarafında iskeleler olsa da muhteşem mimarisi ve süslemeleriyle zamanları aşıp gelen Emevi Camii'ni dünya gözüyle görmüş olmanın heyecanı ve mutluluğunu duyabiliyorsunuz.

İbn Battuta da 1326 yılında bir kervanla Şam'a gelmiş ve ünlü *Seyahatnâme*'sinde dünyanın en tuhaf binalarından biri diye nitelendirdiği Emevi Camii'ni uzun uzun anlatmıştı: *"Büyük avlunun genişliği 100 arşındır, gayet sanatkârane yapılmıştır; manzarası pek güzeldir. Şehir sakinleri her akşam orada toplanarak bir kısmı Kur'an-ı Kerim okur, bir kısmı da Peygamber sözü rivayet eder ve dinler. Bazıları da keyifle dolaşır. Yatsıdan sonra herkes evine döner."*

Günümüzde ise turistler Emevi Camii'ni ziyaret ettikten sonra bu görkemli mabedin arkasında uzanan dar sokaklardaki geleneksel kahvelerde nargile fokurdatıyor ya da şöyle güzel bir kahve veya demli bir çay söylüyorlar kendilerine.

Şehirde Osmanlı dönemine ait yüz yirmiye yakın Türk eseri içinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1554 yılında Mimar Sinan'a yaptırılan ve arka duvarına bakan küçük bahçede son Osmanlı padişahının mezarını da barındıran Süleymaniye Külliyesi; Yavuz Sultan Selim Şam'ı fethettiğinde ziyaret ettiği ***Selahaddin Eyyubi*** ve ünlü mutasavvıf ***Muhyiddin-i Arabî***'nin kabirleri üzerine yaptırdığı türbeler; Roma döneminden kalma duvar yıkıntıları ile çevrili eski şehrin merkezinde II. Abdülhamit döneminde yapılmış ***Hamidiye Çarşısı***, Osmanlı'nın son valisi Esat Paşa tarafından yaptırılan ***Esat Paşa Sarayı***, ***Hicaz Demiryolu İstasyonu*** bunlardan bazıları. Bir de Selahaddin Eyyubi'nin türbesinin avlusunda 1914'te Filistin'de düşen ve ilk hava şehitlerimiz olan üç askerin kabri bulunuyor.

Şam Milli Müzesi'nde ise bu toprakların, yani hepimizin tarihini özetleyen ikonlar, freskler, Arapça ve Aramice el yazma eserler ile Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı eserlerinin nadide örneklerini görmek mümkün.

Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın kızı Hz. Zeynep, ilk Emevi halifesi Muaviye, insanları okuduğu ezanla namaza çağıran ilk kişi olan Bilal-i Habeşî, Ebû Derdâ ve Ca'fer-i Tayyar gibi İslam tarihinin önemli şahsiyetlerinin kabirlerinin bulunduğu yerlerde dolaşırken, bir gün bu toprakların da tıpkı Bağdat gibi bombalanabileceği ihtimalini düşününce, Şam'da dolaşmak turistik bir gezi olmaktan çıkıp bombalanmadan önce son kez görülecek bir 'yer'e dönüşüyor. *(İran'da da insan ister istemez benzer bir hâlet-i ruhiye içinde dolanıyor.)*

Serbest zamanda ise Hamidiye Çarşısı'nın koridorlarında esnafa önce "ya habibi" diye seslenen kimi Türkiyeli kadınlar, bunun "sevgili" anlamına geldiği hatırlatıldığında yüzleri kızararak "ya seydi!" diye ünlemeye başlıyorlar. Biraz Türkçe, biraz Arapça, biraz İngilizceyle karışık, Şam'ın birbirinden güzel el sanatı ürünlerini satın almak için kıyasıya süren pazarlıklar yaşanıyor. Diliniz damağınız kuruduğunda ise her köşe başında rastladığınız meyve kokteylleri yapan büfelerden birinden çok ucuza koca bir bardak meyve suyu

içip yine kapalı çarşının uğultulu kalabalığına dahil oluyorsunuz. Her tur otobüsünün Şam'dan ayrılmadan önce uğradığı yerlerden biri de tatlıcıları. Çeşit çeşit şekerlemeler ve tatlılar arasında en büyük rağbeti uzun yola dayanan kuru baklavalar görüyor.

Cömert ikramların yapıldığı bu tatlıcılardan birinde alışveriş yaparken, kendimi ihanete uğramış kederli bir kadının söylediği çok eski bir şarkının sözlerini mırıldanırken buluyorum: *Ne Şam'ın şekeri, ne senin yüzün / İstemem gülmesin bir daha yüzün…*

Arap dünyasına bakışımızı anlatan "Ne Şam'ın şekeri ne Arap'ın yüzü" deyimini ters yüz edip "hem Şam'ın şekeri, hem de Arap'ın yüzü" diyerek birbirimize dokunduğumuz, acı kahvelerini içip birbirinden güzel tatlılarını yediğimiz Suriye'den çantamızda kirli çamaşırlar, eşe dosta alınan hediyeler ve anlatılacak hikâyelerle yüklü olarak eve dönerken, insanın hayatını değiştiren şeyin "hikâyeler" olduğunu bir kez daha idrak ediyoruz.

ORTA ASYA
Maveraünnehir(*)

Devletin ve tabiatın ortak ve yanlış sorusu şuydu:
-Maveraünnehir nereye dökülür?
En arka sırada bir parmağın tek ve doğru karşılığı:
-Solgun bir halk çocukları ayaklanmasının kalbine!dir
Ece Ayhan

(*) *Gezi Notları'nın Maveraünnehir, Semerkant, Buhara başlıkları* ***Asya'nın Kandilleri*** *adı ile yayımlanan televizyon belgeselinin yönetmeni Muharrem Sevil tarafından yazıldı.*

Orta Asya'nın kuzeyde Sir Derya'yla güneyde Amu Derya arasında kalan bölgelerini ifade eden "Maveraünnehir", Arapların ırmağın (Amu Derya) ötesindeki topraklara verdikleri isimdi ve Sir-Derya'ya kadar uzanan toprakları içine alıyordu. Burası Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirilir. Ya da Özbeklerin ifadesiyle Orta Asya'nın başkenti.

Orta Asya'da yüzyıllar boyunca birçok din ve halk bir arada yaşadı. Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük ve Yahudilik bir arada var oldu. Bu çeşitlilik ve birlikte yaşama en azından görünüşte bir hoşgörüyü gerekli kılıyordu. Yine Orta Asya'nın Bağdat'tan ve diğer İslami güç merkezlerinden uzaklığı da zıt görüşlere ve özgür düşünceye imkân sağlıyordu. Ama bu hoşgörüyü de çok idealize etmemek gerekiyor. Semerkant Sogdlulara başkentlik yaparken, Zerdüştlerin Budist keşişleri yanan odunlarla kovaladıkları da bir gerçektir.

Eski çağlarda Orta Asya'da çoğunluk Farsça konuşan halklar yaşıyordu. İran kavimlerinin kültürel ve etnik temeldeki hâkimiyetleri milattan sonra birinci bin yılın bitimine kadar sürdü. Bundan sonra İran kavimlerinin yerini Türk kavimleri aldı. Yüzyıllar boyunca Türk dilini konuşan göçebelerin İran dili konuşan halkların yaşadığı yerleşik bölgelere doğru göçleri ve fetihleri 5. yüzyıldan itibaren yerleşik nüfusun Türkleşmesine ve oluşan Türk nüfusun yerleşikleşmesine yol açmıştı.

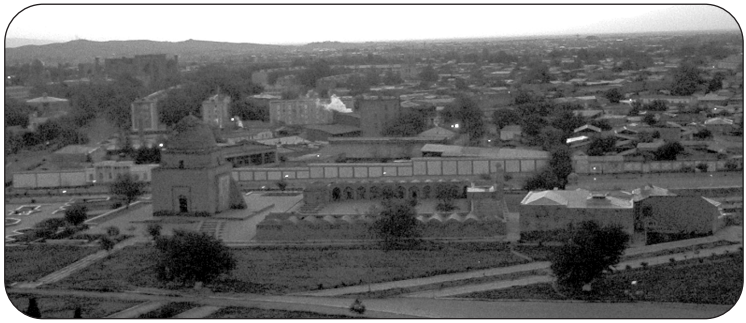
9. ve 14. yüzyıllar arasındaki 500 yıllık dönem hem İslam uygarlığının altın çağını kapsar hem de bu dönemde Maveraünnehir'in Türkleşmesi ve Sir Derya'nın ötesindeki göçebelerin Müslümanlaşması belirgin bir şekilde güç kazanır. Maveraünnehir, Sovyet Rusya'nın egemenliği altında yaşadığı yıllarda da bu iki kimliğine sahip çıkmıştır. Bugünün yaşlıları o dönemi *"Biz gâvurun içinde Müslümanlığımızı sakladık (koruduk)"* sözüyle özetlerler.

Orta Asya, çok eski çağlardan başlayarak 16. yüzyıla kadar İpek Yolu üzerindeki benzersiz coğrafî konumundan yararlandı. Yüzyıllar boyunca çok canlı bir ticaret hayatının yaşandığı bölgeden Çin'e güzel atlar ve kumaşlar gitti; Çin'den de zarif porselenler ve ipekler geldi. Sonra Avrupalıların deniz yolunu fethetme çabalarının etkisinin görülmeye başladığı 15. yüzyılın sonundan itibaren kervan ticareti yavaş yavaş tükendi ve bölge yoksullaşmaya başladı.

Semerkant

"Tütüncüler Meydanı'nda gebe bir kadın Hayyam'a yaklaştı. Peçesini açtığında ancak on beş yaşında olduğu anlaşılıyordu. Tek söz etmeden, çocuksu dudaklarında tek gülümseme olmadan, Hayyam'ın elindeki kestanelerden birkaçını çalıverdi. Hayyam şaşırmadı. Bu Semerkant'ta eski bir inanıştı. Bir anne adayı, sokakta hoşuna giden bir yabancıya rastlarsa, yiyeceğini elinden almak cesaretini gösterebilmeliydi. Böylece doğacak çocuk, onun kadar yakışıklı, onun kadar ince uzun, onun kadar soylu ve düzgün hatlara sahip olacaktır. Ömer, uzaklaşan kadına bakarken, elinde kalan kestaneleri yemeye devam etti."

Amin Maalouf, *Semerkant*

Marco Polo'nun, İbn Battuta'nın, Clavijo'nun ve daha nice seyyahın adına övgüler düzdüğü Semerkant'ı, Edgar Allen Poe *'yeryüzünün kraliçesi'* olarak selamlamıştı.

Biz de Semerkant'ı şanına yakışır bir şekilde selamlamak ve görüntülemek üzere *"Dünyanın güneşe dönük en güzel yüzü"* ne çeviriyoruz yönümüzü.

Ve yüzyıllar boyunca sahip olmak için nice insanın kan döktüğü bu şehre giriyoruz…

İlk başta beklentinin büyüklüğü oranında kaçınılmaz olan hayal kırıklığı, insanı şöyle bir yoklasa da kendini hemen ele vermeyen şehirlerden birine adım attığınızı ve Semerkant'ın ancak bir süre geçtikten sonra gizlendiği yerden çıkıp yüzünü göstereceğini anlamanız için biraz durmak ve soluklanmak gerekiyor. Hiç olmazsa Registan Meydanı'nda gün doğumunu beklemeli… Semerkant ancak bundan sonra; medreseleri, türbeleri, camileri ve geçmişin bütün pırıltıları ile belirmeye başlıyor…

İbn Battuta'nın tasvir ettiği Semerkant, dünyanın en büyük, en güzel ve kusursuz şehirlerinden biriydi: Bahçeleri sulayan su dolapları ve nehrin kıyısında akşamüstleri gezintiye çıkan Semerkant halkı... Irmağın kıyısında oturulacak peykeler, oturaklar ve yükseltiler bulunuyor... Bir de Semerkant'ın hâlâ çok ünlü olan kuru yemişlerini ve meyvelerini satan dükkânlar sıralanmış…

Aradan geçen bunca zaman hiçbir şeyi değiştirmemiş gibi. Yine pazar yerlerinde Semerkant'ın o meşhur kuru yemişlerini ve meyvelerini bulabiliyorsunuz. Registan Meydanı'nda Timur'un, Uluğ Bey'in, Bursalı Kadızâde-i Rûmî'nin, Ali Kuşçu'nun şahit olduğu güneşin doğuşuna bir de biz şahitlik ediyoruz sabah çaylarımızı yudumlarken…

Timurlu ihtişamının başkenti ve vitrini olan bu şehri yükselten sanatkârları düşünüyoruz. Harezmli yapı ustalarından, özgürlüklerini satın almak için canla başla meşhur Semerkant kâğıtlarını üreten Çinlilere kadar her milletten insanın taş taşıdığı bu şehir, en parlak dönemini Timur ve evlatları zamanında yaşamış.

Timur yakıp yıktığı şehirlerin sanatçılarını toplayıp burada efsanevi saraylar, köşkler, bağlar bahçeler inşa ettirse de sürekli seferde olduğu için aslında yaptırdığı hiçbir şeyin tadını çıkaramamış…

Anıtsal mimariye ve bahçelere düşkünlüğüyle tanınan Timur ne bu saraylarda sırtını Çin ipeklerine dayayarak keyif sürmüş ne de nadide çiçeklerin açtığı, ağaçların çiçeğe durduğunda hoş kokular saldığı bahçelerinde salınabilmiş uzun uzadıya. Buhara'dan Semer-

kant'a kadar uzanan bir bahçeye sahip olmakla övünen Timur'un surlar ve hendeklerle çevrili şehrinin etrafında Cihan'ın Nakşı, Gönül Çelen, Cennet Bahçesi, Şimal Bağı gibi isimler verdiği ve çoğunu kızlarının ve hanımlarının adına yaptırdığı bahçeler; onun sefere çıkmasıyla beraber Semerkant halkının mesire yerlerine dönüşür ve halk rahatça girip çıkarmış.

Bugün o eski bahçelerden eser yoksa bile, hiç olmazsa Semerkant'ın siluetini bozacak yüksek bina sayısı parmakla sayılacak kadar az. Gökyüzü eski zamanlarda olduğu gibi bütün haşmeti ve güzelliğiyle Semerkant'ı taçlandırıyor ve günün her saatinde bu şehri hâlden hâle geçiriyor…

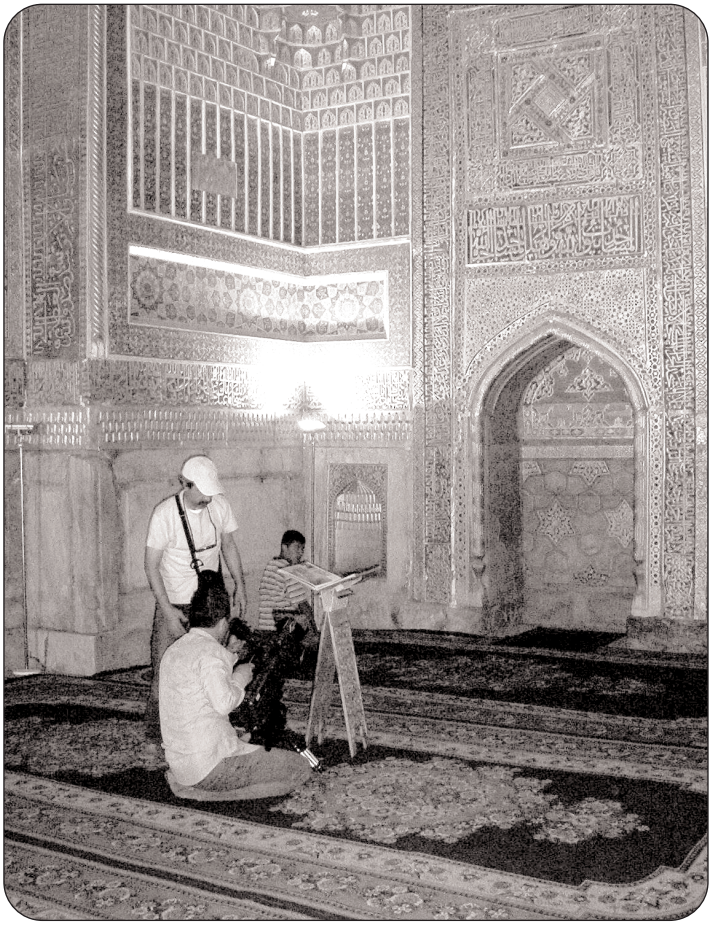
Biraz Urfa, biraz Mardin, biraz Şam, biraz Bağdat, ama hepsinin ötesinde Semerkant.

Semerkant'ın merkezinde bugün üç medresesi ile Registan Meydanı bulunuyor.(*) Meydandaki medreselerden tarih olarak en eski olanı bir 15. yüzyıl eseri olan ***Uluğ Bey Medresesi.***

(*) Timur'un orduları sefere çıkmadan önce bu meydanda, Registan'da toplanıyor, seferden döndüğünde bu meydanda yağmalanan mallar sergileniyor ve önemli kararlar buradan halka bildiriliyor.

Adını kubbesindeki altın işlemelerden alan ***Tilyekâri Medresesi*** ile vahşi hayvan tasvirleriyle süslü ***Şirdar Medresesi*** ise 17. yüzyılda yapılmış. Tilyekâri Medresesi'nin içinde bir mescit var. Mescidin içi süslemeleriyle birlikte bir 'dünya' sanki. İddiaya göre, bu mescidin içi de altın işlemelerle süslüymüş, ama Sovyetler döneminde bütün altın işlemeler sökülerek Moskova'ya taşınmış.

Ünlü "Semerkant Rönesansı"nın temel taşları olan medreselerde bugün Uluğ Bey'in torunları Özbek kültürünün otantik ürünlerini satıyorlar turistlere…

Timur'un son yıllarında inşaatıyla bizzat ilgilendiği ***Bibi Hanım Camii***, adını Timur'un gözde eşi Saray Melik Hanım'ın halk arasındaki lakabından alıyor. Bu yapı da Timur'un 1399'da Hindistan Seferi'nden dönerken yanında getirdiği duvar ve taş ustalarının hünerli elleri ve emeği üzerinde yükselmiş.

Şehrin merkezinde bulunan Emîr Timur'un türbesi ***Gur-Emîr*** aslında bir aile mezarlığı. Timur burada başta en sevdiği torunu Uluğ Bey ve oğlu Şahruh olmak üzere hanedanın diğer üyeleriyle birlikte ebedî uykusunu uyuyor.

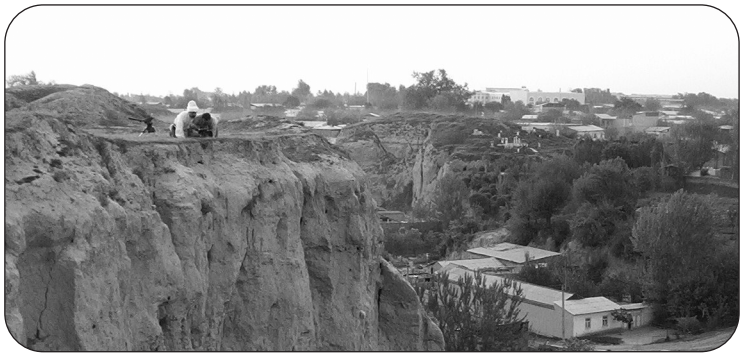
Bir zamanlar bu şehirden geçmiş Marco Polo'nun adını taşıyan kafenin serin avlusunda soluklandıktan sonra şehre gelen turistleri ağırlayan Timur Oteli'nin sokağında dolaşırken tanıdık bir melodi çalınıyor kulağımıza. 11 -12 yaşlarındaki bir kız çocuğu bu. Tanıdık melodi ise TRT'nin yaptığı Çalıkuşu filminin müziği. Medina'ya bu şarkıyı biliyor musun diye soruyoruz. Tek kelimeyle yanıt veriyor: Feride! Medina için Türk ve Türkiye'nin tek bir adı var; o da Çalıkuşu'nun Feridesi…

* * *

Semerkant'ın kuzeydoğu kesiminde yer alan türbelerin bulunduğu yere ***Şah-ı Zinde*** deniyor. 8. yüzyılda Hz. Peygamber'in kuzeni Kusam b. Abbas'ın bu bölgede gömülmüş olması nedeniyle Timur ve evlatları da ölülerini bu bölgeye yaptırdıkları türbelere gömünce, şehrin en güzel mimari külliyelerinden olan Şah-ı Zinde, yani "Ölüler Kenti" ortaya çıkıyor. Bu türbeler topluluğu içinde en gösterişli olanı, Uluğ Bey'in hocası Bursalı Kadızâde-i Rûmî için yaptırdığı Musa Paşa Türbesi…

Şah-ı Zinde'den çıkarak Uluğ Bey'in yıldız tozundan ayak izlerini takip ettiğinizde, bu yol sizi ünlü Semerkant Rasathanesi'nin görkemli kalıntılarına götürüyor. Rasathanenin yanına yapılan astronomi müzesinin duvarlarını ise Uluğ Bey'in ve diğer bilim adamlarının temsili resimleri süslüyor.

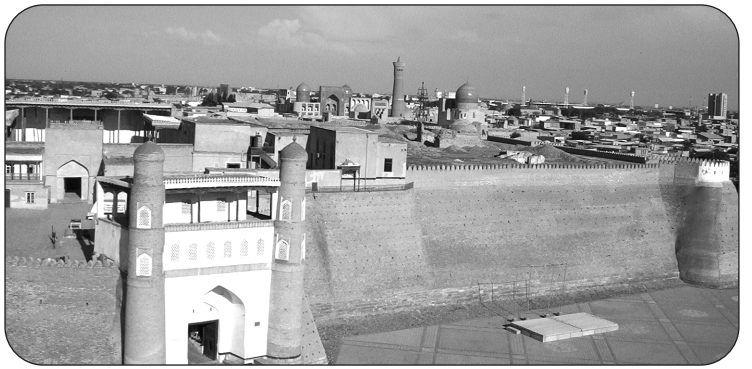
Yolun karşı tarafında meşhur Efrasiyab Tepesi yükseliyor. Yani eski Semerkant. Cengiz Han'ın yerle bir ettiği bu şehrin yıkıntıları arasında, tarihe yeni bir yolculuk yapıyoruz zihin dünyamızda.

Timur'un Harezmli ustalara yaptırdığı Ak Saray'ı görmek için ise Semerkant'a çok yakın bir mesafede bulunan ve Timur'un doğum yeri olan Keş'e, bugünkü adıyla Şehr-i Sebz'e (Yeşil Şehir) gitmek gerekiyor. Mavi çinilerle bezeli Ak Saray, anıtsal taç kapısından başlayarak mimarisi ve bezemeleriyle Timurlu dönemini ihtişamını sergilemeyi sürdürüyor. Ama bu ihtişamın arka planında Timur tarafından yurdundan koparılıp Maveraünnehir'e getirilen Harezmli yapı ustalarının alın teri, emeği ve hüznü de saklı. Galiba bütün ihtişamlı ve güzel şeyler bir bedel karşılığında elde ediliyor.

Timur'un babası ve büyük oğlu Cihangir'in türbesi de Şehr-i Sebz'de.

Semerkant'a çok yakın bir mesafede olan İmam Buhârî'nin türbesini de ziyaret ettikten sonra sıcaklığın gündüz elli dereceyi, akşam saatlerinde ise kırk dereceyi gösterdiği Buhara'ya varıyoruz.

Buhara

Zerefşan Irmağı'nın suladığı vadide kurulu Buhara, ismini Sanskritçe "Budist medresesi" anlamına gelen ***vihara*** kelimesinden alıyor. Ama bugün şehrin siluetini zarif minareler ve kubbeleriyle İslam mimarisi oluşturuyor.

Milattan sonra 1. yüzyılda kurulan Buhara, İslam orduları tarafından ele geçirildikten bir süre sonra dinî ilimler bakımından ***İslam'ın Roma'sı*** diye anılacak bir İslami ilimler merkezine dönüştü.

Camii, medrese ve türbeleriyle Asya İslam medeniyetinin manevi iklimini sürdüren bu anıt-şehirde, kentin çekirdeğini oluşturan eski kent; camileri, medreseleri, düz damlı kerpiç evleri ve kapalı çarşı kalıntılarıyla geçmişin bütün görkemini bugüne taşıyor.

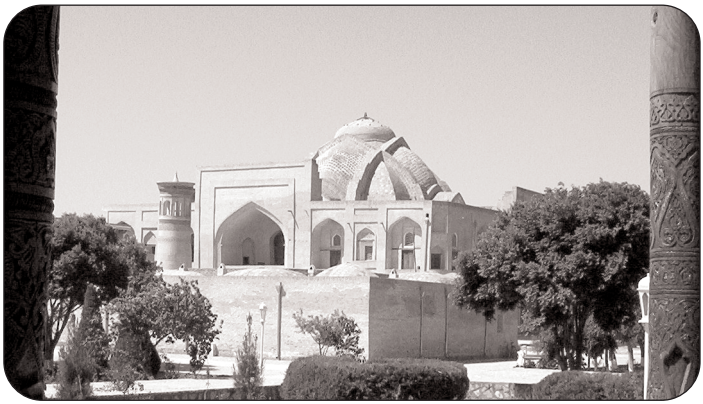

Cehar-Minar (Dört Minare) Camii ve Medresesi, İsmail Samani Türbesi, Uluğ Bey, Kukeldaş, Abdülaziz Han ve Miri-Arap medreseleri ile Buhara kalesi en önemli tarihî yapılar arasında. Bu bölge eski şehir olarak da anılıyor.

Buhara, İran'ın ünlü mistik şairi Hâfız'a göre sevgilinin yanağındaki 'ben'di. Muhaddislerin efendisi İmam Buhârî ve tababetin hükümdarı İbn Sina Buhara topraklarında doğdular ve ilk gençliklerini burada yaşadılar.

"Belayı defeden hâce" diye anılan ve Buhara şehrinin manevi koruyucusu sayılan ***Bahaeddin Nakşibendî***'nin türbesi de Buhara yakınındaki Kasnarifan Köyü'nde. Hazretin türbesi başında gençlik yıllarımıza dönüyoruz istemeden. Onu tanıdığımızda on sekiz yaşın delişmenliği içerisinde nerede olduğunu bilmediğimiz, manevi varlığımızın oluşmasını sağlayan bu zat-ı muhteremin kabri başında Kamil'le (Kayalı) neler konuşmuyoruz ki. Hiç değilse iki rekât namaz kılmak gerek diyor Kamil. Yüzyıllar öncesinden kalma ahşap camiinin içerisine girdiğimizde, yine de yakamızı bırakmıyor meslekî deformasyon; çekilmesi gereken, estetik ve artistik olarak görülen her simayı ve her kareyi çekiyoruz. Bizim hissettiklerimizle kameranın gördüklerinin aynı şey olmadığını bile bile...

Buralarda hâlâ İslam'a ait bir şeyler varsa onun sayesinde var olduğunu söylüyor konuştuğumuz insanlar; onun manevi atmosferi sayesinde...

Horasan

İran yaylasının bugün Türkmenistan'ın güneyi, Afganistan'ın Kuzeybatısı ve İran'ın Kuzeydoğusu arasında paylaştırılmış bölümü.

Anlamı ***Güneşin Doğduğu Ülke***.

Yeryüzünün Göğsü de denildiği oluyor.

Horasan adı; Nişabur, Merv, Herat, Belh, Tus, Serahs, Cürcan, Bamiyan gibi şehirlerden oluşan çok geniş bir bölge için kullanılıyordu.

Meşhed, Horasan eyaletinin merkeziydi ve bugün de İran'daki Şiilerin en büyük dinî merkezi.

Horasan, 813'de halife olan Me'mûn tarafından şark eyaletlerinin valisi olarak atanan Tahir b. el-Hüseyin'in kurduğu Tahiriler sülalesi tarafından idare edildi. Ardından bir süre Gazne Sultanı Mahmut'un, Tuğrul Bey'in Nişabur'u zapt etmesiyle de Selçukluların egemenliğinde kaldı. Ardından Cengiz Han'ın istilasına sahne oldu. Timur'un oğlu Şahruh zamanında ise Timurlular Devleti'nin merkezi hâline geldi.

"Ortaçağ İslam kültürünün oluşmasında, yayılmasında ve gelişmesinde bu bölge öyle önemli bir rol oynamıştır ki İslam medeniyetinin filizlenmesinde ***Horasan faktörü***'nün etkili olduğunu düşünmek haksız olmaz. Bu konu hâlâ ciddi bir şekilde araştırılmış değildir." (Michel M. Mazzoui, *Erken Modern Dönemde İran ve Orta Asya'da İslam Kültürü ve Edebiyatı – Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*)

Michel M. Mazzoui, İran ve Orta Asya'yı birlikte değerlendirmesinin gerekçesini, tarihte hiçbir zaman İran ve Orta Asya stepleri arasında belirli bir sınır hattı olmamasına dayandırmaktadır. Bir bölgede hâkim dili Farsça olan İranlılar, diğer bölgede Türkçe konuşan Türkler ve onların da ötesinde Moğollar yaşayagelmişler ve asırlar boyunca halkların ve dillerin karışımı herhangi bir coğrafî ayrımı anlamsız hâle getirmiş. Ama Mazzoui'nin de altını dikkatle çizdiği gibi ***İran*** ve ***Turan*** arasındaki genel ayrım, "hayalî sınır"ın iki tarafında yaşayan insanların kolektif bilinçaltlarına sürekli olarak kazınmış.

2004 yılının Aralık ayında İran'a gitmeye kadar verdiğimde ve bunu dile getirdiğimde, ***Ne işin var, ne yapacaksın İran'da?*** sorusuyla sıklıkla karşılaştım. Bu soruyu Avrupa'ya, Uzak Doğu'ya ya da Amerika'ya gidecek birine yöneltmek ne kadar tuhafsa, İran'a gidecek birine "Aa, ne hoş, ne zaman" gibi bir soru yöneltmek de o kadar tuhaf olmalıydı.

Oysa…

"Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya İran koridorundan geçerek gelmişlerdir. İran'ı görmeden Anadolu'yu anlayamazsınız. …Edebiyatımız, genel kültürümüz, mimarimiz İran'sız anlaşılamaz." (Halil İnalcık)

İRAN
Tahran / "Şehr-i Rey"

Tahran'a ilk kez 1988 yılında, İran-Irak Savaşı sürerken ve İmam Humeyni hayattayken gitmiştim. Her tarafta İmam Humeyni'nin posterlerinin olduğu, Azade Meydanı'ndan Amerika'ya ve Irak'a büyük meydan okumaların yapıldığı, kadınların silah eğitimi aldığı, cepheden dönen sakat kalmış askerlerle genç kızların evlenmek için yarış ettiği, şehit çocuklarının her yerde el üstünde tutulduğu, Amerikan karşıtı duvar yazıları ve resimlerin Tahran'ın bütün duvarlarını süslediği günlerden bugüne aklımda kalanlardan biri de sayıları her gün artan çocuk yaşta şehitlerin apartmanların yan cephelerinde ve yüksek duvarlarda yapılmış resimlerinin çokluğu karşısında duyduğum hüzündü.

2004 yılında yeniden ayak bastığım Tahran'da, otele gitmek üzere bindiğimiz taksinin şoförü, *"Azatlık Meydanı'mız vardır ama azatlığımız yoktur,"* cümlesiyle genelde duyulan hoşnutsuzluğu özetliyordu.

Aradan onca yıl geçmiş. Amerikan karşıtı sloganlar ve "büyük şeytan"ın resmedilmiş hâlleri duvarları süslemese de şehit fotoğrafları, boyası solmaya yüz tutmuş duvar resimleri ve bir de şehit mezarlıkları kent sakinlerine geçmişte yaşanan savaşı anımsatmayı sürdürüyor.

Şehrin güneyi ile kuzeyi arasındaki eşitsizlik ise olduğu gibi duruyor. Tek fark kuzey semtlerine yerleşenlerin arasına mollaların da dahil olması. Halk nazarında mollalar en sevimsiz kesim. Halktan insanlar söz birliği etmişçesine mollaların ceplerinin çok büyük olduğunu söylüyor ve hayat pahalılığından şikâyet ediyorlar. (Mollalara duyulan hoşnutsuzluk o kadar yaygın ki Tebriz'deki taksi şoförü de yaşlı bir mollanın geçmesi için yavaşladığında bize dönerek "Biz de bunlardan çok, isterseniz alıp götürün" diye yaşlı mollayı gösteriyordu.)

İnsanlar yanlarında kız arkadaşlarıyla bir yerden bir yere giderken durdurulup kimliklerinin ve ilişkilerinin sorgulanmasından, giysilerinden dolayı horlanmaktan her yerde olduğu gibi burada da hoşlanmıyorlar tabi ki. Tebriz'de bize üç gün boyunca eşlik eden bir İranlı da halkın bu ahlak zabıtalarını birçok kez dövdüğünü ve artık uluorta sokaklarda gezemediklerini söyleyecekti.

* * *

İlk gelişimde de sevmemiştim bu kalabalık kenti. İlk bakışta sizi çarpan şehirlerden biri olmadığı gibi, daha sonra da ele vermiyor kendini. Şah'ın Sarayı'nın da bulunduğu Kuzey kesimi, modern binaları, bakımlı parkları, büyük alışveriş merkezleri, lüks restoran ve otelleri, kafeleri ile Güneyle kıyaslanmayacak denli bakımlı. Güney ise çirkin ve çarpık bir şehirleşmenin bütün tezahürlerini barındırıyor içinde.

Tahran'da şehrin ilk göze çarpan özelliklerinden biri trafikte yaşanan terör. Daha çok Peykan marka İran yapımı arabaların hüküm sürdüğü yollarda bütün yasakları ihlal ederek, kaza yaparak ama birbirleriyle kavga etmemeyi de başararak bu kaos ortamında sağ kalmayı başarıyorlar. Üstelik kaldırımlarda yürümek bile sizi bu terörün dışında tutmuyor. Her an sağınızdan solunuzdan kaldırıma çıkmış bir motosikletli geçebiliyor:

Tahran'ın kent geçmişi çok gerilere gitmiyor. Öyle ki Kaçar Hanedanı'na başkentlik yapmış olmasına rağmen bir köy hüviyetini uzun yıllar koruyor ve Rey şehrinin bir kasabası olarak görülüyor. Bugünse kadîm Rey şehri, sürekli genişleyen 12 milyon nüfuslu Tahran'ın bir ilçesine dönüşmüş durumda.

Tahran'a bir saatlik mesafedeki eski şehre, İran'ın eski başkenti "Şehr-i Rey"e genç bir taksi şoförü Hamit'le gidiyoruz. Hamit Tahran'ı sıkıcı buluyor. Turizmin ve içinden akan nehrin insanların yaşam tarzlarını 'ılımanlaştırdığı' Isfahan'a mutlaka gitmemiz konusunda çat pat İngilizcesiyle bize hararetli tavsiyelerde bulunuyor. Mollaları sevmiyor, yasakları da öyle.

Selçuklu sultanı Melikşah döneminde bir gökyüzü inceleme merkezi olan ve Selçuklu'ya bir süre başkentlik de yapan Rey'de, o döneme ait tek eser Tuğrul Bey döneminden kalma bir kalenin ayakta kalmış tek kulesi.

Bîrûnî ve İbn Sina da farklı yıllarda ama aynı hanedanın egemenliğindeki Rey şehrinde bir süre yaşamışlardı.

Ünlü Haşhaşiyun Tarikatı'nın kurucusu Hasan Sabah da 1048 Rey doğumlu.

Eski Şehir'e geldiğimizde saçlarını açıkta bırakan rengârenk eşarpları ve ağır makyajlarıyla geniş bulvarlarda salınan kadınların yerini ciddi adımlarla yürüyen çarşaflı kadınlar alıyor.

Çirkin bir yapılaşmanın esir aldığı iç sıkıcı bir kasaba görünümünü veren bir milyon kişinin yaşadığı bu eski başkentte hayat, ***Şah Abdülazim*** Türbesi'nin etrafında dönüyor.

Şah Abdülazim, İmam Hasan-ı Mücteba'nın torunu. 1244 Medine doğumlu Abdülazim, 11. İmam tarafından Rey'e onun temsilcisi ve vekili olarak gönderiliyor ve 77 yıl sonra burada vefat ediyor. Onu ziyaret etmenin Hz. Hüseyin'in türbesini Kerbelâ'da ziyaret etmek gibi olduğuna inanılıyor. Birkaç yıl sonra da İmamzâde Hamza burada gömülüyor.

İran İslam Devrimi'nden yaklaşık on yıl sonra Hamaney tarafından "Mukaddes Belde" olarak koruma altına alınıyor, yenileniyor, büyüyor. Çevresindeki 120 bin metre kare alan inşa ediliyor ve 20 proje çerçevesinde müze, kütüphane, konukevi, konferans salo-

nu, klinik, büyük Cuma kılma yeri, ilahiyat medresesi, hadis ilimi fakültesi ve sergi atölyesi gibi dinî-kültürel tesisler yapılıyor. Kütüphanesinde 16 bin cilt el yazması ve yeni baskı kitaplar bulunuyor. Astronomi merkezi, iki rasathanesi, takvim atölyesi, meteoroloji istasyonu ve çoklu gelişmiş teleskop sistemleri bulunan bu kompleksin sadece İran'da değil, Ortadoğu'da en ünlü ve büyük araştırma merkezlerinden biri sayıldığını söylüyorlar. Günde yaklaşık 800 kişinin ziyaret ettiği Şah Abdülazim Türbesi'nin aşevinde öğlen ve akşam yemeği veriliyor.

İran'ın bütün dinî merkezlerinde olduğu gibi burada da içeri girebilmek için tesettüre uygun giyinmiş olmanız yetmiyor. Yaşlı bir kadın, görevlilere yalvarıyor. Çarşafı olmadığı için almıyorlar. Sonunda çevreden de müdahaleler gelince görevli yumuşuyor ve yaşlı kadına geçmesi için izin veriyor.

Türbeye girmeden önce su almak için girdiğimiz salaş lokantanın sahibi su satmadığını söylüyor. Ama Türk olduğumuzu öğrendiğinde elinde meyve suyu şişeleriyle koşarak arkamızdan gelip "ikram" diyor. Bir Azeri Türk'ü... Ama bu ikram ve cömertlik her yerde geçerli değil. Yanınızda bir İranlı yoksa bindiğiniz taksiden yediğiniz yemeğe kadar her yerde kazıklanmanız pekâlâ mümkün. Hatta Tahran Üniversitesi'nin bulunduğu Şehr-i Kitab Caddesi'ni kesen sokaklardan birinde "demirhindi"nin tadını merak edip iki adet alıp yedikten sonra "kaç tümen?" diye sorduğumuzda, manavdan 200 tümen karşılığı alınca, İranlıların o meşhur cömertliği üzerine edindiğim kitabi bilgilerin yerine şunu koymak daha doğru geldi: Her toplumun iki demirhindiden para isteyecek kadar açgözlü insanları olduğu gibi, gidip bir pastaneden tatlı alarak size ikram edecek konuksever, cömert insanları da var. En iyisi böyle genellemeler yapmamak…

İşte Hamit… Çarşafım olmadığı için Şah Abdülazim Türbesi'ne giremeyeceğime hayıflanarak dört dönüyor ortalıkta. Kulübedeki görevlilerle hararetle bir şeyler konuşuyor, ortalığı hareketlendiriyor ve nihayet elinde kocaman çiçekli bir örtüyle sevinerek yanıma geliyor. Örtüyü beceriksizce üzerime dolayıp içeri girmek üzerey-

ken görevli kadınlar tarafından yeniden durduruluyorum. "Harici" diyor Hamit çıkışarak ve çarşafa dolanmış ellerimle botlarımı taşıyamayacağımı görerek elimden alıyor.

İç içe avlulardan oluşan büyük bir kompleks Şah Abdülazim Türbesi. Kesme camdan tavanların, ışıltılı avizelerin altında yüzyıllardır tekrarlanan bir yakarışla türbenin parmaklıklarını öpenler, elini-yüzünü sürenler…

Türbeden çıkıp bu büyük kompleksi kuşbakışı görebilmek için inşaatı süren bir yapının çatısına çıkıyoruz. Buradan baktığımızda türbenin çevresinin; gecekondular, derme çatma yapılar ve geleneksel dükkânlarla kuşatılmış olduğu daha net bir şekilde görülüyor. Afganlı işçiler bizim için işlerine bir süre ara veriyorlar ve güleç yüzlü bir Afganlı işçi eline konan bir güvercinle ülkesinin neye özlem duyduğunu anlatmak ister gibi, sıcacık bir gülümsemeyle bana poz veriyor.

Türbeden ayrıldıktan sonra, Hamit bizi Bibi Şah Banu Türbesi'ne götürmek istiyor. Bibi Şah Banu son Sasani İmparatoru Yezdücerd'in kızı. Ama onun türbesini Şii dünyası için böylesine önemli kılan bir başka özellik var ki o da bu prensesin Kerbelâ'da şehit edilen Hz. Hüseyin ile evli olması. Bu münasebet Hz. Hüseyin'i aynı zamanda Sasani tahtının da meşru vârisi yapıyordu.

Yerleşim merkezinin hayli dışında, çorak bir tepenin yamacındaki ***Bibi Şah Banu Türbesi***, günün her saatinde kalabalık bir ziyaretçi kitlesi topluyor. Demir parmaklıklarla kapatılmış, zeminine kum dökülmüş mağaranın içinde duvara yaslanmış eski bir kapının iki kanadı, bir başörtüsü, Hz. Ali portreleri ve bu mekânı bir dilek mağarasına çeviren para atma geleneği…

Aşağıda ise bedava "aş" dağıtılıyor. O kalabalığa girmektense çorba içmemeyi yeğliyoruz ama Hamit'in eli kolu çorba kâseleriyle dolu olarak geldiğini görünce nezaketi ve içtenliği karşısında duygu yoğunluklu anlar yaşıyoruz. İçinde erişte ve bir sürü baharatın bulunduğu ekşili, tadı çok hoş bu çorba ile içimizi ısıttıktan sonra, Tahran'a dönüp yemek yiyebileceğimiz güzel bir yer arayışına giriyoruz. Hamit'in restoranların akşamın sekizinden önce açılmayacağı yolundaki ikazlarına rağmen, belki açık buluruz umuduyla bildiği iyi bir restorana götürmesini rica ediyoruz. Elbette kapalı. Otele dönüp yemek yiyebilmek için akşamın gelmesini bekliyoruz. Ve Hamit'i bir daha görmüyoruz. Ama bir gün Tahran da tıpkı Bağdat gibi bombalanacak olursa, kuşkusuz bütün insanlar için dua edeceğim ama en çok da türbede ayakkabılarımı taşıyan ve bir kâse çorbayla midemi değil yüreğimi ısıtan Hamit için kaygılanacağım ve ona bir şey olmasın diye dua edeceğim.

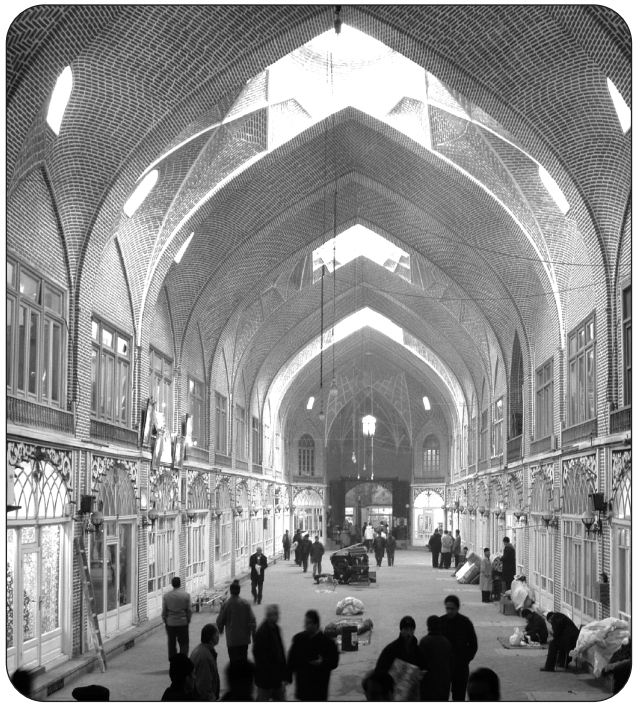
Otelin turist gezdiren taksicilerinden biriyle şehrin Kuzey'ine doğru giderken, abidevi yapıları, geniş bulvarları ile Elbruz Dağları'na doğru uzanan bu modern Tahran'ın Şah döneminin ürünü olduğunu özlemle anlatan M, *"Amerika Şah'ı getirecek diye bekliyoruz"* diyor. Madem Şah döneminden hoşnuttunuz, peki bu devrimi kim yaptı?, diye soruyoruz. Almanya-Fransa ve İngiltere'nin oyunu olduğunu söylüyor. İran İslam Devrimi'nden hoşnut olmayan birçok kişiden de devrimin dış güçlerin oyunu olduğuna dair işittiğimiz birçok iddianın içinde bana ilginç gelen Tebrizli bir Azeri Türk'ünün yaşlı babasına ilişkin anlattığı bir anekdottu. Tebriz'de aynı gün eşzamanlı olarak birçok yerde patlayan bombalardan sonra eve gelen babası "Humeyni diye bir adam gelmiş, inkılap yapıyormuş" diye o güne kadar adını hiç duymadığı "Humeyni"ye ve olup bitenlere duyduğu şaşkınlığı anlatmış. Bize bu hikâyeyi anlatan genç adam da devrimin çok ciddi bir provokasyonun ürünü olduğunu düşünüyordu.

Şık bir restoranda adam başı on dolar ödeyerek çeşit çeşit mezelerle dolu bir masada İran'ın meşhur yemeği olan "şaşlık"ı yiyebilirsiniz. Yemekler leziz, fiyatlar makûl ama İran'ın gideceğiniz bütün şehirlerinde bir lokantada cam bardakla su içmeniz neredeyse imkânsız. En şık restoranda bile suyu plastik bardaklarda getiriyorlar; elbette mezelerin içine konulduğu kaplar da plastik. Hatta çoğu yerde masa örtüleri de…

İran'a gidenleri şaşırtacak ve ezberlerini bozacak çok şey var. Bunlardan biri de girdiğimiz pizzacıda alkolsüz bira satılmasıydı. Bir başka şaşırtıcı şey de haremlik-selamlık uygulamasının sadece şehir içi otobüslerde geçerli olması. Havayoluyla seyahat ettiğinizde dış hatlarda olduğu gibi iç hatlarda da haremlik-selamlık uygulaması yok. Yalnız havaalanındaki kontrollerde kadınların giysilerinin hicaba uygun olup olmadığı sıkı bir şekilde denetleniyor. Tahran'dan Isfahan'a giderken, benim hemen peşimden gelen kadınları görevliler içeri almayınca, onlar da beni işaret ederek o kıyafetimle benim neden içeri alındığımı soruyorlar. Görevli kadın çıkışarak benim bir "Harici" olduğumu söylüyor. Yani turist… Ben içerde, onlar dışarıda, birbirimize bakıp gülümsüyoruz. Sigara içmek üzere terminalin tuvaletine girdiğimde ise rimellerini ve rujlarını tazeleyen İranlı genç kızlardan Tahran'da tıp okuyan Solmaz, benden sigarasını yakmak üzere ateş alırken, sadece havaalanları ve resmî yerlerde kadınları sıktıklarını söylüyor gülümseyerek.

Tebriz

"Ertesi gün Bağdat Kapısı denilen taraftan şehre girip Kazan Çarşısı adıyla bilinen büyük pazara vardım. Bu, tüm dünya ülkeleri içinde gördüğüm çarşıların belki de en güzeli! Kuyumcular bölümünden geçerken gördüğüm çeşit çeşit mücevher gözlerimi kamaştırdı. Kıymetli taşlar, güzel elbiseler giyinmiş ve beline ibrişim kuşak bağlamış yakışıklı kölelerin elindeydi. Bunlar tacirlerin önünde bekliyor, ellerindeki cevahiri Türk hatunlarına gösteriyorlardı.

Amber ve Misk Çarşısı da denilen Itır Pazarı'na girdiğimde aynı, hatta daha nefis manzaralarla karşılaştık."

14. yüzyılın başlarında Tebriz'e uğrayan İbn Battuta'nın gözlerini kamaştıran Tebriz, 11 Haziran 1404'de kente giren Kastilyalı

seyyah Clavijo'yu da çinilerle süslü güzel anıtları, alçı taşından heykelleri, ağzına kadar malla dolu çarşıları, yoldan geçenlerin soğuk su içebilmesi için içine buz parçaları konan havuzlarıyla kendisine hayran bırakacaktı.

Biz de İbn Battuta'nın ya da Clavijo'nun zorlu yolculuğunu aratmayan uzun bir karayolu seyahatinden sonra gece yarısı Tahran'dan Tebriz'e vardık.

Tahran'la Tebriz arası 600 kilometre. Bitimsiz dağlık alanlardan ve ağaçsız yollardan ilerliyoruz. Yol kenarlarındaki seyyar ocaklarda sıcak su ve kuru çay satılıyor. Termosunuzu uzatıyorsunuz; satıcı bir tüpün üzerindeki iki koca kara çaydanlığından sıcak su dolduruyor ve içine kuru çay atıyor. Karşılığında dört yüz tümen veriyorsunuz.

Dört buçuk saat sonra, bıçaklarıyla meşhur Zanjan'da barakamsı bir yerde mola verip yağda yumurta ve kötü bir çayla pisliğine temizliğine aldırmadan karnımızı doyurup yola devam ediyoruz. Ve saat 21.00'de tam bir buçuk saat anlamsızca bekleyeceğimiz Şibli Gediği'ndeyiz. Rakım 2200, sıcaklık eksi 25 derece. Ani frenleri ve hatalı sollamalarıyla yüreğimizi ağzımıza getiren şoförümüz yola çıktığımızdan beri ne yorgunluk belirtisi gösteriyor ne de neşesinden bir şey kaybetmiş durumda. Hayli çakırkeyif bir biçimde yolculuğu sürdürüyor ve nihayet biz arabanın içinde kabanlar ve battaniyelere sarılmış olarak titrerken üzerindeki incecik gömlekle arabadan inerek sigara içiyor. Mihmandarımız İranlılar arasında yaygın olarak kullanılan "tiryak" denilen otla kafayı bulduğunu söylüyor. Zaten Tebriz'e yaklaşırken çiğnediği otun etkisinin geçmeye başlamasıyla dili peltekleşiyor, durgunlaşıyor. Nihayet kazasız belasız gece yarısında Tebriz'e varıyoruz.

Şehrin neredeyse bütün nüfusunu Azeri Türklerinin oluşturduğu Tebriz'de aksanlı, müzikli Azeri Türkçesi ile konuşmak başlı başına bir keyif. Her kaza riskinde şoförü uyarırken, o istifini bile bozmadan kelimeleri yayarak "bi şey olabilemeez" diye mütebessim bir çehreyle karşılık verince biz de ister istemez gevşiyoruz.

Tebriz'de kaldığımız üç gün boyunca tatlıya *şirin*, doğuya *gün çıkan*, batıya *gün batan*, arkaya *dal*, öne *kabak*, yardım etmeye *köme*, domatese *pamador*, patlıcana *karabadımcan*, halıya *ferc*, telefon açmaya *zeng etmek*, nargileye *galyan*, çay bardağına *istikan*, arabayı park etmeye *saklamak*, bir işi bitirmeye *kurtulmak*, benzemeye *okşamak* dendiğini öğreniyoruz. Dillerimiz birbirine hem benziyor hem de birbirini okşuyor Tebriz'de kaldığımız süre boyunca.

Pazar Semti'nde, Nasriyye Medresesi'nin önünden başlıyoruz Tebriz'i dolaşmaya. Hemen karşısında Kaçarlar döneminden kalma iki yüz elli yıllık ***Deveci Pazarı Çarşısı*** ve hoş kubbeleri ile ***İbrişim Çarşısı*** uzanıyor.

Her kapalı çarşıda olduğu gibi burada da meslek grupları belli yerlerde kümelenmiş. Sağlı sollu uzanan ve sonunu göremediğimiz koridorlarda bitimsiz bir alış-veriş sürüyor. Baharatçılar, altın ve gümüş işleri, ibrişim çileleri, pırıltılı dokumalar, nadide ipek halılar, ipekten dokunmuş minyatür tablolar ve pırıltılı süs eşyaları arasında esnafla muhabbet ederek dolaşıyoruz. İbrişim Çarşısı'nda neredeyse her köşe başında haşlanmış patates ve yumurtadan yapılmış dürüm satılıyor. Çarşının girişinde ise seyyar satıcılar dumanı tüten haşlanmış kırmızı pancar satıyorlar.

Şairler Mezarlığı insana çok daha şiirsel bir yeri çağrıştırıyorsa da bir 20. yüzyıl şairi olan Şehriyar ve İran'ın diğer ünlü şairlerinin anıt mezarlarının olduğu yapı oldukça modern bir tarzda yapılmış. Binanın tek iyi tarafı, içinin ısıtılıyor olması.

İranlılar bizdeki türbe ziyaretlerinde olduğu gibi, şairlerin mezarlarını ziyaret ediyorlar. Şehriyar'ın kabri başında birçok Tebrizliyi günün her saatinde dua ederken görmek mümkün..

Şehriyar'ın kabri yerde.

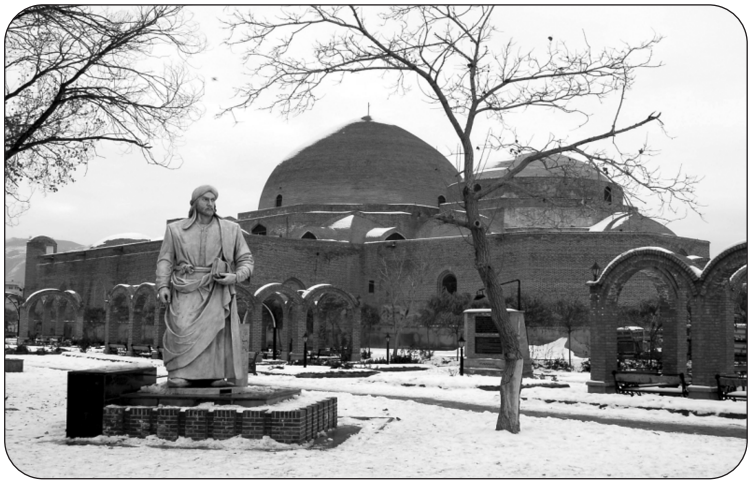
Mezarların üzerine basılmasını saygısızlık addeden bir kültürden geldiğimiz için boylu boyunca yere uzanmış bu mezarlar insanda her an ölüye saygısızlık yapılıyormuş hissini uyandırıyor. Öyle ki Rey şehrinde Şah Abdülazim Türbesi'nin avlusundaki onlarca mezar üzerinde de "ölüye saygısızlık yapıyorum" duygusu yoklayınca bir İranlıya soracak ve şu yanıtı alacaktım: "Bir şey olmaz, onlar yerin altındalar."

Tebriz'in en görkemli yapısı "İslam firuzesi" olarak da anılan çinileriyle ünlü ***Gök Mescid***. 12. yüzyılın başlarında İlhanlılar döneminde yapılan ama daha sonra depremler yüzünden harabe hâline gelen bu yapıyı yok olmaktan kurtaran Karakoyunlu Cihan Şah... Ve tamamladığı yapıyı kızı Saliha ile eşi Cihan Begüm Han'a adıyor. Kitabesinde Ebü'l-Muzaffer Cihan Şah'ın adı da geçiyor.

Gök Mescid daha sonra yaşanan depremler sonucunda ona ününü kazandıran seramiklerinin ve süslemelerinin bir kısmını kaybediyor, kubbesi çöküyor. Bugün Gök Mescid'in dökülen ya da çalınan çinilerinin restorasyonu sürüyor.

Gök Mescid'den çıktığınızda, hemen yanındaki parkta Meragalı şair Ohedi Hakani Şirvani'nin (13. yüzyıl) çok güzel bir heykeli var. Bunu iki yıl önce Fransa'da yaşayan heykeltıraş Hüseyin'in yaptığını söylüyorlar. Bütün park ve meydanlarını şairlerinin heykelleriyle süsleyen İranlılar; Firdevsî'nin, Hâfız'ın, Sâdî'nin, Ömer Hayyam'ın, Feridüddin Attâr'ın bahçeler içindeki mezarlarını da her vesile ile ziyaret ediyorlar. Ölülerini bayramdan bayrama ziyaret eden, şairlerinin ise nerede yattıklarını bile bilmeyen biz Türklerin çok da alışkın olmadığı bir ziyaret tarzı bu.

İlhanlı döneminden kalma ***Erk Kalesi*** ise şehrin içinde sadece heybetli girişinin kaldığı bir tarihî yıkıntı olarak duruyor. Her tarafı iskelelerle çevrili Erk Kalesi'nin 2004 yılında süren onarım çalışmaları bitmiştir herhâlde. Hemen yanı başında inşaatı süren ***Müsella Camii***'nin yapımı tamamlandığında Cuma namazlarının burada kılınmaya başlanacağını söylüyor İranlı rehberimiz. İran'da bizde olduğu gibi her camide değil, her şehrin belli bir camisinde kılınıyor Cuma namazları.

Tebriz'in Mevlânâ, Tebrizli Şems gibi adlar taşıyan modern çarşılarında dolaşmaktan sıkılıp farklı bir yere gitmek istediğimizde ise bekâr (boş) zamanlarında taksi şoförlüğü yapan Emîr, bizi lunaparkın hemen girişinde büyük bir çayhaneye götürüyor. Nargile ve sigara dumanından oluşan kesif ortamda kadın yok elbette. Biz hemen çayhanenin girişinde kalın perdeyle çevrelenmiş "aile salonu"na alınıyoruz. Burada da büyük salonda olduğu gibi ayakkabıların çıkartılarak oturulduğu yüksek kerevetler ile plastik masa ve sandalyeler var. Pür makyaj İranlı kızlar yanlarında nişanlıları ya da erkek arkadaşlarıyla tedirgin bir şekilde nargile fokurdatıyor, haşlanmış bakla yiyorlar. Biz de safran çayının tadına bakıyoruz. Emîr, aslında burada "suç" işlendiğini, böyle yerlere kadınların gelmesinin yasak olduğunu söylüyor. Oysa lokantalarda böyle bir yasak yok.

Tebriz'den ayrılacağımız gün İbrişim Çarşısı'nın tepesinde ***Udî Rıza Hüseynî***, Şur makamından bir parça çalıyor bizim için. Tahran'da Meragi'nin eserlerini notaya geçirip İran müziği diye sunduklarından şikâyet ediyor. Oysa bu Türk müziği, Azerbaycan müziği diyor.

İbrişim Çarşısı'nın karla kaplı kubbelerinin arasında ayak izlerimizi ve Udî Rıza'yı bırakıp Meraga'ya doğru yola çıkıyoruz.

Meraga

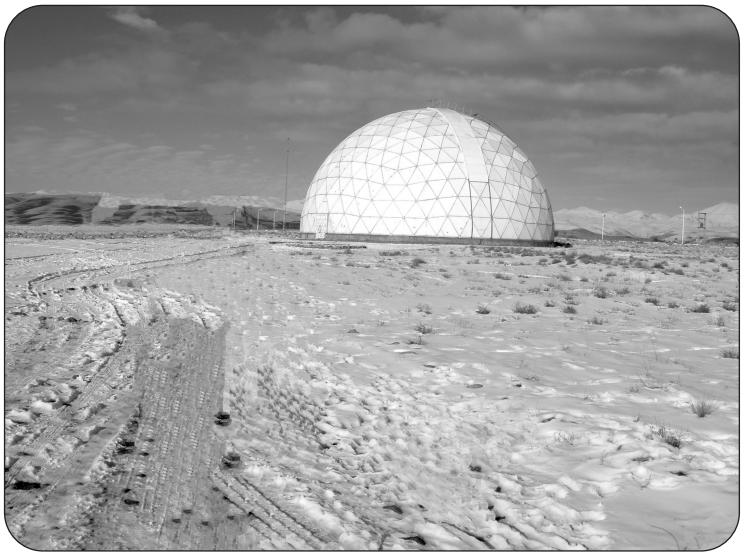
Vaktiyle Moğolların ve Hıristiyanlığın en önemli şehirlerinden biri olmuş Meraga, bugün 250 bin nüfuslu bir kasaba. Urmiyye Gölü'ne 29 kilometre mesafede… Tebriz'e 135 kilometre...

Eskiden ***Küçük Şam*** olarak tanınan bu şehir, bugün sıradan bir kasabadan fazla bir şey değil.

Uluğ Bey'e bir rasathane kurma fikrini ilham eden ünlü Meraga Rasathanesi'nin kalıntılarını ve Meragi'nin doğum yerini görecek olmanın heyecanıyla girdiğimiz şehirde Tûsî'yi elinde bir kitap ve usturlabıyla gösteren bir büst karşılıyor bizi Sipahpastaran Caddesi'nin hemen başındaki ***Anahita Meydanı***'nda (Anahita, Zerdüşt meleklerinden birinin adını taşıyan meydanın eski adı.)

Abdülkadir Meragi'den ise eser yok doğduğu şehirde. Meraga'nın mütevazı müzesinden bize rasathaneye götürmek üzere görevlendirilen İranlı genç, kişisel merakı yüzünden bu konuyu araştırdığını ama hiçbir bilgi bulamadığını söylüyor.

Rasat Tepesi'ne çıkarken, hemen solda kayalara oyulmuş, Zerdüştlerden kalma iki sunak var. Mazbeh, yani Mihri (Sevgi) Ayini'nin yapıldığı Eylül ayının ortasında burada Allah'a kurban kesiyorlarmış.

Ve nihayet ünlü kalıntıların bulunduğu tepedeyiz. Hülâgu'nun saltanatı sırasında, yani 13. yüzyılda Nâsirüddin Tûsî'ye kurdurulan ünlü Meraga Rasathanesi'nin kalıntıları şehrin batısında yüksek bir tepe üzerinde. Tûsî bu şehri İslam ülkelerinden ve Uzak Doğu'dan birçok bilgini toplayarak bir bilim merkezine dönüştürmüş. Hülâgu ise Bağdat, Suriye ve Mezopotamya kütüphanelerinden yağmaladığı kitapları bu şehre boşaltmış. Böylelikle Meraga'da 400 bin ciltlik bir kütüphane meydana getirilmiş.

Dökümhanenin ve bir rasat kuyusunun üzeri kapatılmış, iki rasat kuyusu ise açık alanda bulunuyor. Meraga'nın bir zamanlar bu tepede yer alan ünlü kütüphanesinin ve öğrenci hücrelerinin yerinde ise yeller esiyor. Toprağını karın örttüğü bu alanda bir zamanlar binlerce kitabın olduğunu, dünyanın birçok yerinden gelen âlimlerin bu kitapların sayfalarını çevirdiklerini hayal etmeye çalışıyorum:

Tepedeki bir levhada rasathanenin yapımında180 kişinin çalıştığı, yapımının 15 yıl sürdüğü, bir merkez kulesi, yan astronomi bö-

lümleri, okul, kütüphane, misafirhane, öğrenci yatakhaneleri bulunduğu ve 1972 yılında bir kazı sonucunda ortaya çıkarılıp konumunun ve haritalarının keşfedildiği bilgisi yer alıyor.

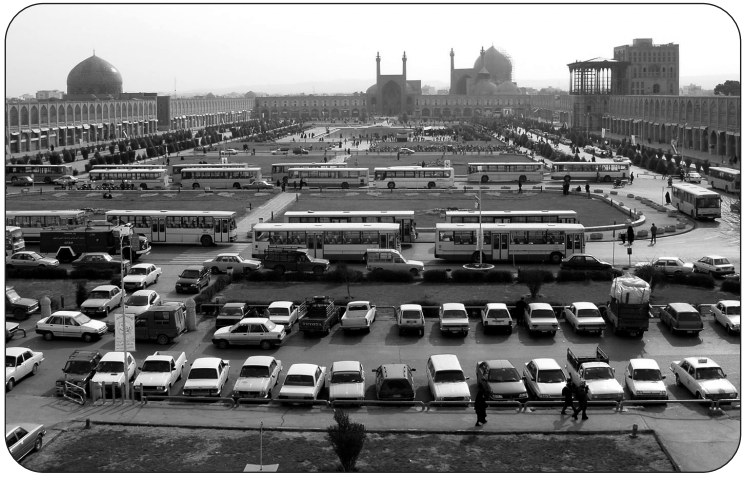
Tebriz Üniversitesi'nin Fizik Astronomi bölümü başkanı Prof. Dr. Aceb Şirzâde'nin öncülüğünde dört yıldır restorasyon çalışmalarının sürdüğünü anlatıyorlar bize. Hollanda'dan yeni malzemeler almışlar. Burası astronomi müzesi olacak ve halka basit astronomi bilgileri verilecek. Bizim Meraga'da bulunduğumuz 2004 yılının Aralık ayında, çalışmaların 2006 yılında bitirilip Rasat Tepesi'nin halka açılmasını planlanıyordu.

Rasatheneden Hülâgu dönemine ait kabir-kulelere gidiyoruz. Şehrin içinde, kötü bir mahallede sıkışıp kalmış. Bahçe duvarı yıkık ama kapısında kocaman bir kilit var. Üzerinden atlıyoruz koca demir kapının. Yanındaki boş arazi ise mahallenin otoparkına dönüşmüş.

Meraga'nın müzesinde ise Gürgan kandilleri, 13. yüzyıl Kaşhan çanakları, Rey'den minyatürlü kâseler ve firuze testiler, Timurlular dönemine ait paralar ve 14. yüzyıldan Yakutî Müsteesem tarzı ile yazılmış bir el yazma Kur'an bu mütevazı müzenin nadide eserleri arasında yer alıyor.

Isfahan

İçinden "Hayat Veren Irmak" anlamına gelen Zayende Rud Nehri'nin geçtiği Isfahan'ı övmek için eskiler; taşlarının cevher, sineklerinin altın, otunun ise safran olduğunu söylerlermiş.

Yerleşim yerlerinin kalabalıklığının bir gelişmişlik ölçütü olduğu, biz modern insanlarının ruhunu sıkan kalabalığın coşkuyla karşılanıp denizin dalgalarına benzetildiği günlerde ise Isfahan "Nısfı Cihan", yani dünya nüfusunun yarısının üzerinde yaşadığı kent olarak ünlenmiş. Isfahan'ın günümüzdeki nüfusunun 300 bin olduğunu da eklemeliyim.

Şah İsmail'in torunu I. Şah Abbas döneminde başkent yapılarak anıtsal binaların, sarayların, camilerin, medreselerin yükseldiği Isfahan, geçmişin bütün görkemini günümüze taşımayı başarmış şehirlerinden.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevilerin yeni başkenti Tebriz'den Isfahan'a taşındığı gibi, iki sanat merkezi olan Herat ve Tebriz'in yerini Isfahan'ın almasıyla yeni metotlar deneniyor ve duvar ressamlığı başlıyor.

Zayende Rud, yani Zayende Nehri, üzerindeki köprüleriyle gerçekten de şiirsel bir manzara çıkarıyor insanın önüne. Nehrin üzerindeki beş köprüden en popüler olanı Siosepol Köprüsü. Köprünün iki yanındaki dar koridorlarda amaçsızca gezinmek, köprüyü arkanıza alıp hatıra fotoğrafı çektirmek, martıların nehre konup sonra birden havalanmalarını seyretmek, yaşlı dilenci kadınlardan sıyrılmak ve elbette gün batımını izlemek... Adını kemerlerinin sayısından (33 kemer) alan köprünün her iki ayağında da çay bahçeleri var.

Isfahan'daki ikinci önemli köprü Pol-e-Khajoo yani Pole Hacu...

Köprüler aynı zamanda eski Isfahan'ı nehrin karşı yakasındaki yeni ve daha varlıklı bir Isfahan'a bağlıyor.

* * *

Nakş-ı Cihan Meydanı dünyanın en büyük ikinci avlusu diye anılıyor. Meydan-ı Şah, bugün bilinen adıyla Nakş-ı Cihan Meydanı 512 x 159 metrelik bir alanı kapsayan büyük bir kompleks. Şah Abbas döneminde kentin kalbi olan bu meydanda pazarlar kurulur, askerî geçit törenleri düzenlenir, polo oynanır ve elbette idamlar gerçekleştirilirmiş.

Meydanın ortasında uzanan büyük havuzun kenarı elinde fotoğraf makineleriyle günün her saatinde güzel resim almak isteyen turistlerle dolu. Burası aynı zamanda bir piknik alanı. Faytonlarla bu büyük meydanın etrafında tur atabiliyorsunuz.

Bu dikdörtgen yapının kısa kenarlarından birinden kapalı çarşıya açılan bir kapı bulunuyor. Şah Abbas'ın sadrazamı Lütfi Ali Han tarafından yaptırılmış ve bugün de ***Lütfi Ali Han Pazarı*** olarak anılıyor. Minyatürlerle bezeli bu kapıdan pazara girer girmez hemen sol taraftaki taş merdivenler sizi güzel bir çayhaneye çıkarıyor. Koca meydanda çay içebileceğiniz yegâne yer de burası zaten. Soğuktan donmuş bir hâlde ısınmak üzere merdivenleri çıkmaya başlıyoruz. Önümüzde İranlı bir aile... Baba, kucağında çocuk, yanında karısı ve annesi... Daracık taş merdivenlerden gerisin geriye püskürtülüyorlar. Babanın sadece bir bardak çay içmek üzere oturmak istedikleri yolundaki ricası, asık suratlı çaycının yasaklarına çarpıp bizim de keyfimizi kaçırıyor. Rehberimiz bir ara bu tür yerleri herkese açtıkları için genç kızların buralarda nargile içtiğini, erkek arkadaşlarıyla geldiklerini ve bu yüzden yeniden yasaklandığını söylüyor.

Cuma günleri Isfahan'ın bu büyük meydanının cami tarafında sabahın erken saatlerinden başlayarak hummalı bir faaliyet başlıyor. Açık alana büyük halılar seriliyor, kitap sergisi için standlar kuruluyor ve meydan Cuma namazı için hazırlanıyor.

Meydanın uzun kenarlarından birinde ***Şeyh Lütfullah Camii***, tam karşısında ise ***Âli Kapu*** diye bilinen köşk bulunuyor. Şah, meydandaki olayları buradan izler ve elçileri de burada kabul edermiş. Yine bu kapıdan saray bahçelerine girilirmiş. Meydanı çepeçevre dolanan hediyelik eşya satan dükkânların ise hem bu geniş meydana hem de koridora açılan kapıları bulunuyor. Bu koridordan da küçük, saklı avlulara geçilebiliyor. Isfahan halıları, el sanatları, sürmelikler, ibrişim atkılar, kitapçılarla çevrili bu meydanda atıyor Isfahan'ın nabzı.

Tuhaf olan, böylesine tarihî anıtlarla dolu ve insanları sükûta davet eden meydanın Lütfi Ali Han Pazarı tarafından bitimsiz bir trafiğin akması…

Âli Kapısı'nın hemen arkasına düşen ***Kırk Sütun Sarayı*** ise 17. yüzyılda şahların ve yabancı ülkelerin elçilerinin ağırlanması için inşa edilmiş. Bir dönem kütüphane yapılmış, sonra da müzeye dönüştürülmüş. Sarayın önündeki havuzun dört köşesini insan ve aslan heykelleri süslüyor. Safeviler dönemine ait saraydan bugün geriye kalan kısım 20 ahşap sütun üzerinde yükselen görkemli girişi ve müzeye çevrilmiş geniş salonu… Saraya 40 sütun sarayı denmesinin sebebi elbette yirmi sütunun havuza yansıyarak çoğalmasından...

Sarayın duvarları çeşitli olayları tasvir eden minyatürlerle bezeli. Ahşap üzerine yapılmış minyatürlerden birinde Safevi Şahı Tahmasb, Çehil Sütun Sarayı'nın ana salonunda Hindistan'ın Hümayun Şah'ını ağırlıyor. Şah Tahmasb sefere çıkıyor, II. Abbas Türkistan Kralı'nı ağırlıyor, Şah İsmail Özbek Hanı Şeybani Han ile savaşıyor.

Bir diğer minyatür de ünlü Çaldıran Savaşı'nı resmediyor.

Şehrin batısında günün her saat başında yinelenen bir gösteriyi izlemek üzere "Shaking Minaret" veya ***Mânar Jonbân*** diye anılan ***Sallanan Minareler***'e gidiyoruz. Kâşi ile süslenmiş bu tuğla yapının hemen girişinde 14. yüzyılda yaşamış Ebû Abdullah Garladâ-

nî'nin (1256 -1353) kabri bulunuyor. Uzun yıllar mescit olarak kullanılan bu yapının iki kısa minaresi birçok meraklı insanın burada toplanmasının temel sebebi. Bir görevli her saat başında yapının soldaki minaresinin içine girerek kuvvetle sallıyor ve o ilk hareketle diğer minarede sallanmaya başlıyor. Gösteri ilk başta ilginç gelse de her gün defalarca tekrarlanan bu işlemin yapıya bir zarar verip vermeyeceği düşüncesi şöyle bir yokluyor insanı. Hele de minarenin binayla bütünleştiği yerdeki çatlakları ve destek olsun diye buraya çakılmış tahtaları görünce...

Bugün bir turistik gösteriye dönüşen bu hadisenin İslam dünyasında mistik bir boyutu da olduğunu İbn Battuta'nın tanıklığından anlıyoruz. Hikâye şöyle:

Hz. Ali Mescidi'nin yedi minaresi vardır. Biri, ahalinin inancına göre Ali'nin ismi anıldıkta zangır zangır titrer! Yanımda Basralılar varken mescidin üst tarafından o minareye çıktım. Köşelerinden birine duvar düzleyicilerinin kullandığı cinsten, malaya benzer bir tahta çakılıydı. Yanımda bulunan adam elini bu tahtanın üzerine koyup: "Müminlerin Emîri Ali'nin başı için titre" diye seslenince tabii ki önce tahta sonra da minare hakikaten sallandı!

Ben de tahtayı elimle kavrayarak: "Allah elçisinin halifesi Ebubekir'in başı için titre" deyince minare yine titredi. Orada bulunanlar buna hayret ettiler. Basra halkı Sünni olduğu için benim gibi davranan birinin korkmasına gerek yok; fakat aynı işi ahalisi Rafızi olan Meşhed-i Ali, Meşhed-i Hüseyin, Hille, Kum, Kaşân, Tus'ta biri yapacak olsa canının çıkması işten değil."

Sebze Meydanı'nda Paçenar Hacı Nizamülmülk Sokağı'na gidiyoruz. Ahşap kapısında kadın ve erkek için ayrı tokmaklar bulunan bu çok eski kapının üzerine bir sürü küçük ilan yapıştırılmış. Nizamülmülk'ün evi; numara 41.

Sıradan evlerin arasına sıkışmış ve sadece küçük bir avlusu kalmış mekânda Nizamülmülk'ün kabri önde ve diğer mezarlardan daha büyük. Mezarın üstünde kılıç figürü ve çiçekler var.

Hemen arkasında Melikşah'ın kabri, onun da üzerinde kılıç figürü var.

Arkasında Sultan Sencer'in kızı ve kız torunu...

En arkada büyükçe bir kabre, İmamzâde'nin kabri diyorlar. (Yani İmam Zeynelabidin'in kızları Masume ve Sümeyye'nin mezarları.)

Üç gün kaldığımız Isfahan'ı kar yağarken ve Nakş-ı Cihan sisler içinde kaybolmuşken terk edip Tahran üzerinden Meşhed'e gitmek üzere yola koyuluyoruz.

Meşhed

Eski zamanlarda Horasan eyaletinin merkezi olan Meşhed, günümüzde Şii dünyasının kalbinin attığı 2,5 milyonluk devasa bir şehir ve önemli bir ziyaret merkezi. Şiilerin en büyük ziyaret yerinde her şey İmam Rıza Külliyesi'nin etrafında yaşanıyor ve Meşhed, İmam Rıza'nın etrafında dönüyor.

Daha uçağın tekerlekleri piste değdiğinde yolculardan yükselen *"Ya Allah, Ya Muhammed, Ya Ali, Ya Rıza"* nidalarıyla dinî bir merkeze ayak bastığınızı idrak ediyorsunuz. Meşhed bu nidalarla çoğalıyor ve bu nidalarla hep uyanık kalıyor. İmam Rıza'nın türbesine yüz sürmek için akın akın bu şehre gelenlerin oluşturduğu kalabalık çok geç saatlerde bile İmam Rıza Türbesi'nin etrafında hareketli, canlı bir şehir yaşamı oluşturuyor.

Sabah namazlarını mahşeri bir kalabalıkla kılmak isteyenler Meşhed'e gitmeli. Ancak Kâbe'de görülebilecek bir izdihamın yaşandığı İmam Rıza Külliyesi'nde, insanlar neredeyse birbirlerinin üzerine eğilerek secdeye varabiliyorlar. Bütün geceyi orada Kur'an okuyarak, türbenin demir parmaklarına ve eşiğine yüz sürüp ağlayarak geçirenler olduğu gibi, sabahın çok erken saatlerinde türbeye doğru akın akın gelen insanlarla kalabalıklaşan İmam Rıza'nın türbesine gözyaşları içinde, dualar ve dilekler akıtılıyor. Şartlarına uygun olarak İmam Rıza türbesini ziyaret eden her Şii hacısı, ismine "Meşhedî" unvanını ilave etme hakkını kazanıyor.

Büyük pazarın etrafını çevreleyen otellere bavullarını bırakır bırakmaz hemen bir abdest alıp acele adımlarla İmam Rıza'nın türbesine gidenler, bu seremoninin dışında kalan zamanlarında da Meş-

hed'in meşhur sürmelerinin, gümüşlerinin ve safranının satıldığı büyük pazarın dar koridorlarında dolaşıyorlar.

* * *

Gazneli Sultan Mahmut'un gördüğü bir rüya üzerine türbeyi genişletip etrafına bir duvar yaptırdığı, bundan bir yüzyıl sonra yine mahalli rivayetlere göre hasta oğlunun şifa bulması üzerine Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle türbenin tamir ve ihya edildiği, Şahruh ve zevcesinin haremi imar için büyük gayret sarf ettikleri biliniyor. Gevher Şad, binanın güney kısmına hâlâ kendi ismini taşıyan zarif camiyi inşa ettiriyor

Timur torunu sultan Hüseyin Baykara zamanında da Ali Şir Nevaî burada muhteşem bir kemerli kapı yaptırıyor. (Sahip olduğu sınırsız serveti şehirlerin imarı ve sanatçıları desteklemek yolunda harcayan Nevaî, Baykara ile birlikte çocukken gelip İmam Rıza Medresesi'nde okuduğu günlerin ve hocalarının anısına Meşhed'e olan borcunu belki de bu şekilde ödemek istemiştir.)

Safevilerin iktidarında ise Şii mezhebinin devletin resmî dini hâline gelmesiyle bölgenin önemi daha da artıyor. Safeviler döneminde Meşhed ve Kum gibi dinî merkezlere büyük ihtimam gösteriliyor ve bu dinî merkezleri en muhteşem tarzda süslemek için kıyasıya bir yarış başlıyor.

Ve ortaya altın yaldızlı kubbeleri, zarif minareleri, heybetli taç kapıları ve binlerce aynadan oluşan süslemeleri ile bu muhteşem külliye çıkıyor.

İmam Rıza'nın türbesinde olduğu gibi İran'ın hemen hemen bütün dinî ve anıtsal yapılarında süsleme tarzı binlerce küçük aynadan oluşuyor.

Pırıltıyı çok seven İran'da ayna, çok yaygın bir süsleme malzemesi. Rivayete göre Şah Abbas'ın Venedik'e sipariş ettiği aynalar Isfahan'a taşınırken yolda kırılıyor ve bunun üzerine Isfahanlı sanatçılar bu kırılmış parçaları geometrik şekiller vererek kullanıyorlar. Böylelikle önce Isfahan'da doğan ayna işlemeciliği tekniği tüm ülkeye yayılıyor. Hikâye tam olarak böyle olmasa bile İran'ın hemen her şehrinde ve anıtsal binalarında bütün tavanlar ayna ile bezeli.

Meşhed'in et lokantalarıyla ünlü bölgesi ***Şandiz*** ise şehre 50 kilometre uzaklıkta. Bahçe içerisinde iki katlı yapının üst katında yüksek divanlarda oturmuş İranlı erkekler kebaplarını yiyorlar. Biz alt katta, naylon serilmiş plastik bir masanın üzerinde, plastik tabaklar ve bardaklarla insanın iştahını kapatan bir sunumla İran'ın meşhur "şaşlık"ını yiyoruz. Sonra bu uzun mesafeyi yeniden katederek kapalı çarşının gümüşçülerini, sürme ve safran satan dükkânlarını dolaşarak vakit öldürüyoruz.

Ertesi gün Meşhed'e 25 kilometre uzaklıktaki Haruniye Bölgesi'ne ve meşhur Tus harabelerine gideceğiz.

Tus

İslam Ansiklopedisi'nin "Meşhed" maddesinde, Meşhed'in sıklıkla "Tus" şehri ile karıştırılmasının nedeni olarak Tus'un hem bir bölgenin hem de şehrin adı olması gösterilir.

Tus, Meşhed'e 25 kilometre mesafede, harabeleri kalmış eski bir kent. Yol kenarında Tus'tan kalma duvar yıkıntıları göze çarpıyor.

Bugün Tus'u yeniden canlandırmak için arkeolojik kazılar yapılıyor, öte yandan eski Tus'u yeniden inşa etmek için büyük bir proje hazırlanmış durumda.

Tus'a en öldürücü darbeyi Timur'un oğullarından Miranşah 1389 senesinde indirmiş. Şehirde hüküm süren Moğol asilzadesinin ayaklanması üzerine Timur tarafından ayaklanmayı bastırmak üzere görevlendirilen Mirza, birkaç ay süren bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirerek yağmalıyor ve bir harabe yığını hâline getiriyor. Rivayete göre 10 bin kişi kılıçtan geçiriliyor ve kurtulabilenler İmam Rıza'nın türbesinin etrafına yerleşiyorlar. Bu tarihten sonra Tus metrûk kalırken, onun yerine Meşhed bu bölgenin merkezi oluyor.

Ortaçağlarda dönemin iki büyük zindanından biri Bağdat'taymış, biri de Tus'ta. Harun Reşid'in zindanı müze hâline getirilmiş. Sadece zemin katı ziyarete açık olan binanın zindan bölümü ve üst katı ziyarete kapalı.

Ziyarete açık kısımda Tus'un eski hâlini tasvir eden bir maket bulunuyor. Eski Tus, bir kale ve eteklerinde kapalı avlulu, kubbeli kerpiç evlerden müteşekkil bir yerleşim yeriymiş.

Soğuk ve bakımsız zindanda Nişabur'dan getirilen büyük bir sanduka ile vakıf taşları, çömlekler ve Eski Tus Kenti Projesi bittiği zaman nasıl olacağını gösteren bir maket daha bulunuyor. Hâlen kazı çalışmaları sürdüğü için girilmesi yasak olan bölgede kapalı avlulu büyük bir kompleks oluşturmayı düşünüyorlarmış. Zindanın tam karşısında bir camiinin kalıntıları var. Orasının da aslına uygun bir şekilde yeniden yapılacağını söylüyorlar.

Zindanın yanından devam eden yol ise ziyaretçisi hiç eksik olmayan İran'ın en sevilen şairi Firdevsî'nin görkemli anıt-mezarına çıkıyor.

Nişabur

Ömer Hayyam'ı, Feridüddin Attâr'ı, henüz bir çocukken babasıyla birlikte Belh'ten ayrılıp Nişabur'da konaklayan ve Attâr'ın elinden bir kitap (*Esrâr-Nâme*) alan Mevlânâ'yı, Nişabur halkı tarafından üç günlük yolda karşılanıp burada beş yıl dersler veren İmam Buhârî'yi düşleyerek karın serpiştirdiği Meşhed'i arkamızda bırakarak Nişabur'a doğru yola çıkıyoruz.

Nişabur 4. yüzyılda hüküm süren Sasani Kralı Şapur II'nin kurduğu şehirlerden biri ve adını da bu Sasani kralından alıyor.

Meşhed'i Nişabur'a bağlayan bu yola, "Gademgâh Yolu" (adımlama yolu) deniliyor. Yani İmam Rıza'nın Harun er-Reşid'in daveti üzerine Medine'den gelirken geçtiği yol. Onu Tus halkı karşılıyor Nişabur'da ve Harun Reşid'in oğlu Me'mûn'un onu zehirlediğine inanılıyor.

Kırk bin nüfuslu Nişabur, zamanında Horasan Eyaleti'nin en önemli dört şehrinden biriydi. Nişabur ticari önemini çok uzun zamanlar korusa da zamanla yıldızı sönen kentlerden biri.

Bin bir gece masallarının Nişabur'una gitmediğimi İran'daki uzun seyahatim sırasında yaşadığım derin hayal kırıklıklarıyla sezinlesem de Ömer Hayyam'ın saklı bir bahçede, şanına yakışan firuzeden türbesinin başında, bu sıkıntılı yolculuğa değdiğini düşündüm.

Nişabur'un girişinde ağaçların çevrelediği bulvarın hemen başında eski dönemden kalma tuğla sütunların ortasından geçerek Hayyam'ın kabrine doğru ilerliyoruz.

1221'de Moğollar tarafından yağmalanan, 1280'de ağır bir deprem geçiren Nişabur'un İbn Battuta'nın ifadesiyle eski zamanlardaki isimlerinden biri de "Küçük Dımaşk". Aslında bu bizim Türkiye'nin doğusundaki kimi illerin gelişmişliğini anlatmak için kullandığımız "Doğu'nun Paris"i ifadesine benziyor.

Nişabur bir bilim, kültür ve sanat merkezi olmasının yanı sıra Hindistan'a gönderdiği ipekli dokumalar ile de oldukça ünlenmiş. Ama bugünkü cazibesini sadece Ömer Hayyam'ın ve Feridüddin Attâr'ın türbelerine borçlu.

Vefasız dünya diye yakınıp durma;
Dünya elindeyken tadını çıkarsana!
Herkese vefalı olsaydı bu dünya
Sıra mı gelirdi senin yaşamana?, diyerek âlimane ve şairane bir duruşla sırasını savan Ömer Hayyam'ın bakımlı ve yemyeşil bir bahçede, karla kaplı çam ağaçlarının arasından görünen Nişabur firuzesinden yapılmış mezarının başında dua ediyorum. Bu esnada ilahiler söyleyerek bir tabut taşıyan küçük bir grup hızlı adımlarla Ömer Hayyam'ın türbesini çevreleyen bahçenin hemen ardındaki İmamzâde Mahruk'un türbesine geliyorlar. Yaklaşık on dakika kaldıktan sonra yine acele adımlarla sırtlarında tabutla çıkıp gidiyorlar. Yan yana ziyaretçilerini ağırlayan bu iki türbeden Mahruk'un

türbesine "ölüler" getiriliyor, Hayyam'ın türbesini ise "diriler" ziyaret ediyor. Bu, tam da Hayyam'a yakışan bir şey…

Hayyam'ın kabrinin bulunduğu bahçenin sol yanındaki peş peşe sıralanmış küçük dükkânlarda Hayyam'ın her dilden rubaileri, minyatürlerle süslü özel basımlar, İran müzikleri, Hayyam büstleri ve Nişabur'un ünlü firuzesinden yapılmış takılar satılıyor.

Attâr'ın türbesi de yine Hayyam'ın türbesi gibi bakımlı bir bahçenin ortasında, yalnız bir ağaç misali, gölgesine gelecek olan ziyaretçilerini bekliyor. Feridüddin Attâr çok uzun yıllar Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan'da dolaştıktan sonra doğduğu şehre gelerek inzivaya çekilmiş ve 1221 yılında Moğolların Nişabur yağması esnasında uzun ömrüne bir Moğol askeri tarafından son nokta konmuştu. Rivayete göre şehit düştüğü yere gömülmüştür. Ömer Hayyam gibi rubailer yazsa da asıl şöhretini mesnevileri ve gazelleriyle yapmıştı.

Nişabur'un içinde ise depremlerden, istilalardan ve zamanın yıkımından korunmuş güzel bir yapı da Şah Abbas döneminden kalma bir kervansaray. İçinde el sanatları atölyelerinin bulunduğu kervansarayda otantik bir kahvehaneye rastlamak da hoş bir şeydi. Duvarlarında Nişabur'un eski fotoğrafları... Kervansarayın bir depremden sonra harabeye dönmüş hâli... Kervansarayın hemen girişindeki polis noktasında ikram edilen çayları içerken, Nişabur'da geçmişten başka ne kaldığını soruyoruz. Hiçbir şey...

AFGANİSTAN
Herat

"Asya'nın Kandilleri"ne başlayıncaya değin zihnimde "Afganistan'da bir şehir" olmaktan öteye geçmeyen ***Herat***'a gideceğiz.

Şoförlerin turistleri kaçırarak Taliban'a sattıkları, içme sularının ve yiyeceklerin güvensiz olduğu gibi uyarılarla Meşhed'den yola çıkıyoruz...

Timurlular zamanı şairlerinden Tac Salmânî'nin *"Herat dünya şehirlerinin göz bebeği; dünya bir vücut ise Herat onun ruhudur,"* dizeleriyle selamladığı bir şehre gitmediğimizi biliyoruz aslında.

Mekân doğru, yol doğru ama zaman yanlış...

Güneşin altın işlemeli tuğlalardan yapılan kubbelerde kızıllaştığı, gökyüzünün firuzesi ile binaların firuzesinin birbirine karıştığı Herat, çok gerilerde kaldı.

Abidevi yapılarının Çin'den gelen yeşim taşlarıyla bezendiği ve kervanların bu şehrin inşası için Meraga mermeri taşıdığı zamanlar da…

Çevresinin surlarla ve hendeklerle çevrili olduğu 15. yüzyılda bu hendeklerden asma köprülerle geçilir ve demir kapılardan şehre girilirmiş…

Şehrin ortasında Şahruh'un Timur zamanında yaptırılmış olan büyük sarayı...

Surlar dışında uzanıp gelişen şehir; saraylar, camiler, medreseler, imaretler, hankâhlar, darüşşifalar, hamamlar ve anıtlarla bezeli...

Tanıklıklara göre bu şehirde güneş, altınlı tuğlalardan yapılan binaların kubbelerine aksettiğinde kızıllaşırdı. Firuze renginde gökyüzü de onun gibi firuze olan duvarlara aksettiğinde mavi bir renk alırdı.

Bir payitaht şehriydi Herat.

Timur'un oğlu Şahruh, 1447'de vefatına kadar 51 sene Herat'ta yaşadı. Ardından Ebû Said Mirza (1458-1468) ve Hüseyin Baykara (1469 -1506) Herat'ı Timurlular Devleti'nin payitahtı hâline getirdiler.

Timur'un torunları dedelerine inat bilim, sanat ve kültüre adamışlar ömürlerini. Bunlardan Şahruh'un oğlu Gıyaseddin Baysungur Mirza, edebiyata ve sanata düşkünlüğünden dolayı 15. yüzyıl Floransa'sındaki Medici ailesine benzetilir. Dindar babası Şahruh'un aksine bütün zamanını sanatçılarla geçiren ve Herat'ı bir kültür ve sanat merkezine dönüştürmek için bütün imkânları seferber eden Baysungur Mirza; duvarları resim ve bezemelerle süslü sarayında sanat atölyesi kuruyor. Bu atölyede Şiraz'dan, Tebriz'den getirtilen sanatçılar çalışmalarını sürdürüyor ve sanatçılar bezeme, güzel yazı, resim, ciltleme, kitap ve levha gibi eserleri hazırlıyorlar. Şiir antolojileri burada resimleniyor, gazeller, mesneviler de öyle…

Meşhur *Miraçnâme*'nin Uygur Türkçesiyle yazılmış resimli yazması 1436 yılında Herat'ta, Baysungur Mirza zamanında hazırlanıyor.

Bu esnada Şahruh'un diğer oğlu ***Uluğ Bey*** ise kendini astronomi ve matematik çalışmalarına adamış, Semerkant'ta ünlü medresesini ve rasathaneyi yükseltmekle meşgul.

Sonra nesil değişiyor ve 15. yüzyılın ikinci yarısında Herat tahtına divan şairi bir hükümdar olan ve Türkçe şiir söyleyen ***Hüseyin Baykara*** çıkıyor.

Çağatay lehçesine edebî dil olma özelliği kazandıran ***Ali Şir Nevaî***, İran şiirinin son büyük mistik şairi ***Molla Câmî***, onun döneminde yaşıyorlar.

Baykara'nın sanat atölyesinin en büyük sanatçısı ***Behzat*** ise resimlerinde gündelik hayatı anlatıyor ve insan figürleri çiziyor.

Kentte dokumacılık, bakırcılık ve kuyumculuk oldukça gelişmiş.

Dünyanın el güzel minyatürleri yapılıyor Herat'ta.

Atölyelerinde en hünerli ustalar ve sanatçılar çalışıyor.

Ünlü "Baykara Meclisleri"nin kurulduğu, Uluğ Bey'in, Babür Şah'ın, Şahruh'un, Abdurrahman Câmî'nin, Abdülkadir Meragi'nin, Ali Şir Nevaî'nin yaşadığı bir kentten geriye neler kalmıştı?

Herat birkaç siyah-beyaz fotoğraf.

Aylar boyu yaptığım okumalar sonucunda zihnimde oluşan bir tasavvur.

Bir yok-şehir...

Daha Afganistan topraklarına ayak bastığımızda...

Taybad sınır kapısından ülke topraklarına girdiğimizde...

İnanılmaz bir çamur deryasına saplanıyoruz. Ve aynı zamanda eşyalarımızı taşımak için birbirleriyle yarış eden Afganlı çocuklar tarafından çepeçevre kuşatılıyoruz. Bata çıka ulaştığımız Afgan Sınır Karakolu'nda işlemlerimizi yaptırırken İran'a geçmek üzere olan bir Türk mühendis imdadımıza yetişiyor. Onu sınıra getiren bir Türkmen'le, Apo'yla yola koyuluyoruz.

Apo'nun arabasında "Sivas'ın yollarına..." türküsü çalıyor ve birden bütün gerginliğimizi, yorgunluğumuzu ve tedirginliğimizi arkamızda bırakıyoruz.

Apo bize üç milyon nüfuslu Herat'ta iki bin Türkmen'in yaşadığını söylüyor. Şii nüfusun ağıklıklı olarak Herat ve Bamiyan'da yaşadığını, Afganistan'da fakirin çok fakir, zenginin ise çok zengin olduğunu, Taliban döneminde insanların Allah'tan korkmadıkları kadar Taliban'dan korktuklarını... Herat'a yaklaşırken yolun uzağında, dağın eteklerine kurulmuş ama şimdi içinde kimsenin yaşamadığı bir Taliban köyünü gösteriyor. Zamanında eğitim kampı olarak kullanılan bu köyü, giderken kullanılamaz hâle getirmişler. Kendine özgü o hoş şivesiyle söylediği şu söz hepimizi şaşırtıyor: "Valla biz de anlamadık nereye gittiklerini. Akşam buradalardı, sabah bir kalktık ki yoklar!" Nereye gittiklerini kimsenin anlamadığını söylüyor. Üzerinde gittiğimiz asfalt yolu ise İran yapmış.

Bu esnada bizim gibi İran'dan gelip sınırı geçen Afganlıları taşıyan kamyonlar geçiyor yanımızdan. Kamyon kasalarında pettularına sarınmış Afgan erkekleri, soğuktan büzüşmüş bir hâlde evlerine gidiyorlar. Apo, Herat'a on yıldır böyle kar yağmadığını söylüyor.

Elektriğin, suyun, okulun ve sağlık ocağının olmadığı kerpiç köyler asfalt yolda sağlı sollu, bir çamur deryası içinde uzanıyorlar. Ve köy evleri Harun Reşid Zindanı'nda gördüğümüz eski Tus şehri maketindeki evlerin bire bir kopyası nerdeyse. Elektrik olmasa bile kimi köy evlerinde araba aküsüyle çalıştırılan televizyonların varlığı, çatılardaki antenlerden anlaşılıyor.

Bu köylerden birinde yaşayan Ahmet Aga, bizi dönüşte Herat'tan İran sınırına götürürken hikâyesini anlatacaktı. İran Azerisi mihmandarımız doğal olarak Farsçayı da çok iyi bildiği için Afganlıların konuştuğu Peştu dilini biraz zorlanarak da olsa rahatlıkla anlayabiliyor ve iletişim kurabiliyor. Mihmandarımız Peştu dilinin Fars dilinin lehçelerinden biri olduğunu söylese de Peştu dili Hint-İran Dilleri arasında yer alıyor.

Ahmet Aga 15 yıl İran'da yaşamış, dört ay önce dönmüş ve sınıra yakın köylerden birinde yaşıyor. İki kızı var ve döndüğüne pişman. Çünkü kızları okumak istiyor ama Ahmet Aga onların bu talebini elektriğin bile olmadığı köyünde karşılayamıyor. Yol boyunca uzanan elektrik direkleri İran'dan Herat'a elektrik götürüyor ve Ahmet, İran'ın söz verdiğini, Nevruz'a kadar köylerine elektriğin geleceğini

özlemle ve umutla anlatıyor. Bu satırları yazarken 2004 yılının o soğuk 28 Aralık gününden bu yana Afganistan'da bir şeylerin değiştiğine, en azından o sınır köylerine elektrik geldiğine inanmak istiyorum.

Ve nihayet akşam karanlığı çökerken, Herat'ın Baykara döneminden kalma medrese ve caminin ünlü minareleri görünüyor. Bu minarelerin arasından geçerek pettularına sarınmış erkekleri, burkalarının içinde acele adımlarla yürüyen kadınları arkamızda bırakarak adı çok hoş çağrışımlar yapan, ama iç titreten soğuğu ve pisliğiyle sabahı zor edeceğimiz "Marco Polo" oteline bırakıyor bizi Apo.

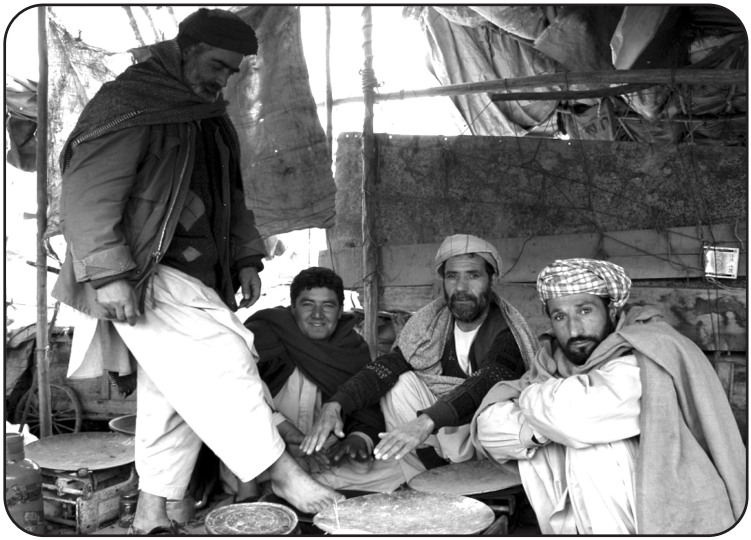
Müessesenin ikramı kabak çekirdeği, leblebi, üzüm ve fıstık ile sunulan yeşil çayı içtikten sonra, kapı önlerindeki plastik raflarda içine çorap sokuşturulmuş dizi dizi ayakkabıların arasından geçerek odaya çıkıyor, çamurlarımızdan temizleniyor ve yanımızda getirdiğimiz ekmek-peyniri yiyoruz. Sonra, Herat'ın el süpürgeleriyle temizlenen bu en "lüks" otelinde, katalitik sobayla ısınmaya çalışarak, sabaha ulaşıyoruz.

Lobide biz titreyerek araba beklerken çıplak ayaklı görevli çocuklar dolaşıyor ortalıkta. Az sonra şehir merkezine indiğimizde, karın altında lastik ayakkabılarla yürüyen birçok Afganlının çorap bile giymediğini görüp şaşıracağız.

Sokağa çıktığımızda bisikletler, eşekler, son model jipler ve tek atın çektiği kırmızı ponponlarla süslenmiş faytonlarla oldukça ilginç ama bir o kadar da yürek sızlatan bir şehir yaşamına tanıklık ediyoruz. Kimi sokaklar asfaltlanmış olsa da çarşılar, pazarlar bir çamur deryası içinde yüzüyor sanki. Belki de bu yüzden çoğu çarşı esnafı küçük dükkânlarına kilimler sermiş ve ayakkabısını çıkararak giriyor dükkânına. Çoğu, tüpgazla ya da mangalla ısınıyor. Geleneksel giysileri içinde erkeklerin varlıklı mı, yoksa acınası bir yoksulluğa mı mahkûm olduklarını bindikleri arabalardan olduğu kadar, pettularının ve giysilerinin kalitesinden, ayaklarındaki lastik meslerden ve çıplak ayaklardan ya da yere basarken kendilerine duydukları güvenden anlamak mümkün.

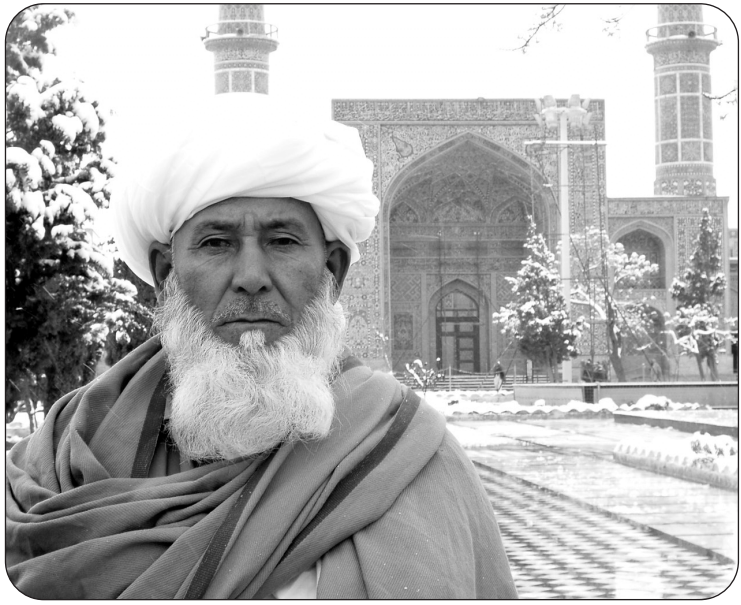
Kadınları ve evleri çekmemek kaydıyla fotoğraf çekmek istediğinizde kimse size itiraz etmiyor. Görüntülenmeye bu kadar istekli olmalarının hikmetini ise bir çamur deryası içinde yüzen ve toplasan 5 -10 sebzenin satıldığı pazardaki bir Afganlı'nın *"çekin çekin*

de bütün dünya bu hâlimizi görsün" mealindeki sözleriyle anlayacaktım. Önündeki küçük ateşte ısınmaya çalışan, evlerinde de durumun bundan farklı olmadığını söyleyen o Afganlı pazarcıya "Bakıyorlar ama görmüyorlar" diyebilir miydim?

Neredeyse bir tane bile şişman insana rastlamamak da ülkedeki sefaletin boyutunu gözler önüne seriyor.

Şehirde çekim yapabilmek için gerekli olan izni almak üzere Afganistan Dışişleri Bakanlığı'nın Herat'taki Basın-Enformasyon Şubesi'ne gidiyoruz ilk önce. Görevli bu iznin aslında Kâbil'den verilebileceğini söylüyor. Ama Türkiye'den geldiğimiz için bize kolaylık göstereceğini söyleyerek hemen bir yazı yazıp gerekli iznin verilmesini sağlıyor. Üstelik Ankara'dan gelmiş olmamız da eğitimini Ankara'da yapan, üzerinde hâlâ Ulus'tan aldığı kazağı giyen görevliyle aramızda bir yakınlık oluşturuyor. İran'da sıradan bir çekim için bile uzun süren tartışmalar ve ısrarlarla saatlerce beklemek zorunda kaldığımızı ve İmam Rıza Külliyesi'nde olduğu gibi araya soktuğumuz hatırlı kişilere rağmen bu izni alamadığımızı düşününce, vaktimizin iki günle sınırlı olduğu Herat'ta yarım saatte işlerimizi hallet-memiz bu yolculuğun en güzel sürprizlerinden birine dönüşüyor.

Herat Cuma Camii'nden başlıyoruz şehri dolaşmaya. 1201'de Gıyaseddin Guri tarafından yaptırılan ama 40 sene sonra yaşanan depremde tamamen harap olan; 1498'de ise Ali Şir Nevaî tarafından esaslı bir tamirden geçirtilerek bugünkü hâlini alan ***Cami-i Kebîr***, bir diğer adıyla Herat Cuma Camii, şehrin kalbi. Mimarisi ve bezemeleri ile şehrin ortasına vurulan bir nakış gibi duran bu abidevi yapı Nevaî'nin yaptırdığı yüzlerce eserden sadece birisiydi.

Gerisi, toprak olmuş, tarla olmuş, yok olmuş.

Yeryüzünün ruhu olan Herat, artık Nevaî'nin ve çağdaşı şairlerin şiirlerinde yaşıyor; bir de tarih kitapları ve seyahatnâmelerde...

Yeşim taşı ile kaplanmış sarayların bulunduğu yerler tarlalardan ve kerpiç evlerden ibaret bugün. Ne o zarif köprülerden eser var, ne anıtsal yapılardan.

Ali Şir Nevaî'nin bütün ömrünü ve servetini vakfederek yaptırdığı binalar harabeye dönüştüğünde binaların taşları her yerde olduğu gibi burada da şehir ahalisi tarafından yeni yapılarda kullanılmak üzere sökülmüş.

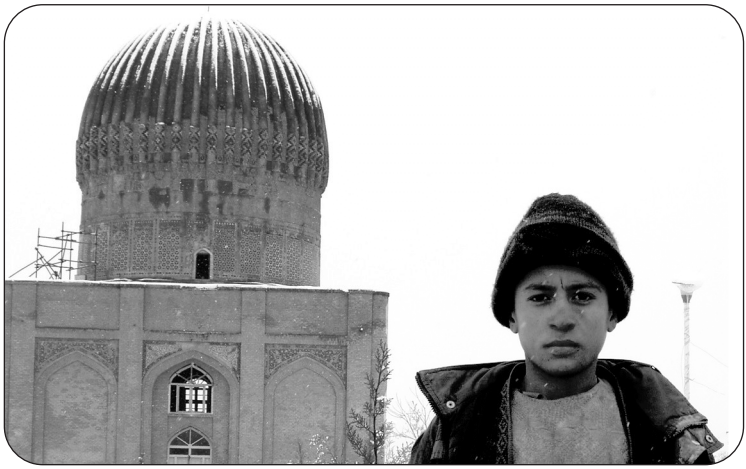
Şehrin batı kesiminde Pay-ı Minar, yani Minare Ayağı diye anılan semt, Hüseyin Baykara Camii ve Medrese kalıntılarını oluşturuyor. Minarelerden biri eğik ve tahrip edilmiş durumda. Çelik bir telle sabitlenmiş bu eğik minare, Rus işgali sırasında Ruslar şehri buradan gözetlediği için mücahitler tarafından tahrip edilmiş. Unesco'nun restore edeceğini söylüyorlar.

Herat'ta doğan Ali Şir Nevaî, yine bu şehirde 3 Ocak 1501'de öldüğünde Kutsiye Camii yanında, hayatta iken yaptırdığı yere gömülmüştü. Şimdi ne Kutsiye Camii duruyor, ne de onun yaptırdığı bilinen Nizamiye ve İhlasiye Medreseleri. Ali Şir Nevaî'nin ve Baykara'nın mütevazı kabirleri karlar altındaydı biz gittiğimizde. Baykara'nın ve Nevaî'nin kabirlerinin bile bugüne gelebilmiş olması mucize kabilinden bir şey. Bu arada Özbekler tarafından Ali Şir'in kabrinin yeniden yapılacağını söylüyor Afganlı rehberimiz.

Yine "Gevherşad Türbesi" adıyla tanınan "Baysungur Haziresi" eski ihtişamından çok şey yitirmiş olsa da mimarisi ve bezemeleriyle "ben buradayım" diye çağırıyor insanı. Soğan biçimli kubbe-

sinin turkuaz renkli parlak sırlı seramiklerinin büyük kısmı dökülmüş olsa da hâlâ eski günlerin ihtişamını taşıyor. Türbede Gevherşad'ın, Baysungur'un, Sahruh'un üç kızının ve Uluğ Bey'in torunlarının kabirleri bulunuyor.

Şahruh'un hanımı Gevherşad, Herat'ta "yüce beşik", yani "anne" diye anılıyor.

Ali Şir Nevaî'nin, Hüseyin Baykara'nın ve Molla Câmî'nin karlar içerisinde kalmış kabirlerini ziyaret ettikten sonra ünlü kalesine gidiyoruz. Ama bu çok eski kale, hâlâ askerî karargâh olarak kullanıldığı için dışarıdan izlemekle yetiniyoruz.

Tarihte el sanatları merkezi olmakla ünlenmiş Herat'ta kumaş pazarı o eski günleri hatırlatacak kadar albenili güzel kumaş rulolarıyla bir pırıltı saçıyor. Neredeyse hepsi mavi burkalar içindeki kadınların içlerinde bu güzel kumaşlardan yapılmış elbiseleri, adım atarlarken görebiliyorsunuz.

Zamanında bakırlarıyla ünlü sokakta, yani Bakırcılar Çarşısı'nda bugün tenekeciler, alimünyumcular ve lastikçiler çalışıyor.

Bir medeniyete başkentlik etmiş Herat'ta kitabi bilgilerle donanmış bir kadın olarak; hüzünle, hayal kırıklığıyla, öfkeyle ve derin bir üzüntüyle kapısına kilit vurulmuş müzenin önünde kalakalıyorum.

Karanlık basarken yine "lüks" otelimize dönüp soğuk lobide yeşil çayla içimizi ısıtıp vakit öldürüyoruz. Sonra yine peynir-ekmek yiyoruz ve gaz kokusundan içimiz bulanmış bir şekilde sabahı zor edip son kez Herat'ı biraz yüksekçe bir yerden görmek üzere Herat'ın Doğu yakasında inşası süren bir otelin tepesine çıkıyoruz. Tabi burada bizi bekleyen hoş sürpriz, inşaatı yapan mühendis ve işçilerin Rize'den gelmiş olması.

Yeryüzünün göğsü Horasan'a başkentlik yapmış Herat şehrinden Meşhed'e geri dönerken; kimsenin düzenli ve yeterli beslenemediği, halkının yüzde doksanının işsiz olduğu, erkeklerin yüzde 14'ü kadınların ise sadece yüzde 5'inin okuma-yazma bildiği, nüfusun neredeyse yarısının 15 yaşın altında olduğu, dünyanın beşinci en yoksul ülkesi Afganistan'ın geçmişini olduğu kadar, bugününü de taşıyorum yüreğimde.

Evvel zaman içinde,
"Yitik zaman peşinde..."

"Asya'nın bütün evlâtları içinde Batı'nın ilk benimsediği: Zerdüşt. Musevilik Zerdüştlüğün damgasını taşır; hayırla şer arasındaki ikilik, meleklerle cinlerin savaşı, kıyamet gününe iman… hep onun yâdigarı. Hıristiyanlık, Zerdüşt olmadan anlaşılamaz. Bir kelimeyle, Batı kaynaklarını ararken karşısında daima Zerdüşt'ü bulmuştur. Avesta, ihtiyar Asya'yla genç Avrupa arasında ışıktan bir köprü olur"[*]
Cemil Meriç, *Bu Ülke*

MÖ. 7. Yüzyıl

628: *Zerdüşt* doğdu. Dünya üzerinde iyilikle kötülüğün hesaplaşmasının, sonunda iyiliğin zaferiyle son bulacağına inanan Zerdüşt, MÖ. 551 yılına kadar yaşadı ama kurduğu inanç sistemi yüzyıllarca geçerliğini koruduğu gibi, fikirleri 20. yüzyıl insanına bile yeni düşünceler ilham etti.

Hayatıyla ilgili bilgilerin mitoslarla örüldüğü İranlı Zerdüşt, Bilge Tanrı ***Ahura Mazda***'dan vahiy aldığını söyleyerek dinin

---

[*] Cemil Meriç'in, bir kaçış edebiyatı olarak nitelendirdiği Servet-i Fünûnculardan başlayarak Türk aydınlarında baş gösteren Zerdüştperestliğe ilişkin yorumu şöyledir: *"Şark düşmanı intelijansiyamızın, şarklı bir hâkime karşı beslediği bu derin muhabbeti nasıl izah edeceğiz? Avrupa'ya olan sadâkatiyle. Zira, şâirlerimizin terennüm ettiği bu Zerdüşt, Avrupalı bir Zerdüşt'tür. Ve Zerdüştperest ulemâmızın tek amacı vardır: İslamiyet'i unutturmak."*

inançlar bakımından oldukça çeşitlilik gösteren İran dinî inanışlarına yeni bir şekil vermeye çalışır. Mecusiliği "tevhid" akidesi üzerine oturtup Ahura Mazda'ya ortak koşulan tanrıları reddeder. Ahura Mazda tarafından kendisine vahyedildiğini söylediği *Gathalar*'ı (Zerdüşt ilahileri) on iki bin öküz derisine yazdığı söylenir.

Zerdüşt inanışında iyiliği ve hayrı simgeleyen Ahura Mazda'nın (Hürmüz) karşısında kötülüğü simgeleyen ***Ehrimen*** bulunur. Kötülüğü seçenler Ehrimen'in, iyiliği seçenler ise Ahura Mazda'nın peşinden giderler. Ölülerin ruhları, bizim ***Sırat Köprümüz*** gibi ***Çinvat Köprüsü***'nden geçerek sınanırlar. Sırat Köprüsü'nün, Ortadoğu mitolojisinden İslamiyet'e geçen ögelerden biri olduğunu İgor M. Diakonoff'un *Tarihin Yörüngeleri* kitabını okuyuncaya kadar hiç duymadığımı itiraf etmeliyim.

Çocukluğumda sırat köprüsünden geçmek düşüncesinin beni nasıl ürperttiğini hatırlıyorum. Bu ürpertiyi ancak yıllar sonra Yunus Emre'nin aşağıdaki dizeleriyle geçiştirebilecektim.

"Sırat kıldan incedir kılıçtan keskincedir
Varup onun üstünde evler kurasım gelir"

Zerdüşt'ün ölümünden sonra onun kurduğu inanç sistemi bugün Afganistan sınırları içindeki topraklarda ve İran'da yayıldı.

"Mecûsi yüzyıl da yaksa ateşi,
İçine düşmesin, yanar kendisi" (Sâdî)

Zerdüşt rahipleri dinî temizlik idealini ve Tanrı'yı ***ateş***'le simgeleyince, ateş kültü İran dinî yapısının en göze çarpan özelliklerinden biri oldu. Zerdüşt tapınaklarında yakılan ateşler kutsal addediliyor; bu ateşe ne insan eli değdiriliyor ne de insan nefesi ile kirletilmesine izin veriliyordu. Ahura Mazda'yı sembolize eden ateş her Zerdüşt tapınağındaki ateş odasında yanar ve halk buradan aldığı kutsal ateşi evlerine götürürdü. Ölülerin, kentlerden uzakta kurulan "ölü kuleleri"ne bırakılarak akbabalara yedirildiği, kemikleri-

nin ise kurutularak kulede depolandığı bu yöntem ile toprağın kirletilmediğine inanılırdı.

Bundan yüzyıllar sonra MS. 7. yüzyılda doğan İslamiyet ise Orta Asya'da ve İran'da en büyük mücadeleyi Zerdüştlüğe ve MS. 3. yüzyılda ortaya çıkan Maniheizme karşı verdi.

624: Eski Yunan'ın "Yedi Bilgesi"nden biri kabul edilen ***Miletli Thales***'in doğumu.

MÖ. 6. Yüzyıl

"mihver dönemi"

İsa'dan önce 6. yüzyılı mihver döneminin başlangıcı yapan şey, İyonya'da bir grup adamın evreni merak ve şaşkınlıkla inceleyerek sorular sormaya başlamaları ve bu sorulara masala, mitosa, efsaneye başvurmadan akıl yoluyla bir cevap bulma arayışına girmeleriydi.

Milet Okulu bu yüzyılda doğayı incelemekle meşgul oldu. Bunlardan ***Miletli Thales***, tarihte ilk tanınan filozoflardan... Matematikçi, astronom, devlet adamı ve tüccardı. Yaklaşık olarak 547'de öldü. Evrenin yapısı üzerine düşünen, gözleme ve tecrübelere başvurarak evreni anlamaya çalışan Thales'in ölümünden iki yıl sonra, 545 yılında Perslerin İyonya'yı ele geçirmesiyle Milet Okulu kapandı.

Bu yüzyıla ***564*** yılında doğan Siddhartha Gautama ***(Buda)***, ***560*** yılında Sisam Adası'nda doğan ***Pithagoras***, ***530*** doğumlu ***Herakleitos*** ve ***522*** doğumlu ***Konfüçyüs*** mühürlerini vurdular.

"Alman filozof ve tarihçi Karl Jaspers MÖ. 600 ile 300 arasındaki yılları, birbiriyle ilişkileri olmayan, birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan halkların entelektüel ve manevi gelişimleri açısından ***"mihver dönemi"*** *olarak nitelendirmiştir.*

Bu dönem İran'da Zerdüşt'ün ve önemli havarilerinin, İsrail'de peygamberlerin, eski Yunan'da filozofların, Hindistan'da Buda'nın, Çin'de Konfüçyüs'ün ve Lao-Tse'in birbirlerini tanımadan yaşadıkları yıllardır." (Bernard Lewis)

MÖ. 5. Yüzyıl

483'de Buda, 479'da Konfüçyüs, 470'de Herakleitos, öldüler. Ama bu yüzyılı şenlendirecek büyük isimler doğmak üzere bekliyorlardı.

Bunlardan ***Sokrates*** 469 yılında Atina'da doğdu. Bunu 460'da İstanköy'de ***Hippokrates***'in, ***Demokritos***'un, 427 yılında ise ***Platon (Eflatun)***'un doğumu izledi.

Eflatun, Sokrat'ı 20 yaşında tanıdı ve yazdığı bütün trajedileri yaktı. Bizde daha çok Eflatun adıyla ünlenen Platon'un asıl ismi Aristokles. Eflatun ismi, geniş omuzlarından dolayı jimnastik hocası tarafından verilmiş.

MÖ. 4. Yüzyıl

Bu yüzyıl, 1500 yıllık sözlü gelenek olan Eski Ahit'in (Tevrat) yazıya geçirilmesine şahit oldu. Yine ***399***'da yetmiş yaşındayken ***Sokrates***'in baldıran zehrini içerek ölümsüzler kervanına katılmasını; bunun üzerine öğrencisi ***Eflatun***'un Atina'dan nefret duygularıyla ayrılarak on iki yıl kadar Mısır, Sicilya gibi birçok yerde dolaştıktan sonra 388 yıllarında geri dönerek ***Akademi***'sini kurmasını gördü. Bu akademi yüzyıllarca yaşatılacak ve ancak MS. 529 yılında Bizans İmparatoru Jüstinyen'in emriyle kapatılacaktı.

Ünlü felsefeci ve tarihçi Will Durant, Sokrates'in trajik sonunun Eflatun'un düşünce hayatının her dönemine izini bıraktığını, demokrasiyi hor görmesine ve halk yığınlarından nefret etmesine yol açtığını söyler: *"Demokrasi yok edilmeli, yerine en bilge ve en iyi kişilerin yönetimi getirilmeliydi. Bütün ömrü bu ülkünün ardından koşmakla geçti*."

387: Sicilya'nın başkenti Siraküza'nın kralı Dionysius, ülkesinde "İdeal Devlet"i kurması için Eflatunu çağırıyor. Filozof da tek kişiyi eğitmenin bütün bir halkı eğitmekten daha kolay olacağını düşünerek daveti kabul ediyor. Ancak Eflatun kraldan, önce filozof olmasını şart koşunca aralarında büyük bir kavga çıkıyor ve iş suya düşüyor.

Bu arada ***384*** yılında Kalkidikya'da bir saray hekiminin oğlu olarak dünyaya gelen ***Aristo***'nun 18 yaşında eğitimi için Atina'ya gelip Platon'un Akademisi'ne girdiğini görüyoruz. Platon ona ***okulun aklı*** adını verdi. Aristo yaklaşık yirmi yıl, Platon'un 348'daki ölümüne kadar burada kaldı. Onun ölümü üzerine Asos'ta inzivaya çekildi ve doğa gözlemleri yaparak, etik üzerine yazılar yazarak Büyük İskender'e hocalık yapması teklifi getirilinceye kadar burada kaldı.

343 yılında Aristo, 13 yaşındaki ***Makedonyalı İskender***'e de hocalık yapıyor. Daha sonra, Asya'yı fethetmeye çıkan İskender'in ardından Atina'ya gelerek kendi okulunu kurdu. Hocası Eflatun'un kurduğu okul matematik, düşünce ve siyaset felsefesini öne çıkarırken, Aristo'nun ***Lyceum***'unda biyoloji ve doğa bilimleri öncelikliydi. Ders verirken yürümeyi âdet edindiği için ona ve öğrencilerine "yürüyenler" veya "peripatetisyenler" denildi. Aristo'nun Platon'dan farkı elle tutulur gerçekliklerle ilgilenmesiydi. Biyoloji, astronomi, tıp, fizik, felsefe ve mantık gibi birçok alanda önemli bir birikim oluşturdu. İskender'in himayesinde çağına göre çok büyük imkânlara sahip olduğu söylenen Aristo, bir cetvel ve pergelden başka hiçbir şeye sahip değildi oysa.

342'de ***Epikuros*** doğdu (öl. MÖ. 270).

332: Mısır'ı fetheden Büyük İskender'in kendi adını taşıyan İskenderiye şehrinin temellerini atması.

331: Büyük İskender, Pers Ordusu'nu yenerek Mezopotamya'nın sahibi oldu. Persler Yakın Doğu'nun eski devletlerinin ve uygarlıklarının mirasçısıydılar. İskender'in Doğu'ya egemen olma düşü gibi, Persler de Batı'ya egemen olma düşleri kurmuşlar; bu düşün Anadolu ayağını gerçekleştirmişler ve Pers Kralı I. Darius, daha MÖ. 513 yılında İstanbul Boğazı'nı geçerek kuzeye doğru ilerlemişti. Bu seferle hem Karadeniz'in kuzeyinden Sibirya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada önemli bir güç olan İskitlere gözdağı verilmiş oluyordu hem de Trakya ve Karadeniz'in Batı kıyıları ile boğazların kontrolü Pers egemenliğine girmiş oluyordu. Ancak, Persler buralarda fazla tutunamadılar. Pers İmparatorluğu'na kesin darbeyi ise Büyük İskender vurdu.

Persopolis'e giren Helen (Grek) yönetimi burada bir yüzyıl boyunca hüküm sürdü. Pers İmparatorluğu'nun benimsediği Zerdüşt dinine ilk büyük darbeyi, hükümdar Darius döneminde, Büyük İskender indirmişti. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan bütün *Avestalar*'ı toplatıp ***Persepolis***'te yaktıran Büyük İskender, Mecusiliği yasakladı.

İskender 323 yılında, otuz üç yaşında, ***Babil***'de öldü. Kısa hayatında büyük adımlar atarak Akdeniz'in batı kıyılarından İndus Nehri'ne, Mısır ve Babil'den Hazar Denizi'ne ve Hindistan'a kadar uzanan bölgeye hâkim olmuştu. Onun Doğu seferlerinin amacı Pers askerî gücünü yok etmek ve bütün Doğu'ya, mümkünse bütün dünyaya egemen olmaktı. Anadolu'dan başlayarak Hindistan'a kadar uzanan seferleriyle bu ülkelerdeki insanların hafızalarında derin izler bırakmıştı.

Hakkında aktarılan sözlü ve yazılı rivayetler ile destansı ve efsanevi bir kişiliğe bürünen İskender için edebiyatta "İskendernâme" adı altında yeni bir tür doğdu. Hikâyenin ilk manzum şekli Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin içinde ele alındı. Nizâmî'den Ali Şir Nevaî'ye pek çok şair, İskender'in hayatını anlatan mesneviler yazdılar.

İskender'in ölümü üzerine Atinalılar Makedonya yönetimine karşı ayaklandılar ve Aristo da Atina'ya hâkim olan yeni grup tarafından dinsizlikle suçlandı. Rivayetlere göre Atinalılara felsefeye karşı ikinci bir suç işleme fırsatı vermeyeceğini söyleyerek şehirden ayrıldı ve Kalkis'e sığındı ve birkaç ay sonra da orada öldü (öl. MÖ. 322). En büyük başarısı olarak doğru düşünme sanatı ve yöntemi olan "mantık"ı keşfetmesi gösterilen Aristo'nun fikirleri hem Doğu'da hem de Batı'da yüzlerce yıl egemenliğini korudu.

* * *

İskender'in ölümünden sonra imparatorluk üçe ayrıldı. Mısır, Makedonyalı generallerden biri olan Ptolemeus Soter'e (Batlamyus) verildi.(*) Ptolemeus, İskender'in kurduğu yeni liman şehri ***İskenderiye***'yi tamamladı ve burada bir kütüphane kurdu.

(*) Ptoleme Soter olarak tanınan bu generalin kurduğu hanedanlık iki yüzyıldan fazlaca bir zaman hüküm sürdü. Hanedan, Yedinci Ptoleme olan "romantik ve acımasız" Kleopatra'nın ölümüyle (MÖ. 69-30) son buldu.

Mısır'ın hâkimi Batlamyus o güne kadar yazılmış bütün bilimsel ve felsefi eserleri toplatarak Serapium Mabedi'nin yanında büyük bir kütüphane meydana getirdi. Bu yeni bilim ve düşün merkezi ***Öklides*** ve ***Arkhimedes*** gibi bilginleri buraya çekti ve süreç içinde Helenistik kültürün İskenderiye'ye taşınması sonucunu doğurdu. İşte ***İskenderiye Mektebi*** adıyla tanınan felsefi akım buradan doğdu. Hıristiyanlık üzerinde olduğu kadar İslam tasavvufu üzerinde de büyük tesirler yaratacak Yeni-Eflatunculuk felsefesinin de doğum yeri İskenderiye'dir.

Eflatun'la Aristo'nun meczedilmesi yolunda yapılan ilk teşebbüsler bu felsefeyi hazırlamıştı ve Mısır'ın eski mistisizmi de bu felsefi terkibin köklerini oluşturmuştu. İskenderiye Mektebi diye tanınan bu yeni felsefenin en önemli temsilcileri MÖ. 25 yılında doğup MS. 50 yılında ölen Yahudi filozofu ***Philon*** ve MS. 205 -270 yılları arasında yaşayan ***Plotin*** olacaktır.

320 civarında İskenderiye'de büyük Matematik Okulu'nu kuran ***Öklides***, *Elementler* adlı eseriyle hem yüzyıllar boyu insanlığı etkileyecek hem de temel başvuru kaynağı olacak çalışmasını tamamladı.

306'da ***Epikuros*** Atina'da ünlü felsefe okulunu, ***301***'de ise ***Kitiolu Zenon*** Atina'da kendi okulunu kurdu.

MÖ. 3. Yüzyıl

"Türkler tarih sahnesinde"

Türkler'in İslamiyet öncesi tarihleri Türklerin de içinde yer aldığı ilk topluluk olan Hunlar'dan itibaren, yani MÖ. 300'lerden başlayarak yaklaşık MS.10. yüzyıla kadar uzanan on üç asırlık bir dönem içinde değerlendirilmekle birlikte, bunun bir de bilinmeyen bir tarih öncesi bulunmaktadır. "Eski Türk toplumu" adı altında aslında çok farklı inanışlara, farklı sosyal yapılara sahip Türk kavimleri bulunuyordu.

Eski Türk kavimlerinin cinslerarası eşitliğe sahip bir yapıda olduğu ve bu yapının İslami etkilerle ataerkilliğe evrildiği yolundaki görüşler bugün çürütülmüş olsa bile hâlâ yaygın bir genel-geçer anlayış olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir: *"Hunları başlangıç*

olarak alırsak, bilinen tarihî dönemlerinden itibaren Türkler tarih sahnesinde ataerkil bir toplum olarak görünmektedirler. Sürü sahibi-göçebe hayat tarzına geçmeleriyle birlikte Türkler ataerkilleşme sürecine girmişler, bu hayat tarzının çok uzun sürmesi, ataerkilliği pekiştiren bir faktör olmuştur. Ancak, eski konumlarını yitirmelerine rağmen kadınların, özellikle fonksiyonellikleri nedeniyle göçebe Türk toplumlarında değer ve önemlerini belli ölçüler içinde her zaman korudukları görülmektedir. Esasen, kadının fonksiyonelliğini tamamen yitirip salt cinsel nesneye dönüşmesi, ancak refah düzeyi yüksek yerleşik kent ve kasaba hayatı içinde gerçekleşebilmiştir." (Mualla Türköne, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*)

Yine Erol Göka'nın Türklerin şaşırtıcı piknik sevgisini, su ile mahrem macerasını, gösteriş ve şatafat kültürünü, kadın-erkek ilişkilerini ve daha nice insanlık hâllerimizi irdelediği *Türk Grup Davranışı*'nda söylediği gibi: *"Türklerin kitlesel ve kurumsal bir biçimde yerleşik hayata geçmeleriyle, İslamiyet'i seçmeleri hemen hemen aynı zamanlara rastlamakta, toplumsal değişiklikte hangi etkenin belirleyici rol oynadığı kolayca ayırt edilememektedir. (...) yerleşik hayata geçilmesinin kadın-erkek ilişkilerinin formatını kökten değiştirdiği konusunda İlber Ortaylı ve diğer bazı bilimcilerin yaptıkları saptama, oldukça uygun gibi görünmektedir."*

* * *

287 civarında doğan ***Arkhimedes***'in 212 yılında Romalı bir asker tarafından öldürülmesiyle son bulan hayatı hikâyelerle örülmüştür. Kral Hieron'un tacı hakkındaki hikâye hepimizin bildiği gibi hamamdan giyinmeden fırlayıp *"heureka"* (buldum) diye bağırmasıyla biter; mekanik ve hidrostatik üzerine çalışmaları ise *"bana dayanacak bir yer gösterin, dünyayı yerinden oynatayım"* hikâyesiyle özetlenir. İskenderiye'deki çeşitli okullardan biri de onun kurduğu ***Mekanik Okulu***'ydu.

"Romalılar Sicilya'ya girdiklerinde Arkhimedes, kendisini tutuklamak üzere evine giren askere, uğraşmakta olduğu matematik problemini çözene kadar beklemesini söylemişti. Asker sabırsız çıktı ve bir kılıç darbesiyle onu öldürdü." (Theodore Zeldin)

MÖ. 2. Yüzyıl

Bu yüzyılın başlarında Cay Lun (Tshai Lun) tarafından geliştirilen ***kâğıt***, birkaç yüzyıl içinde Orta Asya vahalarına ulaştı. 8. yüzyılda Semerkant'ta, daha sonra Bağdat'ta ve birçok İslam ülkesinde kâğıt fabrikaları kurulacak ve 10. yüzyılda Kahire pazarlarında malları sarmak için kullanılacaktı. Kâğıdın Avrupa'ya gelişi ise 12. yüzyıldan önce değildir.

Milattan önce 150'li yıllarda Orta Asya ve Doğu İran, kuzeyden gelen göçebelerin istilasına uğradı. Bir buçuk asır boyunca devam eden bu göçlerle birçok değişik kavim Orta Asya'nın büyük bir kısmına egemen oldular.

146 yılında Romalılar Yunanistan'ı yağmaladılar.

MÖ. 1. Yüzyıl

44: Brütüs'ün ihaneti ya da Sezar'ın ölümü.

30: ***Kleopatra*** 39 yaşında hayatına son verdi. Yıldızı sönmekte olan bir hanedanı ayakta tutabilmek için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Roma'da Sezar'la yaşadığı kısa bir dönemin ardından Mısır'a dönüp, Sezar'ın zoruyla tahtı paylaştığı erkek kardeşini öldürtmüş, ama Sezar'ı geri kazanmayı başaramamıştı. Ama Antonius'u kendine bağladı ve MÖ. 36'da evlenip Mısır'a bağımsız bir monarşi getirmek yolunda sonuçsuz bir mücadeleye girdiler. Bu umutlar Actium'daki deniz savaşında (MÖ. 31) kesin olarak yok edilince Antonius intihar etti. Kleopatra bunun üzerine Octavius'u kendine bağlamaya yönelik son bir girişimde bulundu ve başaramayınca yenilgiyi kabul etti. Octavius'un Roma'daki zafer yürüyüşünde teşhir edilmekten kaçınmak için kendini öldürdü.

MÖ. ***100*** civarında ipek ticareti birkaç yol üzerinden yapılıyordu. Doğu'dan Batı'ya doğru uzanan bu kadîm yol, bir ırmağın geçtiği her yeri yeşertmesi gibi, içinden geçtiği bütün şehirlere hayat kazandırıyordu. Daha milattan önceki yıllarda Çin'den kalkan kervanların taşıdığı ipeklerle evrendeki en büyük yol diye anılacak olan ***İpek Yolu*** hiçbir zaman tek bir güzergâha sahip olmadı.

Uzak Doğu'dan ipek, kâğıt, porselen, baharat ve değerli taşları taşıyan kervanların, binlerce kilometre uzunluktaki bu yolu kat ederken yaşadığı güçlükleri, yükleri arasına koydukları hikâyeleri ve haberleri, konakladıkları yerlerle olan etkileşimlerini düşündükçe, bu kervanların ticari mal taşımanın çok ötesinde önemli işlevler üstlenmiş olduğunu daha iyi idrak edebiliyoruz: *"Hiçbir uygarlık kendine özgü hareket olmaksızın yaşayamaz; her uygarlık komşularıyla olan mübadeleler ve şoklarla zenginleşir. Örneğin İslamiyet, 'susuz denizler' denilen, mekân içindeki çöller ve stepler boyunca ilerleyen kervanlar olmaksızın, Akdeniz'deki ve Hint Okyanusu'nda Malaka ve Çin'e uzanan deniz seferleri olmaksızın düşünülemez."* (Fernand Braudel)

MS. 1. Yüzyıl

"Zaman İsa'yla birlikte yeniden başlatıldı."

> *"Zamanı düzenleme aracı olarak takvimlerin çok gerilere giden bir hikâyesi olmakla birlikte zamanın hesaplanmasındaki en etkileyici işaret Hz. İsa ile konmuştur. Kendisini kabul ettirmek isteyen yeni bir iktidar yeni bir kronoloji de dayatmalıdır; kendisini sanki zaman onunla başlamış gibi göstermelidir."*
> Elias Canetti

Miladi Takvim, Hz. İsa'nın doğumunu (sıfır) kronolojinin başlangıcı kabul eder ve dünyanın güneş etrafındaki dönüş süresi olan 365 gün 6 saatlik zamanı bir yıl olarak esas alır. ***Hicri Takvim*** ise başlangıç olarak 7. yüzyılda Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği 622 yılını alacak ve ay yılına göre düzenlenecektir.

1. yüzyılın başında ortaya çıkan İsa kendisinin Yahudilere nebilerin vaat ettiği Mesih olduğunu ilan etmiş ya da izleyicileri tarafından Mesih olarak tanınmış, ama bunu siyasi bakımdan tehlikeli bulan Yahudi seçkinleri tarafından çarmıha gerilerek idam edilmiştir. İsa'ya inananlar ise onun dirildiğini ve göğe çıktığını söylemişler-

dir: *İsa'nın yandaşları başlangıçta kendilerini Yahudiliğin bir parçası diye görüyorlardı. Erken Hıristiyanlığın yaratılma sürecindeki olaylar ve fikirler, olayların yaşanmasından hemen sonra yazıya dökülmüştür; fakat İsa'nın dört yaşam öyküsü (İnciller), Tarsuslu Pavlos'un ve diğer bazı havarilerin mektupları, dünyanın sonu ve Tanrı'nın Yeryüzündeki Krallığı'nın kuruluşu üstüne şiirsel bir görü olan Vahiy'den oluşan* ***Yeni Ahit*** *son biçimini* MS. *4. ile 7. yüzyıllar arasında almıştır."* (İgor M. Diakonoff)

30: İsa Peygamber'in göğe çekilmesi

MS. 2 Yüzyıl

1. yüzyılın sonlarında, MS. 100'e doğru Mısır'da dünyaya geldiği tahmin edilen ***Batlamyus***, hayatının büyük bir bölümünü İskenderiye'de geçirmiş bir bilgindi. Batlamyus'a şöhret kazandıran *Almagest* isimli dev eseri yüzyıllar boyunca birçok bilginin sayfalarını karıştırdığı, ilham aldığı bir kitap olma özelliğini korudu.

Almagest, onun zamanına kadar gelişen Yunan astronomisinin bir özetini verdiği gibi, gezegenlerin hareketleri konusunda kendi orijinal çalışmalarını da içeriyordu. Astronom Batlamyus'un Mısır'ı yönetmiş olan Ptolemeus sülalesiyle bir akrabalığı olmadığı, Batlamyus (Ptolemeus) adının onun yalnızca Mısır'dan geldiğini gösterdiği zannediliyor. Ama bu karışıklık onun hep başında bir taç ile resmedilmesi sonucunu doğuruyor. Asıl adı Claidus.

İslam tıbbının çalışmalarına çok şey borçlu olduğu ***Galenos*** da 2. yüzyılda yaşamıştı. 129 ya da 130'da ***Bergama***'da doğuyor, 16 yaşında tıp okumaya karar veriyor ve tıp eğitimi için önce İzmir'e, sonra Korent ve İskenderiye'ye gidiyor. 28 yaşında gladyatörlerin hekimi olarak Bergama'ya dönüyor ve 161 yılında Roma'ya giderek burada imparatorluk ailesinin doktoru oluyor. Anatomi konusundaki pratik bilgisini gladyatörlerin ve askerlerin cerrahlığını yaptığı sırada kazandığı sanılıyor. Galenos'un eserleri Harranlı bir Sabii olan ***Sâbit b. Kurrâ*** tarafından Arapçaya tercüme edilen ilk Yunanca metinler arasında yer aldı.

Galenos 200 yılına kadar yaşadı; yazdığı kitaplar Doğu'nun ve Batı'nın tüm hekimleri tarafından yüzyıllarca hatmedildi.

MS. 3. Yüzyıl

Zerdüşt dinini benimsemiş olan ***Sasaniler***, 3. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın ortasına kadar sürecek bir imparatorluk kurdular. Bundan sonra İslamiyet'in doğuşuna kadar egemenlik mücadelesi Sasaniler ve Bizans İmparatorluğu arasında sürdü. Sasani hükümdarı Şapur döneminde (241-272) Antakya ve Suriye'den savaş esiri olarak alınan insanlar İran'ın güney doğusundaki ***Gundişapur***'a yerleştirildi. Böylelikle bu kentte oldukça önemli bir yabancı nüfus oluştu. Daha sonraki yüzyıllarda Nasturi ve Yakubi âlimlerin de Gundişapur'a yerleşmesiyle bu kent bilim ve felsefe ocağı olarak ünlenecektir.

205: Neo-Platoncuların en önemlisi olarak görülen ***Plotinos***, Mısır'daki Lykopolis'te doğdu. Yirmili yaşlarında felsefe öğrenimi için İskenderiye'ye geldi. 39 yaşında Hindistan ve İran'ın mistik sistemlerini öğrenmek için Perslere karşı yapılan bir sefere katıldı ama İmparator Gordianus'un öldürülmesi üzerine 245 yılı civarında Roma'ya kaçarak burada okulunu kurdu ve 270 yılı civarında öldü. İskenderiyeli filozofların en önemli özellikleri aklı inançlarla uzlaştırmak yolunda gösterdikleri çabaydı ve bu çaba yazma eserler yoluyla yüzyılları katederek İslam dünyasına ulaşacak ve birçok âlimi etkisi altına alacaktır. Yani ***Yeni-Eflatunculuk*** sisteminin mirasçıları mutasavvıflar olacaktır.

216: Dünyayı iyilikle kötülüğün savaş alanı olarak gören ve insanın mutluluğunun bu iki kuvvet arasındaki dengeye bağlı olduğunu söyleyen İranlı düşünür ***Mani*** (216 - 277) doğdu. Eserlerini Süryanice ve Farsça yazmıştı. Mani'nin dinî felsefesi Yakın Doğu'da hâkim olan bütün fikirlerden etkilenmişti. Arami ilahiyatını (Hıristiyanlık), Mazdeizmi (Mecusilik), Yeni-Eflatunculuğu ve Helenistik felsefeyi birleştirerek yeni bir terkip oluşturmuştu. Bu dinî-felsefi akım 8. asrın ortalarında Uygur memleketine girecek ve ***Uygur hükümdarı Bögük Han***, Mani mezhebini resmen kabul edecektir.

Doğal olarak o güne kadar Budist veya Şamanist olan halkın büyük kısmı da bu yeni mezhebi kabul etmek durumunda kalacaktır.

Aynı şekilde Sasani İmparatorluğu da Mani dininin etkisi altına girmişti. Önce Maveraünnehir'de sonra da Çin Türkistanı'ndaki Türkler arasında yayılan ***Maniheizm***, Arap orduları Maveraünnehir'e geldiği zaman Buhara ve Semerkant'ın en yaygın dinî inanışlarından biriydi.

250 yılında tahta oturan ***Bizans İmparatoru Decius*** ve onun ardılları zamanında Hıristiyanlar kitlesel olarak kanlı kovuşturmalara uğradılar. Kur'an-ı Kerim'in ***Kehf Suresi***'ne konu olan hadise bu yüzyılda, MS. 250 yılında Roma tahtında oturan İmparator Decius zamanında gerçekleşti. ***Mağara Dostları*** imparatorun şerrinden kaçarak bir mağaraya sığındılar. Birçok şaire, yazara, düşünüre çeşitli ilhamlar veren "Mağara Dostları"nın hikâyesi, Sezai Karakoç'ta şu dizelere dönüştü:

"Uyudular uyuyarak onardılar
Işıttılar insan yüreğini
Kentler battı kentler çıktı uyudular
...
Uyudular gençliğin mağara konukları" (Hızırla Kırk Saat)

272 yılında ünlü Sasani İmparatoru ***Şapur***, bunun üzerinden çok geçmeden 277 yılında ise Maniheizmin kurucusu ***Mani*** öldü. Bir Part asilzadesi olan Mani, Şapur'un ölümünden sonra hapse atılmış; ardından derisi yüzülerek öldürülmüştü.

MS. 4. Yüzyıl

Roma İmparatoru ***Konstantin*** (öl. 337) hükümdarlık tahtına 306 yılında oturdu ve 330 yılında başkentini Roma'dan Bizans'a aktardı. Yeni başkent Konstantinopolis adını aldı.

379 yılında imparatorluk tahtına çıkan ***Teodosius*** *ise* Hıristiyanlığı devletin resmî dini hâline getirdi. Kıssaya göre ***Yedi Uyurlar*** da onun döneminde uyandılar…

Mağaradakilerin uykularının sırrı, içlerinden biri yiyecek almak üzere Efes'e inip, İmparator Decius döneminin parasını verdiğinde ortaya çıkmıştı. İmparator ve şehir halkı mağaraya geldiler. Gençlerden biri yeniden dirilmenin gerçek olduğunu göstermek için Tanrı'nın kendilerini derin bir uykuya yatırdığını ve kıyametten önce dirilttiğini söyledi. Daha sonra gençlerin hepsi ölüm uykusuna yattı.

Türkiye'den başka İspanya, Mısır, Ürdün, Cezayir, Suriye, Afganistan gibi pek çok ülkede "Yedi Uyurlar"a ait olduğu iddia edilen mağaralar bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki Ashâb-ı Kehf mağarasını ne zamanla ne de mekânla kayıtlı kılmak mümkün değildir. Yine de toprak, kıskançlıkla sahiplenir öyküsünü. Eflatun'un mağarası gibi, her kültür, her din kendi mağarasını oluşturur. Aslında kıssadan amaç, insanın bir harikuladelikle gözlerinin kamaştırılması değil, Allah'ın sözünün gerçek olduğunun ve kıyametin kopmasından şüphe edilmeyeceğinin hatırlatılmasıdır.

Musa'nın Rabbini görmek istemesi gibi insanlar da gaybın perdesini yırtmak, bilmek istemektedir. Musa'nın Tur Dağı'nda; *"Rabbim! Bana kendini göster; seni bileyim!"* yakarışına yanıt şu olmuştur: *"Sen Beni asla göremezsin."*

Biz ölümlüler böylesine uzun bir uykunun esrarını çözebilmek uğruna Mağara Dostları'na yanaştığımızda, onlar biraz daha gaybın sonsuzluğuna kaçar. Zaten Kur'an'da da Ashâb-ı Kehf'in ayrıntılarını tartışmanın; gaybı, yani bilinmezi taşlamakla bir olduğu söylenmektedir. Yine de kolektif bilinçte bu olay ebediyetin, rüyanın, sırrın bir simgesi olagelmiş, mitoslarla örülmüştür.

Mağara Dostları bizi; minyatürlerde, kitabelerde, öykülerde, şiirlerde ya da bir söylencenin içinde, uyuyarak uyandırırlar...

* * *

Elbette 3. yüzyılda büyük kovuşturmalara ve zulme uğrayan Hıristiyanların çilesi dinlerinin devletin resmî dini olmasıyla sona ermemiş, bu kez de farklı Hıristiyanlık yorumları kovuşturulmaya başlanmıştır.

395: Pagan kalıntıları olduğu gerekçesiyle Olimpik oyunları lağveden İmparator Teodosius'un ölmesiyle imparatorluk Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı; bunlardan Batı Roma İmparatorlu-

ğu yıkılırken, Doğu Roma İmparatorluğu daha bin yıl varlığını sürdürerek Fatih Sultan Mehmet döneminde tarihe karışacaktır.

MS. 5. Yüzyıl

Türkçe konuşan göçebelerin Orta Asya'yı istilaları 4. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Bu istila 5. yüzyılda da sürecek, 6. yüzyıldan itibaren ise Orta Asya stepleri Türklerin hâkimiyetine geçerek Orta Asya halklarının konuşma dili Türkçe olmaya başlayacaktır.

415: İskenderiye'de meydana gelen ayaklanmada, Hıristiyanlığa düşman olduğunu düşündüğü insanlara karşı Ortodoksluğu savunan İskenderiye Piskoposu'nun kışkırttığı ya da göz yumduğu bir saldırıda kızgın kalabalıklar ***İskenderiye Kütüphanesi***'ni yaktılar: *"Bu olaylardan sonra İskenderiye bilim merkezi statüsünü hiçbir zaman yeniden kazanamadı. 640'da Müslümanların Mısır'ı fethi sırasında vuku bulan yangından sonra tamamen unutuldu. Ancak bu yangından çok önce, bilim adamları değerli el yazmalarını alarak İskenderiye'yi terk etmişlerdi. Yunan bilimi Ortaçağ Avrupa'sında yeniden canlanmak üzere, İslam dünyasında korunacaktı."* (Colin A. Ronan)

Ünlü kadın matematikçi ***Hypatia*** da keşişler tarafından acımasızca öldürüldü.

431: Bir krizle sona eren Efes Konsili'nde Konstantinopol Patriği Nestorios egemen zihniyete aykırı düşüncelerinden dolayı aforoz edilmişti. Nestorios ve onun kurduğu mezhep Meryem Ana'nın ***Tanrı'nın annesi*** olarak adlandırılmaması gerektiğini söylüyorlardı. Nestorios sürgün edildi ve adlarını bu patrikten alan ilk Nesturiler de Bizans'tan ayrılarak önce Urfa'ya, ardından Çin, Hindistan ve İran içlerine çekildiler.

Yunancanın ardından Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli dili olan Süryanice ile 3. ve 7. yüzyıllar arasında başta dinsel nitelikli olmak üzere büyük bir edebiyat gelişti; Kutsal Kitap çeviri ve yorumları, Azizlerin yaşamları, ilahiler ve şiirler yazıldı. Aynı zamanda Nesturiler Yunan birikimini de Süryaniceye çevirmişler ve daha sonra İslam dünyasına aktarmışlardı.

Urfa'da (Edessa) kendi okullarını kuran Nesturi rahipleri 489 yılında İmparator Zenon tarafından sapkınlıkla itham edildiler. Okulları kapatılan rahipler İran'a iltica ederek Sasaniler'in himayesine girdiler.

Bizans'tan kovularak Mani dininin etkin olduğu İran'a iltica eden âlimler, İran'ın büyük entelektüel merkezi olan Gundişapur'a yerleşiyorlardı. Burası Sasani Kralı II. Şapur tarafından Yunan âlimi Theodoros için kurulmuştu. Nasturi ve Yakubi âlimler Gundişapur'u sonraki yüzyılların en önemli tıp merkezi yapacak çalışmalarına başladılar.

Böylelikle Atina'dan, İskenderiye'den, Urfa'dan kovularak İran'a ve Türkistan'a doğru çekilen âlimler, İslam medeniyetinin büyük tercüme devrine kadar insanlığın o güne kadar elde ettiği birikimi, yani insanlığın ortak mirasını saklayıp geliştirdiler: *"Yunan eserlerinin Arapçaya nakledilmesinde **Süryani** ve **Arami** mütercimlerin çok büyük rolü var. Suriye, Irak, İran içlerine kadar sokulup yerleşecek kadar müsait zaman bulmuş olan bu ilim hareketi olmamış olsaydı, Abbasiler zamanında birdenbire gözlerin eski Yunan medeniyetine çevrilmesi ve İslam medeni uyanışının başlaması mucize nevinden bir hadise gibi kalırdı."* (Hilmi Ziya Ülken)

İslam uygarlığının çıraklık döneminin en değerli hocaları Nesturi âlimler olmuştu. Bu mezheplerin mensupları hem açık fikirliydiler hem de yüksek felsefi bir kültüre sahiptiler. Antik Yunan'ın birikimi onların aracılığıyla daha İslam dini ortaya çıkmadan önce İran, Irak, Suriye gibi coğrafyalarda tanınıyordu. Müslümanlar dikkatlerini İslam öncesi bilimlere çevirdiklerinde, bu kaynakları Arapçaya çevirebilecek çeşitli dinlerden ve dillerden insanlarla aynı toplumda hoşgörü içinde yaşıyor olmanın avantajlarından yararlandılar. Üstelik Hıristiyan, Yahudi ya da Sabii toplumundan bilginler Arapçayı da çok iyi biliyorlardı. Aynı şekilde Pehlevice ve Sanskritçeden Arapçaya çeviri yapacak çeviri üstatları da vardı. Bugün bile iyi çevirmenlerin nasıl parmakla sayılacak kadar az olduğu düşünülecek olursa, o çağda bilim ve felsefeye vâkıf nitelikli çevirmenlerin ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Bunlardan bir kısmı Zerdüştlükten, Sabiilikten, Hıristiyanlıktan dönerek Müs-

lüman olma yolunu seçerken, kendi inanışlarını koruyanlar da rahat ve özgür bir biçimde çalışma koşullarına sahiptiler.

MS. 6. Yüzyıl

"Kendine gel, yepyeni bir söz
söyle de dünya yenilensin"
(Mevlânâ)

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed'in doğumu (***571***) ile dünyanın kendini yenileyeceği bir dönem açıldı.

Türk kavimleri Orta Asya steplerini hâkimiyetleri altına aldılar.

Bizans'tan kovulan Yakubiler ve Nesturiler'in İran ve Irak'a göçleri bu yüzyılda da devam etti.

529: Jüstinyen Atina'daki felsefe mektebini kapattı. Ayasofya ise onun döneminde, 537 yılında görkemli bir törenle açıldı: *"Büyük Kilise'yi kutsamak üzere Jüstinyen dört atın çektiği arabasıyla saraydan ayrıldı. Bin öküz, altı bin koyun, altı bin geyik, bin domuz ve on bin kuşla kümes hayvanlarının kurban edilmelerine nezaret etti ve yoksullarla ihtiyaç sahiplerine otuz bin parça et verdi.*

Daha sonra İmparator Jüstinyen Haç ve Başpiskoposla birlikte yoluna devam etti. Kiliseye giriş kapısının tam önünde ise Başpiskoposu bırakıp kendi başına içeri girdi ve kollarını havaya kaldırarak şöyle bağırdı:

"Tanrı'ya şükürler olsun, beni bu eseri tamamlayamaya layık gördü. Ey Süleyman, seni geçtim!" (Daniel J. Boorstin)

Onun döneminde Akdeniz Roma'nın bir iç denizi hâline gelmiş ve eski Roma Hıristiyanlığı en parlak dönemini yaşamıştır. Kilise içinde gücünü arttıran ve uyruklarına zorla Ortodoksluğu benimseten imparator, paganlığa karşı amansız bir savaşa girişti. Atina ve İskenderiye Okullarını kapatması da bu bakış açısının ürünüdür.

İskenderiye Ekolü, Justinien tarafından kapatıldığında, bu okulun bilginleri soluğu İran'da aldılar. İran'a sığınan ilim adamları kendilerine gösterilen hoşgörünün ve konukseverliğin karşılığını Yunan bilginlerinin eserlerini Doğu dillerine çevirerek verdiler.

İskenderiye Okulu; Helen, Yahudi, Babil ve Mısır akımlarının karşılaştığı bir yer olarak son derece önemliydi ve karışımın ortaya çıkardığı miras Nesturi rahipler tarafından Süryaniceye çevrilerek muhafaza edilmişti. Nesturilerin eserleri "Süryanice"ye çevirmekte gösterdikleri gayret ***Seyyid Hüseyin Nasr***'a göre Yunanca konuşan İskenderiye ve Bizans Kilisesi'nden bağımsız olabilmek ve onlardan kopmak için dillerini geliştirmeye duydukları zarurettir:

*"**Antakya** Hıristiyanlık devrinde eski Yunan ilminin öğrenildiği merkezlerden biriydi. Pek çok kez İranlılar tarafından istilaya uğrayan, birçok büyük depremle harap olan, bir hudut bölgesinde olduğu için her zaman paylaşım kavgalarının yaşandığı bu kent aynı zamanda Anadolu'dan getirilen Yunan el yazmalarının teminini kolaylaştırması nedeniyle ayrıcalıklı konumunu sürdürüyordu.*

*İskenderiye birikimi Antakya üzerinden Arami lisanının konuşulduğu ve eski Yunan ilminin en önemli merkezlerinden biri olan Sabiilerin merkezi **Harran**'a geçmiştir."*

İşte Antakya'da 130-140 yıl, Harran'da 40 yıl kadar kalan Hıristiyan ve Sabii(*) âlimlerin bir kısmı daha sonra Bağdat'ta müderris oldular.

552: Arkalarında ***Oğuz Kağan Destanı***'nı bırakarak tarihe karışan ***Hun Devleti***'nin yıkılmasından sonra 744 yılına kadar hüküm sürecek olan ikinci büyük Türk devleti olan ***Göktürk Devleti*** kuruldu. Başkentleri ***Ötüken***'di. Amu Derya'dan Çin'e kadar uzanan

(*) Sabiiler, Kur'an-ı Kerim'de, Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte zikredilen bir topluluktur. Sabiiler kabaca yıldızlara tapan bir topluluk olarak bilinir. Bunlardan Harran'da yaşayan Sabiiler kendilerini İdris Peygamber veya Hermes'in izleyicileri sayıyorlardı. Yeni-Pisagorculuk ve Hermetisizm gibi Helenist dönemin bâtını okullarının öğretilerinin çoğunu koruyarak daha sonra İslami döneme aktarmışlardı. Sabiiler astrolojiye, astronomiye, matematiğe, felsefeye ve tıbba ilişkin esaslı bir birikime sahiplerdi ve astronomi özellikle uğraştıkları alanlardan biriydi. Sabiilik 11. yüzyılda ortadan kayboldu.

bölgede egemen oldular. Bu dönemde kentleşme, tarım reformu ve tohum ıslahı gerçekleşti ve ünlü Göktürk hakanı Bilge Kağan devrinden kalma abidelerle kendilerini ebedîleştirdiler. Eski Orhun Nehri yatağındaki bu taş kitabeler ***Orhun Yazıtları*** ya da ***Orhun Abideleri*** olarak anıldığı gibi Göktürk Devleti'ne ait oldukları için ***Göktürk Kitabeleri*** de denmektedir. En eski Türk yazısı olarak bilinen Göktürk Alfabesi sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru yazılıyordu ve 38 harften oluşuyordu. Orhun Abideleri 19. yüzyılın sonralarında keşfedildi ve 1893 yılında Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen bu 38 harfli alfabeyi çözerek yazıtları okumayı başardı.

Yazıtlar Türk dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, töresi hakkında önemli bilgiler verdiği gibi Türk ve Türkçe adı, ilk kez, Göktürkler dönemine ait bu yazıtlarda geçmektedir.

Bugün Moğolistan sınırları içinde olan bu yazıtlardan ***Bilge Kağan*** (735) ve ***Kül Tegin*** (732) yazıtları Orhun Irmağı civarındayken, ***Bilge Tonyukuk Kitabesi*** (716) ise bu iki yazıttan oldukça uzakta, Moğolistan'ın başkenti ***Ulan Batur***'a yakın bir bölgede bulunuyor. Ancak, tüm yazıtlar aynı döneme ait oldukları için ortak bir isimle anılıyor.

Büyük astronom ve matematikçi ***Brahmagupta*** da bu yüzyılın bitmesine iki kala 598 yılında doğdu ve 7. yüzyılda büyük eseri *Siddhanta*'yı yazdı. Bu eseriyle Brahmagupta, 9 sayı işareti ve sıfır ile birlikte hesap yapma usullerini de ortaya koymuş oluyordu. Bu eser Abbasi halifesi ***Mansûr*** zamanında Hintli bir astronom tarafından Bağdat Sarayı'na getirilecektir.

MS. 7. Yüzyıl

"Büyük fetihler dönemi" ya da "Asr-ı Saadet"
Dünyanın manevi ve siyasi haritası değişiyor.

İslamiyet'in başlangıç dönemlerinde Arap orduları Asur, Akamenidler gibi dünyanın en eski uygarlıklarının yaratıldığı Yakın Doğu'yu ele geçirdiler. İslam orduları tarafından ele geçirilinceye

kadar Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika; Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki eyaletlerden ve Hıristiyan toplumlardan oluşuyordu.

Bu yüzyılda dünya, iki büyük devlet arasında sürekli olarak paylaşım savaşlarına sahne olmuştur. Bunlardan biri Batı'daki Roma (Bizans) İmparatorluğu, diğeri ise Doğu'daki İran Sasani İmparatorluğu'dur. İslam dini, Bizans ve Sasani İmparatorluğu arasındaki savaşlardan yoksul düşmüş ve zulümden bıkmış insanlar için bir kurtuluş aracı olarak görülmüştür.

İslam, doğuşundan kısa bir zaman sonra öyle büyük bir hızla yayılmış ve öylesine geniş bir coğrafyaya egemen olmuştur ki bu başarıyı ne İslam ordularının büyük kahramanlıkları açıklayabilir ne de Halid b. Velid, Amr b. As gibi büyük kumandaların zekâ ve maharetleri…

Böylesine geniş bir coğrafyayı kılıç zoruyla ele geçirecek kalabalık bir nüfusa da sahip değildi Müslümanlar… İslam orduları fethettikleri ülkelerin halklarını din değiştirmeye zorlamıyor, "cizye alma koşuluyla" onları kendi hâllerine bırakıyordu. Ancak yerli halklar da cizyeden kurtulmak için Müslümanlığı tercih ediyor ve bu da devlet gelirlerinde bir azalmaya neden olduğu için, halifeler ve yöneticiler kimi zaman Müslümanlığı zorlaştırıcı hükümler koyuyorlardı. Bunlardan biri adaletiyle ikinci Ömer olarak ünlenen Emevi Halifesi ***Ömer b. Abdülaziz*** dönemine rastlar. İslam dinini kabul edenlerin sayısı her geçen gün artmaya başlayınca gelirlerin azalacağını düşünen vali, İslam dinini kabul edenlerin samimiyeti konusunda kuşkuları olduğunu söyleyerek yeni Müslüman olanlara "sünnet olma" şartının konulması önerisini getirir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz *"Allah Hz. Muhammed'i sünnetçi değil, davetçi olarak gönderdi"* diyerek valiyi azarladı ve bir süre sonra da onu görevden aldı.

Bu anekdot, İslam'ın yaygınlaşma sürecinde yöneticilerin, değil insanları din değiştirmeye zorlamak, birtakım ekonomik sebeplerden dolayı teşvik bile etmediklerine ilişkin tarihteki birçok örnekten sadece birisi.

7. yüzyılın sonlarına doğru Mekke ve Medine, İslam'ın başkentinin Emeviler tarafından Medine'den Şam'a taşınmasıyla eski ih-

tişamlarını kaybetmeye başladı. İlk iki Emevi halifesi dışında kalanların *"Rönesans devrinin imansız papazlarına"* benzetildiği Emevi halifeleri bir halk ayaklanmasıyla yıkılacakları 750 yılına kadar İslam dünyasını yönettiler.

Türk kavimleri ise 7. yüzyılda da güneye ve Yakın Doğu'ya doğru göçlerini sürdürdüler.

610: Hz. Muhammed'e ilk vahiy geldi.

619: Resulullah'ın amcası Ebû Talib ve Hz. Hatice vefat etti.

622: Hz. Muhammed'in Mekke'den Yesrib'e hicreti. Bundan sonra şehir "Peygamber kenti" anlamına gelen Medine olarak bilinmeye başladı.

624: Mekkelilere karşı Bedir'de ilk zafer kazanıldı.

625: Uhud Savaşı; bir ince imtihan...

630: Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından kurulmuş olan Kâbe'nin putlardan arındırılması.

8 Haziran 632: Mekke'de verdiği "Veda Hutbesi" ile bütün Müslümanların kardeş olduğunu vurgulayan Hz. Muhammed, Medine'ye döndü. Bir süre sonra hastalandı ve başı Hz. Aişe'in dizinde, 13 Rebiülevvel Pazartesi günü (8 Haziran 632) Rabbine kavuştu.

Toprak, ahir zaman peygamberi için bağrını açarken Medine nefesini tuttu…

Sahabiler Resulullah'ın vefatı kadar, vahyin kesilmiş olmasına, haberlerin sonunun gelmesine de ağladılar bu kederli günde.

Hazreti Ebubekir, Resulullah'ın yanına girdi; ağlayarak iki gözünün arasını hürmetle öptü ve "Mescid-i Nebî" ye geçerek minbere çıktı:

- Ey Nâs! İçinizde Muhammed'e tapan varsa, iyi bilsin ki Muhammed ölmüştür. Allah'a ibadet edenler varsa, iyi bilsin ki Allah bakîdir, asla ölmez!"

635: Şam'ın fethi.

637: Hz. Ömer Kudüs'ü aldı.

638: ***Basra*** ve ***Kûfe*** şehirleri kuruldu. Bu iki şehirde Müslüman teolojisinin, Arap gramer ve filolojisinin temelleri atıldı. Basra şeh-

ri dil bilgisi âlimleri ile şöhret buldu ve buradan yetişen âlimler Nahiv (gramer) ilminde önder oldular.

641: Müslümanlar Mezopotamya'da.

642: Mısır'ın fethi. Hz. Ömer'in emriyle Amr b. As, Mısır'ı zapt ettiğinde, İskenderiye yıldızı sönmüş şehirlerden biriydi ve burada büyük İskenderiye Kütüphanesi'nden eser yoktu. Müslümanların Mısır'ı fethi sırasında bir yangın çıkmışsa da bundan çok önce bilim adamları değerli el yazmalarını alıp İskenderiye'yi terk etmişlerdi.

643: el-Fustât (Kahire)'nin kuruluşu.

644: Hz. Ömer'in vefatı.

651: İran ve Mezopotamya'da Sasani iktidarının sona ermesi.

656: Hz. Osman'ın öldürülmesi ve Hz. Ali'nin halife seçilmesi.

657: Son Sasani Kralı olan III. Yezdigerd Merv şehri yakınlarında öldürüldü. Onun döneminde Hintçe ve Süryaniceden Farsçaya çok sayıda tercüme gerçekleşmişti. Sonraki yüzyıllarda İslam edebiyatı ve hikmeti üzerinde büyük etkisi olacak *Kelile ve Dimne*'nin Hindistan'dan getirtilip Farsçaya tercüme edilmesi de son Sasani hükümdarı dönemindedir.

661: Hz. Ali'nin Hariciler tarafından şehit edilmesi.

661: Emeviler sülalesinin ilk hükümdarı olan Muaviye başa geçiyor ve başkenti ***Medine***'den ***Şam***'a taşıyor. Şam Valisi Muaviye'nin halifeliğini ilan ederek Şam'ı imparatorluğun başkenti yapmasıyla çok önemli bir karşılaşma yaşandı. Haydar Bammat'ın ifadesiyle devletin merkezi artık bütünüyle Araplara mahsus denebilecek bir mıntıkadan çıkıp Bizans geleneklerinin bütün canlılığıyla ayakta olduğu ve Roma-İran devletlerinin etki alanlarının birbiriyle çarpıştıkları bir yere nakledilmiştir.

Bizans-Sasani devletlerinin sınır boylarına serpilmiş olan Şam, Basra, Antakya, Nusaybin ve Urfa'da çok sayıda Yahudi, Hıristiyan, Maniheist, Müslüman ve diğer inanç gruplarından insanlar bir arada yaşıyordu. Burada Hıristiyanlarla giriştikleri dinî-felsefi tartışmalarda çok açık farkla yenilgiye uğrayan Müslümanlar, büyük bir öğrenme açlığı ve bilme hırsına kapıldılar. Bu kişisel merak ve hırs aynı zamanda bir devlet politikası hâline gelip kurumla-

şınca, her uygarlığın temelinde bulunan çeviri faaliyeti 8. yüzyılın hemen başlarında, Halid b. Yezid döneminde başladı.

Emeviler bir yüzyıl boyunca İslam'ın siyasi birliğini koruyacak, sınırları büyük ölçüde genişletecek ve İslam uygarlığının doğuşuna büyük katkılarda bulunacaklar ama bir hanedan olarak sevilmeyeceklerdi.

669: Mutezile akımının başlatıcısı ***Vâsıl b. Atâ'***nın (669 -748) doğumu. Vâsıl, Hasan Basrî'nin talebesiydi ve insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu düşünüyordu. Ona göre dünyada veya ahirette cezaya çarpılabilmek, iyilik ve kötülük arasında seçim yapmak için öncelikle insanın özgür olması gerekiyordu. Bu hareket bir taraftan kelamın felsefileşmesine yol açarken, diğer taraftan felsefenin de din ve iman işleriyle meşgul olması sonucunu doğurdu.

680: İlk Emevi hükümdarı ***Muaviye*** öldü. Muaviye daha hayattayken, oğlu Yezid'i kendi ardılı olarak ilan etmişti. Böylelikle halifelik seçimle gelinen bir konum olmaktan çıkarak babadan oğula geçen bir sisteme dönüştü.

Muaviye'nin oğlu Halid b. Yezid, Kerbelâ Faciası'nın müsebbibi olarak adına lanetler yağdırılan bir şahsiyet olsa da yaptığı iyi işler de var. Yezid; Süryanice, Yunanca, Aramca ve diğer bölge dillerinden çeviriler yaptırır. Onun teşvikiyle İskenderiye'den Şam'a tıp, astronomi, kimya ve felsefe kitapları taşınır ve Arapçaya çevrilir. Yezid aynı zamanda bir şairdi ve müziğe tutkundu.

680: Muharrem ayının onuncu gününde Kerbelâ'da ***Hz. Hüseyin***'in öldürülmesi ile bir hüzün ve keder yılı oldu. Peygamber torununun başı kesildi ve başkent Şam'daki halifeye götürüldü. Kerbelâ şehrindeki görkemli türbesi yüzlerce yıldır Kerbelâ faciasının yıldönümünde ziyaretçilerle dolar taşar.

"Hüseyin son Sasani kralının kızıyla evlenmişti, böylece imamlık onun kanında iki ayrı yerden aldığı kutsal haklarla birleşiyordu. Pers-İslam birliği düşüncesi de Kerbelâ çölünde Hüseyin'in kanına gömüldü." (Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*)

683: Adına lanetler okunan ikinci Emevi Hükümdarı Yezid'in ölümüyle İslam dünyasında yeni bir iç savaş başladı.

685: Emevilere en parlak devrini yaşatacak ***Abdülmelik b. Mervân***'ın 705 yılına kadar sürecek saltanat dönemi başladı. Onun zamanında kabile üyeleri artık evlerinin rahatlığını terk edip uzak coğrafyalarda 'kâfirler'e karşı savaşmaya gönülsüz davranacaklar ve böylelikle profesyonel orduların dönemi başlayacaktır.

691: Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervân, ***Kudüs***'te ***Ömer Camii***'ni (Kubbetü's-Sahra) yaptırdı.

Kudüs'teki ***Mescid-i Aksa*** diye bilinen kompleksin merkezi olarak, üzerinden Hz. Muhammed'in Mirac'a yükseldiği Muallak Taşı gösterilmektedir. Hz. İbrahim'in üzerinde oğlunu kurban etmek istediği taş olarak da bilinen bu kutsal taşın Yahudiler ve Hıristiyanlar için de kutsallığı var. Muallak Kayası'nın üzerine Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervân Türkiye'de Hz. Ömer Mescidi diye de bilinen Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettirir. Yeryüzünde inşa edildiği şekilde ayakta kalan en eski İslam binasıdır.

MS. 8. Yüzyıl

"Doğu uygarlığı atağa geçiyor"

Şam, Bağdat, Kahire, Endülüs gibi merkezlerde İslam uygarlığı atağa geçerken Orta Asya ise kabaca tanımlanabilecek iki dil bölgesine sahipti. Bunlardan biri kuzey step bölgelerinin tümünü içeren Türk dilleri, diğeri ise yerleşik kültür bölgelerini içeren İran dilleri idi.

700: İmam Ebû Hanîfe Kûfe'de dünyaya geldi. Asıl adı ***Numân b. Sâbit***'ti. Hayatını ilme ve İslam'a hizmete verdi. Çağındaki ilimlerin hepsini tahsil etti. Babası, Kûfe, Basra ve Mekke arasında ticaretle meşgul olduğundan, o da onunla beraber gezerek, değişik âlimlerle görüştü, ilmini ilerletti.

705: Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Velid'in 716'ya kadar sürecek olan hilafeti başladı. Onun döneminde İslam devletinin sınırları doğuda Hindistan'dan Orta Asya'ya ve Maveraünnehir'e kadar ulaştı. İslam sanatının en görkemli eserlerinden olan ***Şam Emevi Camii*** onun döneminde yapıldı. İlk hastane ve rasathane de öyle… Velid, Mekke ve Medine'nin önde gelen müzisyenlerini de Şam'da toplamıştı.

Emevilerin en parlak dönemlerinin Abdülmelik ve oğlu Velid döneminde yaşandığı kabul edilmektedir.

709: Buhara'nın alınışı: Buhara'ya İslam ordularının ilk seferleri 673 yılında başlamıştı. Ancak bir çeyrek yüzyıl boyunca Buhara'ya yapılan akınlar kesin bir sonuç vermeyecek ve Kuteybe b. Müslim'in 706 yılında düzenlediği seferle Buhara İslam hâkimiyetine girmeye başlayacaktır. Kuteybe önemli miktarda Arap nüfusu Buhara'ya yerleştirerek, camiye gelenlere para ödeyerek, kendisine sadık kalacağını inandığı yerel yöneticileri (Buhâr-Hudât) tayin ederek şehirde hâkimiyeti sağlamaya çalışmış ama Buhara'ya gerçek anlamda istikrar Abbasiler döneminde, Halife Me'mûn döneminde gelebilmiştir.

Kuteybe'nin zamanında Buharalılar İslam dinini tam üç kez kabul ettiklerini söylemişler, ancak Müslüman askerler Buhara'dan ayrılıp Merv'deki kışlalarına döndüklerinde eski inançlarına geri dönmüşlerdi.

İslam fetihleri sırasında Araplar en önemli kışlalarını önce Merv(*), Herat, Nişabur gibi kentlerde kurdular ve ilk kez Türk dili konuşan kabilelerle temasa geçmiş oldular.

(*) Maveraünnehir'in İslam orduları tarafından fethi 651 yılında ***Merv***'le başlıyor. 7. ve 8. yüzyılda ilk İslam ordularının vilayet merkezi olan Merv, 9. yüzyılda siyasi bir merkez olmaktan çıkıyor. Ama Ürgenç gibi, ipek yolu üzerinde bulunması nedeniyle ekonomik önemini her zaman koruyor. Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ne başkent olduğunda ise siyasi bir merkez olarak yeniden parlıyor.

711- 715 yılları arasında Kuzey Afrika ve İspanya Müslümanların eline geçti. Cebelitarık Boğazı'na adını veren ünlü İslam kumandanı Tarık b. Ziyad, çoğunluğu Faslı Berberilerden oluşan ordusuyla İspanya'yı İslam topraklarına kattı.

"Müslüman birlikleri 711'de Cebelitarık Boğazı'nı aştıklarında Yahudi cemaatleri tarafından kurtarıcı olarak karşılanmışlardır." (Jacques Attali)

714: Dördüncü imam Zeynelabidin'in ölümü

721: Ünlü simyacı ***Câbir İbn Hayyân***'ın doğumu. 815'e kadar yaşadı ve evrendeki dört eleman (hava, su, ateş ve toprak) kuramını değiştirerek kükürt ve cıvayı temel maddeler olarak kabul etti. Ona göre bunların uygun bir biçimde bir araya getirilmesiyle herhangi bir maden elde edilebilirdi. Mesela kurşun, kükürt ve cıvaya ayrılabilir ve yeni bir bileşimle altına çevrilebilirdi. Cabir doğada bulunan bütün metallerin "cıva ve kükürt"ün evliliği sonucunda ortaya çıktığına inanıyordu. Metallerin birbirinden farklı olması içer-

---

Merv, bir şehzadeler şehriydi. Dünyanın hiçbir şehrindeki kütüphanelerin boş ölçüşemeyeceği bir kütüphaneye sahip olan önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. İslam dini ni yaymak üzere yola çıkmış iki sahabe, son nefeslerini doğdukları topraklardan çok uzaklarda, Merv'de bıraktılar. İki sahabe mezarından biri Maveraünnehir'de namaz kıldıran ilk kişi olduğu söylenen Hakem el-Gıfari'ye, diğeri ise Büreyde el-Eslemi'ye ait. Büyük Selçuklu Devleti'nin son sultanı Sencer'in muhteşem türbesinin firuzelerle bezeli kubbesinin vaktiyle bir günlük yoldan göründüğü rivayet edilir.

Hoca Ahmet Yesevî'nin şeyhi Hoca Yusuf Hemedânî'nin türbesi de burada. 1140 yılında Herat'ta Merv'e dönerken yolda vefat eden Hemedânî, Merv'de defnedilmiş. Ve uzun yıllar ***Horasan'ın Kâbesi*** sayılacak kadar halk muhayyilesinde önemli bir yer tutmuş.

Yine kerpiçten yapılan kalın duvarlarıyla saraydan çok bir kaleyi andıran küçük kale-sarayları, Küçük Kız Kale ve Büyük Kız Kale harabeleri günümüze ulaşabilen son örneklerden.

Malazgirt zaferinin büyük kumandanı Alparslan'ın da 1072 yılında bir köle tarafından öldürüldüğünde cenazesinin Merv'e getirilerek defnedildiği söyleniyorsa da, bugüne kadar bu bilgiyi doğrulayacak bir bulguya rastlanmış değil. Surları Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emriyle inşa edilen, Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Merv, Sencer'in 1157'de ölümünden sonra biraz geriye çekilerek yerini Harezmşahlar'a başkentlik yapacak olan Ürgenç'e bırakmış. 1221'de ise Moğol istilasıyla yerle bir edilmiş.

dikleri cıva veya kükürt oranına ve ayrıca birleşme sırasında gökten gelen etkilere bağlıydı. Cabir'den sonra gelenler yüzlerce yıl bu maddeyi aradılar. Kurşunu altına çevirecek böyle bir maddenin olağanüstü özellikleri olacağı düşünülüyordu; hatta bütün hastalıkları iyileştireceği ve ölümsüzlük sağlayacağına da inanılıyordu. Aslında Cabir simya ile uğraşırken maddelerin birbirine dönüşebilirliği fikrinin tohumunu atmıştır. Ve yaptığı kimyasal deneylerle birçok başarılı damıtma işlemi yapmış, çeşitli cilalar, boyalar ve madenleri arıtma yöntemlerini bulmuştur.

731: Beşinci İmam Muhammed Bakır'ın ölümü

745-840 yılları arasında Orhun ve Selenge Vadileri'nin yerli kavimleri olan ***Uygur Türkleri*** üçüncü büyük Türk devletini kurdular. Başkentleri ***Kara Balgasun***'du.

Fuad Köprülü, Uygurların; İskit, İrani ve Türk unsurlarından mürekkep, fakat Türkleşmiş bir ırki karışım olduğunu, 8. yüzyılın ortalarına kadar Budizme mensup olduklarını, bundan sonra Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Gnostisizmin bağdaşmasından doğan Maniheizm dinini kabul ettiklerini ve 9. yüzyılda Kırgızlar tarafından yıkıldıklarını dile getirir.

Uygurlar minyatürde, kâğıt ve mum yapma tekniklerinde, altın, gümüş ve demir işlemeciliğinde, çömlek yapımında, marangozluk, halıcılık gibi sanatlarda oldukça gelişmişlerdi.

Türk dilinde ilk defa yazılı bir Türk edebiyatı meydana getirdiler. Uygurlar döneminde Türkçe devletin bürokrasi dili hâline gelmiş ve yazışmalar Uygur harfleriyle Türkçe olarak yapılmıştır. Yine Sanskritçeden, Çinceden Türkçeye kitaplar çevrilmiştir.

Uygurlar memleketin birçok yerinde Mani mabetleri kuruyorlar. Bu mabetler aynı zamanda birer kütüphane ve bu dine mensup olanlar beyaz elbise ve beyaz başlık giyiniyorlar.

"19. yüzyılda Alman âlimleri Orta Asya'da mağaralarda Uygur Kütüphaneleri keşfettiler; Uygur yazısıyla yüzlerce belge Berlin Müzesi'ndedir." (Halil İnalcık, *Tarihçilerin Kutbu*)

Uygurların Sogdlardan ödünç aldıkları (onların da Aramca konuşan Nasturi Hıristiyanlardan almış oldukları) kendi yazı sistem-

leri bulunuyordu. ***Fuad Köprülü***'nün ifadesiyle Orta ve Doğu Asya'da Sogdcanın büyük medeni nüfusu, gezici tacir olan Sogdluların Türk sahasına (Maveraünnehir) gelip yerleşmeleri ve hatta yavaş yavaş Türkleşmeleri Uygur alfabesinin doğmasına ve gelişmesine şiddetle sebep olmuştu. Yerleşik bir yaşam süren Uygur Türklerinin Sogd alfabesinden yararlanarak meydana getirdiği Uygur alfabesi, Türk alfabe tarihinde önemli rol oynadı. Hem Maniheizm ve Budizm metinleri hem de Karahanlı dönemi İslami eserlerinin bir kısmı bu alfabe ile yazıldı.

Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktası olan Uygur dili ve yazısı, Karahanlılar döneminde altın devrini yaşadı ve Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig* eserinde en olgun ifadesini buldu.

"İmparatorluğun başkenti Bağdat'a taşınıyor."

Kûfe merkezli bir halk ayaklanmasıyla 750 yılında Emeviler tarihten çekildi ve Abbasiler döneminde imparatorluğun merkezi Şam'dan Bağdat'a taşındı.

Çünkü Şam hem Bizans hududuna çok yakın, hem İspanya'dan İndus'a kadar uzanan bir imparatorluk için Doğu'ya çok uzaktı.

Böylelikle saraylarında Bizans ve Fars saray yaşamını örnek almış, yine Bizans ve Helen kültürüyle yoğrulmuş Arapların ufku İran, Hint ve Orta Asya'ya çevrildi.

Abbasiler burada hem Arap olmayanlara hem de gayrimüslimlere devletin önemli yönetim organlarında görev verdiler. Abbasilerle birlikte saf kan Arap egemenliği sona erdi.

Abbasilerin kitap aşkı sadece yöneticileri değil, varlıkları insanları da etkisine almıştı. Kitap toplamak için uzak ülkelere seyahatler yapılıyor ve zenginliğin ölçütü olarak bir insanın evinde bulunan kitap sayısı gösteriliyordu.

Bu dönemde "akl"ı temel alan felsefi eğilim güçlendi ve imparatorluğun önemli kentlerinde halka açık kütüphaneler ve akademiler kuruldu. Her yerde yükselen kervansaraylar ise öğrenme ateşi ile tutuşanlara barınma olanağı sunuyordu.

Bağdat'ta yapılanlar halifeliğin en uzak köşelerindeki çeşitli prensliklerde, beyliklerde dahi taklit edilecek ve her yerde kütüphaneler, hastaneler, medreseler kurulacaktır.

Öğrenme ihtirasının herkesi esir aldığı o yüzyıllarda nadir ve değerli kitaplardan oluşan bir kütüphaneye sahip bulunmayan bir kimseyi zengin saymak yakışık almayacaktır.

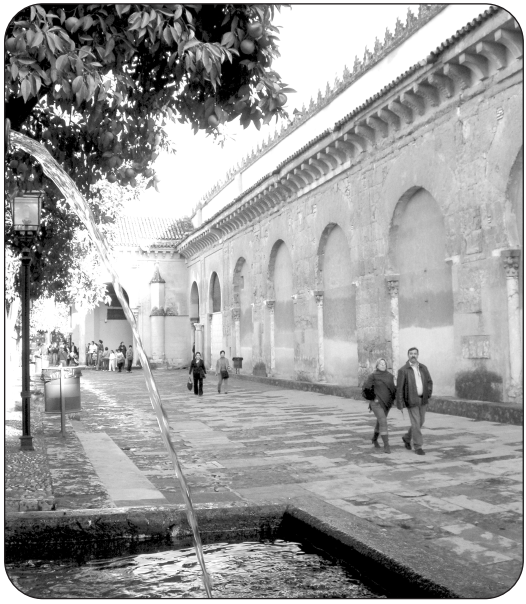
751: ***Talas Meydan Savaşı***'nda Türkler Araplarla ittifak yaparak Çinlileri yendiler. Bu savaş, İslamiyet'in Maveraünnehir'de kalıcı hâle gelmesi ve Türklerin kitleler hâlinde İslamiyet'i benimsemesi sonucunu doğurdu. Talas Savaşı, Türklerin İslamiyet'i benimsemelerinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Savaşın diğer önemli sonuçlarından biri de şudur: Araplar Talas'ta esir aldıkları Çinlileri Semerkant'a yerleştirdiler ve onlara mesleklerini icra ederek para kazanma ve böylelikle özgürlüklerini satın alma seçeneğini sundular. Bunun sonucunda Semerkant'ta canlı bir kâğıt endüstrisi gelişti. Keten ve pamuk elyafından zarif, beyaz kâğıtlar üretildi. Sonraki yıllarda İslam âleminin her tarafında kâğıt imalathaneleri kurulsa da Semerkant kâğıdı aşırı inceliği ve sağlamlığıyla hemen her yerde en makbul kâğıt olma özelliğini korudu.

Kâğıdın ucuz olması bilginin yayılmasını kolaylaştırsa da kitap bugün olduğu gibi o zamanlarda da kimse için ucuz değildi. Bir kitabın elle çoğaltılmasının aylar hatta yıllar sürdüğü düşünülecek olursa, optiğin kurucusu İbn Heysem'in Öklid'in bir cildine verdiği para ile altı ay yaşayabileceği günlerde kitabın bir "zenginlik ölçütü" olmasına şaşırmamak gerekir.

Zanaatçılar tarafından kopyası çıkarılarak süslenen kitaplar Merv'in, Ürgenç'in, Buhara'nın, Semerkant'ın pazarlarında satılıyordu.

756: ***"Şark dünyasının İberya Yarımadasındaki yankısı"*** olarak nitelendirilen Kurtuba'da, Endülüs Emevileri'nin hâkimiyeti başladı. ***Endülüs***, Arapların İslam hâkimiyetine giren topraklara verdikleri isimdi. Ailesi Abbasiler tarafından katledilen Emevi Prensi Abdurrahman b. Muaviye, Kurtuba'yı kendisine başkent yaptı. Günümüze kadar ulaşan ve Müslüman dünyasının dört harikasından biri olarak anılan Ulu Camii onun döneminde yapıldı.

Kurtuba en görkemli dönemini III. Abdurrahman zamanında, yani 912 ila 961 yılları arasında yaşadı ve bu dönemde İspanya'da İslam en geniş sınırlarına ulaştı. Kurtuba'nın dışında, en sevdiği karısının adını verdiği Medinetü'z-Zehra Sarayı'nın kalıntıları da günümüze ulaşan ve titizlikle korunan yerler arasında.

758: İslam dünyasının ilk mütercimlerinden olan, Mecusilikten İslam'a geçen İranlı şair ve yazar ***İbnü'l-Mukaffâ*** idam edildi. Mukaffâ, Halife Mansûr'un özel kâtipliğini de yapmış, ilk İran ve Hint eserlerini Arapçaya çevirmişti. Daha sonra defalarca resimlendirilecek Hintli bilge Beydebâ'nın ünlü hayvan öyküleri kitabı *Kelile ve Dimne*'yi de Farsçadan Arap diline ilk kazandıran kişi İbnü'l-Mukaffâ'dır. (Orijinal adı *Pança Tantra* olan bu eser, Osmanlı döneminde de Edirneli Ali Çelebi tarafından *Hümâyünnâme* adıyla Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf edilecektir.)

Yunan felsefesine de vâkıf olan Mukaffâ, eski İran eserlerinden yaptığı çeviriler kadar, Süryaniceden Arapçaya da Yunan eserlerinin tercümesini yapmıştı.

762: İkinci Abbasi halifesi ***Mansûr*** yeni başkent Bağdat'ın temellerini attı. Hindistan'dan astronomi ve matematik kitapları onun döneminde gelmeye başladı. İki büyük mezhep imamı, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve İmam-ı Mâlik, Mansûr döneminde yaşadılar.

Mansûr'dan başlayarak, Harun Reşid ve Me'mûn gibi Abbasi halifeleri yaklaşık bir yüzyıl boyunca Yunan bilim ve felsefesinin önemli eserlerinin muazzam bir çeviri faaliyetiyle İslam dünyasına yayılmasını teşvik ettiler.

Halife Mansûr'un hükümdarlığı sırasında imparatorluğun her yanında Kur'an ve tefsir ile birlikte Aristo'nun, Galien'in, Hipokrat'ın, Öklid'in eserleri okunuyordu.

765: Altıncı imam Ca'fer-i Sadık'ın ölümü.

767: Hanefi mezhebinin kurucusu ***İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*** vefat etti. Hayatının ilk bölümü Emevilerin, son bölümü ise Abbasilerin hâkimiyeti altında geçmişti. Her iki devletin iktidar döneminde de yöneticilere uzak durdu. Onun halk nezdindeki itibarından yararlanmak isteyip kadılık teklif ettiklerinde bunu kabul etmedi. Özellikle Abbasi yönetimi ile hiçbir zaman uzlaşamadı. Ebû Ca'fer Mansûr'un emrettiği temyiz mahkemesi başkanlığını kabul etmediği için zindana atılarak kamçılandığı, 767 yılında şehit olduğu rivayet edilir. Bağdat'ta, Hayruzan Mezarlığı'na defnedildi

773: Hintli bir astronom, İslam âleminde ***Sindhind*** olarak tanınacak Bragmagupta'nın 628 yılında tamamladığı *Siddhanta* isimli eserini Bağdat'a getirdi. Halife Mansûr kitabın hemen Arapçaya çevrilmesini emretti. Harezmî'nin başı bu kitaba eğilinceye kadar geçen sürede Bağdat'ta titizlikle korundu ve âlimler tarafından astronomi cetvellerinin hazırlanmasında kullanıldı. Ve bu eser sayesinde Hint sayıları İslam âleminde tanınmaya başladı. Ama esere asıl kıymetini verecek olan ünlü matematikçi Harezmî olacaktı.

Tahmini olarak ***780*** yılında cebir ilminin babası, ünlü matematikçi, astronom ve coğrafyacı ***Harezmî***, bugün Özbekistan sınırları içinde olan ***Hive***'de doğdu.

786: ***Harun Reşid***'in hilafeti başladı ve aynı yıl oğlu Me'mûn dünyaya geldi. Harun Reşid, imparatorluğun sınırları içindeki âlimleri ve kitapları Bağdat'a toplamak için seferberlik başlattı. Gayrimüslimlerden "cizye" yerine eski kitap istediği, hatta onun fetih siyasetine eski kitap toplama aşkının yön verdiği iddia edilir.

Onun döneminde Bağdat'tan Mekke'ye giden hac güzergâhına karısının adı verilmişti; yani ***Zübeyde Yolu.*** Harun Reşid ve karısı Zübeyde hacca yayan olarak gitmişler ve döndükten sonra Zübeyde Sultan hac yolunun iyileştirilmesi için maddi ve manevi desteği-

ni esirgememişti. Yaklaşık 900 mil uzunluğundaki bu yolun bir günlük mesafelerinde (her 15 milde bir) su sarnıçları ve kervansaraylar yapılmaya başlandı.

794: Harun Reşid'in veziri Yahyâ İbn Fâdıl Bermekî, Bağdat'ta kâğıt fabrikasını kurdu.

Abbasi halifeleri vezirlerini Bermekiler denilen Pers (İran) ailesinden alıyorlardı. Bermekiler Belh şehrindeki Budist rahiplerin soyundan gelen Orta Asya İranlılarıydı. Sınırsız bir servete ve şöhrete sahip olan bu sülalenin mensupları Abbasiler döneminde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda bulunmuşlardı. İkinci Abbasi halifesi Mansûr döneminde devlet teşkilatında çok önemli görevler alan bu ailenin mensuplarından meşhur vezirler yetişmiştir. Bunlardan Yahyâ b. Halid, Abbasi sarayında babasının gözetiminde yetişmiş, Mehdi'nin oğlu Harun Reşid'e hocalık yapmıştı. Halife Hadi'nin gazabından onun ölümüyle kurtulan Yahyâ Bermekî; Harun Reşid halife olunca hapisten çıkarıldı ve geniş yetkilerle donatılarak vezir tayin edildi. Yahyâ vezirliğinin ilk yıllarında devlet işlerini oğulları Fazıl ve Ca'fer ile birlikte yürüttüğü için bazı kaynaklarda onlar için "vezir" unvanı kullanılır. Bunlardan Fazıl Harun Reşid'in süt kardeşiydi. Ca'fer ise ilmî, felsefi ve edebî konulara hâkimiyeti ve devlet işlerinde gösterdiği başarılarla Harun Reşid'in yanından hiç ayırmadığı ve oğlu Me'mûn'a hoca tayin ettiği bir kişiydi:

"Başta Yahyâ olmak üzere Fazıl ve Ca'fer büyük bir debdebe içinde yaşıyorlardı. Dicle'nin doğusunda geniş bahçeler içinde yer alan sarayları zenginlik ve zarafetleriyle ün salmıştı. Sarayları âlimlerin ve sanatkârların toplantı ve tartışma yeriydi.

*Halife Harun Reşid **802**'de veziri Yahyâ b. Halid'le birlikte hacca gitti. Halifenin oğulları Emin ve Me'mûn ile birlikte Fazıl ve Ca'fer de bu kafileye katılmışlardı. Dönüşte Enbâr yakınlarında birkaç gün istirahata karar verildi. Halife o anda, görünürde bir sebep yokken, aniden Bermekilerin bertaraf edilmesine karar verdi. **29 Ocak 803** gecesi halifenin emriyle **Ca'fer** idam edildi. Yahyâ gözaltına alındı ve diğer oğulları hapsedildi. Bermekilerin bütün malları müsadere edildi. Harun Reşid, Yahyâ'ya nerede isterse*

orada kalabileceğini söylediyse de oğulları Rakka'ya gönderilince o da Rakka'ya gitti." (Hakkı Dursun Yıldız, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Bermekiler" maddesi)

Hem Abbasi halifelerine kıymetli vezirler yetiştiren hem de ilme ve sanata yaptıkları katkılarla İslam dünyasında bilimsel gelişmeye önemli katkılar sağlayan Bermekilerin aniden ortadan kaldırılmaları üzerine Ca'fer ile Harun Reşid'in kız kardeşi Abbâse arasındaki aşkın böyle bir olayın sebebi olduğu yorumları yapılmakla birlikte gerçeğe daha yakın olan görüş; Bermekilerin devlet ve halife üzerindeki nüfuzlarının giderek artması, zenginliklerinin ve kudretlerinin herkesi kıskandıracak bir düzeyde olması, Arap unsurların halife üzerindeki baskılarının Harun Reşid'i böyle bir karar almaya zorlamasıdır.

776: Sufi ***İbrahim b. Edhem***'in ölümü. Rivayete göre Edhem yaşadığı dünya hayatından vazgeçip Mekke'ye gitmek üzere çöle daldı. Her adımda iki rekat namaz kıldığı için amacına kırk yılda vardığı söylenir. Sonunda Mekke'ye ulaştığında Kâbe'yi yerinde bulamadı, çünkü gaipten bir sesin ona söylediği gibi Kâbe, Rabia'yı karşılamaya gitmişti.

Hikâyeye göre Edhem Rabia'yı *"Dünyada sebep olduğun bu velvele nedir?"* diye azarlıyor. Şu da Rabia'nın yanıtı: *"Ya senin kırk senede buraya ulaşmak suretiyle çıkardığın gürültüye ne demeli?"*

799: Yedinci İmam Musa Kazım'ın ölümü.

MS. 9. Yüzyıl

"Büyük tercüme çağı"

Bu yüzyıldan başlayarak Müslümanlar Türk, Çerkez, Slav savaş esirleri ve köleler alıp Halifeliğin merkez bölgelerine satmaya başladılar. Bu savaş esirleriyle köleler, adına "gulâm" veya "memlûk" denilen askerî birlikleri oluşturmakta kullanıldı.

Hadisleri içeren büyük külliyatlar bu yüzyılda oluşturuldu. 9. ve 10. yüzyıllarda din âlimleri bütün İslam dünyasını gezerek hadis topladılar. Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel 9. yüzyılda yaşadı.

Yunancadan Süryanice kanalıyla ya da doğrudan Arapçaya tercümeler yapılması 9. asırdan önce başlamıştı. Ama asıl önemli çeviri faaliyeti bu yüzyılda gerçekleşti. Ülken'in deyişiyle; *"Me'mûn'dan itibaren tercüme faaliyeti bir ihtiras hâlini aldı."*

Bu çağda Ptolemaos'tan, Öklid'den, Hipokrates'ten, Galen'den, Aristo'dan, Platon'dan önemli tercümeler yapıldı. Yunanlıların büyük tıbbi eserlerinin önemli bir kısmı zaten 8. yüzyılda Süryaniceye çevrilmiş durumdaydı.

Tercüme devrinin en önemli isimlerinden biri ***Huseyn b. İshâk***, oğlu ve yeğeni ile birlikte Benû Musa kardeşlerin ve Halife Mütevekkil'in himayesi altında birçok tıbbi ve felsefi eserin çevirisi işini üstlendiler.

Fârâbî'nin hocası ***Yuhanna b. Haylan*** (860-920) da tercüme yapanlar arasındadır. Fârâbî Bağdat'a gelen Hıristiyan âlimlerin bir kısmının burada ihtida ettiğini (Müslüman olduğunu) söylerken hocasının da ihtidasından söz eder. Fârâbî ondan Halife Muktedir zamanında mantık öğrenmişti.

Yine ***826*** yılında Harran'da doğan ***Sâbit b. Kurrâ*** bu yüzyıla damgasını vuran önemli mütercimlerden biriydi. 901 yılına kadar yaşadı. Harran Sabiilerinin en önemli temsilcilerinden olan Sâbit b. Kurrâ, Süryanice olarak *Hermes'in Kurumları* adlı bir kitap yazmış ve bunu Arapçaya çevirmişti. Cetlerini Hermes'e dayandıran Sabiiler, Hermes'i Mani'den önce gelen beş büyük peygamberden birisi olarak kabul ediyorlardı.

Halife Mu'temid onu Bağdat'taki müneccimler grubuna dahil etmişti. Burada Kurrâ'nın astronomi gözlemleri yaptığı, matematik, tıp ve felsefe alanında çalıştığı biliniyor.

Astronomi, matematik ve felsefeye ilişkin birçok eseri tercüme etti. Onun Bağdat'a gelişiyle ilgili bir rivayet Harran'da yaşarken birtakım çekişmeler yüzünden Bağdat'a hicret ettiği ve zekâsı ile hemen dikkatleri üzerinde toplayarak, Abbasi Sarayında büyük hürmet gördüğü yolundadır.

Sâbit b. Kurrâ ile ilgili anlatılan bir diğer hikâye de şöyle: Mezopotamya'nın Harran şehrinde sarraflık yaparken, şehirden geçmekte olan ünlü matematikçi İbn Şakir onun yeteneğinden etkilenerek Bağdat'a davet eder ve böylelikle Kurrâ'nın Bağdat serüveni başlar. Sâbit b. Kurrâ Yunanca, Süryanice ve Arapça biliyordu.

Me'mûn, Bizanslılara karşı sefere çıktığında Yeni-Platoncu bir cemaat olan Harran Sabiilerine rastlamış ve onların Kitap Ehli arasında anılan Sabiiler olduğu hakkında "cüretkâr" bir fetva vererek inançlarını meşrulaştırmıştı:

(Bakara Suresi, 62. ayet: "Şüphesiz, iman edenler(le) Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiiler(den kim) Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve salih amellerde bulunursa, artık onların Allah katında ecirleri vardır. Onlara korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır.")

Fârâbî'nin talebesi ***Yahyâ b. Adi*** (öl. 975) de tercüme devrinin önemli mütercimlerinden biriydi. Yakubi bir Hıristiyan olan Yahyâ, Süryaniceden Arapçaya çok önemli tercümeler yapmıştı.

Bu tercüme faaliyetinin sonuçlarından biri de çok büyük bir iş kolu meydana getirmesi ve binlerce insana iş ve ekmek kapısı olmasıdır. Kâğıt imalatçıları, müstensihler, hattatlar, deri işçileri, kâğıt-mürekkep ve zamk imal edenlerin hepsi insanların okuma, bilme ihtirasının doğurduğu iş kollarıydı.

9. yüzyıl aynı zamanda Abbasi halifelerinin politik gücünün azalmaya başladığı bir dönemdir.

Aslında Abbasiler hiçbir zaman İslam coğrafyasının tümüne egemen olamamışlardı. İspanya'da, Kuzey Afrika'da bağımsız devletler kurulmuştu. Harun Reşid daha 800 yılında yıllık haraç karşılığında Afrika'nın bir bölümünü Aglebi Hanedanı'na vermişti. Me'mûn da Horasan'da Tahiriler (821-873) Hanedanı'nın kurulmasına izin verdi. Maveraünnehir ve Horasan bölgesinin büyük bir kesimi ise Abbasi halifelerinin onayıyla Samaniler tarafından yönetildi.

801: İlk büyük İslam felsefecisi olmasının yanı sıra bilimin birçok dalıyla da ilgilenen ***Ebû Yusuf el-Kindî***, Kûfe şehrinde doğdu. Babasının valilik yaptığı Kûfe, o dönemde akli ilimlerin revaçta olduğu bir ilim merkeziydi. Kindî, Me'mûn, Mu'tasım ve Mütevekkil

dönemlerini gördü. Bağdat'ta refah içinde yaşadı; Me'mûn ve Mu'tasım döneminde el üstünde tutulmuşken, Mütevekkil döneminde saray entrikaları yüzünden gözden düştü ve 873 yılında vefat etti.

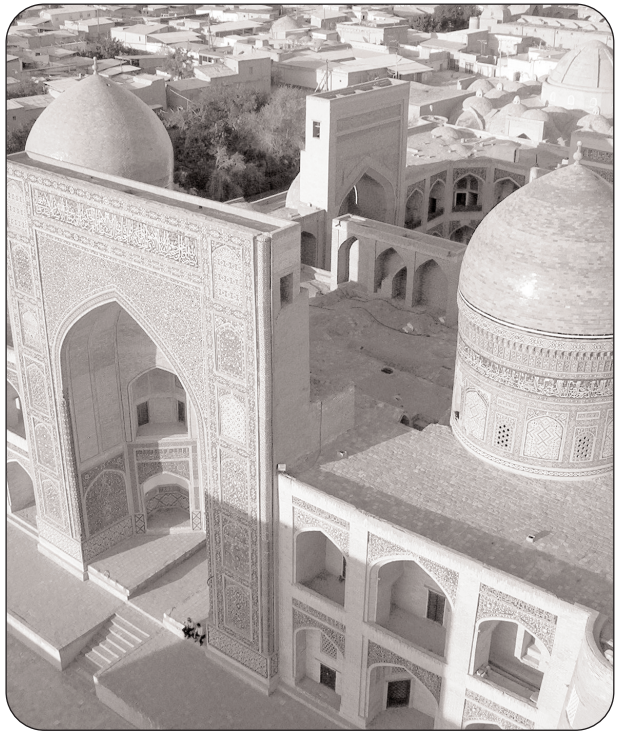
Kindî, bütün Yunan felsefe ve ilmini kuşatan bir tercüme faaliyetine girişerek hem ilk İslam filozofu hem de bir mütercim olarak tarihe geçti.

801: İslam'ın en büyük kadın sufilerinden olan ***Rabiatü'l-Adeviye***, adını İslam tasavvuf tarihine "ilahî sevgi" ile yazarak Basra'da öldü (doğ. 717).

"Râbiatü'l-Adeviyye –ki Batı'da 'Müslümanların Azize Theresa'sı" diye bilinegelen azatlı bir köle kadındır– aşk ve şarap mazmunlarını Allah'ın doğrudan mistik kavranışında düşülen vecdin sembolleri olarak tasavvufa sokmuştur." (William Gerber)

809: Harun Reşid'in Horasan Seferi sırasında Tus şehrinde ölümü.

810: Büyük hadis âlimi ***İmam Buhârî*** doğdu.

813: Bilginleri ve aydınları *"cihanın ışığı ve insanlığın rehberi"* olarak gören ve Yunan mirasının Arapçaya aktarılmasında en büyük rolü oynayan Abbasi Halifesi ***Me'mûn***'un 20 yıl sürecek hilafeti başladı.

Me'mûn'un döneminde kurumsallaşan ***Beyt'ül-Hikme (Bilgelik Evi)*** Doğu rönesansında bir milat olarak ele alınır. Çünkü bu kurumun oluşturulması Helen, Hint ve Fars eserlerinin Bağdat'ta toplanmasını hızlandırdı ve kısa süren bir özümseme süreci sonunda yeni düşünceler, yeni buluşlar ve keşifler yapılmaya başlandı. Halife Me'mûn, Müslüman âlimlerin eski eserlerdeki astronomi bilgilerinin doğruluğu kontrol edebilmesi için rasathaneler kurdu. Bu dönemde tercümeler doğrudan doğruya Yunancadan çok Süryaniceden yapılıyordu**.**

816: Me'mûn, Şiilerin 8. imamı ***Ali Rıza***'yı ardılı olarak atadı. Ama Iraklıların tepkisine yol açınca, 818 yılında onlara boyun eğerek Şii vârisini ortadan kaldırdığı iddia edilmektedir. Ölümü hakkında çeşitli rivayetler bulunan İmam Rıza'nın Me'mûn tarafından zehirli üzüm yedirilerek öldürüldüğüne inanılıyor.

Me'mûn'un büyük eleştiri toplayan diğer uygulamalarından biri de akılcılık hareketi olan Mutezile mezhebini devletin resmî görüşü hâline getirmesiydi. Akıl, birey, insan iradesi ve ölüm düşüncesi ekseninde oluşan bu felsefenin kökeni İskenderiyeli filozof ***Plotin***'e kadar gitmekteydi. Bu düşünce bir yandan bireyin sınırsız ahlaksal sorumluluğunu vurguluyor, diğer yandan de evrenin bilimsel akılla keşfedilebileceğini savunuyordu.

9. yüzyılın başında doğan Mutezile (Akılcılık) akımının temsilcileri Kur'an'ın yaratılmış olduğunu, kitabın semavi olmakla birlikte Vahiy sırasında Tanrı tarafından yaratılmış olabileceğini ileri sürüyorlardı.

Mutezile akımı 10. ve 11. yüzyıllarda çok sayıda bilim adamını ve filozofu etkisi altına aldı. İbn Sina ve Nâsirüddin Tûsî bunlardan bazıları. Daha sonra bu akım Endülüs'te İbn Rüşd ve İbn Bacce üzerinden Batı'yı etkisi altına alacak ve R. Bacon ve Th. Aquinas gibi düşünürleri etkileyecektir.

Me'mûn, 833'deki ölümünden kısa bir süre önce bir tür engizisyon olarak nitelendirilen ***mihne*** (eziyet) uygulamasını başlattı. Halifenin tebaasına da dayatmak istediği bu görüş yüzünden dönemin eziyetlere maruz kalan din âlimleri arasında Sünni İslam'ın dört büyük fıkıh okulundan birinin kurucusu olan İbn Hanbel (780-855) de bulunuyordu.

820: Me'mûn'un İranlı generali Tahir'in Horasan'da neredeyse tamamen bağımsız bir hanedanlık kurması.

833: ***Me'mûn***'un ölümü ile ***Mu'tasım-Billâh*** halife oldu. Mu'tasım en seçkin birliklerini Orta Asya Türklerinden oluşturdu. Mu'tasım'dan sonra Türk asker ve komutanlarının sayısı ve etkisi artarak Türkler İranlıları ve Arapları önce ordudan sonra da siyasi yaşamdan uzaklaştıracak ve kendi devletlerini kuracaklardır.

836: Türk paralı askerlerinin Bağdat sokaklarında sürekli olay çıkarmasından bıkan Mu'tasım Bağdat'ın kuzeyinde ***Samarra***'yı kurdu ve başkenti de oraya taşıdı.

Mu'tasım da kardeşi Me'mûn'un başlattığı tercüme hareketini devam ettirdiği gibi müzisyenlerin de koruyucusu oldu. Kindî felsefe çalışmalarının yanı sıra İslam müziği teorisine ilişkin görüşlerini de onun sarayında oluşturdu.

835: Dokuzuncu İmam ***Muhammed Tâkî***'nin ölümü.

840: Batıdan Kırgızların istilasına uğrayan Uygurların yıkılmasından sonra yerine Uygur, Karluk, Çiğil ve Yağma gibi Türk boylarına dayanan ***Karahanlı Devleti*** kuruldu. Bu devletin kışlık başkenti ***Ordu Kent (Kaşgar)***, yazlık başkenti ise ***Balasagun*** idi.

842: ***Mu'tasım*** öldü ve Halife ***Vâsık-Billâh*** dönemi başladı. Kısa süren hilafetinde ilmî çalışmaları özendirmesinden dolayı kendisine ***Küçük Me'mûn*** da denildi. Murat Bardakçı'ya göre gerçek anlamda müzisyen olan ilk Abbasi halifesiydi: Ünlü bir udi olan halifenin besteleri de vardı.

846: Şair ***Ebû Temmam***'ın ölümü.

847: ***Mütevekkil***'in hilafet dönemi başladı. Mütevekkil hilafete geçmesiyle birlikte felsefecileri sarayından uzaklaştırmıştı. Ortodoksluk yeniden iktidarın merkezine yerleşti ve bu kez eziyet çekme sırası Mutezile akımının savunucularına geldi.

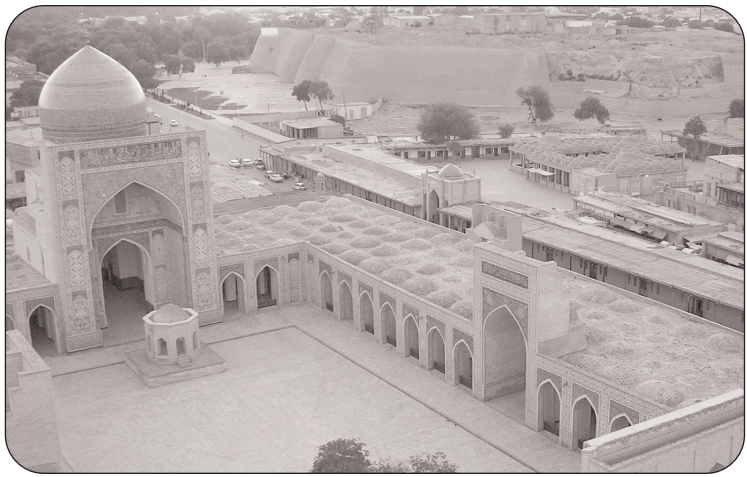
Ancak aynı hoşgörüsüzlüğü müzisyenlere göstermediği gibi, oğlu ve veziri de tanınmış müzisyenlerdendi. Onun döneminde daha çok hadis araştırmaları ve Ehli Sünnetin yayılması desteklendi. Mütercim ve âlimlere yapılan baskılar sonucunda birçoğu Bağdat'tan ayrılmak zorunda kaldılar. Meşhur felsefeci Kindî hakkında da onun şöhretini kıskananların "Mutezile" olduğunu ihbar etmeleri üzerine gözden düşen Kindî, köşesine çekildi ve kendini çalışmalarına adadı.

Ancak bu tutum halifenin ölümüyle birlikte yerini yeniden yoğun bir tercüme faaliyetine bıraktı.

850 yılında Cebir ilminin kurucusu ve astronomların babası ***Harezmî*** Bağdat'ta öldü. En verimli çalışmalarını Me'mûn zamanında yapmıştı.

Harezmî'nin vefat ettiği sene Maveraünnehir'de 850'den 999 yılına kadar hüküm sürecek olan ırken İran asıllı ***Samaniler Devleti*** kuruldu. Bu dönemde bilim dili olan Arapçanın yanında Farsça da öğrenim ve resmî yazışma dili olarak kullanıldı. Ama bu dil Arapçanın geniş kelime hazinesiyle zenginleşen ve Arap harfleriyle yazılan yeni bir Farsçaydı.

Başkentleri Buhara olan Samaniler döneminde, Orta Asya'daki Türkler arasında İslamiyet'in yayılması hızlandı.

868: Onuncu İmam ***Ali Naki***'nin ölümü.

870 yılında ***Buhârî***'nin duası kabul gördü ve *"bu genişlikle dünya bana dar gelmeye başladı"* diye Rabbine şikâyette bulunan Buhârî bu hayata gözlerini yumdu. Ve büyük hadis âliminin gözleri kapanırken ***Otrar (Farab)*** şehrinde büyük filozof ***Fârâbî***'nin ilk çığlıkları bozkırda yankılandı.

Fârâbî henüz üç yaşındayken Meşşai felsefesinin ilk temsilcisi ***Kindî*** ve çağın önde gelen bilgin ve mütercimlerinden ***Huseyn b. İshâk*** öldü.

874: On birinci imam ***Hasan el-Askerî***'nin ölümü.

874: İsnâaşeriyye mezhebine göre 12. imamın, Mehdî'nin kaybolması. Şii inancına göre hâlen sağ olduğuna ve kıyametten önce zuhur edeceğine inanılıyor.

875: İlahî sevgiyle sarhoş olan ***Bistâmî*** (Bestâmî) öldü. Bistâmî, kendisine ***birlikte yok olma*** doktrinini öğreten, İslam'a girmiş bir Hintli tarafından tasavvufa meyletmiş ve sonunda şu noktaya gelmişti: *"O boştu; böylece kendimi onun üzerine attım ve dedim: Rabbim, seni nerede bulayım? Ve perdeler kaldırıldı da gördüm ki Ben Ben'im, evet Ben Ben'im. Aradığım şeye geri döndüm ve O Ben idim ve Ben'den başkası değildi."*

Bistâmî'nin bu cüretkâr sözlerden dolayı eza görmemiş olması, birçok sufinin de yaptığı gibi delilik hilesine başvurmasına bağlanır.

878: ***Sicilya Adası*** Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Müslümanlar burada 11. yüzyılın sonuna kadar kaldılar. Bilim hareketlerinin Doğu'dan Batı'ya ulaşmasında etken olan yollardan biri budur. Haçlı Seferleri de Batı'nın Doğu uygarlığıyla tanışmasına sebep olmuştur. Ama asıl etki Endülüs Medreseleri'nde okuyup Arapça öğrenen Hıristiyan çevirmenler aracılığıyla olmuştur.

890: Ünlü tarihçi ve coğrafyacı ***Mes'ûdî***'nin doğumu.

MS. 10. Yüzyıl

"Doğu'nun harika çocukları"

Fârâbî, Mes'ûdî, Bîrûnî, İbn Sina, Isfahanlı Ebü'l-Ferec, İbn Heysem, İhvanu's-Safa gibi birçok evrensel zekânın buluştuğu 10. yüzyıl bütün yönleriyle benzersiz bir yüzyıl olmuştu. Siyasi açıdan bakıldığında 10. ve 11. yüzyıllar tam bir kaos, ama kültürel açıdan da olağanüstü bir canlanma dönemidir.

Bu yüzyılda Bağdat'taki Abbasi halifeliği bir İran kabilesi olan Büveyhilerin egemenliği altındadır. Kurulduğu 750 yılından bu yüzyılın ortalarına kadar iki yüzyıl egemen olan Abbasi halifeliği bundan sonra içi boşaltılmış ve sembolik bir kurum olmaktan öte gitmeyecek; Kahire ve Kurtuba'da kendilerini halife ilan eden Fatımi ve Emevi emîrleriyle birlikte İslam dünyasında üç halife dönemi başlayacaktır:

10. yüzyılda babadan oğula geçen beyliklerin oluşturduğu İslam coğrafyasında Cuma namazlarında Bağdat'ta bulunan halifenin adını anmak, bazen adına sikke yaptırmak dışında her konuda bağımsız davranılıyordu.

Irak ve Batı İran'a egemen olan Büveyhiler'in Abbasi halifeliği üzerindeki egemenliği 1055 yılında Bağdat'ın Orta Asya'dan gelen Selçuklular tarafından işgal edilmesiyle son buldu.

Belli başlı şu önemli olaylar gerçekleşti İslam dünyasında:

Bağdat halifelerinin ordularının büyük kısmının çok iyi birer süvari ve okçu olan Türk paralı askerlerinden oluşmaya başlaması 10. yüzyılda gerçekleşti. Paralı Türk askerleri ve Türk kabileleri İslam devletlerinin siyasi hayatında etkin bir rol oynamaya başladılar.

10. yüzyılın ortalarında ulemanın çoğu ***içtihat kapısı***'nın kapandığı üzerinde ittifak ettiler. Bundan sonra yapılacak her yorum bid'at olarak kabul edildi. Böylelikle Kur'an'a ve hadislere dayanarak çeşitli hükümler türetmek için gösterilen çabanın yerini, mezhep kuran insanların önerdiği çözüm modelleri aldı.

Büveyhilerin egemenliği altındaki Basra'da ***İhvanu's-Safa*** adında gizli bir Müslüman kardeşliği örgütü kuruldu. Bu felsefi-dinî topluluk hem filozoflarca, hem de Sünni âlimlerce şüpheli görülmüş, ulema tarafından "kâfir" sayılmış ve yazdıkları esere –52 risaleden oluşan ansiklopedi– karşı kayıtsız kalmak, mümkünse bu eserden hiç söz etmemek maslahata uygun bulunmuştur.

10. yüzyılda Yunan bilim ve felsefe eserlerinin Arapçaya tercümesi neredeyse tamamlanmıştı. Matematik, geometri, astronomi gibi alanların yanı sıra coğrafyaya ilişkin çok önemli çalışmalar yapılıyor. Seyyahlar dolaşıyor Asya'nın topraklarında... Önemli coğrafyacılar yetişiyor ve aynı zamanda Taberî, Ebü'l-Ferec el-Isfahânî, Hamdânî ve Mes'ûdî gibi önemli tarihçiler... Büyük şairler…

910: Büyük sufi Cüneyd (***Cüneyd-i Bağdâdî***) öldü: *"Onun tasavvufunun hareket noktası Allah'ın insanla, onu yaratmadan önce yaptığı ilahî misaktır. İnsanın ruhi ve fikrî amacı zamanın yaradılışından önce zihn-i ilahîde bir fikir (ideal) olması hasebiyle kendi özünü ve kendi özüyle Allah'ın zatı arasındaki hudutsuz farkı tedricen kavrayışında yatar. …Kul zihn-i ilahîde bir fikir olarak ilk hâline döndüğünde, insan nefsinde ölü, Allah'ta diri olur ve bu, Cüneyd'in ifade ettiği gibi, sufi tecrübenin esasıdır.* (Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*)

915: 10. yüzyılın büyük şairlerinden, kaside türünün büyük ustası ***Mütenebbî***'nin Kûfe şehrinde doğumu. Kahire, Bağdat, Şiraz gibi şehirlerde hükümdarlara saray şairi olarak hizmet ettikten sonra Hamdani hükümdarı Seyfüddevle'nin Halep'teki sarayına gelecek, Fârâbî'yle de burada tanışacaktır.

Kûfe'de doğmuş bir şairle Farab'da doğmuş bir felsefeciyi aynı sarayda buluşturan şey, Seyfüddevle'den şairlerin ve âlimlerin gör-

düğü itibar kadar, çok geniş bir coğrafyada ortak bir dil, kültür ve inanç birliğinin sağladığı ortamdı.

920-950 yılları arasında Oğuz Boyları Müslümanlığı benimsemeye başladılar. Önceleri Çin'e komşu olan Oğuzların büyük kısmı 9. yüzyılda Batı'ya doğru göç ederek Aral Gölü civarına gelmişlerdi.

920'li yılların başında İslamiyet'i yeni kabul etmiş Volga Bulgarlarının isteklerini ileten heyete karşılık olarak Abbasi halifesi ***Muktedir-billâh***'ın gönderdiği elçi heyetinde ***İbn Fazlân*** adında bir kâtip de bulunuyordu. İbn Fazlân bu seyahati esnasında gördüklerinin, yaşadıklarının kaydını tutarak ünlü seyahatnâmesini kaleme aldı. 921 tarihinde Volga Müslümanlarına İslamiyet'i anlatacak fakihler ve öğretmenlerin de bulunduğu heyet değerli hediyelerle birlikte Bağdat'tan yola koyuldu. Hemedan, Rey, Nişabur, Serahs, Merv, Buhara, Harezm (Kât) gibi önemli konaklama merkezlerinden geçerek Cürcaniyye'ye ulaştıklarında Ceyhun Nehri baştan başa donmuştu. Burada üç ay kaldılar. Ceyhun Nehri'nin buzları çözüldüğünde, yanlarında Bulgar hükümdarının elçisiyle yola devam ettiler ve Oğuzlar diye bilinen bir Türk kabilesinin bulunduğu yere ulaştılar. Fazlân, Oğuzlara bugünkü Kazakistan'ın batısında rastlamıştı.

Kıl çadırlarda oturan ve konup göçen Yörükler diye bahsettiği Oğuzların çok güç şartlar altında yaşadıklarını söyleyen İbn Fazlân kadınlarının yerli ve yabancı erkeklerden kaçmadıklarını, aynı şekilde kadınların vücutlarının hiçbir yerini insanlardan gizlemediğini ama zina eden birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya böldüklerini anlatır: *"İçlerinden biri, "Bana Kur'an oku" dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek, "Ona susmamasını söyle" dedi. Bir gün bu adam tercüman vasıtasıyla bana, "Bu Arab'a sor. Rabbimizin karısı var mı?" dedi. Ben ise onun bu sözünü büyük bir günah telâkki ederek tövbe ve istiğfarda bulundum. O da benim gibi tövbe etti ve "estağfirullah" dedi. Türkün âdeti böyledir. Bir Müslümanın tesbih getirdiğini duyarsa onun söylediğini tekrarlar."* Oğuzlar şamanî idi; çeşitli tabiat kuvvetlerine inanmalarına rağmen, bunların üzerinde bir Gök-Tanrı'ya da inanmaktaydılar.

Oğuzların İslamiyet'e girmesi tedricen gerçekleşiyor ve Sultan Sencer zamanına kadar devam ediyor.

922: ***Hallac-ı Mansûr***, Abbasi Halifesi Muktedir-Billâh döneminde *"Ene'l-Hakk"* dedi. Hallac-ı Mansûr evreni ve Tanrı'yı insanda görmenin sonucu olarak *"Ene'l-Hakk"* demişti ve bu sözü nedeniyle idam edildi. Mansûr, 858 yılında doğmuştu. Cüneyd-i Bağdâdî'ye yirmi yıl mürşitlik yapmış, sonra yolları ayrılmıştı. 64 yaşında, Muktedir'in buyruğu üzerine Bağdat'ta önce işkencelerden geçirildikten sonra asılarak öldürüldü. Halka ibret olsun diye kesik başı Bağdat sokaklarında dolaştırıldı. Cesedi yakılarak külleri Dicle'ye savruldu.

923: Kelamcı, tarihçi ve ilahiyatçı ***Taberî*** öldü (doğ. 839). Kırk yıl boyunca her gün kırk varak (yaprak) yazarak oluşturduğu *Taberî Tarihi* ve *Taberî Tefsiri* onun en önemli eserlerindendi. Yaptığı Kur'an tefsiri daha sonra yapılacak bütün tefsirlerin temel kaynağı olduğu gibi, *Taberî Tarihi* de tarihçilere bir model ve kaynak eser olmuştur.

Hudutsuz bir cömertliğe sahip olan ***Ebû Bekr Zekeriya er-Râzî***'nin, Avrupa'da tanınan ismiyle *Rhazes*'in ***925*** yılında sefalet içinde ölümü. Kaynaklara göre kifayetsiz muhterisler onun Bağdat ve Rey'deki bütün memuriyetlerini engellemişlerdi. Son yıllarını kız kardeşinin evine sığınarak geçirdi. Ayrıca yıllar içinde ilerleyen hastalığı sonucunda görme yeteneğini tamamen yitirmişti.

"Katıksız bir rasyonalist" olarak değerlendirilen Râzî'nin doğumu konusunda çeşitli kaynaklarda 841, 850, 854 civarı, 865, 868 gibi tarihlere rastlamak mümkün. Ölümü konusunda kaynaklar birbirine yaklaşıyor; 923, 925 926 ya da 925 ile 935 yılları arasında tarihleniyor:

Bugün Tahran'la birleşmiş olan Şehr-i Rey'de doğdu. Önce müzisyen olarak şöhret yaptı ve otuz yaşına kadar da öyle yaşadı. Bu arada simyaya merak saldığı için müziği terk etti ve yaptığı deneyler sırasında gözlerinden rahatsızlanınca simyayı da bırakarak Bağdat'a gelip tıp okumaya başladı. Râzî'nin gözlerindeki rahatsızlığa bir çare bulmak amacıyla tıbba yöneldiği sanılmaktadır. Bağdat'ta Yunan, İran, Hint ve yeni Arap tababetini öğrenerek doğduğu şehir

olan Rey'e bir tabip olarak döndü ve buradaki hastanede başhekimlik yaptı.

Ortaçağların en önemli uğraşlarından biri olan simya, bir maddenin başka bir maddeye çevrilmesinin olanaklı olduğu görüşüne dayanıyordu. İbn Sina, Bîrûnî gibi âlimler bu görüşe şiddetle karşı çıkmışlardı. Simyaya ilişkin olarak Hindistan üzerine yazdığı kitapta, ***Bîrûnî***'nin şu sözleri aslında her şeyi özetliyor: *"Hintliler simyaya düşkün değildir, ama hiçbir ulus tümüyle bu meraktan kurtulmuştur da diyemeyiz. Bunu aklın ya da bilgisizliğin bir ölçüsü olarak kabul edemeyiz. Çünkü bir bakıyorsunuz zeki insanlar kendilerini tam anlamıyla simyaya kaptırmışken, bilgisiz kişiler hem bu sanatla, hem de bunun ustalarıyla alay ediyorlar. Kendilerini büyük bir coşkuyla bu sözde bilime veren akıllı kişileri simyayla uğraştıkları için ayıplamayalım. Onları bu yola iten yalnızca para kazanmak ve talihsizlikten kurtulmak için duydukları aşırı hevestir."*

Ortaçağ'da kimya bilimi ile uğraşanlara bir tür sihirbaz gözüyle bakılmaktadır. Ünlü tabip ve kimyacı Râzî'de kimyayı tıbbın hizmetine sokan ilk bilgin olduğu hâlde onun hudutsuz cömertliği halk arasında başka türlü yorumlanıyordu. Râzî'nin basit madenlerden altın yapabilme usulünü bulduğu konuşuluyor ve yemeklerini altın kaplarda yediği düşünülüyordu.

Oysa Râzî, simyanın mistik tarafının büyük kısmını reddetmiş ve simyacıların deneylerle elde ettikleri sonuçlar üzerinde durmuştu. Tıbbi kimyayla uğraşıyor ve sentetik yollarla elde ettiği ilaçları önce hayvanlar üzerinde deneyerek cıva terkipleri oluşturuyor ve anestezi için afyon ve haşhaş farmakolojisini mükemmelleştiriyordu. Böylelikle İslam simyasının kimya bilimine dönüşme sürecini başlatmıştı.

Doğu ve Batı arasındaki farkın simyadaki tezahürü şöyle: Mesela Çin'de simyanın temel hedefi ölümsüzlük iksirini keşfetmekken, Batı'da simyacıların amacı değersiz metalleri altına dönüştürmekti.

932- 955 yılları arasında hüküm süren ***Karahanlı hükümdarı Saltuk Buğra Han***, iki yüz bin çadırı bulan halkıyla birlikte ***İslamiyet***'i seçti. Karahanlıların süreç içinde Uygur kültür mirasını ve İslam kültürünü başarıyla birleştirdiklerini söyleyen tarihçiler ka-

dar, Karahanlıların İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türk geçmişlerini unutarak kendilerini Ortadoğu İslam uygarlığıyla özdeşleştirdiklerini söyleyenler de bulunmaktadır:

"Türkler millî kimliklerini İslamiyet'e gömerek İranlıların ve Arapların asla yapmadıkları bir şeyi yaptılar. ...İranlıların eski İran'ın geçmişteki zaferlerinden gurur duymalarının ya da Arapların putperest Arabistan'ın kahramanlık günleri anılarının benzeri bir durum Türklerde görülmemiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihindeki devletler, uygarlıklar, dinler ve edebiyat, birkaç halk şiiri dışında unutulup gitmiştir. Türk adı, Batılılar için olduğu kadar Türkler için de Müslüman ile eşdeğer olmuştu." (Bernard Lewis)

Türkçe de aynı zamanda devletin dili olarak kullanıldı.

Ve işte yine, alfabe değiştiriyoruz:

O güne kadar kullanılan Uygur alfabesi yerine Arap alfabesi benimsendi ve 10. yüzyılın sonları ile 11. yüzyılın başlarından itibaren Uygur yazısının yerine kullanılmaya başlandı.

Karahanlıların edebiyat dili Uygur-Karluk ve Oğuz-Kıpçak dillerine dayanıyordu. Edebiyatın biçim ve türleri ise büyük ölçüde Arap ve İran edebiyatından etkilenmiş durumdaydı.

Doğumu konusunda 934'den 940 yılına kadar çeşitli tarihler ileri sürülen ünlü İranlı şair ***Firdevsî***, Tus kentinde doğdu.

941 yılında ***Fârâbî***, Muttaki-lillâh döneminde Bağdat'tan ayrılarak ***Halep***'e geldi. Meşhur Hamdani Emîri Seyfüddevle tarafından ele geçirilen Halep ilk kez bir devlet merkezi ve hükümdar payitahtı olmuştu. Seyfüddevle ağırladığı şairler, filozoflar ve âlimler ile sarayını bir bilim ve edebiyat merkezine dönüştürmüştü. İşte Bağdat'taki karışıklıklardan bıkan Fârâbî ve ünlü şair Mütenebbî de huzur içinde yaşamak için Halep'e gelenler arasındaydı.

946: İranlı Şii Büveyh ailesi Bağdat'ı işgal etti.

950 yılında ***Fârâbî***, Şam'da son nefesini verdi.

956: 890 yılında doğduğu tahmin edilen tarihçi ***Mes'ûdî***'nin(*) Kahire'de ölümü. Eserlerinin çoğu kaybolan Mes'ûdî uzman bir coğrafyacı, fizikçi ve tarihçi idi. Mes'ûdî, gerçek bir tarihe sahip olduklarını düşündüğü yedi kadîm halkın başından geçen olaylarla ilgilenmişti. Bunlar; Farslar, Keldaniler, Grekler, Mısırlılar, Türkler, Hintliler ve Çinlilerdi.

Tarihî bir ayrıntıyı veya düşünceyi kanıtlamak için coğrafî düşünceleri kullanan Mes'ûdî'nin bu yaklaşımla verdiği örneklerden biri de İstanbul hakkındadır. Mes'ûdî, Bizans'ın siyasi gücünü İstanbul'un stratejik konumuna bağlamaktadır.

Mes'ûdî'ye göre her milletin kendine has özel bir dehası vardır ve Türklerin millî dehası da savaşçılıktır. Bir meslekî eğitimi olmayan ama her şeyi öğrenmek ve bilmek ihtiyacı ile dolu olan Mes'ûdî Bağdat'ta başlayan hikâyesini Kahire'de tamamlayıncaya kadar İran'ın birçok eyaletinde, Suriye, Horasan, Ermenistan, Azerbaycan, Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'da dolaşmıştı. Seyahatlerinin amacı olan bilgiye ulaşmak için her inanç ve gelenekten insanla görüşmüş olan Mes'ûdî'nin en temel kitaplarından olan *Ahbâru'z-Zamân* (Çağlara İlişkin Haberler) ne yazık ki kaybolan kitapları arasında.

965: ***Mütenebbî***'nin ölümü. Bundan iki yıl sonra da bilim adamlarının ve sanatçıların hamisi Seyfüddevle öldü.

965: Basra'da ***İbn Heysem*** dünyaya geldi. Fatımi Halifesi Hâkim'in hükümdarlığı sırasında Kahire'ye gitti. Neredeyse Bağdat'taki "hikmet evi" kadar meşhur bir kütüphane kurmuş olan halife, Heysem'i Nil nehrinin yıllık taşmalarıyla ilgili bir çalışmada görevlendirdi. Heysem, Nil'in yıllık taşmasını gördüğünde, bu durumun nehirde uygun bir hidrolik kontrol yapılmamasından kaynaklandığını ileri sürdü. Mısır'ın güneyine yapılacak bir mühendislik incelemesi için halifenin desteğini sağladı. Amacı, Nil'in kay-

(*) *"Arapların Herodot'u ve gezgini"* olarak şöhret bulan Mes'ûdî'nin günümüze kadar gelmeyi başarmış ve Türk tarihiyle ilgili önemli bilgiler içeren *Altın Çayırlar* kitabı için: Selenge Yayınları *Murucu'z-Zeheb: Altın Bozkırlar*.

nağının yer aldığını düşündüğü yüksek toprakları bularak nehri kontrol edecek uygun tedbirleri almaktı. Ancak nehrin yukarısına doğru çıktıkça ve özellikle Assuan'ın güneyindeki mevcut büyük yapıları görünce, eğer yapılabilecek bir şey olsaydı bunu eski Mısırlıların zaten yapacağını varsaydı. Tasarladığı sulama sistemi başarısız olmuştu. Geri dönerek hatasını kabul etti. Önce ona küçük bir memuriyet verildi ve göz hapsinde tutuldu. Halife öldükten sonra kendisini fizik alanındaki çalışmalarına adadı ve görmenin gözden yayılan bir şey olduğu şeklindeki Yunan görüşlerinin hepsini reddetti ve kendi teorisini oluşturdu. Böylelikle modern fizikçilerin ilk örneği olduğu gibi, İslam fiziğinin de doruğunu teşkil etti.

969 yılında Şii Hanedanı ***Fatımiler***in Kahire'de 1171'e kadar sürecek hâkimiyetleri başladı.

971: Samanoğullarının hizmetindeki bir Türk köle tarafından kurulan Gazneli Devleti'ne en güçlü dönemini; İbn Sina, Bîrûnî, Firdevsî gibi âlim ve şairlere ise en güç günlerini yaşatacak olan ***Gazneli Mahmut***'un doğumu. İslam kültürünü Hint yarımadasına ilk taşıyan Gaznelilerdi. Mahmut, Hindistan üzerine 17 kez sefer düzenledi, buraları Türk yönetimine alarak İslamlaştırdı ve böylece bugünkü Pakistan devletinin temellerini atmış oldu.

973 yılında Kâs (Doğu Harezm)'de ***Bîrûnî, 980*** yılında ise Buhara'nın Efşene Köyü'nde ***İbn Sina*** doğdu.

994: *"Aşk istihza ile başlar, içtenlik ile sona erer"* diyerek bize *Güvercin Gerdanlığı* gibi aşk üzerine çok keyifli bir kitap bırakacak olan Kurtubalı ***İbn Hazm***'ın doğumu (öl. 1064). Ona göre aşk, yaşamı tazeliyordu; açgözlüleri cömert, hödükleri kibar, aptalları bilge kılıyordu. Ve elbette her kusuru meziyete dönüştürüyordu.

997: ***Bîrûnî***, memleketi Kâs'ta (Kât), ***Buzcânî*** ile ay tutulmasını gözlemliyor.

Bundan bir yıl sonra büyük astronom ve matematikçi ***Ebü'l-Vefâ el-Buzcânî*** İran'ın Buzcan Kasabası'nda başladığı serüvenine son noktayı koyacak ve ileride matematiğin astronomi problemlerine zarif ve açık çözümler getirmiş olmakla anılacaktı.

998 yılında Gazneli Mahmut'un 1030 yılına kadar sürecek hükümdarlığı başlarken, ***İbn Sina*** Buhara'da, yıkılmakta olan Samanoğullarının himayesinde bilimsel çalışmalarını sürdürüyordu.

Bîrûnî ise yanında olmaktan büyük mutsuzluk duyduğu Ziyariler Sultanı Kâbus b. Veşmgir'in Cürcan'daki sarayında ilk büyük eseri olan *Asârü'l Bakiye*'yi yazıyordu.

999'da Samaniler Devleti tarihe karıştı ve ***İbn Sina***'nın bir hami arayışı içinde şehirden şehre dolaşmakla geçecek zorlu hayatı başladı.

999: Bu yüzyılın sonunda Maveraünnehir, Harezm ve Fergana'nın Türkleşmesi hızlandı. 999 yılında Karahanlıların Maveraünnehir'i ele geçirmesiyle bu bölgelere başta Karluklar olmak üzere birçok Türk kavminin göçü başladı.

MS. 11. Yüzyıl

"Bîrûnî Asrı"

Bu yüzyılda da 10. yüzyılda olduğu gibi büyük siyasi karışıklıklar yaşandı. Bilim, sanat, kültür hayatının büyük isimleri siyasi karışıklıklarla dolu 11. yüzyılda hayatlarını büyük zorluklarla boğuşarak sürdürmek zorunda kaldılar.

11. yüzyıl, Samanilerin tarih sahnesinden çekildiği ve onun yerini ***Karahanlılar***, ***Gazneliler*** ve ***Selçuklular***'ın doldurduğu bir dönemdir.(*)

11. yüzyıl, Ortaçağ Avrupa'sının İslam dünyasından derinden etkilendiği dönemin de başlangıcıdır. 13. yüzyıla kadar sürecek bu dönemde Sicilya, Barselona, Tuleytula (Toledo) ve Sevilla'da İslam uygarlığının birikimini Batı'ya aktaracak çeviri merkezleri kurulmuştur.

(*) *"Eğer 11. yüzyılda Çin sınırlarından Frenklerin uzak ülkesine kadar herkesin bildiği tek bir ad vardıysa, o da Selçuklu idi. Uzun örgülü saçları olan binlerce göçebeyle birlikte Orta Asya'dan gelen Selçuklu Türkleri, Afganistan'dan Akdeniz'e kadar olan bölgenin tümünü birkaç yıl içinde ele geçirmişlerdi."* (Amin Maaoluf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*)

11. yüzyılda Altay Dağları'ndan Güney Rusya'ya kadar uzanan bozkırlar Türkçe konuşan kabilelerin merkezi hâline geldi.

1008: Pamir Dağı'nın eteklerinde, bugünkü Kaşgar şehrine 40 kilometre uzaklıkta bulunan Opal Köyü'nde ***Kaşgarlı Mahmut*** dünyaya geldi. Karahanlılar'ın başkenti Kaşgar'da eğitimini tamamladı ve 15 yılını Türkçe konuşan kabilelerin arasında dolaşarak geçirdikten sonra Bağdat'a gelerek Türk dilinin iki büyük anıtından biri olan *Divân-ı Lügat-it-Türk*'ü hazırladı.

1009: Tus şehri yakınlarındaki Şadap Kasabası'nda 934 -940 yılları arasında doğup, Tus valisinin teşvikiyle tam 20 sene *Şehnâme* ile meşgul olan Firdevsî, Ebû Mansûr öldürülünce, onun *"Şahlarla ilgili bu eserini bitirdiğinde onu şaha sun"* sözünü hatırlayarak 1009 yılında tamamladığı eserini Gazneli Mahmut'a sundu.

Kusursuz bir eser olmakla beraber, belli bir Arap ve Türk karşıtlığı içeren bu esere karşılık, Mahmut ona altmış bin altın yerine altmış bin gümüş sikke gönderdi. Sultanın armağanı getirildiğinde hamamdaydı, bu paranın bir kısmını onu getirene, bir kısmını hamamcıya, bir kısmını yoksullara dağıttı. Mahmut olayı duyunca onu fillerin ayakları altında ezdirmeye karar verdi. Firdevsî kaçarak Taberistan hükümdarının sarayına sığındı ve oradan Gaznelilere acı hicivler yazarak intikam aldı. Sonra Bağdat'a, Halife Kâdir Billâh'ın sarayına gitti ve Rafızilik ithamlarına karşı *Yusuf ile Züleyha* adlı eserini kaleme aldı.

Firdevsî, 80 yaşında tıpkı Gazâlî'nin de yapacağı gibi doğduğu kent olan Tus'a döndü. Gazneli Mahmut ise yaptıklarından pişmanlık duyarak ona karşı yaptığı hatayı tamir etmek için altmış bin altın ile kıymetli libaslar gönderdi, bir de özür dileyen bir mektup yazdı.

Gazneli Mahmut'un hediyeleriyle yüklü kervan ***1020*** yılında şehre girdiğinde şairin cenazesi şehrin bir diğer kapısından dışarı çıkarılıyordu.

Molla Câmî'nin, *Baharistan*'ın yedinci bahçesinde anlattığı Firdevsî'nin hikâyesine bakarsak:

"Sultanı aşağı yukarı kırk beyitle hicvetti. Şu birkaç beyit ondandır:

Eğer şahın babası şah olsaydı, başıma altın taç koyardı.
Soyunda büyüklük olmadığı için büyüklerin adını dinleyemedi.
Tabiatı acı olan ağacı cennet bahçesine diksen,
Ve sulama vaktinde cennet ırmağından köküne bal ve hâlis şarap döksen,
Sonuçta özünü ortaya çıkarır, aynı acı meyveyi ürün verir.

Bundan sonra gizlendi. Onu ne kadar aradıysalar, bulamadılar. Bir zaman sonra Sultan yaptığından pişman oldu ve özel kaftanlarla birlikte altmış bin kırmızı altın dinar tahsis etmelerini ve Tus'a götürmelerini emretti. Ancak talih yardım etmedi. Bu bağış Tus'un bir kapısından içeriye götürülürken Firdevsî'nin tabutu diğer kapıdan dışarıya götürülüyordu. Vâris olarak bir kızı kalmıştı. Bağışı ona arz ettiler. Üstün kişilik gösterdi, kabul etmedi ve *"Geçimime yetecek kadar mal ve nimetim mevcuttur, buna ihtiyacım yok"* dedi. Görevliler bağışı, o civardaki bir kervansarayı onarmak için sarf ettiler.

Kıta:

Kıymet bilmek, güzeldir. Sonunda eğri felek, hadise okunu attığında,
Mahmut'un şevketi gitti, âlemde sadece "Firdevsî'nin kıymetini bilmedi" efsanesi kaldı. (*)

Firdevsî, *Şehnâme*'sini Samanoğulları devrinde yazmıştı ve İran-Turan mücadelesine yer veriyordu. Destanın İranlılar kadar Türkler tarafından da sevilmesi ve benimsenmesi, olduğu günden beri "garip" karşılanmıştır. Zira *Şehnâme* kusursuz bir İslami eser olarak görülmekle birlikte çok belirgin bir Arap ve Türk karşıtlığı içermektedir. Gazneli Mahmut'un da bu sebeplerle kendisine adanan bu yapıtı sevmediği ve bu yüzden daha küçük bir meblağla ödüllendirmiş olabileceği yorumları yapılır.

(*) *Baharistan,* Çev. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay, Ankara, 2002.

"Firdevsî' nin büyük epik şiirini yazdığı dönem, İran halklarının Pers mirasını yeniden düşünmeye başladıkları dönemdi ve böylece Firdevsî İslam öncesi Sasani İranı' nın kahramanlık imgelerini kullanarak İranlıların ulusal duygularını harekete geçirmiş oldu. …Sonraki kuşaklarda şiir, özellikle de Firdevsî' den beyitler, okuma bilmeyen İranlılar arasında atasözü gibi kullanılmaya başlandı." (Robert L. Canfield).

1012: İbn Sina'nın 12 yıl sürecek olan Büveyhiler dönemi başladı. İran o dönemde Şii bir hanedan olan Büveyhilerin kontrolündeydi ve hanedanın üyeleri ülkenin çeşitli eyaletlerinin yönetimini ellerinde bulunduruyordu. İbn Sina bir süre Rey'de Fahrüddevle'nin sarayında kalmış, sonra Hemedan'a geçerek hasta olan Şemsüddevle'yi iyileştirerek sarayda vezirlik makamına getirilmişti. Daha sonra bu sultanın ölümü üzerine yerine geçen sultanın vezirlik teklifini kabul etmeyince hapsedilmişti.

1017: Gazneli Mahmut Harezm'i işgal ederek Harezm'in bütün bilgin ve sanatkârlarını Gazne'ye götürdü. ***Bîrûnî***'nin de Köhne Ürgenç'teki güzel günleri böylece sona erdi. Bîrûnî Köhne Ürgenç'e ancak Gazneli Mahmut'un ölümünden (1030) sonra Maniheist bir yapıtın izini sürmek üzere gelecektir.

Gazneli Mahmut'un Harezm'den esir alarak Gazne'ye getirdiği büyük düşünür ***Ebû Reyhân el-Bîrûnî*** Gazne Sarayı'nda kendisi gibi tutsak olan Hintli âlimlerle tanışacak, onlardan Sanskritçeyi

öğrenecek ve Mahmut'un kılıcıyla fethettiği toprakları kalemiyle fethe girişerek *Kitâbu'l-Hind* isimli muhteşem eserinde Hint dilini, edebiyatını, kültürünü, bilimini anlatacaktır.

1018: Türk dilinin ikinci büyük anıtını dikecek olan ***Yusuf Has Hacip*** ve ileride Selçukluların ünlü veziri olacak ***Nizamülmülk*** doğdu.

1024: İbn Sina Hemedan'dan Isfahan'a kaçarak Kâkûyilerin himayesine sığındı.

1025: Gazneli Mahmut Selçukluları paralı askerler olarak Horasan'a davet ediyor. Ama bu ona pahalıya patlayacak ve 1038 yılında ayaklanarak kendi devletlerini kuracaklardır.

1030: Gazneli Mahmut'un ölümü ve oğlu ***Mesut***'un tahta geçmesi. Sultan Mesut 11 yıl hüküm sürdü ve en ağır yenilgisini Dandanakan'da Selçukluların karşısında aldı.

1031: Abbasi tahtına ***Kaim-Biemrillâh*** çıktı ve hilafeti 1075 yılına kadar, tam 44 yıl sürdü.

1037: ***İbn Sina***, Hemedan'da 57 yaşındayken öldü.

1038: 1025 yılında Oğuzların fiilen lideri durumuna gelen Tuğrul ve Çağrı Beyler Nişabur'u ele geçirerek devletin merkezi ilan ettiler. (Selçuklular 1030'dan itibaren Belh, Nişabur, Cürcan ve Tus'a yerleşmeye başlamışlardı.)

1040: Selçuklular ***Dandanakan***'da (Bugün Türkmenistan sınırları içinde) Gaznelilere karşı büyük bir zafer kazandılar. Merv yakınındaki Dandanakan Hisarı önünde yapılan savaşta Gazne ordusu ağır bir yenilgiye uğradı.

Bu savaş, Selçuklular için bir dönüm noktası oldu. Dandanakan Savaşı'ndan sonra İran, Harezm ve Maveraünnehir Selçuklu hâkimiyetine geçti. Ve Tuğrul Bey Selçuklu Sultanı ilan edildi.

Gazneliler ise bu savaşla topraklarının büyük bölümünü yitirerek Hindistan'a çekilmek zorunda kaldılar ve sonunda Selçuklu egemenliği altına girdiler.

Selçuklu yönetimi altındaki Nişabur'da doğum tarihi konusunda ***1040/1044/1048*** gibi çeşitli görüşler ileri sürülen ***Ömer Hayyam*** dünyaya geldi.

1042: Karahanlı Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı; bunlardan Doğu Karahanlı Devleti ***1211*** yılına kadar yaşadı ve daha sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimine girdi.

Doğu Karahanlı Devleti'nin sınırları Kaşgar, Fergana, Balkaş Gölü civarına kadar, Batı Karahanlı Devleti ise Aral Gölü'nden doğuda Çimkent ve Özkent'e kadar uzanıyordu.

1048: Haşhaşiyun Tarikatı'nın kurucusu ***Hasan Sabbah***'ın Rey şehrinde doğumu. Amin Maalouf, Hasan Sabbah'ın Şia doktrininin Müslüman Asya'ya egemen olduğu bir dönemde doğduğunu, ancak gençlik yıllarında Selçukluların bütün bölgeyi ele geçirmesiyle bu durumun tersine dönmesinin Hasan Sabbah'da isyan duyguları uyandırdığını ifade eder.

1050: Yaşadığı yüzyıla adını veren büyük âlim ***Bîrûnî***'nin ölümü.

1057: Kaşgarlı Mahmut, Kaşgar'dan ayrılarak Türk boyları arasında 15 yıl boyunca sürecek büyük serüvenine başlıyor.

1058: Tus'ta (İran) ***Gazâlî*** doğdu.

1063: ***Tuğrul Bey***'in ölümü ile Alparslan'ın 1072'ye kadar sürecek hükümranlığı başlıyor.

1067'de meşhur vezir Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta ilk Nizamiye Medresesi kuruldu.

1070'de ***Balasagunlu Yusuf***, *Kutadgu Bilig* adlı eserini tamamlayarak Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a takdim ediyor.

Yusuf Has Hacip, Karahanlıların en önemli kültür merkezlerinden ***Balasagun***'da başladığı *Kutadgu Bilig* isimli ölümsüz eserini Kaşgar'da tamamlayarak ***Tavgaç Kara Buğra Han***'ın huzurunda okudu ve önemli bir bürokratik unvan olan ***Has Hacip*** unvanını aldı. Bundan sonra çok yaşamadığı tahmin ediliyor.

1071: ***Malazgirt Savaşı*** ile Anadolu, Selçukluların egemenliğine girdi. Anadolu Selçuklu Devleti, 1071 Malazgirt zaferini takip eden birkaç yıl içinde büyük bir Türk nüfusunun Anadolu'ya yerleşmesiyle kurulmuştur.

Grek İmparatoru Romen Diyojen bu savaşta esir alınmıştı. Alparslan, imparatordan oğlu Melikşah için Romalı bir prensesi, Diyojen'in kızını istedi. Evlilik gerçekleşti. Leon Cahun'a göre bu

günden sonra Türkler; Romen Diyojen'in kızının, hükümdarları ve başkomutanları Alparslan'ın oğluyla yaptığı evliliğin onlara Roma İmparatorluğu üzerinde sağladığı hakları hiç unutmadılar.

1072: Oxus'un kıyısındaki küçük bir kaleyi savunan Harzemli Yusuf, kale düşüp Alparslan'ın önüne getirildiğinde hançeriyle üzerine atılır ve Alparslan'ı öldürür. Böylece Melikşah'ın 1092 yılına kadar sürecek hükümdarlığı başlar.

Kaşgarlı Mahmut, ***1072*** yılında büyük eserine son hâlini vermek üzere ***Kaim-Biemrillâh*** zamanında ***Bağdat***'a geldi ve eseri üzerinde burada üç yıl daha çalıştı. 1075 yılında halife olan ***Ebü'l-Kâsım Abdullah Muktedi biemrillâh***'a sundu. (Bu esnada Abbasi halifeliği Selçukluların himayesindedir. Özellikle Melikşah'ın Karahanlı Kağanı'nın kızı Türkân Hatun'la evlenmesinin sonucunda Kaşgar, Balasagun ve başka şehirlerden pek çok Uygur Türk âlimleri bilimsel araştırmalar için Bağdat'a gelmişlerdi.

Kaşgarlı Mahmut kitabın sunuşunda Abbasi halifesine şöyle sesleniyordu: *"Hüseyn oğlu Mahmut der ki: Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkesten üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi; onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur."*

Kaşgarlı Mahmut 1080 yılında Bağdat'tan ayrılarak Kaşgar'a döndü. Memleketine döndükten sonra 25 yıl daha yaşadı ve bir medrese kurarak birçok öğrenci yetiştirdi.

1089: ***Melikşah*** Buhara ve Semerkant'ı aldı.

1090: ***Hasan Sabah*** Elbruz sıradağlarında yer alan Alamut Kalesi'ni ele geçirerek adı efsaneleşen dinsel-siyasal örgütünü kurma çalışmalarına başladı.

1091: Gazâlî, Nizamülmülk'ün kurduğu Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin başına getiriliyor. Burada dört yıl hocalık yaptıktan sonra görevinden ayrılıp inzivaya çekilecek ve kendini dinin temel sorunları üzerinde düşünmeye adayacaktır.

1092 yılının 14 Ekim'inde, sultanın gözünden düşmüş ünlü vezir Nizamülmülk Hasan Sabbah'ın fedaileri tarafından öldürüldü: *"Bir parıltı, bir bıçak parıltısı, her şey bir anda oluverdi. Nizam, elin hareket ettiğini gördüğü anda, hançer giysisini, etini delip ciğerine saplandı. Bağırmak fırsatı bile olmadı. Sadece bir şaşırma, son bir nefes... Yere yıkılırken, o parıltıyı, o uzanan kolu ve o tükürük saçan ağzı görebildi: "Bu armağan sana Alamut'tan!"* (Amir Maalouf, *Semerkant*)

Bundan 35 gün sonra: *"18 Kasım 1092 günü Melikşah Bağdat'ın kuzeyinde, ormanlık ve bataklık bir yörede ava çıkmıştı. Attığı on iki oktan sadece biri hedefi vuramamıştı, yanındakiler övgü yarışındaydılar. Açık hava ve yürüyüş Sultan'ın iştahını açmıştı. Köleler işe koyuldular. On iki kadar köle vardı ve vurulan hayvanları temizleyip, kesip, biçip şişe geçiriyorlardı. En yağlı parça hükümdara aitti. Eliyle alıp dişliyor, bir yandan da mayalandırılmış içkisini içiyordu.*

Birden korkunç bir karın ağrısı ile avaz avaz bağırmaya başladı. Yanındakiler titrediler. Sultan hırsla bardağını fırlattı, ağzındakini tükürdü. İki büklüm olmuştu. İçi boşaldı, sayıklamaya başladı, bayıldı. İçkiye kimin zehir koyduğu hiçbir zaman öğrenilemedi."

Amin Maalouf, *Semerkant* romanında Terken Hatun'un Melikşah'ın cesedini Isfahan'a dönerken bir gece yarısı, alelacele yolun kenarına gömüverdiğini, o gün bugün hiç kimsenin mezarını bulamadığını, tarihçilerin bu olay üzerine " *böylesine güçlü bir hükümdarın duasız, törensiz, gözyaşsız gömüldüğü ne görülmüştür, ne duyulmuştur*" diye yazdıklarını söylüyor.

Ama Isfahan'da Paçenar Hacı Nizamülmülk Sokağı'nda bir avluda Nizamülmülk'ün kabrinin hemen arkasında, üzerinde bir kılıç figürü bulunan mezar, ziyaretçilere Melikşah'ın kabri olarak gösteriliyor.

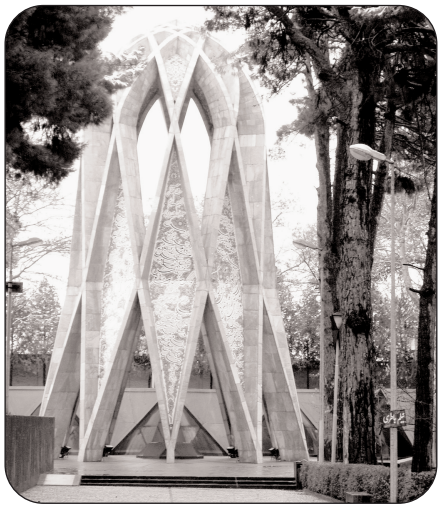
38 yaşındayken zehirlenerek öldürülen ***Sultan Melikşah*** zamanında Selçuklu tarihinin askerî, siyasi, bilimsel ve kültürel alanda

en görkemli dönemi yaşandı. Birçok şehirde medreseler açıldı. Nizamülmülk tarafından yaptırılan Nizamiye Medreseleri bu döneme damgasını vurdu. Melikşah devletin merkezini ***Rey***'den daha güneydeki ***Isfahan***'a taşımıştı.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra birçok küçük devlet türedi. Suriye Selçukluları, Irak ve Horasan Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları gibi…

Yine birçok beylik ve atabeylikler kuruldu. Bu beylikler sahip oldukları topraklara getirdikleri Türk nüfusuyla Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynadılar.

Melikşah'ın ölümü, Ömer Hayyam'ın hayatının seyrini de etkiledi. Yıllar önce Selçuklu Sultanı ***Celâleddin Melikşah*** ve başveziri tarafından yapılan davetle Isfahan'a gelen ve gözlemevinin başına geçirilen Hayyam, burada yaklaşık 18 yılını geçirdi. Hem saray astroloğu olarak çalıştı hem de *Melikşah Zîci*'ni (*Celali Takvimi*) hazırladı. Ancak Sultanın ölümüyle birlikte saraydaki saygınlığı azaldı, gözlemlerini yürütmek için gerekli olan imkânlar kısıtlandı ve dinsizlikle suçlanmaya başladı. Bunun üzerine hacca gitti, dönüşünde Nişabur'a yerleşti ve 1123 yılında burada öldü.

1093: ***Hâce Ahmet Yesevî*** doğdu.

1095: ***Gazâlî*** Bağdat'tan ayrılarak Suriye'de inzivaya çekildi. Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde bir süre fıkıh okuttuktan sonra geçirdiği bir ruhsal bunalım sonucunda bütün varını yoğunu dağıtmış ve iki yıl boyunca Şam'ın ünlü Emevi Camii'nin minarelerinden birinde itikafta kalmıştı. Buradan Kudüs'e geçerek bir süre Kubbetu's-Sahra'da inzivasını sürdürür. Ardından Mekke ve Medine ziyaretleri gelir. On bir yıl süren bu inziva döneminden sonra bir süre Nişabur'da ders verdi ve ***1105*** yılında ***Tus***'a döndü ve ***1111***'de burada vefat etti.

1096: İki yüzyıl süren Haçlı Seferleri'nin ilki gerçekleşti. Haçlı Seferleri'nin başlamasının sebebi olarak Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu, Suriye'yi Filistin'i almalarıyla Batı Avrupa'dan Kudüs'e akan Hıristiyan hacıların hareketinin engellenmesi kadar, şövalyelerin ve bazı savaşçı birliklerin kendilerini işsiz hissetmeleri gösterilir. Bu seferin sonucunda Haçlı orduları Kudüs'e girdiler; Akabe Körfezi'nden Anadolu'nun güney doğusuna kadar olan bölgede birçok Hıristiyan prensliği ve kontluğu ve bu yeni devletlerde birtakım yarı-manastırcı şövalye tarikatları kuruldu.

1097: ***Harzemşahlar Devleti*** kuruldu Başkenti Ürgenç olan bu devlet Türk kökenli ama İran kültürü ve güçlü Müslüman gelenekleri olan bir hanedandı. Harezmşahların atası Anuştegin Selçuklular tarafından satın alınarak saraya getirilen ve özel olarak yetiştirilen bir Türk kölesiydi. Üstün başarılarından dolayı Harezm Valiliği'ne getirildi. Onun ölümünden sonra Sultan Sencer, Anuştegin'in oğlu Kutbeddin'i bu göreve atadı ve Kutbeddin Muhammed Büyük Selçuklu devleti'nin valisi unvanıyla 30 yıl Harezm'i idare ederek Harezmşahlar Devleti'nin kurucusu oldu.

1099 yılında Fatımilerin elindeki Kudüs, Haçlıların eline geçti. Ömer Camii'ne sığınan binlerce Müslüman, Haçlı orduları tarafından kılıçtan geçirildi. (Amin Maalouf'un çalkantılı iki yüzyıllık serüveni seyyahların ve tarihçilerin tanıklıklarıyla aktardığı *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*'de, bu döneme ilişkin okunabilecek ilginç kitaplardan biri.)

MS. 12. Yüzyıl

"Doğu Uygarlığının Zirvesi"

12. yüzyılda henüz Orta Asya Türk topluluklarının hepsi İslam'ı benimsemiş değildi. İslamiyet'i kabul edenler de bu dinin esaslarını tam olarak özümsememişlerdi. İşte ***Ahmet Yesevî*** böyle bir dönemde ortaya çıktı ve geniş halk kitlelerinin anlayacağı sade bir dille söylediği "Hikmetler"i aracılığıyla Türk göçebelerine İslam'ı anlattı. Ve Türk tasavvuf geleneğinin kurucusu oldu. Bu büyük sufi yeni Müslüman olmuş insanlara İslam'ın hoşgörülü, insan ve Tanrı sevgisine dayalı yüzünü tanıtıyordu. Onları derin fıkıh kurallarına boğmadan insanlar arasında dostluğu, sevgiyi, dayanışmayı, Tanrı ve insan sevgisini kucaklayan yorumunu koyuyordu. Bir anlamda Mevlânâ gibi, uzanıp yeri öpmenin binlerce çeşidinden birini gösteriyordu.

Yesevîlik tarihsel süreç içinde benzeri oluşumları etkilediği gibi, kendisi de başka oluşumlardan etkilendi.

Orta Asya'da Yesevîliğin zamanla diğer tarikatlar içinde erimesinin en bariz örneği Nakşibendîliktir. Nakşibendîliğin çizdiği Yesevî portresi ve Yesevîlik ile Bektaşiliğin sunduğu portre birbirlerinden hayli farklıydı.

Öyle ki *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı çok değerli çalışmasında Yesevîliği Nakşibendî kaynaklarına dayanarak yazdığını ama daha sonra yaptığı araştırmalar ve eline geçen bilgi ve belgeler sonucunda bu görüşünden vazgeçtiğini söyleyen ***Fuad Köprülü***, Babai, Haydari ve Bektaşi an'anelerinin Ahmet Yesevî hakkındaki rivayetlerinin tarihî gerçeklere daha yakın olduğunu dile getirecektir.

Hoca Ahmet Yesevî'yi de yetiştiren Horasan'ın Melameti-Kalenderi mektebinin en temel özelliği kuru zühde dayalı tasavvufi anlayışı reddetmesi ve ilahî aşkı öne çıkarmasıydı. Bu aynı zamanda geniş bir hoşgörü ve insanlık sevgisinin ağır bastığı bir tasavvuf anlayışıydı.

İşte 12. asırdan itibaren İslamiyet'in Türkler arasında yayılması Ahmet Yesevî ve onun gezgin dervişleri sayesinde mümkün olmuştur.

* * *

1105: ***Kaşgarlı Mahmut*** vefat etti.

1106: ***İbn Tufeyl*** doğdu. Muvahhidler dönemi Endülüs'ünde yaşadı.

1111: Gazâlî'nin Tus şehrinde ölümü. Ünlü tarihçi Fernand Braudel'e göre; *"Gazâlî'nin felsefeye yaptığı hücumların İslam dünyasında felsefi düşünceyi öldürdüğü basmakalıp bir görüştür. Çünkü felsefe karşısında bir tepki her zaman olmuştu. Gazâlî kendi döneminin ürünüdür, neden olduğu kadar sonuçtur da."*

1119'da tahta oturan Sultan Sencer kırk yıl hüküm sürdü. Selçuklu başkentini ***Merv***'e taşıdı. Babası Melikşah ve dedesi Alparslan gibi Selçuklu'yu kültür ve medeniyette zirveye çıkaran isimlerden bir tanesiydi. 1157 yılında 72 yaşındayken öldü.

1123: ***Ömer Hayyam*** Nişabur'da öldü.

1124: Haşhaşinlerin lideri Hasan Sabbah öldü.

1126: Kurtuba'da ***İbn Rüşd*** doğdu. Batı, Aristo'yu ve diğer İslam düşünürlerini onun aracılığıyla tanıdı. Onun Yunancadan Arapçaya çevirdiği, kendi metin ve şerhlerini eklediği eserler Toledo'da Latinceye çevrildi ve Avrupa'ya yayılarak onu 13. yüzyılın devasa uyanışını harekete geçiren insanlardan biri yaptı. Bernard Russel, İbn Rüşd'ün görüşlerini İslam felsefesi için ölü bir son, Batı felsefesi içinse muhteşem bir başlangıç olarak nitelendirmektedir.

1135: Filozof-hekim ***Mûsâ b. Meymûn***'un Kurtuba'da doğumu. İspanya'dan Mısır'a giderek ***Büyük Selahaddin***'in saray hekimi oldu. O da zamanındaki diğer filozoflar gibi aklı inançla bağdaştırmaya çalıştı. ***Moses Maimonides*** İbn Rüşd gibi Kordobalıydı ve Aristotelesçiydi. 1204 yılında ***Kahire***'de öldüğünde geride üç önemli eseri olarak öne çıkacak olan *Kandil*, *Tevrat'a Yeniden Bakış* ve *Yolunu Şaşırmışlara Rehber*'i bıraktı.

İbn Meymûn'un Kuzey Afrika ve Endülüs'te 1147'den 1269'a kadar hüküm süren bir Berberi Hanedanı olan Muvahhidler döneminde İslam dinini benimsemek zorunda kaldığı, ama ilk fırsatta ailesiyle birlikte daha hoşgörülü bir ortamın bulunduğu Mısır'a kaçarak burada Yahudiliğe döndüğü söylenmektedir: *"Bir gün Fas'tan gelmiş bir Müslüman ziyaretçi onu tanıdığını söyleyerek İslam'dan dönmekle suçlar ve cezaya çarptırılması istemiyle kadıya müracaat eder. Mısırlı kadı sözü edilen din değiştirme eyleminin gönüllü olmadığı için geçerli sayılamayacağı ve bu nedenle dinden çıkma suçunun oluşmadığı kararına varır. Maimonides ken-*

di dinine göre ibadet etmede serbest bırakılır ve mesleğine yeniden döner. Bu hikâyeyi 13. yüzyılın bir Mısır âlimi, hekimlerin tarihiyle ilgili kitabında aktarır." (Bernard Lewis)

1140: Yesevî'nin hocası Şeyh Yusuf Hemedânî Herat'tan Merv'e dönerken vefat etti ve Merv'de gömüldü.

1145: Toledo'da mütercimler okulu kuruldu.

1149: 12. yüzyılda İslam'ın ihyacısı ve birçok yönden ikinci Gazâlî olarak görülecek ***Fahreddin Râzî*** Rey şehrinde doğdu. Rey ve Meraga gibi şehirlerde ders aldıktan sonra Harezm ve Maveraünnehir'i dolaşan Râzî, bir süre Gazne'de ders verdikten sonra Herat'a yerleşerek hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi. 1209 yılına kadar yaşadı. Gazâlî gibi Şafii mezhebine bağlı olan Râzî'nin İslam düşünce hayatındaki ana rolü, Seyyid Hüseyin Nasr'a göre Sünni politikaya destek olmak amacıyla Kelam'ın yararına akılcı felsefeyi sindirmektir.

Onun döneminde hilafet Sünni kelamcıları desteklemekte, akılcı filozoflar ise halifelerin merkezi otoritelerine karşı olan küçük emîrliklerde kendilerine bir sığınak bulmaktaydılar. Seyyid Hüseyin Nasr, Şii emîrlerden destek alan İbn Sina'yı ve Hâce Nâsirüddin Tûsî gibi şahsiyetleri buna örnek olarak gösterir.

1150 yılında Bağdat halifesi ***Muktefi liemrillâh***, İbn Sina'nın bütün felsefi eserlerinin yakılmasını emretti.

1153: Getireceği İşrakî hikmetle İslam'ın manevi ve düşünsel dünyasında, özellikle de Şiilikte büyük rol oynayacak olan ***Şihabeddin Sühreverdî***'nin İran'ın Zencan kenti yakınlarındaki Sühreverd Köyü'nde doğumu.

1155: ***Cengiz Han***'ın (Çenkis Kân) doğumu. İbn Haldûn'a göre oymağı Moğol kabilelerinin en ünlülerinden ve kalabalıklarından Siyât adındaki bir Türk kabilesidir. Adı, 13 yaşına gelinceye kadar ***Temuçin*** idi.

1157: Son Selçuklu Sultanı ***Sencer*** öldü. Böylelikle Doğu İran'da Selçukluların etkisi kalmayacak ve Harezmşahlar Selçuklularla olan bağlarını koparark bağımsız bir devlet durumuna geleceklerdir.

1158: Nişabur'un Kedken Kasabası'nda İran edebiyatı tarihinin büyük mutasavvıf şairlerinden ***Feridüddin Attâr*** dünyaya geldi.

Başlıca eserleri: *Esrarnâme*, *Musibetnâme*, *Hüsrevnâme*, *Muhtarnâme* ve *Mantıku't-Tayr* idi.

1165: "Hakikatin tasavvufi ifadesini Yeni-Platoncu terimlerle açıklama teşebbüsünün en cüretli ve en köklü olanını gerçekleştirecek" olan ***Muhyiddin Arabî***, Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğdu. Sekiz yaşında babasıyla beraber İşbiliye'ye (Sevilla) geldi. İki kadın veli; ***Marşenalı Yasemin*** ve ***Kurtubalı Fatıma*** onun hayatı üzerinde önemli etki yaptılar ve manevi kılavuzları oldular.

Otuzlu yaşlarında seyahatlerine başlayan Arabî bütün Mağrip şehirlerini gezip, Kudüs'te, Mekke'de kaldıktan sonra Anadolu hacılarının daveti üzerine Anadolu'ya geldi. *Risâletu'l-Envâr* isimli eserini 1209'da Konya'da yazdı.

1166: ***Ahmet Yesevî*** şebnem olup yeraltına girdi.

Adını verdiği Kadiri Tarikatı'nın kurucusu ***Abdülkadir el-Geylânî*** de bu yıl içinde Bağdat'ta vefat etti. (Bu tarikat Irak, Türkiye, Afrika, Hindistan, Orta Asya ve Çin'de rağbet görecektir.)

1171: Eyyubiler Hanedanı'nın kurucusu ***Selahaddin Eyyubi***, Mısır Fatımi halifeliğini yıktı. Kurduğu devlet babasının adından dolayı Eyyûbiler olarak bilinir. Eyyubi Devleti'nin doğuşu ve dağılışını İbn Haldûn hatıralarında şöyle anlatıyor:

"Mısır ve Şam'a hâkim oldular. Büyükleri Selahaddin istiklâlini ilân etti. Cihad yaparak, önceden bölge yönetimini ele geçirmiş olan Frenklerin ellerinden sahillerdeki kalelerin ve hisarların ele geçirilişiyle uğraştı. Asabiyeti azdı. Kürt kökenli aşireti, Beni Hazân diye tanınırdı. Sayıca artış sağlayan, Selahaddin'in çağrı yaptığı cihad uğraşı sonucunda birleşen Müslüman topluluk oldu. Müslümanlarla asabiyeti büyüdü. Çağrısını her yana duyurdu. Allah, dini onun eliyle muzaffer kıldı. Frenk Hıristiyanlarından bütün sahilleri ve Beytü'l-Makdis Mescid'ini kurtardı. Frenkler bu camiyi almışlar ve burada katil ve tutsaklık konusunda aşırı gitmişlerdi. Allah, bu lekeyi Selahaddin sayesinde giderdi."

1176: Anadolu Selçukluları ***Miryakefalon***'da Bizans imparatorunu bozguna uğrattılar.

1184: Ünlü seyyah ***İbn Cübeyr*** Şam'da dolaşıyor. Büyük anıtlarını ve kutsal yerlerini ayrıntılarıyla yazıyor. Selahaddin Eyyubi'yi Allah'ın yöre Müslümanlarına bir rahmet olarak gönderdiğini

söyleyerek o esnada Kerak Kalesi'ni kuşatmak için yola çıkmış olan Sultan'ın güzel meziyetlerinden söz ederek *"Allah oranın fethini kolaylaştırsın"* diye dua ediyor.

1185: Granadalı ***Ebû Bekr İbn Tufeyl***'in ölümü. İbn Tufeyl ıssız bir adada tek başına kalan bir çocuğun kendi kendine düşünerek hakikate ulaşması anlattığı *Hayy bin Yakzan* isimli bir kitap kaleme almıştı. Kitap benzersiz bir mistik-felsefi ürün olarak nitelendirilir. M.M. Şerif, İbn Tufeyl'in seleflerinden olan İbn Sina'nın aynı isimle kaleme aldığı mistik alegori ile bu eserin arasındaki benzerliğin bundan ibaret olduğunu söyler.

18. yüzyılda Daniel Defoe tarafından yazılan ***Robinson Crusoe*** romanının esin kaynağı da İbn Tufeyl'in *Hayy bin Yakzan*'ıdır.

1186: Gazneli Devleti'nin yıkılışı.

1186: Mevlânâ ile olan dostluğu sebebiyle adı ölümsüzleşecek ***Şems-i Tebrizî***'nin Tebriz'de doğumu. Asıl ismi Mevlânâ Muhammed'di. Azeri Türklerindendi. "Şemseddin", yani dinin güneşi lakabıyla anılmıştır.

1187: Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethi ve Tarikat Şövalyeleri'ni ortadan kaldırması. Haçlılara karşı çetin mücadeleler veren Selahaddin, Haçlıları Kudüs'ten çıkarttığında İslam dünyasında bir efsane hâline gelmişti. Zaferden bir hafta sonra el-Aksa Camii'nde düzenlenen resmî törende Şam Kadısı şöyle dua edecekti:

"İslam'a bu zaferi veren ve onu bir yüzyıllık bir yoldan çıkıştan sonra hak yoluna döndüren Tanrı'ya hamdolsun. Fethi gerçekleştirmek için seçtiği bu orduya şan olsun. Ve bu ulusa alay edilen saygınlığını geri veren Eyüp oğlu Selahaddin Yusuf, Tanrı'nın selâmı senin üzerine olsun."

1189: Üçüncü Haçlı Seferi.

1191: ***Sühreverdî***'nin idamı. 39 yaşındaydı öldürüldüğünde. Kısa ömrüne Sühreverd Köyü'nde başlamış; Meraga'da, Isfahan'da değerli hocalardan ders aldıktan sonra bir gezgin sufi olarak Anadolu ve Suriye gibi birçok coğrafyayı dolaşmıştı. Halep'te Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Melik Zahir'le tanıştı ve onun ısrarları üzerine sarayında kalmaya başladı. Ancak onun kimi düşüncelerini

tehlikeli bulan din adamlarının Sühreverdî'nin öldürülmesi yolunda Melik Zahir'e telkinleri etkili olmayınca, Selahaddin Eyyubi'yi ikna etme yoluna gittiler. Eyyubi oğlundan din adamlarının istediğini yapmadığı takdirde onu tahtından mahrum etmekle tehdit edince ***Melik Zahir*** tarafından hapse atıldı. Sühreverdî'nin ya açlıktan öldüğü, ya da öldürüldüğü tahmin edilmektedir.

Sühreverdî'nin getirdiği İşrakî hikmetin İslam dünyasında, özellikle de Şiilikte önemli etkileri oldu: *"12. yüzyılda Meşşâiliğin zayıflaması üzerine İslam'ın fikri hayatında boşalan yeri dolduran unsur, İbn Arabî'nin entelektüel tasavvufu ve Sühreverdî'nin İşrakî hikmetinin karışımıdır. Birer kuşak arayla yaşayan bu iki üstat da İslam dünyasının iki ucundan Suriye'ye geldi ve biri Şam'da diğeri Halep'te olmak üzere ikisi de burada öldü. Ve doktrinleri İslam'ın bu merkezi bölgesinden Doğu'ya, özellikle de İran'a yayıldı."* (S. Hüseyin Nasr)

1192: Filozof Abdüsselam'ın kitapları Bağdat'ta meydanda yakılıyor.

1193: Büyük İslam kumandanı ve Frenklere karşı yapılan tüm savaşların kahramanı ***Selahaddin Eyyubi***'nin Şam'da ölümü: "*…Sonra Sultanı yıkadılar ve kefene sardılar; bu iş için gereken her şey borca alındı, çünkü Sultanın kendine ait hiç malı yoktu. …Cenaze alayını gören kalabalık, ağlaşıp bağrışmaya başladı. …Daha sonra Sultan hastayken tedavi gördüğü saray bahçesine götürüldü, sonra Batı'daki bölüme gömüldü."*

Mısır, Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Arabistan'ın güneyine kadar uzanan Eyyubi egemenliği onun ölümü üzerine toprakların hanedan üyeleri arasında paylaştırılması yüzünden kısa sürede dağıldı.

1198: Merakeş'te ***İbn Rüşd*** öldü ve cesedi Kurtuba'ya nakledildi. *"Cesedinin taşındığı tabut bir yük hayvanının bir yanına, eserleri de diğer yanına konarak dengelendi. Hareketsiz, görüntüyü izliyordum. Yanımda Muvahhidler devleti şehzadelerinden Seyyid Ebû Said'in sekreteri fakih ve edebiyatçı Ebü'l-Hasan Muhammed b. Cübeyr ve arkadaşlarımdan Ebü'l-Hakem Amr b. Serrâc vardı. Ebü'l-Hakem bana dönerek şöyle dedi:*

- Üstat İbn Rüşd'le tartılan şeyi görmüyor musun? Bir yanda üstadın kendisi, öte yanda yazdığı eserler.

…Allah rahmet etsin, şimdi bu insanlardan tek ben arta kaldım ve bu konuda kendi kendime diyorum: Bir yanda üstat, öte yanda eserleri. Ah, ne kadar bilmek istiyorum ümitlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini!" Ünlü filozofun cenazesinin ardından düşülen bu satırlar Mürsiyeli bilge İbn Arabî'ye aittir. İlk karşılaşmalarında İbn Rüşd Kordoba kadısı, İbn Arabî ise henüz sakalı bitmemiş bir gençtir. Arabî, İbn Rüşd'le bir kez daha görüşüp konuşmak istemişse de bu gerçekleşmemiş ve Merakeş'teki ölümüne değin onunla bir daha karşılaşma fırsatı bulamamıştı.

1199 yılında Dördüncü Haçlı Seferi yaşandı. Ve 1204'te Konstantinopolis yağmalandı.

MS. 13. Yüzyıl

Durgunluk dönemi: "Din gider, taassup kalır"

"İslamiyet'in liderlik konumunu 13. yüzyılda kaybettiği aşikârdır. Fakat çok tehlikeli olan hız kaybı ancak 18. yüzyılda başlamıştır; yani uygarlıkların yavaş ölçeği içinde, bu hız kaybı çok kısa bir süre önce ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in kaderi, bugün azgelişmiş denilen birçok devletinki gibi olmuştur; bunlara azgelişmiş denilmesinin nedeni dünyayı makine hızında ilerletme yeteneğine sahip ilk devrim olan endüstri devrimini ıskalamış olmalarıdır. İslamiyet bu aşikâr başarısızlıktan ötürü, uygarlık olarak sona ermemiştir. Yalnızca, maddi düzlemde Avrupa'nın iki yüzyılı gerisine düşmüştür, ama ne yüzyıllar!"
(Fernand Braudel)

Bu yüzyıldaki düşünsel durgunluğun sebeplerine ilişkin birçok neden sayılmaktadır. Genel hatlarıyla 13. yüzyıla baktığımızda ilk olarak Moğol istilası ve Haçlı Seferleri gözümüze çarpar. Moğollar bu yüzyılda büyük bir dehşet yaratmayı başardılar. Büyük ölçekli katliamların sebebi de zaten buydu; düşmanlarını korkutmak ve sindirmek...

13. yüzyılda İslam coğrafyası genel bir durgunluğa girerken, öğrenme ihtirası bu kez Avrupa'yı sardı. Avrupa'da Rönesansı hazırlayan koşullar arasında Haçlı Seferleri'nin önemli payı var. Bu seferler esnasında Batılılar Doğu uygarlığıyla temas ettiler. Aristoteles'in düşünceleri Toledo çevirileri ve İbn Rüşd'ün yorumlarıyla Avrupa'da yaygınlık kazandı ve Paris'te 1215'de bütün üniversite programları baştan sona değiştirildi.

Doğu'da ise ilmî araştırmaların karşısına çıkan dinî taassup bir salgın gibi İslam coğrafyasına yayılmaya başladı. Selahaddin Eyyubi ve halefleri zamanında Mısır'da filozoflar aleyhinde takibat başlatıldığını, yine bu sülaleden Mansûr zamanında camilerde Aristo, Fârâbî, İbn Sina aleyhine vaazlar verildiğini görürüz.

İki Berberi hanedanı; 1056'dan 1147'ye kadar hüküm süren Murabıtlar ve 1147'den 1269'a kadar Kuzey Afrika ve İspanya'ya egemen olan Muvahhidler zamanında felsefi tefekkür yasaklanmıştı.

Genelde filozofların, özelde Yahudi filozoflarının Eş'ariliğin kuvvetlenmesi ve felsefeye duyulan tepkiden dolayı eski itibarlarını kaybetmesi, Mağrip'te Yahudilere karşı başlayan takibat üzerine bunların İspanya ve Provence'ye sığınmaları buralarda çok önemli bir tercüme hareketine yol açtı.

Yine Avrupalılar Hindistan'a giden yolu ararken dünya hakkında daha etraflı ve doğru bilgi edinmek, eski haritalarını düzeltmek ihtiyacı duymuş ve bu da İslam ve Eski Yunan eserlerine duyulan ilgiyi arttırmıştı. Avrupa böylelikle hararetli bir tercüme faaliyetine girişmiş ve dünya uyanış hareketlerinin en büyüklerinden olan Rönesans'ı açmayı başarmıştır.

1201: İleride geometri, trigonometri ve astronomi başta olmak üzere birçok alanda bilimsel çalışmalar yapacak olan ***Nâsirüddin Tûsî***; Tus kentinde doğdu. Tûsî, daha genç yaşında matematik alanında yaptığı çalışmalarla ***el-muhakkik*** (gerçeğin peşinde koşan) unvanını kazanmıştı. Kader onu ilerde Hülâgu Han ile karşılaştıracak ve böyle güçlü bir haminin sayesinde 1259'da Meraga'da ünlü rasathanesini kuracaktır.

1204: Haçlı orduları Konstantinopolis'i yağmalıyor.

Haçlılar'ın 1204 yılında İstanbul'u almasından iki sene sonra Doğu'da Cengiz Han dönemi başladı. 1206-1227 yılları arasında bir fırtına gibi esen Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu tüm Türk dünyasını egemenliği altına almıştı. Ancak bu imparatorluğun devlet dili olarak Uygur Türkçesini ve Uygur yazısını kullanması, Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki baskısını azaltmıştı.

"Ete kemiğe büründüm, Yunus diye göründüm" diyen Anadolu Türkçesinin şiir peygamberi Yunus Emre de bu yüzyılın son yarısı ile 14. yüzyılın başlarında yaşadı. 13. yüzyılın kan ve ateş çağında, Moğol istilasının yakıp kül ettiği Anadolu'da ölüm, açlık, ümitsizlik içinde yaşayan insanlar Yûnus'un dizeleriyle hayatın, ölümün, sevginin anlamını hatırladılar. Onunla başka ruh iklimlerine yolculuklar yaptılar. Onun dizeleriyle anlattılar insanlık hâllerini.

Sonu gelmeyen kargaşaların, savaşların ve tedirginliklerin yatağında, savaşın karşısına sevgiyi çıkardı, halkın özlemlerinin sözcüsü oldu, halkın ağzından ve halk için konuştu:

"Pek az şair onun kadar isimsizin biraz ötesinde yaşamıştır. O, hüviyeti kolayca nüfus kâğıdına sığmayanlardandır. O, Türkçenin içinde uçan bir yıldız olmayı, öyle görünmeyi tercih etmiştir. Gelenek onu yedi-sekiz mezarda yatar gösterir. Şüphesiz Sakarya kıyılarında doğdu. Fakat her yerde doğmuşa benzer. Eseri de böyledir. Adına iki bine yaklaşan şiir izafe edilir. En sıkı dil ve muhteva tenkidi bile bunları ancak altıda, yedide birine indirir. Hâlbuki o, kırk elli mısra ile bize gelmeği tercih etmiştir. Ve bu kırk elli mısra, tarih ve zaman fikrine meydan okuyan mısralardır. Bu mısralarla şair, devrinin ötesinde her zamanın dili ve zevkiyle ve şüphesiz her nesil ve her hayat görüşü için konuşur." (Ahmet Hamdi Tanpınar)

* * *

1207: ***Sadreddin Konevî*** doğdu. Konevî'nin ileride üvey babası olacak bütün zamanların büyük sufisi ***İbn Arabî*** ise Konevî'nin doğduğu yıl Kahire'de ölümle tehdit edilmektedir. Bunun üzerine

önce Mekke'ye sığınır, ardından Anadolu'ya geçer. O Anadolu'ya geldiğinde Konevî babasını kaybetmiştir. Annesinin Konya'ya gelen ünlü mutasavvıf Muhyiddin-i Arabî ile evlenmesi üzerine, üvey babasının terbiye ve tedrisi altına girdi ve iyi bir tahsil gördü. Muhyiddin-i Arabî ile birlikte Halep ve Şam'a gitti ve devamlı onun derslerini takip etti. Onun vefatından sonra bir süre Mısır'da eğitimine devam ettikten sonra Konya'ya yerleşti.

1207: ***Mevlânâ Celâleddin Rûmî*** o zamanlar Harezmşahlar'ın egemenliğinde olan ve "İslam'ın Kubbesi" diye anılan ***Belh*** şehrinde doğdu. Mevlânâ'nın babası, Harezmşahlarla ihtilafa düşünce, o da babasıyla beraber Nişabur'dan Bağdat'a, oradan Mekke'ye ve nihayet Larende'ye (Karaman) gelir ve sonra Konya'ya yerleşir. Konya bu yüzyılda Konevî-İbn Arabî buluşmasından daha büyük bir buluşmaya Mevlânâ ile Şems'in buluşmasına da tanıklık edecektir.

Mevlânâ ve İbn Arabî zamanları ve mekânları aşarak çok az ölümlüye nasip olan bir üne ve ölümsüzlüğe kavuştular. Aynı zamanda yalnız ruhların yoldaşı oldular.

* * *

1212 ile 1219 yılları arasında bir tarihte ***Şirazlı Sâdî*** doğdu. Eğitimini Şiraz'da tamamladı ve birçok âlim gibi onu da yerinden eden Moğol istilası yüzünden Bağdat'a ve oradan da İslam coğrafyasının Şam, Hicaz, Trablus, Diyarbakır, Malatya gibi şehirlerinde otuz yıl sürecek olan yolculuklarına başladı. Doğduğu şehre 1256'da geri döndü; "güzel kokulu bahçe" anlamına gelen *Bostan* ve bundan bir yıl sonra da *Gülistân*'ı yazdı. Ölüm tarihi konusunda rivayetler muhtelif olmasına rağmen çoğu kaynak onun ***1291*** yılında vefat ettiği konusunda birleşiyor.

"Doğudan Moğolların, batıdan da Frenklerin
saldırısına uğrayan Müslümanlar, hiç
böylesine kritik bir konumda olmamışlardı.
Onlara artık ancak yalnız Allah yardım edebilir."
(İbnü'l-Esîr)

1215: Cengiz Han Pekin'in altını üstüne getirdikten sonra 1219'da Harezm'e saldırdı; Buhara, Semerkant ve Ürgenç'i(*) ele geçirerek yakıp yıktı. Harezmşahların Moğol koruması altındaki tacirleri Otrar'da öldürmesi üzerine başlayan bu sefer sonucunda Buhara, Semerkant, Otrar, Hocend gibi önemli merkezleri tek tek ele geçirdi.

1219: ***Mevlânâ***, babası Bahaeddin Veled ile Belh'i terk ederek ilk durak olan Nişabur'da, büyük sufi Attâr'ın yanında soluklandılar. Mevlânâ Celâleddin'e burada bir yazma eser hediye edildi büyük sufi tarafından. Attâr'ın ruhunu *Mesnevî*'ye taşıyacak bu yazma eser, *Esrarnâme*'ydi. Sonra kervan Bağdat üzerinden Mekke'ye doğru yoluna devam etti. Bu kutlu beldede ihrama büründükten sonra, hakikati arayan otuz kuş gibi konacakları yeri bulmak, men-

(*) ***ÜRGENÇ- "Köhne Ürgenç":*** Geniş sokaklarında kalabalığın deniz gibi dalgalandığı; pazarlarında en nadide malların ve en lezzetli kavunların satıldığı Ürgenç hem İpek Yolu üzerinde çok önemli bir merkez olmuş, hem de Harezmşahlara başkentlik yapmış bir bilim-kültür ve sanat şehriydi. Kaynaklarda Amu Derya'nın sol kıyısında Harizm'in idari ve iktisadi merkezi olan tarihî şehir diye geçen bu kente Araplar Cürcaniyye demişler, Türkler ise Ürgenç… Bugün Köhne Ürgenç diye anılıyor.
Haritadan tamamen silinen Kât şehri ile birlikte Harezm'in en önemli iki şehrinden biri olan Ürgenç'in Harezm adıyla anıldığı da olur.
Emeviler burayı 712'de fethettiklerinde bölgeyi ikiye ayırıyorlar ve ***Kât'***ı yerli hanedan Afrigoğullarına bırakırken, ***Gürgenç***'i kendilerine hükümet merkezi yapıyorlar.
11. yüzyılda Ürgenç hem dinî merkez hem de bir bilim-sanat şehri olarak parlamaktadır. Dünyanın en büyük akademilerinden biri buradadır ve dillere destan kütüphanesinde yazma eserlerin sayfalarını çeviren tıp, matematik, astronomi âlimlerinin arasında İbn Sina ve Biruni gibi büyük âlimler bulunmaktadır.
1017 yılında Gazneli Mahmut şehre girerek âlimlerini, sanatçılarını, yapı ustalarını esir aldı ve Gazne'ye sürdü. 1220'de Cengiz Han'ın oğulları tarafından işgal edildi. Timur'da şehri bir harabeye çevirip arpa ektirdiğinde aynı şeyi yapacaktı. Ürgenç'in en güzel binalarını yıkarken o binaları yapan Harzemli yapı ustalarını ise değerli bir savaş ganimeti olarak Semerkant'a götürecektir.
Ama Harezm bölgesi 15. yüzyılın sonuna kadar geçirdiği felaketlere, yağma ve işgallere rağmen bir medeniyet merkezi olarak hep var oldu.
16. yüzyılla beraber İpek Yolu önemini yitirince, kent eski görkeminden sadece ipuçları verebilen yapılarıyla birlikte zaman içinde unutuldu. Irmağın yatağı değiştiği için verimliliği de kalmayan toprakları terk eden halk bugün Özbekistan sınırları içinde olan "Yeni Ürgenç"i kurdular.
Harizm'in merkezi, şimdi "Köhne Ürgenç" denilen Gürgenç harabeleri yeni yerleşim yerinden 7 kilometre uzaklıkta. Dört kapılı şehrin yıkık kervansarayı, eski anıtsal yapıların kalıntıları, ünlü mutasavvıf-şair ***Necmeddin Kübra***'nın türbesi ile zamana direnmeyi sürdürüyor.

zile varmak üzere yola koyuldular. Aylar süren yolculuktan sonra Kudüs üzerinden Şam'a geldiklerinde, her yerde olduğu gibi burada da kalmaları için ısrar edilmişti. Şam halkının ısrarlı davetine; "Tanrı, yurdumuzun Anadolu topraklarında olmasını buyuruyor. Bizim durağımız Konya şehri olacaktır. Bu belde bizi çekiyor," cevabı ile kervana yeni güzergâhı çizildi.

Nihayet en muhteşem çağını yaşayan Selçuklu İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Konya şehrine geldiler. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, aşk ve coşku ile yoğurduğu tohumları bu bereketli topraklara saçtı. Halk akın akın bu dünyanın pırıltısına ve ahengine gelmeye başladı. Ama Mevlânâ'nın etrafı kalabalıklaştıkça; bir kardeş ruha, bir dosta duyduğu özlem de artıyordu.

1221: Bütün Maveraünnehir'i ele geçiren Cengiz Han, Ceyhun'u geçerek İran'a girdi; ***Nişabur***'u yağmaladı. Erkekler, kadınlar ve çocukların kesik başlarından piramitler yükseldi Nişabur'da. Ünlü sufi ***Feridüddin Attâr*** da bu felaket sırasında Bir Moğol askerinin kılıcıyla son nefesini verdi.

1221 senesinin başlarında şehrin Moğollar tarafından ele geçirileceğini anlayarak Harezm'i terk eden Celâleddin Harzemşah, Sind Nehri'ni geçerek Hindistan'a sığınmaya karar verir. Ancak yola çıktığında Cengiz'in eline geçmelerinden endişe ederek annesini, hatununu ve evladını nehre atar. Maiyetindeki askerlerle birlikte karşı kıyıya ulaşmayı başaran Celâleddin Harzemşah bu acı olayı aklından çıkaramaz. Onun yüreğinden çıkan şu sözlerin bugün Sind Irmağı'nın serin sularında çağıldayıp durdugu rivayet edilir:

Benim neslimi Sind Irmağı sürükleye sürükleye umman-ı ademe götürdü.

Bana Kutbeddin'den sonra evlat, Neyyire'den sonra Hatun olmadı

Ama inanıyorum ki bana, Mevla tahammül edemeyeceğim şeyler teklif etmez.

1223 yılında ***Muhyiddin-i Arabî*** Şam'a yerleşmeye karar verdi. Daha önce Halep'i ziyaretinde Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Melik

Zahir'in ilgisi ve konukseverliğinden son derece hoşnut kalmıştı. İslam irfanını en üst düzeyde açıklayan ve "Vahdetü'l-Vücud" felsefesiyle İslam düşünce ve tasavvufunu kuşaklar boyunca etkileyecek olan İbn Arabî, ***1240***'daki vefatına kadar Şam'da yaşadı.

Şehrin kuzeyinde kutsal bir yer olarak bilinen Kasiyun Dağı'nın eteğindeki Salihiye'de gömüldü. 16. yüzyılda Osmanlı sultanı II. Selim (Yavuz Sultan Selim) sufilerin ve halkın önemli ziyaret yeri olan kabrinin üzerine bir türbe yaptırdı. (Şam'a gidenler Kapalı Çarşı ve Emevi Camii turlarına İbn Arabî'nin türbesini de dâhil etmeli.)

İbn Arabî'nin birçok eseri olmasına rağmen en çok okunan eserleri Türkiye'de olduğu gibi bütün İslam âleminde de manevi vasiyetnâmesi niteliğindeki *Füsûsu'l-Hikem* ve *el-Futuhatu'l-Mekkiye*'dir.

Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge* kitabında, İbn Arabî'nin sık sık alıntılanan şu ünlü şiirini aktarır:

"Her biçimi kuşatır kalbim; ceylanlar için bir
otlak ve Hıristiyan rahipler için bir
manastırdır o,
Ve, putlara tapınak, hacıların Kâ'besi, Tevrat'ın
Levhaları ve Kur'an kitabıdır aynı zamanda.
Ben Aşk dinine uyarım; hangi yolu tutarsa Aşk'ın
Develeri işte budur benim dinim ve
inancım."

Avrupa'da ise 1225 yılında doğup 1274 yılında ölen ***Saint Thomas Aquinas***, Batı Ortaçağında Aristo'yu en iyi tetkik eden düşünür olarak şöhret bulacak çalışmalarını yaptı. Aquinas, Aristo'yu Hıristiyanlık ve teslis fikirleriyle uzlaştırmak amacı güttü. İbn Rüşd ve İbn Sina başta olmak üzere bütün İslam filozoflarının Aristo hakkındaki tahlillerinden faydalandı. Böylelikle Yunan filozoflarının dinî tefekkür ile uzlaştırılması yolunda Fârâbî ve İbn Sina'dan beri yapılan ve yarıda kalan birçok teşebbüs ilk kez olarak onunla başarıya ulaştı.

1227: *Cengiz Han* Çin'e bir teftiş yolculuğu yaptığı sırada hastalanarak San Şi'nin önemsiz bir kentinde öldü. Onun ölümüyle uç-

suz bucaksız toprakları oğulları arasında paylaştırıldı. Cengiz Han'ın etrafındaki yönetici kadronun ve orduların içinde çok sayıda Türk bulunuyordu. Bu dönemde sarayda Türkçe konuşuluyor ve Farsçanın yanı sıra Türkçe de bir kültür dili olarak kullanılıyordu.

Cengiz Han Orta Asya'yı Çağatay'a vermişti. Bundan sonra Orta Asya, Cengiz Han'ın sülalesinden gelen Çağataylılar tarafından yönetildi.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın adı, bir edebiyat ve bilim dili olarak gelişen Türkçenin de adı oldu*: "Çağatay'ın katı idaresinden ulusçuluk (halk ve boylar birliği) düşüncesi öyle güçlü doğdu ki en dayanıklı şekil altında, dilde muhafaza edildi. Çağatay'ın 13. yüzyılda yönettiği ülkede bugün konuşulan Türkçe lehçesi onun adıyla anılmaktadır; Çağatay Türkçesi… Ben hiçbir şeyin yıkılmaz bir güç ve hatırayı bir dil adı kadar iyi yansıtabileceğine inanmıyorum. Cengiz Han bir halkın babası olmuştu, oğlu Çağatay ise bir dilin isim babası."* (Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*)

İşte Cengiz Han'ın çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu devletlerinin hâkim olduğu coğrafyada 13. ve 14. yüzyıllarda gelişen ve 15. yüzyılda zengin bir edebiyat yaratan bu edebî Orta Asya lehçesi; Türk dilinin Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm çizgisinde gelişen ve ortak yazı dili hâline gelen lehçelerinden biri oldu.

Moğol istilasından sonra İslam medeniyetinin tesiri altında yerleşip gelişen bu edebî Doğu Türkçesi, ***Nevaî*** ve ***Babür Şah*** ile olgunluk çağına erişmiş ve bu edebî lehçeye Türkçe, Uygurca, Çağatayca, Moğol Dili, Nevaî dili, Tatarca gibi çeşitli isimler verilmiştir.

1229: Bu yıl yapılan Büyük Kurultay'da Cengiz'in üçüncü oğlu ***Ogaday*** babasının ardılı olarak "Büyük Han" ilan edildi. İmparatorluğun başkenti Orta Moğolistan'da Orhun Nehri'nin üzerindeki ***Karakurum Kenti*** oldu.

Bir göçebe İmparatorluğu olan Moğollar farklı yönlere doğru fetihlerini sürdürürken diğer göçebe halkları, özellikle de Türkleri içlerine almışlardı. Birçok devleti ve medeniyeti ortadan kaldırsalar da matematik, tıp ve astronomiyi teşvik etmişlerdi. Buna en gü-

zel örnek Hülâgu'nun Nâsirüddin Tûsî'ye kurdurttuğu Meraga Rasathanesi'dir.

1240 yılında, başında Baba İlyas'ın bulunduğu Türkmen kabilelerin ayaklanmasıyla Anadolu'da ***Babai İsyanı*** başladı.

1242: Moğollar Erzurum'da.

1243 yılında Sivas-Erzincan yolu üzerine yapılan ***Kösedağ Savaşı*** sonrasında Anadolu, Moğollar tarafından işgal edildi ve Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldı. Ve bu devletin kalıntıları üzerinde birçok beylik türedi.

1244: Frenkler Kudüs'ü sonuncu kez kaybediyorlar.

1245: Mevlânâ Celâleddin Rûmî 38 yaşında. Bir kardeş ruha, bir dosta duyduğu özlemi giderecek olan Tebrizli Şems'in gelişi ile Mevlânâ'nın da kendine gelişi, kendini buluşu gerçekleşti. Bu buluşmanın gerçekleştiği yere, *"iki denizin buluştuğu nokta"* adı verildi. Şems-i Tebrizî, bir bilgin ve temkinli bir sufi olan Mevlânâ'yı uçsuz bucaksız aşk denizine salarak pişirecek, onun aynası olacak, Mevlânâ bu aynada kendi gerçeğini, kendi benliğini, kendi dünyasını bulacaktır.

Derler ki; Mevlânâ aslında yanmaya hazır bir kandildi. Şems geldi, çerağı ile bu kandili tutuşturdu.

Sonunda ne kandil kaldı, ne çerağ... Ne yol kaldı, ne yolcu...

Onun tutuşturduğu ilahî aşkın ateşiyle yanan Mevlânâ, en büyük eseri olan Mesnevi'sini yazdı.

1246: Şems'in Konya'dan ilk ayrılışı; *"A canımın canı, ne de hoş, ne de güzel salına salına gidiyorsun; gitme bensiz"*

1247: Şems'in dönüşü:

"Güneşim, Ay'ım geldi; kulağım, gözüm, duyuşum, görüşüm geldi.

O gümüş bedenlim, o altın madenim geldi.

Geldi başımın sarhoşluğu; geldi gözümün ışığı.

O yolumu vuran geldi; o tövbemi bozan geldi."

1248: Tebrizli Şems alıp başını gitti ve o günden sonra âkıbeti hakkında söylenenler bir rivayetten öteye gitmedi.

1250: ***Türk Kölemen (Memluk) Devleti*** Mısır'da kuruldu ve 1517'de Osmanlı Devleti tarafından tarihten silininceye kadar egemenliklerini sürdürdüler.

1256 yılından sonra İlhanlı Moğolları İran ve Irak'a hâkim olarak ***İlhanlı Devleti***'ni kurdular. Moğollar açısından ilginç bir gelişme de İran içlerine sokuldukça İslam'ı benimsemeleri ve Türkler arasında hızla erimeye başlamalarıdır.

1256: ***Hülâgu***, Kuzey İran'daki Alamut Kalesi'ni ele geçirerek burada hapis olan Nâsirüddin Tûsî'yi kurtardı.

Ve ünlü Bağdat yağmasının gerçekleştiği ***1258*** yılındayız…

Moğollar Bağdat'ı yıkıyor ve aynı zamanda müzik kuramının en önde gelen kişilerinden biri olarak görülen son Abbasi halifesini öldürüyorlar. Bu yağmadan kaçan âlim ve sanatçılar Hindistan içlerine çekildiler ve ***Delhi***, Müslüman doğunun en önemli kültürel merkezi durumuna geldi. Bağdat Kütüphanesi bu talanda yağmalandı. Dicle Nehri, suyuna atılan kitapların mürekkebinden günlerce mavi aktı.

Bağdat yağmasının yaşandığı yıl Oğuz Türklerinden ***Kayı Aşireti***'nin beyi Ertuğrul'un bir oğlu oldu. Söğüt'te doğan bu çocuğa ***Osman Gazi*** adını koydular: *"Bıyıklarının terlediği çağda toprak komşularından Şeyh Edebali'nin kızı Mal Hatun'la evlendi."*

1259 yılında yapımına başlanan Meraga Rasathanesi'nde yapılacak olan rasatların 30 yıldan önce bitirilmesinin mümkün olmadığını öğrenen Hülâgu buna karşı çıkarak 12 yılda bitirilmesini istedi. Ne yazık ki Hülâgu, meşhur *İlhani Cetvelleri*'nin tamamlandığını göremeden ***1265*** yılında öldü. Cenazesinde birçok genç kız törensel olarak öldürüldü. Tûsî ise 1269 yılında *Zîc-i İlhani*'yi tamamladı ve 1274'e kadar yaşadı. Bağdat'ta öldü.

1260 yılında Semerkant'tan bir seyyah geçti; ***Marco Polo***...

1260: Halep ve Şam'ı işgal eden Moğol ordusu Filistin'deki Ayn Calut çarpışmasında yenildikten sonra Memluk sultanlığının başına Baybars geçti. Memluk sultanı ***Baybars***, Abbasilerden Muntasır'ı 1261'de, Kahire'de halife ilan etti. Bu davranışıyla bütün Sünni Müslümanların takdirini kazandı. Mısır, Memluklar döneminde büyük bir mimari ihtişama tanıklık etti. 1382'de Kahire'ye gelen ***İbn Haldûn*** bu şehri şöyle selamlayacaktı: *"Kahire: Dünyanın metropolü, evrenin bahçesi, ulusların toplanma yeri, mahşeri insan kalabalığı, İslam'ın yüce mekânı…"*

Yine dostu olan Fas kadısı Mekkârî'nin şu sözünü de aktarmaktadır: *"Kahire'yi görmemiş olan kişi, İslam'ın gücünün ve zaferinin derecesini asla ölçemeyecektir."*

1263 yılında Harran'da ***İbn Teymiyye*** doğdu.

1265: Floransa'da İtalyan yazar ***Dante Alighieri*** doğdu.

1266 yılında İran asıllı Şamlı Mehmet, 20. yüzyılda tek nüshasıyla elimize ulaşacak olan ***Kaşgarlı Mahmut***'un divanının bir kopyasını hazırlıyor ve sonra eser elden ele, çağdan çağa geçerek 20. yüzyıla ulaşıyor.

1271 yılında ***Hacı Bektaş-ı Veli*** öldü: *"13. yüzyılda Anadolu'da halk kitlesi üzerinde en çok tesirli olan şahsiyetlerden biri de Hacı Bektaş Veli'dir. Bu asırda Anadolu'yu baştan başa kaplayan "Bâbâi" halifelerinden Horasanlı bir Türk olup Kırşehir civarında Suluca Kara Öyük'de yerleşmiş ve "Bâbâi-Bâtını" akidelerini yaymaya çalışarak göçebeler arasında buna azami nispette muvaffak olmuştu"* (Fuad Köprülü)

17 Aralık 1273:

"Canı, değil mi ki sen alıyorsun, ölmek şeker gibi tatlı
Seninle olduktan sonra, ölüm, tatlı candan daha tatlı..."

1273 yılının 17 Aralık gününe nakşını vuran bu dizelerle ölümü bir düğün gecesine, bir kavuşma gününe, Şeb-i Arus'a çeviren; bütün zamanları aşan ve bütün yürekleri tutuşturan, yüzlerce düşünür ve şaire esin kaynağı olan ve elinde bir meşale ile yüzyılları aşarak ilerlerken ardından gelenlere ışık olan Mevlânâ bu dünyadan göçtü.

Ona dünyanın en büyük ozanı dendi. *"Peygamber değildi, fakat kitabı vardı,"* (Molla Câmî) diye yorumlandı hayatı ve eserleri. *Mesnevi*'nin konusu insan:

"Ben kemik değilim ki kemikte iliğim. İlik değilim ki damarda kanım. Kan değilim ki bedende canım. Can değilim ki pek çok şeyim. Yok, yok, pek azıcık bir zamanım. Dilime bak, dost, dilime bak. Ne doğudan ne batıdanım. Gözüme bak, hey, gözüme bak: Küçüklere, büyüklere, eşeklere, bitkilere hayranım. Kaf dağından zalimleri taşlayan iyicil devim. Zayıfım, aptalım, deliyim, sıfırım, insanım!"

1277: Anadolu Selçuklularının edebiyat ve ilim dili Farsça olduğu hâlde, Anadolu Beyliklerinde daha çok Türkçe eserler yazılıyor ve İslam medeniyetinin klasikleri Türkçeye çevriliyordu. Karamanoğlu Mehmet Bey'in ünlü fermanı da bu genel yönelim içinde anlamlı bir örnektir. Karamanoğlu Mehmet Bey 13 Mayıs 1277'de ünlü fermanını yayımladı: *"Bugünden sonra hiç kimse sarayda, divanda, meclislerde ve seyranda Türk dilinden başka dil kullanmaya."*

1288: Küçük kan dolaşımını keşfeden 13. yüzyılın ünlü hekimi ***İbn Nefis***'in ölümü. Otuzlu yaşlarında *Tıp Sanatı Üzerine Kapsamlı Kitap* adlı eserini yazan, cerrahi teknikleri, ameliyat sonrası bakımı, cerrahların görevleri, cerrah-hasta-hemşire ilişkileri konusunda birçok yayınlanmamış eseri bulunan İbn Nefis kalp ve akciğerler arasındaki küçük kan dolaşımını keşfederek, kanın kalbin bir tarafından diğer tarafına geçtiğini farz eden Galenos'un hatalı olduğunu cesurca ifade etmişti: *"İbn Nefis'in bu önemli keşfi, küçük kan dolaşımının Avrupa'da Servetus (1553) ve Columbo (1559) tarafından tanımlanışından üç yüzyıl önce yapılmıştı. Servetus ve Colombo'nun tanımları ise İbn Nefis'in fikirlerinin Batı'ya ulaşmasından otuz yıl sonra verilmişti."* (Colin A. Ronan)

1291: İranlı ünlü şair ***Sâdî*** öldü ve Şiraz'da defnedildi. Eserleri yüzyıllarca medreselerde okutuldu. *Bostan*; zarif didaktik bir mesnevi, *Gülistan* ise kimi bölümleri düz yazı olan görkemli bir şiir olarak geçti edebiyat tarihine.

1291: Sultan Halil, Akkâ'yı alarak Doğu'daki iki yüzyıllık Frenk mevcudiyetine son veriyor: *"Akkâ'nın fethinden sonra, Allah Suriye sahil kesiminde hâlâ mevcut olan Frenkler'in kalbine korku saldı. Bunlar Sayda, Beyrut, Sûr ve diğer bütün şehirleri hemen boşalttılar.*

…Bu fetihlerle beraber sahildeki bütün topraklar Müslümanlara eksiksiz döndü; bu umulmadık bir sonuçtu. Böylece eskiden Şam'ı, Mısır'ı ve daha birçok ülkeyi fethedecek durumda olan Frenkler, Suriye'nin bütününden ve sahil kesimlerinden kovuldular. Allah onların buraya bir daha adım attıklarını göstermesin." (Ebü'l-Fida)

1299: Osman Gazi adına okunan ilk hutbe ile Anadolu'da bağımsızlığını ilan eden Türk Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşı oldu,.

Ön Asya ve Anadolu'ya yerleşmiş Türkler, Osmanlı Devleti etrafında toplanmaya başladılar. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında da bir uç beyi olan sultanların Türkçeden başka dil bilmemeleri, halkın ve ordunun Türklerden oluşması nedeniyle devletin dili de Türkçeydi.

Ancak zamanla saray dilinde Türkçe sözcükler yerini Arapça ve Farsça sözcüklere bırakmaya başladı.

Bu yüzyılın sonlarına doğru Moğol egemenliğinin zayıflamasıyla birlikte Selçuklu döneminde uçlarda ve sınırlarda yerleştirilmiş olan Türkmenler Anadolu topraklarında irili ufaklı birçok beylik kurdular. ***Beylikler Dönemi*** diye adlandırılan bu dönemde Anadolu bir Türk yurdu hâline geldi.

Türkistan'da kalan Türkler ise bir süre daha Moğol hâkimiyetinde kalacaklar ve daha sonra Timur (***1336-1405***) ile evlatları etrafında toplanacaklardı.

MS. 14. Yüzyıl

"Timurlular Çağı başlıyor"

Timurlular döneminde Semerkant, Buhara, Herat, Taşkent gibi şehirlerde mimaride, sanatta, bilimde yaşanan atılımın Mediciler'in Floransa'sından veya Limburgların Burgonya'sından hiçbir farkı olmadığı çeşitli araştırmacıların üzerinde anlaştığı bir görüştür. Bu süreç Timur'un tarih sahnesine çıkmasından başlayarak Hüseyin Baykara'nın ölümüne kadar geçen süreyi kapsar.

1336 yılında İlhanlılar Devleti'nin dokuzuncu hükümdarı ***Ebû Said Bahadır Han***'ın ölümüyle birlikte İlhanlılar Devleti dağıldı ve birçok sülalenin bölgede hâkimiyet kurma çabaları başladı. ***Akkoyunlular***, ***Karakoyunlular***, ***Muzafferiler*** ve ***Celayirliler*** bu dönemde öne çıktılar.

14. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'dan Maveraünnehir'e, oradan da İran yoluyla Anadolu'ya göç etmiş olan ***Karakoyunlu-***

lar, Bayram Hoca'nın önderliğinde 1370 yılından itibaren fetih hareketine girişerek Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahayı hâkimiyetleri altına aldılar.

1340-1514 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren Türkmen Hanedanı ***Akkoyunlular*** da İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Diyarbakır bölgesini yurt edinerek hâkimiyet kavgasına katıldılar.

Celayir Hanedanı'nın kurucusu Şeyh Büyük Hasan 1340'da Bağdat'ı alarak başkent yaptı. Onun oğlu Sultan Üveys zamanında ise Celayirliler Altınordu'nun elindeki Azerbaycan'a ve Tebriz'e, bundan bir süre sonra da Musul ve Diyarbakır'a hâkim oldular. Abdülkadir Meragi en rahat günlerini bu hanedanın himayesinde geçirdi.

1304: Ortaçağın en büyük seyyahı ***İbn Battuta*** Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya geldi. 1368'de Merakeş kadısı iken vefat etti. Başlıca hevesi insanları, inançları ve gelenekleri tanımaktı. Bu heves uğruna 73 bin mil mesafe kat etti. Yıllar süren yolculuğuna 21 yaşında başlamıştı. O yeryüzünü keşfe başladığı yıl, yani ***1325*** yılında dünyanın gelmiş geçmiş en büyük lirik şairi olarak görülen ***Hâfız*** doğacaktı.

1308: ***Dante***, *Divina Commedia* (*İlahî Komedya*)'yı yazmaya başladı.

1320: Dünyadan gitme vakti gelen Yunus Emre, şu dizelerle selam yolladı bizlere:

"Biz dünyadan gider olduk, Kalanlara selâm olsun, Bizim için hayır dua kılanlara selâm olsun"

"Bir şair düşünün ki yüzlerce mezarı var, üstlerinde adı var, içlerinde kendi yok. Binlerce kitabı var, içlerinde adı var, kendinin kitabı yok. Yunus Emre, eseri ve mezarı gibi hayatını da halkın gönlüne bırakıp gitmiştir." (Sabahattin Eyuboğlu)

1321: ***Dante***'nin yoksulluk içinde ölümü.

1328 yılında ***İbn Teymiyye*** Memluklu zindanlarında öldü. Sufilere karşı uzlaşmaz tutumuyla tanınan İbn Teymiyye'nin görüşleri

yaşadığı çağda Memluk zindanlarında ömrünü tamamlamasına neden olmuştur ama yüzyıllar sonra kitapları büyük rağbet görecek ve Müslümanların yeniden canlanış ruhunun simgesi olacaktır. *"İbn Hanbel'in radikal bir müridi olan Suriyeli bir ilahiyatçı"* olarak tanımlanan Teymiyye, Hıristiyanlardan daha tehlikeli bulduğu sufiler tarafından vazedilen vahdet-i vücud kuramını kınamış, evliya ve türbe ziyaretlerini mahkûm ederek kökü kazınması gereken putperest kalıntılar olarak görmüştür.

Teymiyye'nin mistik birlik anlayışına ve sufilerin evliya kültüne kesin olarak karşı çıkmasının onu, sufi zikirlerinde şehevilik bulan ve sufilerin meditasyonlarında panteizmden korkan bütün Müslüman püristlerin manevi atası yaptığını söyleyen ***Lenn E. Goodman***, *İslam Hümanizmi* isimli kitabında sufi liderlerin, Teymiyye'nin bu amansız düşmanlığını ona aynen ödettiklerinin altını çizer.(*)

Teymiyye'nin ölümünden yüzyıllar sonra. 18. yüzyılda Muhammed İbn Abdülvahhab Arap Yarımadası'nda İbn Hanbel ile İbn Teymiyye'nin görüşlerini birleştirerek Vahhabilik akımının doğmasına yol açtı. Bu akımın doğurduğu yıkıcı sonuçlardan biri de günümüz Arabistan'ında Hz. Peygamber'in Medine'deki kutsal mezarı dışında tek bir evliya türbesinin bile kalmaması ve asırlık anıt mezarların yıkımıdır. 20. yüzyılda İbn Suud kabilesi Vahhabi ideolojisi adına Suudi Devleti'ni kurmuştur (1932): *"Petrol ihracatının getirdiği servet olmasa, Suudi Devleti ve bu devleti kuran ideoloji kıyıda ve sınırlarda bir yerde kalırdı. Ama petrodolarların pompalanmasıyla elde edilen güç sayesinde, Suudiler, İslam uluslarının bin yıldan fazla bir süre içinde kurdukları uygarlığın üzerine bir leş yiyici gibi çöken kaba bir ideolojiyi yaymışlardır."* (Abdülwahab Meddeb, *İslamın Hastalığı*)

(*) Goodman'ın; İslam hümanizmini Ortaçağ İslam uygarlığının Ortaçağ Arap-Müslüman edebiyatı, İslam ahlak felsefesi, Arap-Müslüman tarih yazarlığı gibi alanları eksen alarak irdelediği çalışması İslam'ın hoşgörülü, evrenselci ve çoğulcu yüzünü ortaya koyarken, İslam kültür tarihini de çok geniş bir perspektiften ele alıyor. Kitabın çevirmeni Ahmet Arslan'ın ifadesiyle "bugün hâkim durumda olmayan ve manşetlere çıkmayan bir İslam'ı" anlatıyor: *İslam Hümanizmi*, Lenn E. Goodman, İletişim Yay, İstanbul, 2006.

1332: Tunus'ta ***İbn Haldûn*** dünyaya geldi.

1336: İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in ölümü.

1336: Dünyanın başına "musallat" olacak ***Timur***'un doğumu. Timur, Moğol sayılan ama Türkleşmiş bir kabiledendi.

Burada geniş bir parantez açıp ülkemizde hem gençlerin hem de orta yaş kuşağının Timur hakkındaki bilgisinin Nasreddin Hoca fıkralarından çok da öteye geçmediğini düşünerek, ama aslında hem Timur'un hem de onun döneminin bundan çok daha fazla bilinmeyi hak ettiği düşüncesiyle tarihin hakkında bir türlü karar veremediği bu ihtiraslı cihangir hakkında birkaç not düşelim:

Yakıp yıkılan kentlere, katliamlara, at nallarının altında ezilen çocuklara, tabanı dağlanan insanlara ve kafataslarından yükselen piramitlere bakıp "tarihe kanla imza atan zalim bir hükümdar" demek mümkün.

Ama öte yandan yükselttiği şehirlere, himaye ettiği âlim ve sanatçılara, merhamet gösterip hayatını bağışladığı –Abdülkadir Meragi gibi– insanlara, din adamlarına gösterdiği hürmete ve Hâce

Ahmet Yesevî'nin kabri üzerinde yükselttiği görkemli türbeye bakarak "Doğu Rönesansı'nın öncüsü demek de.

Aslında her ikisi de doğru. Cesaret, başarı ve dehşet dolu bir destan yazan Timur, Osmanlılar ve İranlılar tarafından "Gaddar Timur" olarak anılırken, Özbeklere göreyse millî bir kahraman...

Timur, kendini Türk sayıyor ve Türkçe konuşuyor. Mensup olduğu Barlaslar Aşireti Moğol kökenli ama Moğol unsuru Maveraünnehir'in Türk ve Müslüman unsurlarıyla kaynaşmış.

Timur Uygarlığı'nın niteliği hakkında yorum yapanlar şu hususta birleşirler: *"Semerkant, İslam'ın İran-Türk ve Moğol katkılarını birleştirmiş ve bilinen en parlak uygarlıklarından birini yaratan talihli bir kültürel bireşimin potası olmuştur."*

Timur, bir Moğol olan Cengiz Han'ın soyundan gelmiyor ama Cengiz Han soyundan gelen bir prensesle evlenerek onun soyuna dahil oluyor. O dönemde devlet erkine ulaşmak için Cengiz Han soyundan gelmek gerekli bir koşul olduğu için 1370 yılında selefi Hüseyin'in haremini ele geçirdiğinde, Hüseyin'in hanımlarının dördünü de alıyor. Bunlar arasında Kazan Han'ın kızı ***Saray Mülk Hanım*** da bulunuyor. Timur'un Saray Mülk Hanım'dan çocuğu olmamasına rağmen, Han kızı olması nedeniyle haremde daima Timur'un baş hatunu olarak kalıyor.

İşte Timur meşruiyet iddiasını bu damatlık üzerinden kuruyor ve kendini Cengiz Sülalesine bağlıyor ve yazışmalarda "Gürgen" yani "Damat" unvanını kullanıyor.

Enteresandır, dünyaya hükmeden bu adam, "Han" unvanını kullanmaya asla yeltenmiyor ve ölümüne kadar bu tutumunu değiştirmeyerek Cengiz Han'ın soyundan hükümdarlar adına hüküm sürmeyi tercih ediyor.

1401 yılında Şam'ı fethettiğinde huzuruna kabul ettiği ünlü tarihçi İbn Haldûn Timur'a hoş görünmek için, onu Hüsrev, İskender ya da Sezar gibi büyük fatihlerin mertebesine çıkaran bir konuşma yapmaya kalkıştığında tarihçinin sözünü keserek şöyle diyor: *"Bu üç adam büyük hanlardı, bense büyük bir hükümdarın temsilcisinden başka bir şey değilim."*

Bu mütevazı adamın okuma-yazması yok ama, Cengiz Han hayatının sonuna dek Moğolcadan başka dil bilmezken, Timur ana dili olan Türkçeden başka Farsçayı da biliyor ve bilginlerle bu dilde konuşuyor. Tarih bilgisi ve birikimi İbn Haldûn'u hayrete düşürecek düzeyde.

Rivayetlere göre astrolojiye inanmıyor ve Kur'an'a bakarak fal açmayı tercih ediyor. Dinen yasak olmasa bile hoş görülmeyen eğlenceler arasında sayılan tavla ve satranç Timur'un merakları arasında. Fetih stratejileri hazırlarken satranç oynuyor. Otrar'da ölümünden önce yakıp yıktığı kentler, kafatasından yükselttiği piramitler için değil, tavla ve satranç gibi iki masum oyundan dolayı tövbe etmesi de Timur'un ilginç yönlerinden biri.

Dindar bir adam Timur. Ülkede Timur'un haleflerinden başka belki sadece seyyidlerin hayati dokunulmazlıkları var.

Ama öte yandan dinî-siyasi amaçlarına ulaşabilmek için bir araç olarak kullanmaktan da çekinmiyor. Suriye'de Ali taraftarlarının koruyucusu olarak ortaya çıkarak Suriyelilerin gözünde koyu bir Şii olan Timur, Horasan'da ise Sünniliği destekliyor.

Timur'un dört oğlu oldu. Bunlardan ikisi daha Timur'un sağlığında öldüler. ***Cihangir*** 1376 yılında, 20 yaşındayken ölmüştü; 1394 yılında ise ***Ömer Şeyh*** 40 yaşındayken öldü.

Diğer oğullarından ***Miranşah*** attan düşerek akli dengesini yitirmişti. Son derece dindar ve sakin bir adam olan ***Şahruh*** ise Timur'un gözü arkada kalmadan ardılı olarak atayabileceği bir oğul olmadı hiçbir zaman. Timur kendisi gibi ihtiraslara sahip bir oğula sahip olamadığı için daha çok torunlarına güvendi. Şahruh'dan çok onun oğullarına önemli görevler verdi. Bunlardan biri de Uluğ Bey'di.

Tarihçiler bu yüzden Timur'un oğulları bakımından Cengiz Han kadar şanslı olmadığını söylerler. Sadece Timur soyundan gelen Babür Han 16. yüzyılda "Büyük Hint Moğolları" (Mughallar) Hanedanı'nı kurarak Timur'un düşlerini devam ettirecektir. Bunun dışında Timur soyundan gelenler adlarını daha çok bilim, sanat, edebiyat alanında duyuracaklardır.

Timurlular Dönemi'nde Maveraünnehir ve Horasan iskânlar sayesinde Türkleşecek ve süreç içinde Farslılaşmış Türkler de yeniden kimliğine kavuşacaktır.

Türk diline ve edebiyatına verilen önem sonucunda Türkçe edebî dil olarak ortaya çıkmaya başlayacak ve 15. yüzyılda Türkçeyle Farsça arasındaki rekabet bir dengeye oturacaktır.

Timurlular döneminde aynı zamanda Hüseyin Baykara gibi Türkçe divan sahibi hükümdarlar yaşayacak ve Ali Şir Nevaî gibi Türk dilinin anıtlarını diken şairler yetişecektir.

1337-1453 yılları arasında Avrupa'da "Yüz Yıl Savaşları" yaşandı.

1345-1349 arasında Avrupa'da büyük veba salgını yaşandı. (Kara Veba, Doğu Asya, Avrupa ve Ortadoğu'nun birçok bölgesinde nüfusun dörtte birini yok etti. Veba, aynı zamanda Avrupa'nın her yerinde ani bir Yahudi karşıtı akım doğurmuştu. Avrupa'da binlerce Yahudi katledildi.

1313'te Floransa'da dünyaya gelen Boccaccio da kara ölümün doruğunda olduğu 1348 yılında Floransa'da "tüccar sınıfının destanı" olarak nitelendirilen *Decameron*'u yazdı. *Decameron*, veba salgınından kaçmak üzere bir araya gelen yedi genç kadınla üç genç erkeğin bir şatoda on gün boyunca birbirlerine anlattıkları yüz öyküden oluşuyordu. Floransa'nın hüzünlü ve sevdalı genç kadınlarını biraz olsun eğlendirebilmek amacıyla kaleme alınan kitap, doğal olarak döneminin yazı dili olan Latince ile değil, İtalyanca kaleme alınmıştı. Boccaccio kitabına; *"İç dünyanızın nasıl duyarlı olduğunu düşündükçe, bu kitabın başlangıcının sizleri üzüntüye boğmasından korkuyorum, sevgideğer kadınlar"* sözleriyle başlayıp, yüz öykünün bitiminde de saygıdeğer kadınlara bir mektup içtenliğindeki şu satırlarla veda eder: *"Bunca uzun bir çabayı sona erdirebilmemde yardımını esirgemeyen Yaradana içtenlikle teşekkür ediyorum. Sizi de sevimli kadınlar, ona emanet ediyor, öykülerimi okuyup da beğenmiş olanların beni unutmamalarını diliyorum."* (Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yay.)

Boccaccio *Decameron*'u tamamlayıp modern kısa öykünün prototipini yarattığında henüz kırk yaşındaydı*: "Onun öykülerine Novella, yani yeni bir şey deniyordu. Pazar yerinde herkesin anlattığı anekdotlardan farkları, "sanatkârane bir konuya" sahip olmalarıydı. Bu yüz "küçük yeni şeyden" her biri bir gün büyük bir yeni şeyi, yani romanı yaratacak, başkalarına ipucu verecek ve esin kaynağı olacaktı."* (Daniel J. Boorstin)

Yine bu yüzyılda Londra'da varlıklı bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Geoffrey Chaucer (1340-1400) Londra'dan Canterbury'ye giden otuz bir hacıdan oluşan kahramanlarının ağzından *Canterbury Öyküleri*'ni yazdı.

Canterbury çekiciliğini, mucize gerçekleştirme gücü çok yüksek olan Aziz Thomas'ın mezarından alıyordu. 11. yüzyılın sonunda Papa II. Urban'ın belirli yerlerin ziyaret edilmesiyle cezaların resmen kaldırılacağını açıklamasıyla koyu dindarlar ve serüvenciler yollara düşmeye başlamışlardı. Önceleri daha fazla acı çekmek ve günahlarını bağışlatmak için çıplak ayakla, sürekli oruç tutup dua ederek gerçekleştirilen hac yolculukları yaygınlaştıkça daha zevkli olmaya, bir cezadan çok geziye, sosyal bir serüvene dönüşmeye başlamıştı.

Canterbury Öyküleri de tıpkı Boccaccio'nun yaptığına benzer şekilde hac yolculuğunda gidene dek iki, dönüş yolunda da iki öykü anlatan kahramanların dünyevi, eğlendirici ve ahlaksal açıdan yüceltici olmayan serüvenlerinden oluşuyordu.

1350-60 yılları arasında ***Abdülkadir Meragi*** Meraga'da dünyaya geldi.

1354 yılında Osmanlılar Çanakkale Boğazı'nın Avrupa kıyısında bulunan Gelibolu'yu alarak Balkanlar'ın anahtarını ele geçirmiş oldular. Bir yoruma göre 1354'deki Gelibolu'da yaşanan bir deprem, Bizans'ın içindeki çekişmeler kadar etkili olmuş ve Gelibolu'yu Osmanlılara karşı savunmasız bırakmıştı.

1356: Celayirlilerin ikinci sultanı Şeyh Üveys, Altınordu Devleti'nin elinden Azerbaycan'ı ve merkezi olan Tebriz'i aldı. (Celayirliler sülalesi de Türkleşmiş Moğollardandı.)

1360-1370 yılları arasında Timur'un ömrü Çağatay ve Moğollar arasındaki çatışmalara katılmakla geçti.

1364'de ***Kadızâde-i Rûmî*** Bursa'da dünyaya geldi. Asıl adı Salih ed-Din Musa Paşa idi. Bugün Semerkant'ta bulunan türbesi de ***Musa Paşa Türbesi*** olarak tanınıyor. Bursa'da yetişen Kadızâde, Fenari'nin tavsiyesiyle ilmini geliştirmek üzere kırk yaşından sonra memleketinden ayrılarak bir süre Horasan'daki ilim ve kültür merkezlerinde yaşadı. Sonra Semerkant'a gitti; Uluğ Bey'in hocası oldu; ünlü Semerkant Medresesi ve Rasathanesi'nde yöneticilik yaptı ve "Semerkant Atılımı"na adını yazdırdı.

1365 yılında Timur'un fetihleri başladı.

1365 ile 1368 arasında bir tarihte Simavna'da ***Şeyh Bedreddin***'in doğumu.

1369: ***Nesimî*** doğdu.

1381: ***Şeyh Bedreddin*** Şam'a geldi. Ancak şehirdeki veba salgını nedeniyle durmayarak Kudüs'e geçti ve Mescid-i Aksa'da İbnü'l-Askalânî'den hadis okudu. Daha sonra Kahire'ye geçti, buradan 1383'de Mekke'ye gitti. Bu esnada Şeyh Bedreddin'in şöhretini duyan Memluk Sultanı ***Berkûk***, oğluna ders vermesi için onu saraya davet etti. Bedreddin üç yıl bu görevde kaldı.

1382: Tebriz'deki Celayirli Sarayı'nda ***Meragi*** huzur ve mutluluk içinde yaşıyor.

1383 yılında Timur 1000 kişilik bir ordunun başında Sistan'da görünüyor. Yerli hâkim onları buraya kendi düşmanlarına karşı yardım için davet etmişti. Timur Sistan'da birçok ok yarası aldı ve hayatının sonuna dek de bu yaralardan dolayı ıstırap çekti. Sağ elinin bazı damarları kesilmişti. İki parmağını kaybetmiş ve bunun sonucunda eli kurumuş, sağ ayağı ise topal kalmıştı. Yıllar sonra Timur 1383'de oku ile yaralandığı beğ ile karşılaşıyor ve ok atılarak öldürülmesini emrediyor.

1386-1388 yılları arasında Timur'un üç yıllık seferi ve Kuzey İran, Azerbaycan bölgeleri ile Isfahan ve Şiraz'ı ele geçirmesi. Tebriz'i Timur'a kaptıran Ahmet Bahadır Han, Meragi ile birlikte ikinci başkentleri olan Bağdat'a gidiyor.

Timur da Cengiz Han'ın insan başlarından piramit yapma geleneğini sürdürmüş ve Isfahan'da 1387 yılında 70 bin kelle kullanarak bir kule inşa ettirmişti.

1387: Timur Şiraz'a geldiğinde yaşı hayli ilerlemiş İran'ın ünlü şairi ***Hâfız***'ı huzuruna çağırıyor ve *"Ben ki dünyanın bilinen büyük kısmını ele geçirdim, Semerkant ve Buhara'yı zenginleştirmek için binlerce şehri yıktım. Sen bu bitkin hâlinle bunca emek verdiğim Semerkant'ımı da Buhara'mı da bir siyah bene mi değişiyorsun?"* diyerek ondan şu dizelerin hesabını soruyor: *Semerkant da Buhara da / Feda olsun yüzündeki siyah bene / Ederse kabul duygularını gönlümün / Eğer Şirazlı bu Türk güzeli.*

Hâfız cevap veriyor: *"Ey büyük cihangir, zaten ben de israfçılığımdan dolayı bu hâle düşmedim mi?"*

Hâfız 1389 yılında vefat etti. Kur'an'ın yanı sıra divanından fal açılan tek şair olarak bir "kült" hâline gelen ve gayb âleminin dili olduğunu inanılan Hâfız'ın Şiraz'daki mezarı yüzyıllardır ziyaretçilerle dolup taşıyor: *"Rindin en iyi temsilcisi Hâfız'dır; Dostoyevski Rus edebiyatının mucizesi olduğu gibi, Hâfız'ın da Fars edebiyatının mucizesi ve gaybın dili sayılması boşuna değildir. Hâfız, İranlı dünya görüşünün kemâli ve doruk noktasıdır. İran ulusunun binlerce yıllık deneyiminin büyüleyici bir söz elbisesine bürünmüş özü ve özeti Hâfız'ın dehasında kristalize olur."* (Şayegan)

"Şiirinde tekellüf bulunmadığı için kendisine 'Lisânu'l-Gayb' denilmiştir." (Molla Câmî)

1389: Padişahlığı otuz yıl süren ***Murat Hüdavendigâr***'ın Kosova'da Sırplara karşı zafer kazandıktan sonra savaş meydanında dolaşırken bir Sırp tarafından şehit edilmesi ve ***Sultan I. Bayezid***'in 29 yaşında tahta çıkması. Saltanatı ancak 13 yıl sürdü ve bu kısa zamanda Anadolu'da Türk birliğini sağlamak, bir Haçlı ordusunu Niğbolu'da hezimete uğratmak gibi önemli atılımlar gerçekleştirdi.

1389 yılından başlayarak ***1395***'e kadar Altınordu Devleti ile uğraşan Timur onları kesin bir yenilgiye uğrattı.

1389: Nakşibendî Tarikatı'na adına veren ***Muhammed Nakşibendî***'nin ölümü. Türbesi Buhara yakınlarındaki Kasnafiran Köyü'nde. Buharalılar onu "belayı defeden hâce" diye anıyorlar ve şehrin manevi koruyucusu sayıyorlar.

1393: Timur Bağdat'ta. Ahmet Celayir Han o gelmeden önce Mısır'a, Memluk Sultanı Berkûk'un yanına kaçmıştır. Onun peşinden Mısır'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrılan yakınları arasında Meragi de vardır.

Kafile, Timur'un divane oğlu Miranşah tarafından Kerbelâ'da kıstırılır ve yakalananlar Bağdat'a gönderilir. Böylelikle Meragi'nin hayatında yeni bir dönem açılmış olur. Meragi'den önce Bağdat'tan ayrılarak yanında bulunan az sayıda askerle Musul'a, Karakoyunlu Kara Yusuf'un sarayına sığınan Ahmet Celayir ise Timur'un ordusu Bağdat'tan ayrıldığında Kara Yusuf'la beraber şehre hâkim oldu. Ancak Timur'un onları arkadan çevirme planlarını öğrenince Memluk sultanına iltica etmeye karar verdiler ve gönderdikleri habercilerin getireceği yanıtı beklemeden Kahire'ye doğru yola çıktılar. Suriye'ye geldiklerinde Memlukların Halep Emîri topraklarına girmelerine izin vermeyince şiddetli bir çatışma yaşandı. Bu olay Timur'un gazabından kaçan iki hükümdarın Memluk Sultanı'na giden yollarını kapatmış oldu.

Son çare olarak Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid Han'a sığınmaya karar veren iki hükümdar aralarında anlaşmazlık çıkınca

yollarını ayırdılar. Kara Yusuf memleketine döndü, Ahmet Celayir ise Timur'un peşine taktığı adamlar tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Bütün ağırlıklarını kaybettikten sonra güçlükle Osmanlı Sultanı'na sığındı.

Karakoyunlu Kara Yusuf Bey ise Timur'un Hindistan Seferi'ni fırsat bilerek Anadolu'ya inmiş ve Erciş'i ele geçirmişti.

1394: Sultaniye'de ***Uluğ Bey*** doğdu. Annesi Gevherşad Aga Çağatay asilzadelerinden Gıyaseddin Tarhan'ın kızı idi. Timur, torunu Uluğ Bey'in doğum haberini Mardin'i ele geçirdiği sırada aldı ve bu güzel haberin hatırına Mardin'i bağışladı.

1396: Uluğ Bey'in babası Şahruh, Herat tahtında.

1396: Timur ***Hoca Ahmet Yesevî***'nin kabrini ziyaret etmek için Yesi'ye geldi ve ona hürmeten kabri üzerine büyük bir imaret yapılmasını buyurdu.

1397: Anadolu Hisarı yapıldı.

1398: Timur Hindistan üzerine yürüyor.

1399: Aralarında beş yaşında Uluğ Bey'in de bulunduğu hanımlar ve mirzalar Amu Derya boyunda Hindistan'dan dönen Timur'u karşılıyorlar.

1399: Memlukları, merkeziyetçi bir idare altında toplayan ***Sultan Berkûk*** ölüyor ve yerine oğlu ***Ferec*** geçiyor.

MS. 15. Yüzyıl

"Keşifler Çağı" ya da "Büyük Talan"

Dünyanın yuvarlak olduğu artık biliniyor ama henüz evrenin merkezinde olduğu düşünülüyordu. Avrupa'nın altmış milyonluk nüfusunun yalnızca iki milyonu adlarını sökebiliyor, beş yüz binden azı da su gibi okumasını biliyordu. Bu yüzyıl, "keşif yolculuğu" adı altında önce Portekizlilerle sömürgeciliğin başladığı, onu İspanyolların ve diğerlerinin takip ettiği dönemin başlangıcıdır. Portekiz ve İspanyollar keşif yolculuklarını hiç kuşkusuz ticari kazanç amacıyla desteklemişlerdi.

Moğollardan başlayarak Timur zamanında Maveraünnehir ve Horasan bölgesi iskânlar sayesinde Türkleşmiş, Fars etkisindeki alanlar yeniden kendi kimliklerine kavuşmuş ve Timur'un Türk di-

li ve edebiyatına verdiği önem sonucunda Türkçe seçkin bir yere kavuşmuştu. Bu yüzyıl Çağatay dilinin edebî bir lehçe olarak özellikle Nevaî'nin eserleriyle olgunlaştığı bir yüzyıl olacaktır.

15. yüzyıldan başlayarak Türkçeyle Farsça arasındaki rekabet bir dengeye ulaşır ve resmî yazışmalar Uygur yazısıyla yapılır. Farsça ise şiir, tasavvuf ve bilim dili olarak kullanılmaktaydı.

15. yüzyıl Halil İnalcık'ın ifadesiyle Semerkant, Herat, Tebriz, İstanbul ve Delhi'de ortak yüksek saray kültürü sayesinde sanatkârların bir memleketten ötekine gittiğinde aynı himaye ve anlayışı, aynı sıcak ve coşkulu karşılamayı bulduğu bir yüzyıldır.

Avrupa'da ise 15. asır Helenizm merakının giderek kuvvetlendiği, Aristoculuğa karşı Eflatunculuğun, cedelciliğe karşılık tecrübe zihniyetinin ortaya çıktığı dönemdir. Bu yüzyılın ortalarında Avrupa'da üniversitelerin dışında da prensler, papalar ve varlıklı ailelerin himayesi altında önce Floransa ve Venedik'te başlayan ve buradan bütün İtalya'ya yayılan hareket Rönesans'ın başlangıcı olarak kabul edilir. Plastik sanatlarda, edebiyatta, bilim, teknik ve felsefede yaşanan gelişmeler ile başlayan icatlar çağına ***matbaa*** damgasını vurdu. Bir Çin icadı olan matbaa, Gutenberg'in hareketli matbaa harflerini icat etmesiyle büyük bir dönüşüm yaşadı. Böylelikle her türlü kitabın farklı alfabe harfleriyle dizilebilmesi mümkün oldu. Ve matbaacılar yerel dillerde kitap basmaya başladılar.

Kapitalizmin güçlü bir şekilde örgütlenmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkan matbaanın ***Lucien Febvre***'ye göre en önemli sonucu şudur: *"Artık, dersleri tahta kürsülerin tepesinden ezberden söyleyen hocalara gerek yoktur. Matbaa, binlerce gezgin, öğretmeye hep hazır; her yerde, her zaman, herkesin emrine amade hocalar yaratmaktadır ve bunlara herkes kendi başına sahip olabilmekte ve seçim yapabilmektedir. İşte yeni sanatın yarattığı büyük devrim budur."*

1400-1401: ***Timur***'un Dımaşk (Şam) kuşatması ve ***İbn Haldûn***'la karşılaşması: *"Onlara koşarak yaklaştı ve dudağında bir gülümsemeyle birinden diğerine geçti. Sonra da onları dikkatlice gözleyip sözlerini ve tavırlarını incelemeye koyuldu. Meslektaşla-*

rından farklı giyinen (İbn Haldûn'un üzerinde diğer kadılar ve bilginler gibi cübbe değil Mağrib kıyafeti bulunmaktadır) İbn Haldûn'un görünüşü karşısında şaşakaldı. Bu adam buralı değil, dedi. Bu bir sohbet doğurdu....konuşmalar bitince kaynamış etle dolu yemekler sunuldu." (İbn Arabşah'dan aktaran Leon Cahun)

Bu karşılaşmaya ilişkin İbn Haldûn'un tanıklığı ise şöyledir:

"Kapıda durunca, Sultan Timur'un kaldığı çadırın yanında bir çadıra oturtulma iznim çıktı. Daha sonra Mağribli Malikî yargıç olduğum şeklinde kimliğim açıkça tanıtıldı."

Bundan sonra huzura giren İbn Haldûn'a Timur; Mağrib'in neresinden ve niçin geldiği, yargıçlık görevine nasıl atandığı, çocuklarının nerede olduğu, Mağrib'deki şehirlerin yerini sorarak şöyle dedi: *"Bunlar beni ikna etmiyor. Uzağıyla yakınıyla, dağlarıyla ırmaklarıyla, köyleriyle, kasabalarıyla bütün Mağrib diyarını, sanki görüyormuşum gibi bana yazmanı istiyorum."*

İbn Haldûn Timur'la dört kez bir araya gelip görüştükten sonra Mağrib Sultanı'na Timur'la ilgili olarak yazdığı uzun mektupta şunları diyecekti*: "Bu hükümdar Timur, en büyük hükümdarlardan ve onların Firavunlarından biridir. Bazı insanlar, onun bilim adamı olduğunu söyler. Başkaları ehl-i beyti üstün tutması dolayısıyla, Rafızi olduğunu öne sürer. Başka bazıları ise sihir inancını benimsediğini savunur. Bunların hiçbiriyle ilgisi yok. Ancak o, çok uyanık ve zeki, çok araştırıcı, bildiği ve bilmediği konularda çok tartışmacı biridir."* (İbn Haldûn, *Hatıralar*)

1401: Bağdat, Timur tarafından yerle bir ediliyor.

1402: ***Şeyh Bedreddin*** Tebriz'de Timur'un otağında İranlı âlimlerle yaptığı tartışmalarla Timur'un ilgisini çekiyor. Ancak burada kalmayarak Kahire'ye dönüyor ve şeyhinin ölümü üzerine onun yerine geçiyor. Nihayet Filistin, Şam ve Halep üzerinden Anadolu'ya gelerek Börklüceli Mustafa ve Torlak Kemal ile tanışıyor. Bedreddin daha sonra kazaskerliğe tayin edilerek devlette gö-

rev alacak ve 1413 yılında bu görevinden azledilerek İznik'e sürgün edilecektir.

Ankara Savaşı (1402) ve Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in Timur'a esir düşmesi. Ankara Savaşı'nın Osmanlıların gelişmesini yarım yüzyıl ertelediği tarihçilerin ortak görüşü. Bu savaşta bugün bize şaşırtıcı gelen ama o günün şartlarında son derece olağan olan bir ayrıntı da şu: Ankara Ovası'ndaki savaşta Yıldırım Bayezid'in yanında olan bazı Türkmenler Timur'un tarafına geçerken, Osmanlı'nın Hıristiyan kulları ise kanlarının son damlasına kadar savaşıp Yıldırım'ı müdafaa ediyorlar.

Timur'un Asya'ya dönerken beraberinde götürdüğü ***Bayezid Han***, yolculuk esnasında ***9 Mart 1403*** günü Akşehir'de 42 yaşında öldü. Esaret hayatı 7 ay, 11 gün sürmüştü. Oğullarından Şehzade Mustafa ise ortadan kayboldu. Ne ölüsü ne de dirisi bulunabilmişti. Ta ki bir gün yeniden ortaya çıkıncaya kadar…

"İki Türk hükümdarının birbirine kılıç çekmesi tarihinizde öyle bir yaradır ki beş buçuk asır sonra dahi insan o sayfaları açıp okumak istemez. Emîr Timur'un Anadolu'da Osmanlı Devleti üzerine yürümesi için beşeri zaafın en şeytanisi benlik iddiasından başka hiçbir sebep yoktur.

Yıldırım Sultan Bayezid'in esaret hayatı üzerine çok şeyler söylenmiştir. Niğbolu'da bir Fransız kılıcıyla yüzünden yaralanmış olan Bayezid Han'ın bir gözünün yanı büzük kalmıştı. Atından indirilip Timur'un yanına götürüldüğünde Emîr Timur gülmüş. Bayezid Han: "Allah'ın bedbaht ettiği bir adamla alay etmek fenadır," deyince Timur: "Allah'ın bu dünyayı benim gibi bir topal ile senin gibi bir köre bıraktığına gülüyorum" demiş. (Reşad Ekrem Koçu)

Kara Yusuf'a gelince… Savaş meydanından güçlükle kaçan Kara Yusuf Memlukların egemenliğindeki Dımaşk'a (Şam) geldi. Şam Emîri hem Kara Yusuf'a hem de bir süre sonra Şam'a gelen Celayirli Sultanı Ahmet Celayir'e iyi davrandı. İki eski müttefikin yolları yine kesişmişti.

Ancak bir süre sonra Timur Han, her ikisinin de öldürülmeleri hususunda Memluk Sultanı'na baskı yapacak ve Memluk Sultanı

Ebü'l-Ferec, Şam Nâibinden iki eski sultanın öldürülmelerini isteyecektir. Emîr onları öldürmeyip hapsetmekle yetindi. Bir sene kadar hapiste kalan iki eski arkadaştan Kara Yusuf, hapisten çıktıktan sonra Van hâkiminin üzerine yürüyerek bu bölgeyi ele geçirdi. Ve dört bir yana dağılmış olan Türkmen emîrleri yeniden onun etrafında toplandılar. ***Kara Yusuf*** Tebriz ahalisinin isteği üzerine şehrin önüne gelerek yaptığı savaşta Timur'un oğlu ***Miran Şah***'ı öldürdü ve Tebriz'i ele geçirdi. Ve bu başarısıyla Timur İmparatorluğu'nun önemli bir parçasını almış oldu.

1403: ***Uluğ Bey***, Erzurum'da bulunan dedesi Timur'un yanında. Meraga Rasathanesi'nin kalıntılarını da bu ziyaret sırasında gördüğü tahmin ediliyor.

1405: Çin Seferi'ne hazırlanırken, Timur'un Otrar'da ölümü. Öleceğini anladığında cesedinin Semerkant'a götürülüp, bağlandığı büyük derviş Seyyid Berke için yaptırdığı türbeye gömülmesini buyurdu.

Onun ölümünden hemen sonra başlayan karışıklıkta, torunlarından Halil Sultan Semerkant'ı ele geçirdi. ***Abdülkadir Meragi*** sevdiği kadına Türkçe şiirler yazan bu romantik sultanı çok sevmişti ama bu genç hükümdarın saltanat mücadelesinde Şahruh'a yenilmesiyle hamisiz kaldı. Bunun üzerine Meragi, Sultan Şahruh'un oğlu, Uluğ Bey'in kardeşi ***Baysungur Mirza***'nın yanında kendisine bir yer bulmak ümidiyle o yıllarda bir bilim ve sanat merkezi olarak yükselen Herat'a geçti. Baysungur, Bâğ-ı Sefîd Sarayı'nda sık sık hazırlattığı meclislerde Meragi'yi de bulunduruyor, ona yakınlık gösteriyordu.

1406: İbn Haldûn arkasında onu ölümsüzler kervanına dâhil edecek *Mukaddime* gibi büyük bir eseri bırakarak Kahire'de vefat etti.

1409: Şahruh Semerkant'ı ele geçirdi ve Uluğ Bey'i Maveraünnehir hâkimliğine tayin etti.

1410: Karakoyunlu Kara Yusuf devletine yeni topraklar kazandırmakla meşgulken Ahmet Celayir, Tebriz'e girerek şehirdeki Türkmenlerin çoğunu katletti. Durumu öğrenen Kara Yusuf Azerbaycan'a gelerek Tebriz yakınlarında karargâh kurdu. Ahmet Celayir'in ordusu bu savaşta hezimete uğradı ve Ahmet Bahadır Han Ka-

rakoyunlular'ın eline esir düştü. Daha önce Timur'un gazabından korunmak için kader arkadaşlığı yapmış, birlikte hapis yatmışlardı.

Celayir Devleti'nin dördüncü hükümdarı, Abdülkadir Meragi'nin kadîm dostu ***Sultan Gıyaseddin Ahmet Bahadır Han***, Karakoyunlular'dan Kara Yusuf tarafından idam edildi.

1414: Nevaî'nin piri, mürşidi ve üstadı olacak ***Nureddin Abdurrahman Câmî***, Horasan'ın Câm şehrinde doğdu. Daha sonra ailesiyle beraber Herat'a yerleşti. Babası Herat'ın Nizamiye Medresesi'nde müderristi. Buradan eğitimini tamamlamak için Semerkant'a geldi. Bursalı Kadızâde-i Rûmî'den riyaziyat (matematik) dersleri aldı. Bu şehirde dokuz yıl kaldıktan sonra Herat'a döndü ve 9 Kasım 1492'de Herat'ta vefat etti.

1417: 15. yüzyıl Azeri edebiyatının büyük şairi ***Nesimî***, Halep'te sapkınlıkla suçlanarak, diri diri derisi yüzülerek öldürüldü.

Bu esnada Semerkant'ta ünlü ***Semerkant Medresesi***'nin yapımına başlanmıştı. Medrese, Şeyh Bedreddin'in idam edildiği yıl tamamlandı.

1417'de Floransa Burjuva Cumhuriyeti'nde 300 yıl sürecek ***Medici Hanedanlığı*** başladı.

1418'de Portekizliler ilk "keşif yolculuğu"na çıkıyorlar ve Azor, Madeira ve Kanarya Adaları'nı işgal ediyorlar. Ve bunu takip eden yolculuklarla Batı Afrika kıyıları boyunca birçok yerleşim yeri kuruluyor. Bu yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Portekizliler Hindistan'a ulaşacaklardır.

1420: Şeyh Bedrettin, Çelebi I. Mehmet döneminde halkı ayaklanmaya teşvik suçundan ***Serez***'de asılarak öldürüldü.

Şeyh Bedrettin, Bursa, Konya, Kudüs ve Kahire'de çok iyi bir eğitim aldıktan sonra 1383'de hacca gitmiş, köklü Sünni geleneği içinde bir bilginken daha sonra tasavvufa meyletmişti. Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa gibi yakın arkadaşlarıyla İznik'te örgütlendiler ve Anadolu'da, Rumeli'de fikirlerini yaymaya başladılar. Çelebi Mehmet direnişi bastırmak üzere orduyu seferber eder. Önce Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal işkence edilerek öldürülür. Bu hadise tiyatro oyunu olarak sahnelenmiş, romanlara konu olmuş

ama Nâzım Hikmet'in bu direnişi destanlaştırdığı *Şeyh Bedreddin Destanı* ile gerçekten de bir destan kahramanı olmuştur.

Yağmur çiseliyor,
korkarak
yavaş sesle
bir ihanet konuşması gibi.

Yağmur çiseliyor,
beyaz ve çıplak mürted ayaklarının
ıslak ve karanlık toprağın üstünde koşması gibi.
Yağmur çiseliyor,

Serezin esnaf çarşısında,
bir bakırcı dükkânının karşısında
Bedreddinim bir ağaca asılı.
Yağmur çiseliyor.

Gecenin geç ve yıldızsız bir saatidir.
Ve yağmurda ıslanan
yapraksız bir dalda sallanan şeyhimin
çırılçıplak etidir.

1420: Şahruh Tebriz'i alıyor ve oğlu ***Baysungur Mirza,*** Herat'taki atölyesi için Tebriz'den nakkaşlar, hattatlar, müzehhipler ve mücellitleri topluyor. Böylelikle Herat kitap sanatlarındaki üstünlüğü Semerkant'ın elinden alıyor.

1424 yılında ***Semerkant Rasathanesi*** için çalışmalar başlıyor. Uluğ Bey Semerkant'ta astronomi ve matematik gibi pozitif bilimlerle uğraşırken, dindar baba Şahruh Mısır'daki Memluk Sultanı'na mektup yazarak Buhârî'nin hadis kitabının bir kopyası ile İbn Hacer ve Makdîsî'nin yapıtlarını istiyordu.

1432 yılında Fatih Sultan Mehmet'in doğumu.

1433: Meragi'nin hamisi, tezhip sanatının üstatlarından Baysungur'un aşırı içkiden ölümü. Timurlular döneminde yanında ra-

hat ettiği ikinci mirzanın da erken yaşta ölümü üzerine Meragi, Şahruh'tan yakınlık ve ilgi bekliyor. Ve bu hükümdara sunmak üzere ünlü arz-ı hâl'ini yazmaya başlıyor.

Meragi hayatını Fars dilinde yazılmış uzun bir manzume ile özetlemiştir. Azerbaycan'dan Batı Türkistan'a uzanan hayat serüvenindeki durakları, saraylarda nasıl el üstünde tutulduğunu böylelikle öğreniriz. Başına altın saçıldığı Tebriz günlerini, sayısız eğlence içinde geçen Bağdat yıllarını, Timur ve torunları tarafından kasırlara götürülüp "toylar"da ağırlandığı dönemleri Şahruh'a anlatırken genç yaşında ölen Halil Sultan'dan ne kadar hoşnut olduğunu, onun kendisini "dünya padişahlarının yadigârı" olarak görüp değer verdiğini söylemekten çekinmez. Şahruh'un Celayirli Ahmet Bahadır Han'ın ölümü üzerine ne hissettiğini sorması karşısında da Ahmet Bahadır Han'a duyduğu muhabbeti gizlemediği gibi.

Şahruh'a da orada bir konuk olduğunu hatırlatarak kendisini hoş tutmasını, daha fazla ilgi gösterilmesini istemektedir.

1435: Herat'ı kasıp kavuran büyük veba salgınında ***Abdülkadir Meragi*** hayatını kaybetti.

1437: Kadızâde-i Rûmî'nin Semerkant'ta ölümü.

1441: ***Ali Şir Nevaî*** doğdu.

1447: ***Şahruh***'un ölümü. Her sultanın ölümünde çevresindeki insanların da kaderinin bir anlamda yeniden çizildiği günlerde, Baba Kiçkine Bahadır da henüz altı yaşında olan oğlu ***Ali Şir***'i yanına alarak Irak'a gitmek üzere yola çıktı.

1449: ***Uluğ Bey***'in oğlu Abdüllatif tarafından öldürtülmesi. Bundan birkaç gün sonra kardeşi Abdülaziz'i de öldürttü. Uluğ Bey'in öldürülmesi üzerine hamilerini kaybeden âlimler şehirden ayrılmaya başladılar. Bunlardan biri de ***Ali Kuşçu***'ydu. Hacca gitmek bahanesiyle yola çıkarak Tebriz'de hüküm süren Akkoyunlu Uzun Hasan'ın sarayına konuk oldu ve bu şehirde tam 22 sene yaşadı.

1450: Baba katili Abdüllatif, 8 Mayıs 1450 günü Uluğ Bey'in intikamını almaya yemin etmiş taraftarları tarafından öldürüldü. Suikastçılar üzerine atılarak başını kestiler ve Uluğ Bey Medresesi'nin giriş kapısı üzerine koyarak teşhir ettiler.

1451: II. Murat'ın ölümü ve Sultan II. Mehmet'in yeniden tahta çıkışı.

1451: Maveraünnehir'de ise Ebû Said, Semerkant tahtına çıktı.

1451: Timurluların başına bela olacak Özbek Han'ı Şeybani Han'ın doğumu.

1452: ***Leonardo da Vinci*** doğuyor. Sanata olan yeteneğini fark eden babası tarafından Floransa'nın önde gelen sanatçılarından ressam, kuyumcu ve heykeltıraş olan Andrea del Verroccnhio'nun stüdyosuna çırak olarak verildi. Leonardo eğitiminin büyük bölümünü burada aldı, perspektif sanatını öğrendi, mekanikle ilgilendi. Üniversite eğitimi almamıştı, felsefeye yatkın bir zihne sahip olmasına rağmen Latinceyi okuyamaması onu engellediği gibi, mekaniği bir bilim olarak geliştirecek temel eğitimden de yoksundu. Bir noterin gayrimeşru çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve belki de bu yüzden eğitimi için para harcanmamıştı. Ama resimleri, insan ve hayvan anatomisi üzerine çizimleri ile gerçek anlamda bir dehaydı. 1519'da öldü.

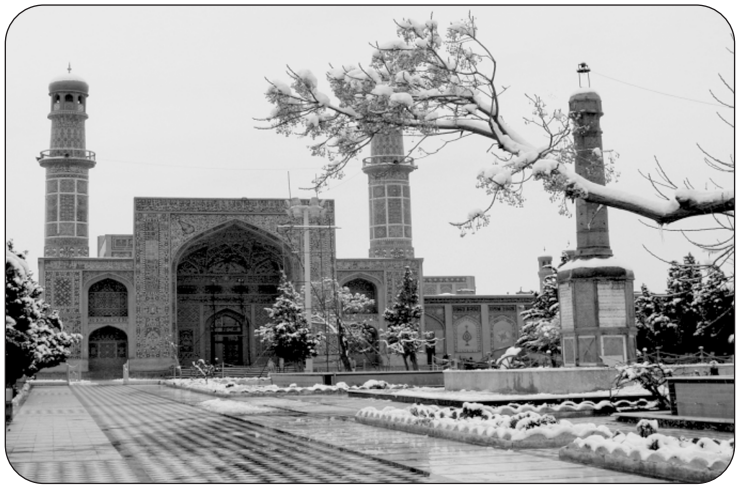
1452: Ebû Said, Nakşibendî Şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar'ı Semerkant'a davet ediyor.

1452: Asya yakasında I. Bayezid'in yaptırdığı Anadolu Hisarı'nın karşısında Rumeli Hisarı'nın yapımı; bir Macar ustanın idaresi altında büyük boyutlarda topların dökülmesi, donanmanın güçlendirilmesi.

1453: Fatih Konstantinopolis'i alıyor. ***Fatih Sultan Mehmet*** 29 Mayıs 1453'te Bizans başkentini ele geçirdiğinde Ayasofya'ya geldi; duasını yaptı ve fethettiği kentin, imparatorluğun başkenti olacağını açıkladı.

1453: Fetihten bir süre sonra temmuz ayında Veziriazam Candarlı Halil Paşa'nın idam edilmesi.

1458-1468: Ebû Said Herat'ı ele geçiriyor ve on yıl sürecek iktidarı başlıyor. Ebû Said zamanından başlayarak Hüseyin Baykara'nın 1506'daki ölümüne kadar sürecek dönemde Timurluların saltanat merkezi olan Herat, bir kültür ve sanat merkezi olarak yıldızlaştı.

1459: ***Fatih Sultan Mehmet*** imparatorluğun merkezi olan İstanbul'u bir ilim ve kültür merkezi hâline getirmek için devletin ileri gelenlerine büyük camiler çevresinde eğitim, tıp, hayır işleri veya ticaretten oluşan külliyeler kurulması emrini verdi. Bunun için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi. Bu amaçla İran'dan ve Orta Asya'dan âlimleri ve şairleri payitahta davet ediyordu.

1463-1484: Bosna alındı ve birçok Bosnalı Müslüman oldu.

1469: Karakoyunlu Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali 1468 yılı baharında Akkoyunlular'ın üzerine yürüdü, başarılı olamayınca Timurlulardan Ebû Said'e müracaat ederek onu İran ve Irak'ı ele geçirmeye teşvik etti. Herat'tan hareket eden Ebû Said, Serahs ve Nişabur üzerinden Meşhed'e geldi. Ve Uzun Hasan'ın üzerine yürüdü. Mahmudâbâd civarında yapılan savaşta Uzun Hasan Herat kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı ve ***Ebû Said'***i de öldürttü.

1469: Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Ebû Said'i öldürdüğü haberi gelince Hüseyin Baykara Herat'ı alarak 1469 yılında tahta çıktı.

Herat'ta Hüseyin Baykara devri bütün ihtişamı ile 1506'ya kadar sürdü. Baykara'nın ilk yaptığı işlerden biri çocukluk arkadaşı ve dostu Ali Şir Nevaî'yi Herat'a davet etmesidir.

1473: Polonya'da ***Nicholas Copernicus***'un doğumu (öl. 1543). Bologna Üniversitesi'nde astronomi, matematik, din hukuku ve tıp

okumuştu. 1502'de rahiplik derecesine ulaşmış, Roma'da matematik ve astronomi dersleri vermişti. 1513 yılında üstü açık bir kule inşa ettirdi ve kurduğu bu basit gözlemevinde birçok gözlem yaptı. Ondan önce de kimi filozoflar Yer'in hareket ettiğini ileri sürmüşlerdi. Kopernik de bu görüşlerden haberdardı. Kopernik'e göre eğer Güneş evrenin merkezine yerleştirilir ve Yer de diğer gezegenler gibi Güneş etrafında sürekli ve dairesel bir hareketle dönen bir gezegen olarak düşünülürse... Böylelikle yeryüzü ve bütün gezegenlerin güneşin çevresinde döndükleri kuramını ortaya koydu. Ancak Kilisenin sansüründen korktuğu kadar fikirlerinin nasıl karşılanacağı konusunda da endişeleri vardı. Çalışmasının basımını 1543'e kadar erteledi ve Papa III. Paulus'a ithaf ettiği eserinde, sistemiyle alay edilme korkusu taşıdığını da dile getiriyordu.

Öyle de oldu aslında; aklı başında ya da birazcık fizik bilgisi olan bir kimsenin kendi ağırlığı ve hacmi nedeniyle heyula gibi olan yerin kendi merkezi ve güneşin çevresinde ileri geri sallanacağını asla düşünemeyeceğini söylüyorlardı. Öyle bir şeyin kentleri, kaleleri, dağları yerle bir edeceği düşünülüyordu. *Revolutionibus*, daha basılmadan önce çalışmadan haberdar olan Luther'den ilk itiraz gelmişti: *"Bu deli bütün astronomi bilimini tersine çevirecek."*

Eser hakkında itirazlar Copernicus'un ölümünden sonra yükseldi. Bîrûnî'nin de 11. asırda düşündüğü ama sonra vazgeçtiği yerin hareket ettiği tezi yüzyıllarca bilim adamlarının zihnini meşgul ettikten sonra, ancak 18. yüzyılda ispat edilebilecekti.

1473 Otlukbeli Savaşı: Akkoyunlu Uzun Hasan hayatta en büyük rakibi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu görmüştü. Bu amaçla Anadolu'daki Germiyanoğulları ve Karamanoğulları beyliklerinin yanı sıra Venedik, Cenova, İspanya, Fransa gibi Avrupa devletleriyle de ittifaka girmekten çekinmemişti. Hayatının en büyük savaşını Otlukbeli'nde verdi ve Fatih'in karşısında ağır bir hezimete uğradı, canını zor kurtardı ve bu savaştan sonra devletinin başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıdı.

1474: ***Ali Kuşçu***'nun, 16 Aralık 1474'te vefatı.

1480: ***Fuzûlî***'nin doğumu.

1481 senesi ilkbaharında ***Fatih Sultan Mehmet***, 300.000 kişilik bir ordunun başında sefere çıktı. Ancak 3 Mayıs günü henüz kırk dokuz yaşında iken, Sultan Çayırı'ndaki otağında ruhunu teslim etti. Fâtih'in ölüm haberi Roma'ya ulaşınca, İtalya'da toplar atılıp günlerce şenlikler yapıldı. Papa, bütün Avrupa kiliselerinde üç gün çanlar çaldırıp, şükür ayini yapılmasını emretti. Fatih Sultan Mehmet'in ölümü üzerine iki oğlundan ***II. Bayezid*** tahta geçerken, bu mücadelede yenik düşen ***Şehzade Cem*** ailesiyle birlikte Kahire'ye kaçtı.

1481: İlk saatler ve saat kulelerinin yapıldığı 15. yüzyıldan bir enstantane: *"Lyon'da bir grup vatandaş, şehre bir meydan saati inşa edilmesini talep eden bir dilekçe vermişlerdi, böylelikle "daha düzenli hayatlar yaşayabilecekler" ve "daha mutlu ve hoşnut" olacaklardı. Şehrin tüccar ve sanayicileri zamanın hesabını tutmanın en ateşli savunucuları kesildiler. İnşa edilen her katedrale, yine aynı amaçla, dünyanın bir düzeni olduğunu gösterebilmek için birer saat kulesi eklediler... Fakat dakikası dakikasına doğruluk anlamına gelen "dakiklik" sözcüğünün kullanıma girmesi 1770'leri buldu. Zamanı planlandığı biçimde kullanmanın bir fazilet olduğuna işçileri inandırmak için olağanüstü bir çaba harcandı. Sanayi Devrimi'nin ilk günlerinde İskoçyalı bir sanayici "insanların düzenli yaşamaya ve düzenli alışkanlıklara olan derin nefretinden" söz ediyor ve "istedikleri saatte yatağa girip istediği saatte çıkamayacaklarını ve canlarının istediği zaman tatil yapamayacaklarını" bir türlü anlamamalarından yakınıyordu."* (Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*)

1483: Hindistan'da bir imparatorluk kuracak ***Zahirüddin Muhammed Babür***'ün Fergana vilayetinde doğumu.

1489: ***Mimar Sinan***'ın doğumu.

1490: Hoca Ubeydullâh Ahrâr'ın ölümü.

1492: Kurtuba kaybedildi. Müslümanlar ve Yahudiler İspanya'dan kovuldular. Çok sayıda Müslüman Kuzey Afrika'ya göç etti. Yahudiler ise Akdeniz havzasındaki Müslüman ülkelere ve Osmanlı Devleti'ne sığındılar.

Bernard Lewis'e göre Yahudilerin İslam ülkelerini tercih etmelerinin sebebi; Hıristiyan ülkelerinin en hoşgörülü olanlarında bile

dinden çıkma ölümle cezalandırılırken, İslam ülkelerinde Hıristiyanlıktan cayıp Yahudiliğe geçmenin kayıtsızlıkla karşılanmasıdır. Fıkıh âlimleri aynı zamanda zora dayalı din değiştirmenin geçerli olmadığı ve dolayısıyla böylesi bir din değiştirmeden vazgeçmenin dinden çıkma suçunu oluşturmadığı görüşünü savunmaktaydılar. Daha 12. yüzyılda baskı altında din değiştirerek Müslüman olan İbn Meymûn'un Mısır'da eski dini olan Yahudiliğe dönmesi ve bir saray hekimi olarak çalışabilmesi, bu görüşün yüzyıllar içinde tutarlı bir biçimde savunulduğunun güzel bir örneği olarak gösterilir.

1492: Müslümanlar ve Yahudiler mülteci olarak İspanya'dan ayrılıp Güney'e ve Doğu'ya doğru göç ederken, Kristof Kolomb İspanya Sarayı'nın hamiliği altında Batı üzerinden Uzak Doğu'ya giden bir yol bulmak amacıyla yola çıkarak Yeni Dünya'ya ulaştı.

1492: Sömürgeciliğin bir tarifi olarak 1492; Avrupa'nın bu tarihten sonra olan her türlü yayılmacılığı için kullanılıyor.

1492: *"Bugünün Avrupa'sı kuşkusuz 1492 yüzünden Akdenizli değil de Atlantikli, konuksever değil de fatih, sanat eserleriyle iftihar eden ve kendi yaptığı katliamları unutmuş durumdadır. Dünyanın geri kalanı 1492 yüzünden Avrupalı adlar taşımaktadır."* (Jacques Attali)

1492: İranlı ünlü mutasavvıf ve büyük mistik şairlerin sonuncusu Molla Câmî vefat etti.

1493: Bu yılın Mart'ında Kolomb İspanya'ya döndü ve anlattıkları öylesine büyük bir heyecan yarattı ki yüzlerce yerleşimci ve misyoner on yedi gemiyle yeni kıtaya gönderildi.

1495: Müslüman ve Yahudilere gitmek ya da kalmak için tanınan üç yıllık sürenin dolması. Engizisyon üyeleri Granada'ya girdiklerinde Hıristiyan doğup da sonradan Müslüman olanların yeniden Hıristiyanlığa dönmeleri için bir bildiri yayınladılar. Vaftiz edilmiş olup sonradan Müslüman olanlara büyük bir yıldırma politikası uygulandı. Göçmenler dünyanın dört bir yanına dağıldılar. Bir kısmı Fas'a, Mısır'a ve oradan yaşayabilecekleri başka ülkelere göç ettiler.

1495: Osmanlı Devleti'nin şair-sultanı ***Cem Sultan*** öldü. Cenazesi ancak 1499 yılında Fransızlardan alınabildi.

1495: 16. yüzyıla mührünü vuracak Kanuni Sultan Süleyman'ın, babasının vali olarak bulunduğu Trabzon'da doğumu

1497: Babür, Şeybani Han'ın elindeki Semerkant'ı yedi aylık bir kuşatmadan sonra ele geçiriyor. Ancak Endican'da çıkan karışıklıklar yüzünden Semerkant'tan ayrılmak zorunda kalınca şehri yeniden kaybediyor:

"Endican derken Semerand'ı elden çıkardık. Endican da elden gitmişti. Kendimi bildim bileli bu kadar ıstırap ve meşakkat çekmemiştim." (*Babürnâme*'den)

1498: ***Vasco de Gama*** Portekiz'den yola çıkarak Afrika'nın çevresini dolaşıyor ve "İndies"in Portekiz'e ait olduğunu ilan ediyor. Bir ülkenin Portekiz'e ait olduğunun ilan edilmesi için Papa'nın kutsaması yetiyordu: *"Denizciler keşfettikleri ülkelerin kendi yönetim sistemleri, kendi gelenekleri ve dinleri olmasını umursamıyorlardı."* (İgor M. Diakonoff)

1500: İtalyan Rönesansı zirveye ulaşıyor.

MS. 16. Yüzyıl

"Kim XVI. yüzyıl derse, Rönesans demiş olur."

Bu elbette olumlu ve olumsuz sonuçlarıyla daha sonra tüm dünyayı etkileyecek olsa da Avrupa'nın 16. yüzyıla yüklediği anlamdı.

Aslında 16. yüzyıl Batı dünyasının talancı, yağmacı, soyguncu yüzünü tüm dünyaya gösterdiği bir yüzyıldı da aynı zamanda. Sö-

mürgeleştirme bu yüzyılda hız kazandı. Keşiflerin altında ise "bilimsel merak"tan çok, başta baharat olmak üzere Doğu'nun bütün zenginliğine el koyma dürtüsü yatıyordu.

Batı'dan Doğu'ya doğru bilgi edinme yolculukları da 16. yüzyıldan başlayarak ivmesini arttırarak yoğunlaştı.

*"Bugünlerde Ortadoğu'daki Müslüman toplumlar göreceli olarak tutucu, teknolojide ön saflarda yer almıyorlar. Ama Ortaçağ'da aynı bölgedeki Müslümanlar teknoloji bakımından ileriydiler, yeniliklere açıktılar. Çağdaş Avrupa'dakinden daha yüksek okuryazarlık oranına ulaşmışlardı; Eski Yunan uygarlığının mirasını öylesine özümsemişlerdi ki bugün biz Eski Yunan'a ait kitapların çoğunu Arapça kopyaları aracılığıyla tanıyoruz, yel değirmenlerini, trigonometriyi, üç köşeli yelkenleri geliştirdiler ya da icat ettiler; metal sanayiinde, mekanik mühendislikte, kimya mühendisliğinde, sulama yöntemlerinde önemli adımların atılmasına öncülük ettiler; Çin'den barutu ve kâğıdı alıp Avrupa'ya aktardılar. Ortaçağda teknoloji akışının yönü bugünkü gibi Avrupa'dan İslam âlemine doğru değil, büyük oranda İslam âleminden Avrupa'ya doğruydu. Ancak MS. aşağı yukarı **1500** yılından başlayarak bu akışın yönü yüz seksen derece değişti."* (Jared Diamond)

Avrupa'da Aristo'ya karşı hücum ve tenkitler de bu yüzyılda başlamıştı. Yeni araştırmalar ve keşifler Aristo-Batlamyus evren anlayışının hatalarını ortaya çıkarıyordu. Copernic, Kepler, Galileo gibi âlimler bu yüzyılda Kilise'nin hücumuna uğradılar.

16. yüzyılın ortalarında Kilise, heretikleri, büyücülüğü ve simyayı yargılamak için Engizisyonu (Kilise Mahkemeleri) yeniden canlandırdı.

16. yüzyılda Anadolu'da ***Osmanlılar***, İran'da ***Safeviler***, Hindistan'da ***Moğollar***, Semerkant'ta ***Şeybaniler*** hâkimdi.

Yine bu yüzyılda klasik İslam biliminin Kahire-Şam, Meraga ve Semerkant gibi ana bilim geleneklerinin birikimleri İstanbul'a aktarıldı. Böylece İstanbul, İslam dünyasının siyasi başkenti olmasının yanında aynı zamanda bilim ve kültür başkenti de olmuştu.

1501: Babür Semerkant'ı ikinci kez ele geçirdiğinde Herat'ta bulunan Ali Şir Nevaî'den bir mektup aldı. Nevaî mektubunda *"Semerkant'ı bu defa namınıza yakışır bir şekilde fethetmişsiniz"* diyordu.

Babür Nevaî'nin beğeneceği bir gazel yazıp mektubuna koymak için kıvranıyordu. Sonunda Nevaî'ye göndereceği mektubu ve gazelini yazıp bitirdi. Özel bir elçi Semerkant'tan Herat'a doğru yola çıkarıldı. Ama Babür'ün elçisi henüz yoldayken Nevaî hayata gözlerini yummuştu:

1501: Şah İsmail, Tebriz'i ele geçirdi ve Safevi Devleti'ni kurdu. Şah İsmail, Hz. Ali'nin şeceresinden, yedinci imam Musa'nın soyundan, atası Seyfeddin'in hanedanından geldiğini iddia ederek ortaya çıkmıştı:

"Akkoyunlular gibi Türk olan –Erdebil kökenli– Safeviler, başlangıçta Sünni bir tarikatın şeyhleriydi. Safeviler, İran toplumunu Batı'daki Sünni rakipleri Osmanlılar'dan ayırmak için Şiiliği İran'a getirdiler." (Marshall Hodgson)

Şah İsmail döneminde birçok şair ve sanatçı katı dinî tutumdan bunalarak Hindistan'daki Moğol saraylarına gittiler. Aynı şekilde sufi tarikatlar üzerindeki Safevi baskısı sonucunda çok sayıda sufi İran'dan göç etti ve bunların büyük çoğunluğu Mugal Hindistan'a gitti.

1502: Şah İsmail, Akkoyunlular'dan Erran ve Diyarbakır havalisi hükümdarı olan Elvend Bey'in hücumuna uğradığı için onun üzerine yürüdü; Nahçıvan civarında yapılan savaşta ***Akkoyunlu Elvend Bey*** mağlup oldu. Yaşanan bu gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı Devleti'nin Sultanı II. Bayezid, Safevilerin Anadolu'daki yandaşlarıyla ilişkisini kesmek için sınırı kapadı.

1504: Akkoyunlu Uzun Hasan'ın torunu Elvend Bey, 1502'de Şah İsmail'e mağlup olunca Diyarbakır'da tutunabildi ve burada öldü. ***Fuzûlî***'nin Elvend Bey'e ondan caize almak ümidiyle yazılmış Farsça bir kasidesinin bulunması üzerine Abdülkadir Karahanlı şu yorumu yapar: *"Ve ortalama bir hesapla Fuzûlî bu kasideyi Elvend Beg'e 1500 hudutlarında vermiştir demek daha doğru olacaktır.*

Hâl böyle olunca Fuzûlî'nin doğum tarihini yeniden tespit zarureti doğuyor. Şairimizin Farsçada dile, ifadeye, fikre bu kadar hâkim seviyeye ulaşabilmesi için, hiç olmazsa yirmi yaşını olsun doldurması icab eder. Bu takdirde onun doğum tarihinin 1480 civarında olduğu, yepyeni ve vesikaya müstenit bir görüş olarak meydana çıkmış bulunuyor ki tetkiklerimizin bize kazandırdığı son fikir budur."

1504: Az sayıda Türk ve Moğolla Hindukuş Dağları'nı aşan Babür, Kâbil'i ele geçirerek buraya yerleşti.

1506: Hüseyin Baykara'nın ölümü.

1507: Özbeklerin Herat'ı ele geçirmesi ve Timurluların sonu: *"Timurlular –bozkırlardan çıkmış olan diğer Türklerle– Özbeklerle olan mücadelede mahv ve telef olmuşlardır. Özbekler Çağataylara göre İran şehir medeniyeti tesirine çok daha az kapılmış, onun için göçebe geleneklerini çok daha iyi korumuşlardı."* (Barthold)

1508: Şah İsmail Bağdat'ı alıyor. Bundan sonra Kerbelâ'ya geçerek Hz. Hüseyin'in türbesini ziyaret ediyor ve buraya 12 altın kandil vakfediyor ve altınla işlenmiş bir sanduka yaptırıyor. Şah İsmail'in 1508'deki Bağdat'ı istilası sırasında ***Fuzûlî***, tanınmış genç bir şairdi. Şah İsmail'e sunduğu iki Farsça gazelinde Safevilerin başkenti Tebriz'e gitme arzusunu dillendirse de duyan olmamıştır.

1510: Koyu bir Sünni olan ve Çağatay dilinde şiirler yazan Özbek Han'ı Şeybani Han Merv yakınlarındaki Murgab suyu kenarında Şah İsmail'e yenilerek savaş meydanında öldürüldü. Şah İsmail Şeybani Han'ın kafatasından şarap kadehi yaptırdı. Başının üzerindeki deriyi de baharat ile doldurttuktan sonra bir zafer nişanesi olarak Sultan II. Bayezid'e gönderdi.

Şeybani Han'ın ölümü ile Özbekler bir süreliğine Semerkant, Buhara gibi yerleri kaybederek Yesevî'nin kabrinin bulunduğu Türkistan şehrine çekildiler.

1511: ***Fuzûlî***, mesnevi tarzında ilk denemesi olan *Bengü Bade*'yi takdir ve hayranlık dolu ifadelerle Şah İsmail'e ithaf ediyor. Afyonla şarabın karşılaştırılmasına dayanan bu alegorik hikâyeye Şeybani Han'ın başı, Şah İsmail'in elindeki şarap kadehi olarak giriyor.

1511: Şah Kulu İsyanı.

1512: Şah İsmail Anadolu'da bir ikinci ayaklanma düzenletmiş, başkaldıranların zafer kazanmaları Yeniçerilerin ayaklanmasına sebep olmuştu. Yeniçeriler Selim'i istiyorlardı. II. Bayezid tahtını oğluna bıraktı ve 10 Haziran 1512'de sürgün yolunda öldü.

1512: Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak görülen 1512 yılında Osmanlı Devleti'nin dokuzuncu padişahı Yavuz Sultan Selim 40 yaşında tahta geçti.

1514: Şah İsmail ***Çaldıran Savaşı***'nda bozguna uğruyor: *"1514'de iki millî devleti, Osmanlı Türklerini Safevi İranlılarının karşısına çıkaran bir çatışma söz konusu değil. Daha sonralar ve pek uzun bir süre boyunca iki ülkenin tarihçilerinin revaçta tuttukları bu görüş, ciddi bir sınava dayanabilecek durumda değil. Şah İsmail yarı göçebe bir Türk dünyasının, onu iktidara getiren Kızılbaşların sözcüsüdür. Farsçayı bilse de Türkçe düşünüp yazıyor. Yönetimi, İran'da daha önceki Türk devletlerinden kalan deneyim sahibi İranlı seçkinlerin ellerinde olsa da askerî gücü Türk aşiretlerine dayanmaktadır. Bu aşiretler, onun yaydığı garip bir bağdaştırmanın müritleri; bu bağdaştırmada ise İslam öncesi yerel inançlar, bozkırların eski Şamanizminden gelen başka inançlara karışmış ve hepsinin üstüne, hafif bir Şii İslam cilası çekilmiş durumda; ancak bu Şiilik de İran'da daha sonra ete kemiğe bürünecek On İki İmam Şiiliğinden alabildiğine uzaktır."* (Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*)

İki ordu 23 Ağustosta Çaldıran'da karşı karşıya geldiler. Şah İsmail ortaya çıktığı 1500 yılından itibaren yaptığı hiçbir savaşta mağlup olmamıştı. Buhara'yı, Semerkant'ı, Hive'yi işgal etmiş ve Özbeklerin elinden bütün Horasan'ı alarak sınırlarını Fırat'tan Ceyhun Nehri'ne kadar genişletmişti.

Çaldıran Savaşı esnasında Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki yazışmalarda kurduğu devletin yönetim dili Farsça olan Şah İsmail hep Türkçe yazarken, Yavuz Sultan Selim'in yazdığı üç mektuptan ikisi Farsça kaleme alınmıştı.

İki güçlü ordu arasında kıyasıya mücadele sonucunda Osmanlı ordusu galip geldi ama Şah İsmail kaçarak kurtuldu.

Yavuz Sultan Selim, 6 Eylül 1514'te Tebriz'e girerek, hutbesi kendi adına okunan Cuma namazını kıldı. Tebriz'de bir süre kalan Selim, Tebriz'in sanatkârlarını, şairlerini ve bilim adamlarını da İstanbul'a götürdü. Bunların arasında Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu, Timur'un torunu Bediüzzaman Mirza da vardı.

Bediüzzaman, Herat ve Horasan tahtının sultanı idi. Ülkesini kaybedip Şah İsmail'e esir düşmüş ve inzivaya çekilmişti. Şah, onun ata binmesine dahi yasak getirmişti. Bediüzzaman'ın durumu anlatılıp kendisini ziyaret etmek istediği söylenince Yavuz Sultan Selim şöyle dedi: *"O, tahta çıkmış bir sultanın oğludur. Benim yanıma onları tam bir merasim ile getirin."*

Onu merasimle getirdiler ve Yavuz'un tahtının yanına kurulmuş bir tahta oturttular. Yavuz, onları ayakta karşıladı. O'na dedi ki: *"Eğer Allah yardım ederse Şah İsmail'i bertaraf edip İran'ı Anadolu'ya birleştirmek isterim, şimdi arzum Horasan, Hint ve Sind'dir."*

1516: Osmanlılar ***Mercidabık***'ta Memlukluları bozguna uğrattı. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i tamamen ortadan kaldırmak için ikinci Doğu Seferine çıkarken, Veziriazam Sinan Paşa'yı kırk bin kişilik bir kuvvetle, Safeviler üzerine göndermişti. Ancak, Sinan Paşa'ya, Diyarbakır'a giderken Fırat'ı geçmek için Memluklar tarafından müsaade verilmemesi ve Memluk Sultanı'nın elli bin kişilik bir kuvvetle Halep'e gelmesi, harp sebebi sayıldı. Mercidabık'ta yapılan savaşta Memluk Sultanı da ortadan kayboldu. Ve yerine Tomanbay geçti.

1517 Ridaniye Savaşı: Yavuz Sultan Selim Suriye'yi Memluklardan alıyor. (Halep, Hama, Humus ve Şam'ı alan Yavuz Sultan Selim Han, Tomanbay'a bir nâme göndererek, kendisine tâbi olması şartıyla Gazze'den itibaren güneyde kalan toprakları Memluklara bırakacağını bildirmişti. Tomanbay, bu teklifi kabul etmedi. 23 Ocak 1517'de Ridaniye'de, Yavuz Sultan Selim'in taarruzuna karşı koyamayarak mağlup oldu ve yakalanarak idam edildi. Böylece

1250 senesinde kurulan ve 267 sene süren Mısır Memluk Sultanlığı sona erdi. Halifelikle beraber, Mekke, Medine, Kudüs gibi mukaddes yerlerin himayesi de Osmanlıların eline geçti.

1518: ***Babür***, Hayber Geçidi'ni aşarak Sind bölgesine indi.

1519: ***Leonardo da Vinci***'nin ölümü.

1519: Bu yılın 20 Eylülünde ***Macellan***'ın büyük seferine başlaması. Beş gemi ve 265 mürettebatla İspanya Kralı adına yola çıkan Macellan'a aynı zamanda ihanetler, ayaklanmalar, komplolar, açlık ve susuzluk, şüphe ve hayal kırıklığı gibi birçok faktör de eşlik edecektir. Atlantik Okyanusu ile Pasifik Okyanusu arasındaki boğazı bulmak ve böylelikle dünyanın çevresini dolaşan ilk insan olmak ideali peşinde Hindistan'a Batı'dan giden yolu bulmak için ıssız denizde ve insansız sahillerde aylarca dönenip durdular. Sonunda Macellan, adının verileceği "Macellan Boğazı"nı buldu. Ama ne boğaz!

"Gemilerin ancak büyük bir maharet ve şansla sağ salim geçebilecekleri kıvrımlar ve dönemeçlerden, körfez, koy, fiyord ve sığlıklardan ve çapraşık girdaplardan oluşan karmakarışık bir labirenttir... Macellan'ın denizcilik sanatının en büyük kanıtı, bu tehlikeli boğazı ilk geçen kişi olmakla kalmayıp geçişte tek gemisini bile kaybetmemeyi başaran tek kişi olma özelliğini uzun yıllar korumuş olmasıdır" (Stefan Zweig).

Baharat Adaları'na gidip onlara İspanya adına el koyma vaadinin önündeki en büyük engel aşılmıştır. Ve Pasifik Okyanusu'na yelken açan üç gemi top atışlarıyla bu yabancı okyanusu selamlarken, tarihler 28 Kasım 1520'yi göstermektedir. Uçsuz bucaksız bu su çölünde herhangi bir kara parçasına yaklaştıklarına dair hiçbir işaret almadan haftalarca yol alırlar. Mürettebat açlıktan bir bir ölmektedir. Tam tamına üç ay yirmi gün böylece yol aldıktan sonra gördükleri ilk kara parçaları hiçbir canlının yaşamadığı kaya parçalarıdır. Yaşadıkları hayal kırıklığı nedeniyle bu adalara "Mutsuzluk Adaları" adını koyarlar. Ve yeniden yola devam ederler. Ve nihayet 6 Mart 1521'de gözcü direğinden bir haykırış duyulur: *"Kara, kara!"*

1520: Yavuz Sultan Selim İran'la işini bitirmek ve Şah İsmail'i tamamen bertaraf etmek arzusuyla Kahire'den ayrılarak Şam'da kışladı ve 1518 Mayısında Fırat kıyılarına geldiğinde ordusu Doğu'ya doğru adım atmayı kesinlikle reddedince, İstanbul'a doğru yola çıktı. Kısa süren bir hastalığın ardından da 1520 Eylül'ünde öldü ve 46 yıl Osmanlı tahtında oturarak "Muhteşem Süleyman" olarak anılacak Sultan II. Süleyman, padişah oldu.

1520-1566: Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mekke, Medine, Kudüs gibi kutsal şehirler ile Şam, Kahire ve Bağdat da Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeydi. Muhteşem Süleyman ordusuna yeni bir hedef gösterdi: "Avrupa'nın kâfirleri."

1521 yılının 6 Martı... *"Henüz yelkenler indirilmemiş, demir atılmamıştır. Denizin üstü göz açıp kapayıncaya kadar hızlı, kanolarla dolar. Mürettebat ilk talanını ve katliamını ayak bastığı ilk kara parçasının üzerinde vahşice yerine getirir. Bu adada üç gün mola verdikten sonra yola devam ederler. Ve gördükleri ilk adalar topluluğunu Baharat Adaları zannederler. Yanlış rota tutturduğu için kuzeye fazla yaklaşan Macellan, Molük Adaları yerine daha önce hiç bilinmeyen bir takımadaya, yani Filipinler'e varmıştır: "En bilge kişilerin binlerce yıldan beri tahmin ettikleri, âlimlerin düşünü kurdukları şey, tek bir adamın cesareti sayesinde kesinlik kazanmıştır:* ***Dünya Yuvarlaktır.****"* (Stefan Zweig)

Tam bir ay sonra, yani 7 Nisan günü Cebu Adası'na yaklaşırlar ve burada Macellan'ın İspanyol iktidarını Filipinler'de sürekli kılmak için attığı adımlar trajik sonunu hazırlamaya başlar. Bir adanın halkına haddini bildirmek üzere yanına sadece altmış adamını alıp iğne başı büyüklüğündeki adaya yaptığı seferde canından olur: *"Tarihin en büyük denizcisi başarısının doruğunda, en yüce, en mükemmel bir anında, çıplak bir adalı güruhuna karşı basit bir çatışmada böylesine anlamsız bir biçimde hayatını yitirir."* Zweig'in "sefil vahşiler" dediği ada halkı Macellan'ın cesedini İspanyol bezirgânlarına satmayacak ve Macellan'ın cesedine yerlilerin ne yaptığı bilinmeyecektir.

Mürettebat ise kaptanlarının ölümü üzerine yola koyuldular ve 6 Eylül 1522'de Sevilla'ya yanaşan küçük gemiden sadece on sekiz adam indi.(*)

1524: İran Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in arkasında on yaşında bir çocuğu, Tahmasb'ı bırakarak ölümü. Bugün Necef'teki altın şerefeli ve kubbeli ***Merkad-ı Ali***, Şah Tahmasb döneminde yapıldı. Tahmasb 1576'ya kadar hüküm sürdü. Tahmasb döneminde de tıpkı babasının zamanında olduğu gibi İran'dan Hindistan'a giden şairler ve hattatlar oldu. Nasıl Herat'ın Timuri resim geleneği ve Batı İran'ın Türkmen tarzı Safeviler döneminde harmanlandıysa, İran'dan Hindistan'a gidenler de İran'ın mirasını Hindistan'a taşıyacaklardı. Hindistan'da Mugal resim ekolü 1549'da Kâbil'de Babür Şah'ın oğlunun sarayında, daha önce Şah Tahmasb için çalışmış Mir Seyyid ve Abdüssamed gibi ressamların gelmesinden sonra gelişecek ve 1560 ve 70'li yıllarda Ekber'in atölyesinde *Hamzanâme, Babürnâme, Ekbernâme* gibi yapıtların resimlenmesi gibi büyük projelerin önünü açacaktı.

Başta Şah Tahmasb olmak üzere bütün Safevi hükümdarları Osmanlılar ile mücadele ettiler.

1526: ***Mohaç Savaşı*** ile Osmanlılar Macaristan'a hâkim oldu. Macaristan bölgesi Habsburglarla Osmanlılar arasında tampon bir ülke olarak neredeyse bir yüzyıl, 1606'ya kadar bitip tükenmek bilmeyen savaşlara sahne oldu.

1526: Ünlü Divan şairi ***Bâkî***'nin doğumu.

1526: ***Takiyüddin Râsıd***'ın Şam'da doğumu (öl. 1585). Takiyüddin, Şam ve Mısır'da eğitimini tamamladıktan sonra bir süre kadılık ve müderrislik, astronomi ve matematik alanında önemli çalışmalar yaptıktan sonra 1570'te İstanbul'a gelecektir. Bundan bir yıl sonra Osmanlı Sarayı'nın müneccimbaşı ölünce yerine Takiyüddin Râsıd getirilecek, 1577'de ise Osmanlı Sultanı III. Murat zamanında, Takiyüddin Râsıd'ın öncülüğünde İstanbul Tophane sırtlarında

(*) Macellan'ın hayatı ve yaşadığı büyük serüveni daha iyi anlamak için bir biyografi çalışması: Stefan Zweig, *Macellan*, Kabalcı Yay, İstanbul, 2002.

bir rasathane kurulacaktır: Bu rasathanede çok önemli gözlemler yapılmakla beraber birtakım siyasi çekişmeler ve "dinî kaygılar" ileri sürülerek 1580 tarihinde padişahın emriyle Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından denizden bombardıman edilerek yıkıldı.

1526: Delhi ve Agra'yı ele geçiren Babür tarafından ***Babürlü Hanedanı*** kuruldu.

1529: Viyana Kuşatması.

1530: Babür'ün 47 yaşındayken ***Agra***'da vefatı. Ardında büyük bir imparatorluk ve *Babürnâme* gibi önemli bir eser bırakan Babür'ün cenazesi önce Agra'da defnedildi. Daha sonra vasiyetine uyularak mezarı Kâbil'e getirildi.

1534: Kanuni Sultan Süleyman Bağdat'a giriyor. Divan şiirinin büyük üstadı ***Fuzûlî***, Bağdat'ın fethine tarih düşürüyor: *"Geldi burc-ı evliyaya Pâdişah-ı nâmdâr."*

1534: Barbaros Hayrettin Paşa'nın Tunus'u imparatorluk topraklarına katması.

1535: Fransızlara Osmanlı Devleti tarafından kapitülasyonların verilmesi.

1535: Minyatür sanatının üstadı ***Behzat***'ın ölümü

1535: ***Thomas More*** öldü. Londralı bir avukatın oğlu olarak dünyaya gelmiş, 21 yaşında dünyadan elini eteğini çekerek tefekküre dalmış, sonra çocukluk arkadaşı Kral VIII. Henry zamanında devlet hizmetinde görev almış ve en ünlü eseri olan *Ütopya*'sını yazmıştı. Kralın Aragonlu Katherina'dan boşanmak istemesi ve Thomas More'un da bunu desteklememesi üzerine kralın sevgisi kine dönüştü ve Thomas More hapsedildi. 7 Temmuz 1535'te Tower Hill'de boynu vuruldu.

1536: Türk edebiyatının en güzel Leyla ve Mecnun Mesnevisi Fuzûlî tarafından tamamlanıyor ve Bağdat Valisi Üveys Bey'e sunuluyor.

1536: Damat İbrahim Paşa'nın bir saray entrikasına kurban edilerek boğdurulması. Reşad Ekrem Koçu, Kanuni'nin yalnızca veziri değil aynı zamanda nedimi ve en mahrem dostu olan ve padişahın kız kardeşi Hatice Sultan'la evlendirdiği Damat İbrahim Pa-

şa'nın gözden çıkarılışını Bağdat halifesi Harun Reşid'in veziri Ca'fer Bermekî'nin kaderine benzetir: *"1536 yılı Martı'nın 21-22. Çarşamba gecesi sahur yemeğini padişahla beraber yedikten sonra oruca niyet edip yattı, derin uykusundayken cellat kemendiyle boğuldu. Yalnız Sultan Süleyman, Harun'a benzemedi; idam ettirdiği yakın dostunun naaşına hakaret etmedi."*

1538: Osmanlı Devleti'nin ***Preveze Savaşı*** sonunda Akdeniz'i ele geçirmesi.

1543: Polonyalı keşiş ***Copernicus***'un ölümü. Onun teorisi astronomiyi tersine çevirmişti ve yer evrenin merkezi olmaktan çıkıp diğer gezegenler arasında bir gezegen olmuştu. Bu değişiklik süreç içerisinde insanın kendisi ve yaradılıştaki yeri ile ilgili görüşleri üzerinde de çok büyük etkiler yaptı.

1550-1556: Sinan'ın büyük eseri; Süleymaniye Camii.

1553: Üç yüzyıl önce İbn Nefis tarafından keşfedilen ancak bu keşfin sahibi olma onurunu taşıyacak olan ***Michael Servetus***'in Cenevre'de ateşe atılarak yakılması. Bilimsel çalışmalarının yanında aynı zamanda bir din adamı da olan Servetus üçleme inancına radikal bir şekilde karşı çıkmasından dolayı Calvin tarafından kazığa bağlanıp yakılırken, yazdığı üçleme karşıtı kitap da göğsüne asılmıştı.

1555: Şam'ın Süleymaniyesi; Osmanlı Camii yapıldı.

1556: Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde marifet sahibi ***Fuzûlî***, Irak'ı kasıp kavuran veba salgınında, Kerbelâ toprağına karıştı:

Levh-i âlemden yudum aşk ile Mecnun adını
Ey Fuzûlî men dahi âlemde bir ad eylerem.

KAYNAKLAR

Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, *Fuzulî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti,* MEB Yay, İstanbul, 2001

Abdelwehab Meddeb, *İslamın Hastalığı,* Çev. Haldun Bayrı, Metis Yay, İstanbul, 2005

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mücevherlerin Sırrı, YKY, İstanbul, 2002*

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Sefâretnâmesi, Haz. A. Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser

Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar,* İletişim Yay, İstanbul, 1996

Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri, Çev. Ömer Avcı, Kaknüs Yay, İstanbul, 2005

Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi,* Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yay, İstanbul, 1997

Ali Şir Nevâyi, *Muhâkemetü'l-Lügateyn,* Haz. F. Sema Barutçu Özönder, TDK Yay, Ankara, 1996

Amin Maalouf, *Semerkant,* Çev. Esin Talu Çelikkan, YKY, İstanbul, 1993

Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri,* Çev. M.A. Kılıçbay, Telos Yay, İstanbul, 1998

Babürnâme, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 2000

Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler-Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler,* Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1996

Bernard Lewis, *Ortadoğu / İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi,* Çev. Selen Y.Kölay, Arkadaş Yay, Ankara, 2005

Cemil Meriç, *Bu Ülke,* Ötüken Yay, İstanbul, 1976

Cemil Meriç, *Mağaradakiler,* Ötüken Yay, İstanbul, 1978

Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir,* Pınar Yay, İstanbul, 1984

Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar,* İletişim Yay, İstanbul, 1993

Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi,* Çev. E. İhsanoğlu, F. Günergun, Tübitak Yay, Ankara, 2003

Daniel J. Boorstin, *Yaratıcı Ruhun Evrimi,* Sabah Kitapları, İstanbul, 1992

Dâryûş Şâyegân, *Batı Karşısında Asya*, Çev. Derya Örs, Anka Yay, İstanbul 2005

Dünyanın En Güzel Tarihi, Çev. İsmet Birkan, Türkiye İş Bankası Yay, İstanbul, 2003

Elias Canetti, *Kitle ve İktidar,* Çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yay, İstanbul, 1998

Emmanuel Berl, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Orta Asya,* Çev. Gülseren Devrim, Doğan Kitap, İstanbul, 1999

Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu /Halil İnalcık Kitabı*, İş Bankası Yay, İstanbul, 2005

Erol Göka, *Türk Grup Davranışı,* Aşina Kitaplar, Ankara, 2006

Felix Marti-Ibanez, *Felsefe Öyküleri,* Çev. Hamide Koyukan, İmge Yay, İstanbul, 1996

Prof. Dr. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Akçağ Yay, Ankara, 2003

Prof. Dr. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Akçağ Yay, Ankara, 2003

Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri,* Çev. M.A. Kılıçbay, İmge Yay, Ankara, 1996
Halil İnalcık, *Şair ve Patron,* Doğu Batı Yay, Ankara, 2003
Dr. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*,Fecr Yayınevi, Ankara,1998
Prof.Dr. Hasibe Mazıoğlu, *Fuzulî Üzerine Makaleler*, TDK Yay, Ankara, 1997
Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* Ülken Yay., İstanbul, 1997
Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi,* YKY, İstanbul, 2004
***İbn Battuta Seyahatnâmesi*,** A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004
İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara,* Çev. İ. Güler, Selenge Yay, İstanbul, 2003
İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, Çev. R. Şeşen, Bedir Yay., İstanbul, 1995
İbn Haldûn, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar,* Çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yay, İstanbul, 2004
İgor Mihalioviç Diakonoff, *Tarihin Yörüngeleri,* Çev. Mete Tunçay. Bilgi Yay, İstanbul, 2004
İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile,* Pan yay, İstanbul, 2001
Jacques Attali, *1492,* Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay, İstanbul, 1999
Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik,* Çev. Ü. İnce, Tübitak, Ankara, 2003
Lenn E. Goodman, *İslam Hümanizmi*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yay, İstanbul, 2006
Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş,* Çev. Sabit İnan Kaya, Seç Yay, İstanbul, 2006
Lucien Febvre, *Rönesans İnsanı,* M.A. Kılıçbay, İmge Kitabevi Yay, Ankara, 1995
M. M. Şerif, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri,* İnsan Yay, İstanbul, 1997
M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut,* TDK Yay, Ankara, 1972
Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi,* İklim Yay, İstanbul, 1987
Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),* Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul, 2004
Molla Câmî, *Baharistan*, Çev. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay, Ankara, 2002
Mualla Türköne, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü,* Ark Yay.,Ankara, 1995
Murat Bardakçı, *Meragalı Abdülkadir*, Pan Yay, İstanbul, 1986
Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme,* İnsan Yay., İstanbul, 1996
Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları,* Doğan Kitap, İstanbul, 2002
Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* Çev. S. Tanilli, Adam Yay, İstanbul, 1999
Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi,* Çev. Elif Böke, Dost Yay, Ankara 2006
Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge,* Çev. Ali Ünal, İnsan Yay, İstanbul, 2003
Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi,* Çev. S. Sezgin, Bedir Yay., İstanbul, 1997
Stefan Zweig, *Macellan,* Çev. Z. Aksu Yılmazer, Kabalcı Yay, İstanbul, 2002
Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası,* Çağrı Yay, İstanbul, 2004
Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi,* Çev. E. Özsayar, Ayrıntı, İstanbul, 1998
Wilhelm Barthold, *Ulug Bey ve Zamanı,* Çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1997
Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çev. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay, Ankara, 2004
Will Durant, *Felsefenin Öyküsü,* Çev. Ender Gürol. İz Yay, İstanbul, 2002
Vincent Fourniau, *Semerkant*, Çev. Ali Berktay, İletişim Yay, İstanbul 2005
Yakup Deliömeroğlu, *Türkistan; Yesevî'nin Şehri Yesi'ye Dair,* Alternatif Yay, Ankara, 2003

Asya'nın Kandilleri

Halime Toros

Özbeklere göre evrendeki iki büyük yoldan biri olan İpek Yolu üzerinde sekizinci yüzyıldan başlayarak görkemli kentler yükseliyor birbiri ardına...

Kütüphaneler, medreseler, rasathaneler, şifahaneler ve ulu mabedler...

Sultanlar ve varlıklı insanlar kitap toplamak için uzun yolculuklara çıkıyorlar.

Fethedilen ülkelerden cizye yerine kitap istiyor halifeler.

Çarşılarda dini-felsefi-bilimsel tartışmalar yapılıyor.

Bağdat ve Şam'ın görkemli rasathanelerinde ise astronomi çalışmaları...

Öyle bir meşaledir ki yanmaya başlayan, her meraklı zihin bu ateşten kendine düşen payı alır.

Ve her büyük deha, bu ateşe kendi "kor"unu bırakır.

Asya'nın Kandilleri, hem uygarlık ateşine kendi 'kor'unu bırakan büyük üstadların hikâyesini anlatıyor, hem de bizim hikâyemizi.

9 789758 988754

HECE YAYINLARI

www.hece.com.tr hece@hece.com.tr heceyayinlari